

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 20

Градска култура на Балкану — 1

ГРАДСКА КУЛТУРА
НА БАЛКАНУ
(XV — XIX ВЕК)

ЗБОРНИК РАДОВА

БЕОГРАД 1984

ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
(XV — XIX ВЕК)

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

THE INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES

SPECIAL EDITIONS

№ 20

The Balkan Urban Culture — 1

THE BALKAN URBAN CULTURE

(15th — 19th CENTURY)

COLLECTION OF STUDIES

Edited by

VERENA HAN
Scientific Counsellor

Editor-in-chief

Academician RADOVAN SAMARDŽIĆ
Director of the Institute
for Balkan Studies

Accepted at the Second Session of the Scientific
Council of the Institute for Balkan Studies, December the 22nd 1983.

BEOGRAD 1984

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 20

Градска култура на Балкану — 1

ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
(XV — XIX ВЕК)

ЗБОРНИК РАДОВА

Уредила

ВЕРЕНА ХАН
Научни саветник

Одговорни уредник

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ

Примљено на другој седници Научног савета Балканолошког
института 22. децембра 1983. године.

БЕОГРАД, 1984.

Припреме ове књиге омогућила је Југословенска комисија за УНЕСКО. Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи Републичке заједнице науке Србије и Завода за међународну научну, просветну, културну и технолошку сарадњу СР Србије.

Издаје

Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности

Рецензенти

Академик *Милка Ивић*
Др *Олга Зиројевић*, научни саветник

Тираж

1000 примерака

Штампа

ШИРО „Србија”, Београд
Мије Ковачевића 5

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

*Овај Зборник радова посвећен је V Међународном
конгресу за проучавање југоисточне Европе
(AIESEE)*

*This Collection of Studies is dedicated to the Vth
International Congress for South-East Europe
Reaserches (AIESEE)*

САДРЖАЈ — CONTENTS

<i>Радован Самарџић</i>	1
О градској цивилизацији на Балкану XV до XIX века — — —	
<i>Radovan Samardžić</i>	
On Urban Civilization in the Balkans from the 15th to the 19th Century	9
<i>Љубомир Максимовић</i>	
Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији — —	19
<i>Ljubomir Maksimović</i>	
The Roots and ways of Genesis of Urban Patriciate in the Byzantium	55
<i>Душанка Војанић-Лукач — Сузана Борђевић</i>	
Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века —	59
<i>Đušanka Voјanić-Lukač — Suzana Djordjević</i>	
The Development of Local Town Administration in the Balkans from the Fifteenth to Nineteenth Centuries — — — — — — — —	82
<i>Бурица Крстић</i>	
Породица и обичајноправни односи у градовима старе Србије — —	85
<i>Djurica Krstić</i>	
Familary and Customary Law Relations in the Towns in Old Serbia	94
<i>Рајко Веселиновић</i>	
Развитак занатлијско-трговачког слоја српског друштва под страном влашћу у XVII и XVIII веку — — — — — — — — — —	97
<i>Rajko Veselinović</i>	
Development of Craftman-Merchant Layer of Serbian Society under Foreign Domination in the 17th and 18th Centuries — — — — —	137
<i>Владимир Стојанчевић</i>	
Градови, вароши, паланке и тржишта пред први српски устанак 1804. године. Културно-историјска проблематика — — — — — — — —	141
<i>Vladimir Stojančević</i>	
Towns, Market-Towns, small Towns and Trade-Centers on the Eve of the First Serbian 1804 Uprising. Cultural-Historical Problems — —	166
<i>Драгољуб Драгојловић</i>	
Штампање и преписивање ћирилских књига у балканским градовима Турског Царства XV—XVIII века — — — — — — — — — —	169
<i>Dragoljub Dragojlović</i>	
Printing and Transcribing of Cyrillic Books in Balkan Towns of the Turkish Empire — — — — — — — — — — — — — —	178

Х

<i>Предраг Палавестра</i>	
Мотив дошљака у новијој српској књижевности — — — — —	181
<i>Predrag Palavestra</i>	
The Motive of Newcomer in the Turn of the Century Serbian Literature — — — — —	197
<i>Миодраг Стојановић</i>	
Фанариотско и српско грађанско песништво — — — — —	201
<i>Miodrag Stojanović</i>	
Phanariot and Serbian Urban Poetry — — — — —	218
<i>Павле Васић</i>	
Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку — —	221
<i>Pavle Vasić</i>	
Post-Byzantine Painting in Serbia in the 18th and 19th Centuries —	237
<i>Динко Давидов</i>	
Иконостаси српских варошких цркава сремске архидијецезе у XVIII веку — — — — —	241
<i>Dinko Davidov</i>	
Iconostasis of Serbian Urban Churches of the Srem Archbishopric in the 18th Century — — — — —	253
<i>Павле Васић</i>	
Градска ношња Срба од XVI до XIX века — — — — —	255
<i>Pavle Vasić</i>	
Town Costume of Serbs in the 16th to 19th Centuries Period — — —	271
<i>Верена Хан</i>	
Турски почасни кафтан у служби хришћанске литургије на Балкану (XVI—XVII век) — — — — —	275
<i>Verena Han</i>	
Turkish Festal Caftan in the Service of Christian Liturgy in the Balkans (16th-17th Centuries) — — — — —	287
<i>Маријана Гушић</i>	
Point de Raguse — Дубровачка чипка — — — — —	291
<i>Marijana Gušić</i>	
Point de Raguse — A Dubrovnik Lace — — — — —	307
<i>Марија Бајаловић — Хаџи-Пешић</i>	
Налази турске керамике из Изника у Србији — — — — —	311
<i>Marija Bajalović — Hadži-Pešić</i>	
Findings of Turkish Ceramics from Iznik in Serbia — — — — —	328
<i>Дивна Бурић-Замоло</i>	
Џамије у ужој Србији из XIV—XIX века — — — — —	331
<i>Divna Djurić-Zamolo</i>	
Mosques in Serbia proper from the 15th to 19th Centuries — — —	356
<i>Доброслав Ст. Павловић</i>	
Некадашња гостињска здања у Србији — — — — —	359

<i>Dobroslav St. Pavlović</i>	
Former Guest Buildings in Serbia	381
<i>Драгослав Антонијевић</i>	
Карађоз	385
<i>Dragoslav Antonijević</i>	
Карагöz	410
<hr/>	
<i>Слободан Зечевић</i>	
Источњачки наноси у народним играма градова Србије	413
<hr/>	
<i>Slobodan Zečević</i>	
Oriental Deposits in the Folk Town Dances in Serbia	421

Радован САМАРЦИЋ

О ГРАДСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ НА БАЛКАНУ XV—XIX ВЕКА

Било је неколико слојева балканске цивилизације поствизантијског времена. Два највидљивија од тих слојева јесу онај сеоски и онај градски. Село је, у великој мери, било одвојено од града. Његова цивилизација била је својствена патријархалном друштву. Затворена и аутохтона, она се вековима споро развијала и мењала, и у појединим областима се враћала својим ранијим облицима и духу. Као трговачка и занатлијска средишта, градови су били изложени спољашњим утицајима и временом су, оним што се у њима радило, припала сфери левантске цивилизације.

Борисав Станковић, Панаит Истрати и Иво Андрић су, у пију других, у последњем часу описали левантски свет балканских градова. Они су тај свет затекли у фази његовог распадања, па су могли да у људима, и међу њима, уоче и оно што је било најокривеније. Био је то свет који је имао своје мишљење и певање, посебан начин свакидашњег живота, своје врлине и пороке, чудну близокост у понашању и поред своје припадности разним верама и етничким групама. Откривши се јавности, посредством пера приповедача, кад је већ био на заранку, тај свет је запамћен као декадентан, обузет трулењем, с дубоким наслагама наслеђених особина, с нечим мрачним и у карактеру и у судбинском опредељењу. У њему није нађена црта здравог стваралаштва, а око њега је затечена материјална цивилизација која је имала своје предности, своје неупоредиве облике и укусу, али која се осигула од трошности, предодређена да брзо ишчезне пред плимом онога што је, самоуверено, долазило са Запада. Левант и његова култура сачувани су од заборавља, али је до свести баштиника стигла само њихова позна слика. Преостало је научницима да испитају историју балканских градова од тренутка кад су они, доласком Турака, ушли у сферу левантске цивилизације и почели се развијати слично градовима Блиског истока. Откако су на научним основама утемељена антропоео-

графска и етнолошка проучавања, у већини балканских земаља предност се давала селу као најважнијем облику друштвеног и привредног живота народа. Село се, с разлогом, сматрало осномом без које се не би могла остварити национална обнова. Оно је било не само извор снаге за борбу против туђина него и најпоузданија претпоставка демократских установа и духа у сопственој држави. Супротно томе, град је сматран за туђинско упориште: у њему су била седишта носилаца управне, судске и војне власти страног господара; становништво му је било разноврсно, али је у њему обично било најмање људи домаћег порекла; народ, првенствено сељачки, налазио је у граду само своје гуликоже, подмитљиве судије, незајамљиве спахије и на сваку превару спремне трговце, и то све саме дошљаке. Ова слика, сасвим површна, једна је од оних које се створе непоузданим предањем, али које превладају у потоњој заједничкој свести. Историјска изучавања, све чешћа у последњим деценијама, показала су да је градска цивилизација на Балкану имала своје крупне мене и свој занимљив развојни пут. У градовима је, од почетка турске владавине, скоро увек било више становника домаћег порекла него што је то запамћено посредством традиција. (Селећи се у Подунавље, после потискивања Турака из тих крајева, балкански трговци и занатлије створили су тамо, од краја XVII века, први слој грађанства.) Градска цивилизација на Балкану, иако левантског типа, није била пролазна појава, проузрокована турском владавином, него једно дуго раздобље у материјалном и моралном развоју тамошњих народа. Ово тим пре што између града и села, за све то време, није био јаз толико дубок да се није могла успоставити бар извесна размена утицаја. Проучавању градске цивилизације требало би приступити с трудољубивошћу и системом који би бар подсетили на онај замах с којим је остварено испитивање сеоских насеља. Али, без обзира на предмет занимања, јер он може припадати разним научним областима, од филологије до етнологије, данашњи приступ тој цивилизацији мора бити претежно историјски — у оној мери, у ствари, колико су ишчезли живи трагови левантског света на Балкану (вид. Николај Подоров, *Балканскија град. XV—XIX век*, Софија 1972).

Градска цивилизација на Балкану сачињавала је у Турском Царству целину с материјалном и духовном културом градова на Блиском истоку. У источном Медитерану, који је захватао и делова Балканског полуострва, створена је још у хеленистичко време једна синкретистичка цивилизација којом је поглавито био обележен градски живот. Захваљујући посебностима културе која се, особито у градовима, развила на српском државном простору, граница која је одвајала западну и византијску цивилизацију била је у средњем веку знатно померена према истоку и југу Балканског полуострва. Образовањем Турског Царства

југоисточна Европа постала је јединствено подручје, бар кад је градски живот у питању, са земљама Блиског истока. На неким облицима материјалне и духовне културе, створеним на том подручју, сигурно су се огледали и утицаји затечених традиција и прастарог смисла тамошњих народа за културни синкретизам. Основе ове повезаности биле су, ипак, у државном закону царства Османовића и најгушћој потки тога закона која је била у исламском праву. С краја на крај Турске градови су подизани у сенци монументалних здања задужбинишког порекла. Нескромних размера, направљене од чврстог материјала и уметнички обликоване могле су бити само грађевине које су имале побожну сврху, које су осниване за душу и које су биле на опште добро и корист (џамије, имарети, медресе, јавни амами, мостови, чесме, ханови, каравансараји и др.). Остали објекти, дућани, куће за становање, чак и сараји угледника, били су од трошне грађе, бар према сокаку скромни, подигнути у знаку пролазности свега што непосредно није стављено под божје окриће. (Временом, све се то у многоме мењало измичући овом закону, тако да су најзад и куће богатих трговаца хришћанске вере постале понегде велике, чак и споља нападно украшене, иако најчешће и даље од слабог материјала.) У накнаду за то, све што је било, по кућама, склоњено од ока пролазника, било је и разноврсно и, колико се могло, најбогатије. Турска је имала занатску производњу, маштовито развијену од Будима до Багдада, која је свакидашњи живот чинила заиста лепим, а трговци су, разносећи робу караванима, у великој мери постизали то да избор артикала на тржишту бар изгледом, свуда, буде уједначен. Упоредо с тим, боља роба, највише текстил, увозила се из свих оних земаља између Енглеске и Индије с којима је Турска одржавала трговачке везе, и њу је купац могао наћи у сваком знатнијем граду широм царства. Ову заједничку материјалну основу живота прихватили су, временом, сви султанови поданици по градовима упркос етничким и верским разликама. Постојали су прописи, и то строги, да се они, у зависности од свога положаја и вере, морају разликовати по свом изгледу. Ти прописи су се односили на боју и квалитет одеће, на право ношења оружја и употребе коња, на начин опхођења с Турцима, али је све то било недовољно да сви они најзад не би припали истој цивилизацији која је била овојствена левантским градовима. Дошавши с разних страна да би, у тим градовима, створили своје засебине, поједине групе трговаца и занатлија дуго и љубоморно су чувале своје свакидашње навике у опремању стана, начину одевања, исхрани, припремању кулних јела и подешавању свога изгледа. Ти обичаји су потицали из Византије, из старог словенског наслеђа, од правих Турака, из Јерменије и Персије, са средоземних обала, из Шпаније и Португала, и они су се одиста чували у затвореним срединама до сутона левантске цивилиза-

ције на Балкану. И поред тога, ти обичаји су толико преношени од једних другима да се неким изгубило порекло, а многи су постали основа новог синкретизма у материјалној цивилизацији Балкана и Блиског истока.

Према османском закону, становништво балканских градова имало је у свом највишем слоју турске управе званичнике, војску и љему заузету пословима судства, образовања и вере; правоверни су, уживајући више сигурности него стварних властица, обављали велики део трговачког промета, а и занатима су се најчешће они бавили. Насеобине странаца имале су оне привилегије које би успела да им прибави, примајући их као израз особите султанове милости, њихова матична влада. Становници Турске, напослетку, који нису били муслимани него следбеници једног од оних пророка које је признавао ислам, тј. хришћани и Јевреји, имали су статус султанове раје, тако да су, тиме заштићени, могли слободно да тргују и да производе занатску робу чим би, у облику дажбина, измирили своје обавезе према држави. Ова подела, која би се условно могла назвати сталешком, и, заједно с тим, етничка и верска разноликост градског становништва обично су били разлог што је турска власт најрадије посматрала то становништво по групама и одржавала с њим везе преко његових представника. С друге стране, заштита пословних интереса, брига око богослужења и школовања подмлатка, потреба старања око изнемоглих и осиротелих, тежња да се очува бар неки свој идентитет и, више од свега, стална натезања с турским властима држали су ове групе хришћана и Јевреја на окупу слично каснијим црквеним општинама.

Балкански градови остали су, по становништву, космополитски разноврсни, али су се, по колективном менталитету, развили у средишта посебне левантске културе која је, мада по пореклу синкретистичка, а по изгледу такође космополитска, у много чему била јединствена.

Свака етничка, односно верска група говорила је, у левантским градовима, својим језиком, докраја га чувајући по кућама и у међусобном опхођењу. Нигде се, упоредо с тим, није знало и чуло толико разних језика као на Балкану и Блиском истоку. Трговци, занатлије, кириџије и калуђери говорили су турски. Без обзира одакле су дошли, пословни људи по градовима морали су знати језик народа у чијој земљи су се задржавали. Не само велики трговци који су радили са спољашњим светом него и сва она гомила мешетара, сензала, прекупаца робе, мењача новца, вођа каравана, чак и носача по лукама знала је понешто од језика оних странаца с којима се највише пословало, на северу Немаца, на југу Италијана и на истоку Француза. И поред превласти турског језика, по чаршијама се чуо говор свих који су живели или дуже боравили у поједином граду, и сви су, макар и поспрдно, знали понешто од језика својих суседа. У један је-

зички исказ уклапале су се речи, изрази или, пак, читаве реченице преузете из другог језика с намером да се тачније одреди термин, да се нешто нагласи, да се иронично или пословично изрази, али и без нарочите сврхе, спонтано, услед навике и природе већ створених односа. Често се у себи говорило једним, а гласно изражавало другим језиком, уз тражење ослонца у свему што се, у разним говорима, знало изван тога. Тако се многим речима и изразима затурило њихово порекло. Ако један језик није само у њему својственим речима него и у начину мишљења, значењу исказаног и одређивању односа са спољашњим светом, градска цивилизација на Балкану у време турске власти остала је под печатом изузетног језичког космополитизма који је ипак имао свој заједнички дух и свој менталитет изражавања.

Становници балканских градова брижно су чували своје народно име, веру, обичаје и посебан морал да се не би изгубили у већини других и да би одржали посебност свог правног статуса и своје послове. Озбиљније мешање с припадницима других група повлачило је собом искључење из заједнице и оспоравање породичних права, ако не и проклетство. Ако се може говорити о патријархалним друштвеним односима и моралу у градској средини, онда се они сигурно могу наћи на Балкану, где су, у турско доба, створени на основама веома строгих норми, поготову по богатијим чаршијама. Према ономе што се дешавало по кућама и у читавој општини других група односило се с неповерењем, одбојно, често у знаку нетрпељивости и презира. Турско време било је већ на измаку, а и даље се, и то све изразитије, знало и одмах разазнавало ко је из које етничке или, пак, верске групе. У градовима су, а не само у сеоском друштву, стваране основе националног преображаја и ослободилачке борбе хришћанских народа. (Сарајевска чаршија, добрим делом ћурчијска, дала је неке од првих личности свеукупног српског покрета у југоисточној Европи крајем XVII и у првим деценијама XVIII века.) И поред тога, све више је, временом, било заједничких црта које су обележавале карактер становништва балканских градова. Порекло те појаве тражено је међу Турцима, међу Грцима, Цинцарима и Јерменима, у оном левантском менталитету који је најизразитије био својствен градовима Блиског истока. Балкан је, одиста, у много чему постао подручје једне цивилизације заједно са земљама источног Медитерана. Западних утицаја несумњиво је било, посебно услед уношења појединих елемената материјалне културе, али и због политичке и верске везаности појединих народа Турске за тај део света. Али, све то није могло оспорити у суштини левантски карактер градске цивилизације на Балкану. Ни сложенији продор тих утицаја у XIX веку, кад су са стране уношене политичке идеје и књиге једнако као намештај и одећа, није нарушио левантску атмосферу по кућама и у породичним срединама Балкана. (То

се догодило после укидања турске власти, као последица стварања националних држава и увођења друкчијег система привређивања.)

Држећи се у међусобном неповерењу и одбојности, једни према другима опрезни и лукави, увек спремни на какву опасну игру, становници балканских градова постајали су, истовремено, једни другима блиски и једни на друге налик. Исказивали су то у оним тренуцима кад би наишла невоља, или кад никакве нужде и принуде није било, па би једни друге снисходљиво ословљавали, отварали своје ризнице мудрости и препуштали се слагкоречивости. То није био само израз равнотеже интереса, који су им, бар донекле, ипак били заједнички, него и коначно признање, до кога је понекад ипак морало доћи, да упркос свему ипак припадају истом свету и његовим главним духовним особеностима. Градски живот, чије су традиције постајале све дубље, чинио је своје: људи су били све сложенији, способни за животну проницљивост, пословно предузимљиви, штедљиви и ненаметљиво богати, одани, на патријархалан начин, врлинама и најбољем реду, привржени своме роду и народу, као некадашње племство увек наклоњени томе да, на општу ползу и за своје спасење, постају ктитори и прилажу богомољама и школама. Живећи у затвореном кругу, они су се још више затварали, јер су најимућнији нагињали аристократизму и образовању свога патрицијског слоја. То их је одвајало од оног начина живота који је био својствен ширим слојевима и, у том погледу, приближавало највишим круговима других Левантинаца. А то се, затим, преносило на остале. Обрасци градске цивилизације на Блиском истоку и на Балкану долазили су увек од врхова и одатле се распростирали све ниже. Те обрасце је прихватило све што је било изнад градске фукаре. У тој затворености, међутим, временом се стварала и таложила згуснута, претешка, понекад и нечиста крв. Људи су раздирани потмулим и порочним чежњама, најчешће зовом слободних даљина и оних туђих светова где се може изгубити у задовољству, иако се пред својим и у чаршији обично задржавало лице скамењено строгошћу и сваки редом.

Културна историја балканских градова углавном је историја тамошњег човека, његове појаве, развитка и стицаних особина. На тумачење човека једним делом треба свести и истраживање градске привреде, нарочито међународне трговачке размене. Његова сложеност изискује најсвестранију анализу. Тај човек је, иако се многим учинио левантски отуђеним, упоредо са сељачким пуком понео и изнео бreme националне борбе и преображаја. Модерна грчка историја од пада Цариграда (1453) до стварања независне државе (1830) својим најважнијим делом поглавито је историја обнављања и успона оних трговачких и поморских слојева који су свом народу дали материјално бо-

гатство, највећи број школованих људи, у православном свету свемоћну цркву, сачувану историјску свест, прве и најзначајније националне програме, најзад и друштвене темеље нове државе. Без расветљавања појаве и наглог богаћења, поглавито у пословима са Цариградом, највишег слоја бугарског грађанства немогуће је протумачити основе и успех бугарског препорода. Не треба занемарити ни развитак арбанашких градова без обзира на то колико се њихова привреда налазила у рукама трговаца грчко-цинцарског порекла. Улога градова у српском преображају била је изузетно необична. Од краја XVII века, пословни људи у градовима јужно од Саве и Дунава нису се више могли одржати у својој старој постојбини. Разишли су се, једним делом, по опустелом Подунављу које је освојила Аустрија, а делом су наставили послове у дијаспори између Трста, Беча, Будима, градова на ушћу Дунава, Одесе, Цариграда и Смирне. Склањајући се из Турске, они су могли собом понети понешто од своје имовине; више од тога, они су собом понели пословна искуства не само своја него и низа својих предака. У новим крајевима су затекли оне српске трговце и занатлије који су се ту од раније налазили, па су, заједно с њима, брзо образовали моћан сталез напредних грађана. Ту је истодобно оживео и рад српске цркве; племство и војници у знатној мери су допринели да деловање Срба у Хабсбуршкој Монархији добије посебан значај. Јер, заправо у тој средини, током XVIII века, и то на модерним основама европске просвећености, остварен је културни и национални преображај српског народа. Северна Србија, највише опустела у турским ратовима, за то време је обнављала свој живаљ. У јужним крајевима, у Старој Србији и Македонији, градска привреда левантског типа јачала је везујући се за грчке и арбанашке луке, али и за онај пут низ Мораву који је одводио трговце с југа до тржишта у Аустрији. Многи су ту, насељавајући се, и остајали, одржавајући тиме у Подунављу установе, обичаје, нарави и начин пословања који су некада пренесени из балканских градова. У овоме склопу развио се и уносни посао извоза стоке из северне Србије у Аустрију и у далматинске градове. Идеје револуције, развијане у грађанском амбијенту, али на посебан начин блиске и српском сељаштву, водиле су избијању устанка 1804. године. А то грађанство било је, махом, балканског порекла, често и веома скорашњег, или је још увек живело и радило по турским градовима.

Проникнути у унутрашњи састав, нимало обичан, оног човека који је био носилац градске цивилизације на Балкану посао је од чијих резултата зависи истинско разумевање свега што је тај човек завештао, најпре у покретима за национални преображај, а затим и у другим областима духовне и материјалне културе. Развијајући, временом, у себи истанчан укус својствен левантском космополитизму, он је прихватао све утицаје,

особито источњачке, само ако су заносили његов дух и дражили му чула. Ништа, по свом пореклу, није морало бити исконско и оригинално. Исконска су била његова осећања којима је управљао с напругнутом пажњом све док у њима не би одјекнуо најтананији нерв. Није се он, као његови сународници по селима, наливао млеком из чабра: узимао је јела и пића тако припремљена да су га, и она, морала довести до омамљивања. Носио је, с пажњом, што боља одела не само због свога положаја него и ради тога да би му кожа осетила мекоту ткања. Добри коњи, гиздаво опремљени, били су знак друштвеног престижа, али и уживања у једној посебној лепоти и у једном, нимало сувишном, пријатељству. Зна се да су говорили тако да би сами себе својим гласом занели, и то увек, и кад би подвигивали на слуге и кад би просипали своју срећену мудрост пред неким кога су за то сматрали достојним. Њихове песме, никад сувише дуге, морале су дирати душу и на крају узнемирити духовито припремљеним изненађењем. Музику су радије слушали него што би је сами изводили, јер су осећали потребу да јој се најпре до малаксалости предају, па да тек потом, из таквог стања, пребу у она расположења за која су се унапред припремили. Постепеном достизању опијености водиле су и њихове игре.

Ови Левантинци су, упоредо с тим, били патријархално строги, безмерно привржени својој породици и своме ширем роду, разумно побожни, иако добре газде, по правилу чуварни. Код неког од њих још су се разазнавали трагови селачког порекла, а неки су одиста могли бити прастара господа. Неки су представљали здраву лозу у расту, па су више нагињали упрошћеним врлинама; други су, декадентни, означавали крај своје куће, и код њих је смисао за уживања, која је Левант најобилатије нудио, потискивао наслеђену обавезу да се ствари, бар прикривањем порока, држе у оквирима породичног и чаршијског реда.

Овај лик, дат сувише типски, лишен свега локалног, сведен на идеалан и у свему савршен образац левантског човека на Балкану, и поред тога може да сведочи о високом степену цивилизације којој је припадао. Наличје медаље које увек открива беду остало је прикривено. То наличје би, у ствари, донекле осиромашило ову слику, али не би оспорило њене основне црте. Човек, овако представљен, заиста је могао бити творац цивилизације у којој има културног синкретизма, али која, својом целином, ипак звучи оригинално. Оно што је сачувано од културе некадашњих балканских градова управо о томе сведочи.

Radovan SAMARDŽIĆ

ON URBAN CIVILIZATION IN THE BALKANS FROM THE 15th TO THE 19th CENTURY

There were several post-Byzantine layers of Balkan civilization. The two most evident ones among them were the village layer on the one hand, and that of the towns on the other. The village was greatly divided from the town. Its civilization was that of a patriarchal society. Closed and autochthonous, it developed and changed slowly in the course of centuries and occasionally relapsed into its earlier forms and spirit in certain regions. Towns, on the other hand, being centres of trade and craftsmanship, were exposed to external influences and, owing to the kind of life and work in them, became, with the time, part of the Levantine civilization.

Borisav Stanković, Panait Istrati and Ivo Andrić, among others, described the Levantine world of Balkan cities at the last possible moment. They found that world in the stage of decay and were able to notice even those things which were most hidden in the people and in their mutual relations. That was a world which had its manner of thinking and of singing, its particular way of everyday life, its virtues and vices, and a strange closeness in relations between people, despite their adherence to various revealed to the general public thanks to the penmanship of the story-telling authors at the time of its decline, has been remembered as decadent, decaying, fraught with deep layers of inherited distinctive features, with something dark in its character and its fateful commitment. No healthy creative feature was to be found in that world, although it was still living in a material civilization which had its advantages, its incomparable taste and forms, but was crumbling, foreordained to disappear rapidly before the high tide of all that which was surging from the West, full of self-confidence. The Levant and its culture have been saved from oblivion in the works of those authors, but in the conscience of its descendants only the picture of its late stage has been preserved. It is up to historians to investigate the past of Balkan cities and towns

from the moment of their entrance into the sphere of Levantine civilization, after the Turkish conquest, when they began to develop much in the same way as other towns of the Near East.

Since the time when anthropo-geographical and ethnological research became founded on a scientific basis, life in villages was considered in the majority of Balkan countries as the most important form of social and economic life of the people. The village has justly been taken for the basis without which national renewal would not be possible. It was not only a source of strength for the struggle against the foreigners, but also a most reliable pre-supposition of democratic institutions and spirit in one's own state. The town, on the contrary, was believed to be the foothold of alien forces: it was the centre of administrative, judiciary and military power of the foreign master; its population was heterogeneous, with the natives as the smallest groups in them; the people, peasants mostly, coming to town found only usurers and blood-suckers, corrupted judges, unsatiable landowners and merchants, newcomers as a rule, ready to cheat them in every possible way. This very superficial image is one of those created by unreliable tradition, such images became later prevalent in the collective conscience. Historical research, undertaken with increasing frequency in the last decades, shows that the civilization in Balkan towns was undergone important changes and has had interesting developments. From the beginning of the Turkish rule, the number of native people living in towns was nearly always bigger than was remembered in tradition. (After emigrating to the lands around the Danube, called Podunavlje, when the Turks had been driven out those parts, Balkan merchants and craftsmen formed the first layer of urban population towards the end of the 17th century). Urban civilization in the Balkan, although Levantine in character, was no transitory phenomenon caused by the Turkish rule; on the contrary, it spread over a long period of the development of both material and moral growth of the peoples living in those parts. This was possible also thanks to the fact that the gap between the town and the village was not deep enough to prevent all exchange of mutual influences. The study of urban civilization should be approached systematically and with diligence at least equal to the enthusiasm with which village settlements have been investigated. However, even regardless of the object of our interest, for it might belong to various scientific fields, from philology to ethnology, the present approach to that civilization must be mainly historical — in fact, to the extent in which the living traces of the Levantine world in the Balkans have disappeared (see: *Николай Тодоров, Балканският град. XV—XIX век, София 1972*).

Civilization in Balkan towns within the Turkish Empire was a part of an entity encompassing the material and spiritual

culture of all towns of the Near East. In the eastern Mediterranean which comprised parts of the Balkan peninsula, a syncretistic civilization had originated at the time of Hellenism, giving its stamp to urban life. Thanks to special features of culture developing on the territory of the Serbian state, the border dividing the Western and the Byzantine civilizations was in the Middle Ages situated further east and south of the Balkan peninsula than at a later time when it was set up by the Turkish rule. With the establishment of the Turkish Empire, south-eastern Europe became a uniform area with the countries of the Near East, at least as far as urban life is concerned. Certain forms of material and spiritual culture, originating in that area, must have reflected the influences of traditions found on the site and the ancient sense of cultural syncretism of the peoples living in these parts. However, the basis of this interlinking was the state code of the Ottoman Empire in which the strongest woof was the Islamic law. From one end of Turkey to the other, towns were built in the shade of monumental edifices erected as foundations. Only buildings with a religious purpose — for the rest of somebody's soul, and serving the general need and use (mosques, imarets — public canteens, religious colleges, baths, fountains, hostels, caravanserais etc.) could be of immodest proportions, made of firm material, and artistic in shape. All other objects — shops, dwelling-houses, even residences of dignitaries — were made of poor material, modest at least in the part turned to the street or lane, built in the sign of the transitoriness of everything which is not directly under divine protection. (With the passing of time, all that changed considerably, getting out from under that law, so that in the end even houses of rich Christian merchants become big in some places, with conspicuously decorated façades, although still mostly of poor material.) To make up for it, everything which was inside, hidden from the eyes of the passers by, was variegated and as rich as possible. Turkey had imaginative artisans whose products, from Buda to Baghdad, enhanced the beauty of living, whereas merchants, transporting their goods in caravans, succeeded in making the choice of articles on the market look, by their appearance at least, nearly the same in the whole Empire. Along with this, quality goods, mostly textiles, were imported from those countries between England and India with which Turkey maintained commercial relations, and customers could find them in any city of the realm. This common material foundation of life was, with time, accepted and adopted by all the subjects of the Sultan, regardless of their ethnic and religious differences. There were rules, very strict indeed, ordering that these subjects, depending on their position and religion, must differ among themselves by their appearance. The rules prescribed the colour and the quality of clothes for each particular group, the right of carrying weapons

and riding horses, the way of behaving with the Turks, yet all that was not sufficient to prevent them from finally belonging to the same civilization, characteristic of Levantine cities. Having come from various parts of the world and settled in towns, certain groups of merchants and artisans have, for a long time, jealously kept their habits and ways in decorating their homes, in dressing, in food and in cooking their own cult dishes, as well as in their appearance. Those customs had originated in Byzantium, or were a part of old Slavic heritage; some of them came from genuine Turks, others from Armenia and Persia, from the Mediterranean coasts, Spain and Portugal, and they were truly kept alive in closed groups and societies until the decline of Levantine culture in the Balkans. In spite of that, some of the old customs were so often transferred from one group to another that all traces of their true origin were lost; many of them, however, became the foundation of a new syncretism in the material culture of the Balkans and of the Near East.

According to Ottoman law, the population of Balkan towns had as its upper layer Turkish administrative dignitaries, the army and the ulema, engaged in affairs of justice and law, education and religion; the Moslems, enjoying safety rather than actual privileges, were responsible for a great deal of trade, but there were also many craftsmen among them. Settlements inhabited by foreigners enjoyed the privileges the governments of their homelands had acquired as a special sign of the Sultan's favour. Finally the inhabitants of Turkey who were not Moslem but were followers of one of the prophets recognized by Islam, that is, Christians and Jews, had the status of the Sultan's non-Islamic subjects, and were, thus protected, able to trade and to manufacture artifacts; a certain part of their goods and products were given to the State as taxes. This division of the population which could, perhaps, be called class differentiation, and the ethnic and religious variety of townspeople were the reason why the Turkish authorities considered them as separate groups and dealt with them through their representatives. On the other hand, the protection of business interests, the care for religious services and the education of the young, the care for the old and impoverished members of the group, and, above all, constant wrangling with Turkish authorities kept these Christian and Jewish groups together very much in the same way they were kept together in their parishes or religious communities.

Thanks to their population, Balkan cities and towns remained cosmopolitan, but, owing to their collective mentality, they developed into centres of a special Levantine culture which, although syncretistic by origin and cosmopolitan by appearance, was nevertheless uniform in many respects.

Every ethnic, or, rather, religious group in Levantine cities spoke their own language, keeping it alive till the end in their homes and in relations between the members of the same community. Nowhere else were so many different languages known and spoken as they were in the Balkans and the Near East. Merchants, craftsmen, carters and monks spoke Turkish. No matter where they had come from, businessmen in towns had to know the language of the people in whose country they dwelt. Moreover, not only big merchants trading with foreign countries, but also all the huge crowd of brokers, agents, middlemen, bankers, money-changers, caravan leaders, and even longshoremen knew something of the languages of foreigners with whom the trade was most intense — German in the North, Italian in the South, and French in the East. Despite the predominance of the Turkish, the languages of all those living in a town, or staying there for longer periods of time were heard in markets and merchants' streets, and everybody knew at least some denisive expressions from their neighbours' languages. A verbal delivery often contained words, expressions, or even whole sentences taken over from another language in order to find the most accurate term, to emphasize something, or to colour one's speech with irony or proverbial wisdom, but this often happened even without any definite purpose, spontaneously, owing to habit or to the nature of relations which had been established before that. One often spoke to oneself in one language, but to others, aloud, in another, trying to find something to rely on in all that huge amount known in various tongues outside one's own. The origin of many words and expressions was thus lost to posterity. If a language consists not only of its vocabulary but also of its way of thinking, of the meaning of utterances, and of the defining of relations with the external world, it is justified to say that the urban civilization in the Balkans during the Turkish rule bore the stamp of linguistic cosmopolitanism which, nevertheless, in all the countries of that part of the world, had in common the spirit and the mentality of expression.

The inhabitants of Balkan cities took great care to preserve their national name, religion, customs and their particular brand of morals in order to stay out of the mass of others and to maintain the specific quality of their legal status and of their business. The mixing, to a greater extent, with members of other groups lead to excommunication and to the denial of rights deriving from the law concerning domestic relations; it sometimes even brought damnation on the »transgressor«. If one can speak of patriarchal relations in society and of morals prevailing in city environments, it is certain that they are to be found in the Balkans where they were established during the Turkish rule on very strict norms, especially in wealthy merchant quarters. Everything happening in homes or communities of other groups was looked at with suspi-

cion, reluctance, often with intolerance and contempt. The time of the Turkish rule was nearly over, yet the adherence to this or that particular ethnic or religious group was still recognizable and the differentiation was marked even more than before. It is in towns, not only in the village society, that the foundations were laid for the national transformation and liberation movements. (The Sarajevo business people, among whom there were many furriers, gave some of the most important men for the entire Serbian movement in south-eastern Europe at the end of the 17th and in the first decades of the 18th centuries.) Nevertheless, features marking the character of all Balkan urban populations multiplied with the time. The origin of that phenomenon was looked for among the Turks, among the Greeks, Tzintzars, and Armenians, that is, in that Levantine mentality which was most evidently characteristic of the Near East towns. The Balkans had indeed become, in many ways, a part of a civilization comprising the countries of the eastern Mediterranean. No doubt, there were western influences, especially those brought about by the importation of certain elements of material culture, but they were due to the close political and religious links of particular peoples in Turkey with that part of the world. Yet all that could not contest the essentially Levantine character of urban civilization in the Balkans. Even the more complex penetration of those influences in the 19th century, when political ideas and books were imported just like furniture and clothes, did not disturb the Levantine atmosphere in homes and family life in the Balkans. (This did happen after the abolishment of the Turkish rule, as the result of the establishment of national states and of the introduction of a different economic system.)

Living in mutual distrust and suspicion, cautious and cunning, always ready for some dangerous game, the inhabitants of Balkan cities were at the same time becoming closer one to the other and the resemblance between them increased with the time. This was evident in times of misfortune and trouble, or even when there was no real need or compulsion for it; they would exchange condescending greetings, displaying the wealth of their wisdom and indulging in honeymouthed speeches. That was due not only to a kind of balance of their interests which, at least up to a certain degree, they had in common; it was actually the final acknowledgment, which had to be reached from time to time, of the fact that they belonged to the same world and to its main spiritual characteristics. Urban life, with traditions sinking deeper and deeper all the time, had its effects: people were becoming ever more complex, able to face life with sagacity, enterprising in business, thrifty and unobtrusively rich, devoted in a patriarchal way, to virtues and the best of orders, loyal and attached to their family and nation, and, very much like former nobility, always inclined

to bestow donations upon temples and schools, or to become founders of churches and monasteries in order to secure the salvation of their souls and to do something for the general benefit. Living in closed circles, they closed themselves even more, because the wealthiest among them tended to aristocracy and to the establishment of a patrician layer of society. That separated them from the way of life of the general population and brought them nearer to the highest circles of other Levantines. This spread around later among the others. The models of urban civilization in the Near East and in the Balkans always came from the upper strata of society and spread downwards. These models were accepted by all and sundry except by the city rabble. However, that life in closed circles produced, with the time, thick, heavy, sometimes even impure blood. People were fraught with perfidious and vicious longings but most often they were tormented by the call of distant, free spaces and those alien worlds in which one could get lost indulging in pleasure, although the face shown to one's own family and the people of the town was turned to stone by austerity and respectability.

The cultural history of Balkan cities and towns is mainly the history of the man inhabiting them, of his appearance in that environment, of his development and acquisition of certain qualities. The investigation of city economy, especially of international trade, has to be partly reduced to the understanding and interpretation of that man. His complexity requires the most versatile analysis. Although apparently alienated in the Levantine way, that man had carried the burden of national struggle and transformation along with the village population, and brought it to a successful end. Modern Greek history, from the fall of Constantinople (1453) until the foundation of the independent state (1830) is, in its most important part, mainly the history of the renewal and rise of those commercial and sea-faring layers of society which had endowed their nation with material wealth, with the greatest number of educated people, with the most powerful church in the Orthodox world, with the preserved historical conscience, with the first and most important national programmes, and, finally, with the social foundations of the new state. Without elucidating the appearance and the rapid enrichment, especially in the trade with Constantinople, of the highest layer of Bulgarian urban population, it is impossible to explain the foundations and the success of the Bulgarian renaissance. One ought not to neglect the development of Albanian towns, regardless of the degree to which their economy was in the hands of merchants of Graeco-Tzintzar origin. The role of towns in the Serbian national renewal was very unusual. From the end of the 17th century, businessmen in towns south of the Sava and the Danube could no longer remain in their old homeland. They dispersed, and some of them moved to the deserted lands of Podunavlje (around the Danube) conquered by Austria,

while others carried on their business in the diaspora between Trieste, Vienna, Buda, the towns at the estuary of the Danube, in Odessa, Constantinople and Smyrna. Moving away from the Turks, they could take with them some of their goods and chattels but, what was more important, they took along business experience acquired, not only by them, but also by a long line of their ancestors. They found in those new parts Serbian merchants and craftsmen who had come before them and, together, they soon formed a powerful order of progressive citizens. The work of the Serbian Church was also revived, the aristocracy and army did much towards the acknowledgment of the special importance of the Serbs' work in the Austro-Hungarian Empire. For, it was just there that the cultural and national rise of the Serbian people, based on modern foundations of European enlightenment, was achieved in the course of the 18th century. Northern Serbia which had suffered the heaviest devastations in the Turkish wars, was at that time renewing its population. In the southern parts, in Old Serbia and Macedonia, the city economy of the Levantine type was growing stronger, owing to their close connections with Greek and Albanian ports; *the road along the Morava valley was equally important* for southern merchants who took their goods to Austrian markets. Many of them settled there, and, by remaining in those parts, kept alive the institutions, customs, ways of living and of carrying business, taken over from Balkan cities. The exportation of cattle from northern Serbia to Austria and Dalmatian towns thus became a profitable trade. Revolutionary ideas, developed in the urban environment, yet in a particular way close also to Serbian peasantry, led to the uprising of 1804. And the citizens were mostly of Balkan origin, often recently arrived to their new environment, or still living and working in Turkish towns.

To penetrate the inner constitution, not ordinary by any means, of that man who was the representative of urban civilization in the Balkans, is a task on the results of which depends the true understanding of all that which that man bequeathed to posterity, first of all in movements for national renewal, and, also, in other areas of spiritual and material culture. Developing within himself, gradually, a refined taste characteristic of Levantine cosmopolitanism, he accepted all influences, the eastern ones in particular, provided they delighted his mind and excited his senses. It was not necessary for anything to be primeval or original. Primeval were his feelings which he tensely controlled until his most delicate nerve resounded. He did not drink milk out of pails, like his compatriots in villages: his food and drinks were prepared in such a way that they, too, had to intoxicate him. He dressed with care, wearing as good clothes as possible not only on account of his position but also because he wished to feel the softness of the fabric on his skin. Fine horses, splendidly arrayed, were a sign of

social prestige, but at the same time, their owners found joy in their beauty and in their friendship, by no means superfluous. It is known that they spoke in a way which gave them pleasure — they liked to hear their own voices; this was the case always: when they shouted at their servants or when they displayed their wisdom in front of someone they deemed worthy of it. Their songs, never too long, had to move their souls and end by exciting their minds with a wittily prepared surprise. As for music, they preferred listening to it rather than playing it, for they felt the need to give themselves to it until they became exhausted; only then, after reaching that state, they moved on to those moods they had been prepared for before. Their dances also gradually led to intoxication.

These Levantines were, nevertheless, severe in a patriarchal way, extremely attached to their families and relatives, reasonably pious, and, although well-to-do people, thrifty as a rule. In some of them, traces of their peasant origin were still discernible, whereas others could really be descendants of very old families. Some of them represented the healthy lineage at the stage of growing and, consequently, they were rather in favour of simplified virtues, whereas others, decadent, marked the end of their houses; their sense of, and indulgence in, pleasures which the Levant was offering most lavishly, repulsed the inherited duty to keep appearances within the frame of family life and of accepted customs, by at least hiding their vices.

This image, presented too much like a type and deprived of all local characteristics, reduced to an ideal and perfect model of the Levantine man in the Balkans, testifies nevertheless to the high level of the civilization to which he belonged. The reverse of the coin, always revealing misery, remained hidden. That back side would make this image look somewhat poorer, but it would not deny its basic traits. Man, presented in this way, was really able to create a civilization coloured by cultural syncretism, but, as a whole, that civilization was, nonetheless, original. The preserved remnants of the culture existing in former Balkan cities and towns confirms it fully.

Translated by:

Nada Čurčija-Prodanović

КОРЕНИ И ПУТЕВИ НАСТАНКА ГРАДСКОГ ПАТРИЦИЈАТА У ВИЗАНТИЈИ

Парадоксом каквих је историја пуна, рестаурација Византије 1261. године није означила почетак новог успона, него почетак епохе опадања које је водило пропасти. Истина, за Михаила VIII (до 1282) још се задржавао привид снаге, али је он више почивао на изузетној вештини византијске дипломатије, него на стварним могућностима Царства. Одмах по смрти великог Палеолога постало је јасно да су наступила тешка времена. Најјучљивије претње долазиле су споља, али се суштина византијске трагедије крила у чињеници да је политичка и привредна слабост земље онемогућавала супротстављање тим претњама. Опадање се у XIV веку претворило у дуготрајну економску и финансијску кризу која је повремено добијала драстичне облике.¹ Несумњиво, град је кризом био нарочито погођен већ и због тога што су недостатак новца, опадање занатске производње и, изнад свега, немилосрдна конкуренција Латина која је Византију све јаче стезала пуна два столећа, проузроковали негативне последице првенствено у сфери оне економске активности која је својствена граду. Обично се сматра да у поменутих околностима треба тражити узроке опадања велике већине византијских градова позног доба.² Али колико год су те појаве биле снажно изражене као иницијални чиниоци, оне

¹ О економској и новчаној кризи уопште вид. D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athènes 1948 (даље: *Crise*), на више места; посебно за проблем новца вид. (нису наведене студије пре Закитиносове) D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée II*, (даље: *Despotat*), Athènes 1953, 266 и даље; М. Г. Баранова, *Поздновизантијске задатници как историческиј источник*, Античн. древн. и сред. века, 9 (1973), 122; А. Т. Хуманидис, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, I, Атина 1973, 164.

² Упор. Lj. Maksimović, *Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt 13.—15. Jh.*, (даље: *Charakter*), Akten des XVI. intern. Byzantinistenkongresses, I, JÖB 31/1 (1981) 151, 151 н. 13 (преглед

су истовремено и последице одређеног унутрашњег развитака. Стога се друштвено-економски профил позновизантијског града не може посматрати искључиво кроз призму велике кризе XIV века.

Друштвена и економска структура Византије Палеолога, уопште узевши, изграђена је на основама које су створене у XI и даље развијане у XII веку.³ Колико данас видимо, то је био процес који је не само значио увођење појединих феудалних институција него и преображај читавог друштва у један феудализован организам.⁴ Град, у коме су дотад били окупљени сви центри моћи, нашао се у средишту овог процеса. С једне стране су пуцале дотадашње стеге које је држава вековима постављала етатизованој градској привреди; с друге стране, пред феудалном аристократијом тек се отварала могућност за успостављање сопственог господства над економиком градова. Тако је у урбанизованој Византији XI век, можда, могао означити прекретницу у развиту градова — стварањем услова за њихово привредно осамостаљивање и побијањем темеља специфичној градској привреди. Далекосежна промена, међутим, није наступила зато што ниједан од ових предуслова није био остварен. Према томе, још много пре велике кризе у XIV веку, византијски град је изгубио могућност да се изрази као ентитет опонентан феудализованом аграрном друштву у чијим се оквирима налазио.⁵

старије литературе); ипак, слика пропасти нема само црне тонове, о чему вид. Љ. Максимовић, нав. чланак, 152 и даље, а у општем опадању државе, улога неких провинцијских градова задобија израженији релативан значај: G. I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, Paris-Bucarest 1936, 103, 106; D. Zakythinos, *La ville byzantine*, *Diskussionsbeitr. zum XI intern. Byzantinistenkongress, München 1958*, 90 (= *Byzance. Etat-Société-Economie*, London 1973, VII).

³ Ово гледиште засновали су E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, *Mitt. zur Osm. Gesch.* 2 (1923—25, repr. A. M. Hakker, Amsterdam 1962) 2 и даље; G. Ostrogorsky, *Die Perioden der byzantinischen Geschichte*, *Hist. Zeitschr.*, 163 (1941), 252 (= *Сабрана дела*, III, 27); исти, *Le grand domaine dans l'Empire byzantin*, *Rec. de la Soc. J. Bodin*, 4 (1949), 35 и даље (= *Сабрана дела*, II, 175 сл.).

⁴ Најкрајњи осврт на главне аспекте византијског феудализма (са упутама на основу лит.): Љ. Максимовић, *Charakter*, 154 sq.; треба подвући да су карактер државе и правног система условили спор развитака феудалних институција; упор. К. В. Хвостова, *Особености аграрно-правовых отношений в поздней Византии (XIV—XV вв.)*, Москва 1968, 254—262.

⁵ Упор. *Город и деревня в Византии в IX—XII вв.*, XIIe Congr. Int. des ét. byz., Ochride 1961, Rapports I, Belgrade 1963, 35 сл.; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972 (даље: *Управа*), 151—161; исти, *Charakter*, на више места; као и изванредно разматрање Э. Вернер, *Византийский город в эпоху феодализма: типология и специфика*, *Виз. Врем.*, 37 (1976), 9 сл. Околност да су градови, нарочито велики, били значајни трговачки центри пре и после IV крсташког рата није самим тим сведочанство о процвату византијске трговине до 1204, како сматра M. F. Hendy, *Byzantium, 1081—1204: An Economic Reappraisal*, *Trans. of the Royal Hist. Soc.*, 5/20 (1970), 31—52.

Типологија градова касновизантијске епохе прилично јасно показује ову околност. Јер упркос чињеници да их модерна наука разврстава према више или мање сложеним критеријумима,⁶ градови се међусобно разликују првенствено по степену укључености у пољопривредну производњу. Иако данас није могуће да се поуздано утврди, у сваком поједином случају, однос између аграрне и неаграрне, тзв. градске производње, извесно је да је привреда огромне већине градова имала у потпуности или претежним делом аграрно обележје.⁷ Ова „рурализиација“ није мимоишла ни највеће градове, симболе византијске урбане цивилизације, као што су били Цариград и Солун.⁸ Чак и Монемвасија на Пелопонезу, која се обично сматра прототипом, али и готово усамљеним примером византијског трговачког града позног доба,⁹ стекла је славу својим виномродним

⁶ Упор. P. Tivčev, *Sur les cités byzantines aux XIe—XIIIe siècles*, Byzantinobulg., I, Sofia 1962, 149 sq.; V. Hrochová, *Byzantská města ve 13.—15. století*, Praha 1967 (даље: *Města*), 11, 88; 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (даље: IEE), IX, Атина 1979, 238, 240 и даље; у изворима се јављају различити термини (χάστρον, πόλις ребе χῶστο, τόπος), али се они могу наизменично придавати једном истом граду зависно од карактера текста; упор. Љ. Максимовић, *Управа* 30 сл., 152 сл.

⁷⁻⁸ Многи радови се баве овим питањем (почев од давнашње синтезе N. Turchi, *La civiltà bizantina*, Torino 1915, 74), при чему међу најзначајније долазе G. I. Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938, 156; P. Charanis, *Town and Country in the Byz. Possessions of the Balkan Peninsula During the Later Period of the Empire, in Aspects of the Balkans*, The Hague 1961 (= Collect. Studies, London 1973, V), 136 sq.; D. Zakythinos, *Despotat II*, 78, 167, 245.; E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt* (даље: *Stadt*), Berichte zum XI. Intern. Byz.-Kongress, München 1958, V/3, 39, sq. 46; V. Hrochová, *Města* 70; упор. и новија истраживања или синтетичке осврте: M. A. Поляковская, *Монастырские владения в Фессалонике и её пригородном районе в XIV—XV вв.*, Ант. древн. и сред. века, 3 (1965), 19 сл.; IEE VIII, 338, 342; IX, 239 sq.; Љ. Максимовић, *Charakter* 157, 178 sq. Аграрно обележје византијских градова је део дугог историјског развика који није мимоишао ни западну Европу; упор. R. S. Lopez, *The Crossroads within the Wall. The Historian and the City*, New York 1963, 33; L. Mumford, *Grad in historiji*, Zagreb 1968, 292; балкански градови византијског културног круга, такође су махом са израженом аграрном производњом; С. Лишев, *Българията средновековен град* (рађе: *Средновековен град*), София 1970, 91, С. Бирковић, *Штип у XIV веку*, 7. (рукопис који ми је аутор љубазно уступио, због чега изражавам своју захвалност).

⁹ О значају Монемвасије вид. E. Kirsten, *Stadt* 40; D. Zakythinos, *Despotat II*, 255 sq.; за мишљења о карактеру њених привилегија упор. V. Hrochová, *Města*, 66 sq.; Љ. Максимовић, *Управа*, 13; исти, *Charakter*, 177 sq.; IEE, IX, 238; за опадање монемвасијске флоте вид. D. Zakythinos, *Despotat*, 155, Савремена типологија византијских градова неретко оперише термином *εμπόριον* којим се означава град са улогом трговачког чворишта: M. Я. Сюзюмов, *Роль городов-эмпориев в истории Византии*, Виз. Врем. 8 (1956) 26—41.; В. Т. Горянов, *Поздневизантийский феодализм*, Москва 1962, 240—302; V. Hrochová *Města*, 88; IEE, IX, 240 sq.; међутим, велико је питање којим би се градовима позне епохе могао придати овај епитет, осим можда Цариграду и Солуну, и са колико основа; у сваком случају, ако се између привилегија датих Монемвасији и неким другим градовима може запазити извесна сличност (вид. Љ. Максимовић,

подручјем (малвазија), а њени трговци прометом производа као што су жито, уље, усољено месо, коже, стока.¹⁰ У таквим околностима је занатска производња имала не само другоразредан значај него је и претрпела одређено назадовање у односу на време пре XI века: читаве, некад чувене производне гране ишчезле су готово потпуно,¹¹ од еснафских организација, некад тако прецизно устројених, остали су само незнатни трагови,¹² страна, првенствено западна роба преплавила је земљу,¹³ а некадашња техничка и научна супериорност Византије над Западом истопила се бесповратно.¹⁴ Разуме се, мануфактурна произ-

Управа, 158); она се не може објаснити настојањем владе да од тих градова начини жива трговачка средишта, како сматрају N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins à Con/ple (XIIIe—XVe siècles)*, Paris—Montréal 1979 (даље: *Hommes d'affaires*), 88; P. Schreiner, Παράτηρήσεις διὰ τὰ πρὸνόμια τῆς Μονεμβασίας, Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, I, Атина 1981—82, 165, Византија Палеолога није сваког имала могућности да води смишљену политику на таквим основама.

¹⁰ A. Laiou-Thomadakis, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System (13th-15th Centuries)*, (даље: *Byzantine Economy*) Dumb. Oaks Pap., 34 (1980) 207; разуме се да су ткањине као уобичајени трговачки артикли епохе, такође присутне, али је извесно да нису произвођене у самој Монемвасији.

¹¹ Компјутерска анализа учесталости тзв. грађанских занимања (без чиновничких, племићких и свештеничких достојанстава), ако се изузму интелектуална занимања (професори, писци, астрономи, „чтеци“ и други), посведочила је занемарљив број занатских струка: Abkürzungsverzeichnis und Register zum Prosopographischen Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1977, 3. Berufe, S. 1—13; о опадању занатске производње вид. и A. Laiou-Thomadakis, *нав. дело*, 178; Љ. Максимовић, *Charakter*, 159 sq.

¹² О овом често претресаном питању вид. Љ. Максимовић, *Charakter*, 161 sq.; K. — P. Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz* (даље: *Schlacht*), Weimar 1981, 144 sq. 156 sq., 236 (који настоји да рехабилитује корпорације позновизантијског доба). О позиву нотара у овом контексту вид. и M. Angold, *A Byzantine Government in Exile, Oxford* 1974, 274; треба напоменути да се неки термини који се обично везују за корпорације појављују и са значењима која су веома далеко од занатске производње; упор. Cantacuzenus, IV 18: ΠΙ. 119. 3 (εγзарх); P. Lemerle, *Un praticien inédit des archives de Karakula (janv. 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène*, Χαριστήριον εἰς Ἄ. Κ. Ὀρλάνδου, I, Атина 1965, 287 (σύστημα) вид. и напомене С. Лишева, *Средновековен град* 96.

¹³ Упор. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie* (даље: *Régestes*), I, Paris 1958, No 222; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453* (даље: *Regesten*), München 1965, V, No 3181b; посебно вид. E. Francès, *Constantinople byzantine aux XIVe et XVe siècles. Population — commerce — métiers*, *Rév. des ét. sud-ost europ.*, 7/2 (1969), 411; E. Ashtor, *L'apogée du commerce vénitien au Levant* (даље: *Apogée*), Firenze 1977, 319 sq.; Љ. Максимовић, *Charakter* 169; вид. и нап. 44 овог рада.

¹⁴ Вид. посебно речите изворне податке: Сп. Ламброс, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά IV, Атина 1930, 44. 5—12; 124. 5—125. 2 (такође и *Истро.*, III, 263, 2—264. 12); T. Thiriet, *Régestes* I, Nos. 222, 237; G. I. Bratianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe s.*, Bucarest 1927,

водња није се могла појавити при таквом стању ствари.¹⁵ Штавише, извештај део, свакако не безначајан, ситних произвођача живео је и радио на селу, конкуришући градском занатству.¹⁶

Укратко речено, градови позног доба исказују се првенствено као политички, војни и културни, делимично и као трговачки центри чија основна производња добара лежи у области пољопривреде.¹⁷ Наука је одавно уочила да све кључне позиције у тим градовима држи земљишна аристократија (δυνατοί, ἄριστοι, εὐγενεῖς, προύχοντες, συγκλητικοί). Како је забележио оновремени писац, родоначелник династије Михаило VIII је настојао да ојача аристократске породице даривањем плодне земље, у градовима или око њих, погодне за обраду.¹⁸ То није била нова појава, али њен врхунац и разноликост облика везују се управо за ово време. Господство аристократије над градом исказује се на више начина, што је било омогућено њеним физичким присуством у граду. Наиме, припадници аристократских породица живе унутар градских зидина и тако образују градску друштвену елиту.¹⁹ То је с једне стране био резултат дуготрајног развоја цивилизације чије су основне вредности, без обзира на омењивање различитих облика друштвеног уређења, увек остајале везане за град. С друге стране, феудална аристократија епохе Палеолога попуњава управни апарат државе и, самим тим, у градовима као војно-политичким центрима не само да борава него се и појављује у улози елите власти.²⁰ Истовремено се из тог друштвеног слоја регрутује и културна елита.²¹ Ова друштвена

№ 30; *Cantacuzenus*, III, 80: IJ, 494. 5—23; упор. Љ. Максимовић, *Charakter* 160, нап. 53; С. Лишев, *Средновековен град* 70, 76; Занатска производња није могла напредовати ни у повољним условима, јер није била праћена довољним улагањем капитала, А. Т. Хуманидис, *нав. дело*, 155.

¹⁵ Дугу дискусију, првенствено у совјетској византологији, о питању мануфактура коначно је закључио И. П. Медведев, *Проблема мануфактури в трудах классиков марксизма—ленинизма и вопрос о так называемой византийской мануфактуре*, В. И. Ленин и проблемы истории, Ленинград 1970, 391—408, нарочито 391, 394 сл., 408, који је оповргао њихово постојање; до истих резултата за Трапезунт дошао је С. П. Карпов, *Особенности развития позневизантийского города-эмпория (Трапезунд в XIII—XV вв.)*, Виз. очерки, Москва 1977, 106.

¹⁶ Љ. Максимовић, *Charakter*, 171 sq.

¹⁷ За политичку функцију града као његово главно обележје вид. Е. Kirsten, *Stadt* 41.

¹⁸ Pachymeres, II, 33: I, 164. 1—5; III, 9: 187. 6—16.

¹⁹ Упор. D. Zakythinos, *Crise* 57; Љ. Максимовић, *Управа*, 160 сл.; исти, *Charakter* 173 sq.

²⁰ Љ. Максимовић, *Управа* 7 сл.; М. Angold, *нав. дело*, 267, 283; JEE IX, 238.

²¹ Упор. I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life in the 14th Century, XIVe Congr. intern. des ét byz.* Bucarest 1971, *Rapports* I, 7—30; G. Ostrogosky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium* (даље: *Aristocracy*), *Dumb. Oaks Pap.* 25 (1971) 29 sq.; A. Laiou, *The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development* (даље: *Aristocracy*), *Viator*, 4 (1973) 150.

и политичка доминација не би била потпуна да византијска аристократија није управо у градовима располагала и значајним економским могућностима.

Основица економске моћи аристократског слоја лежи несумњиво у поседовању и условном, феудалном држању (пронија) земље изван градова. У питању су како велики комплекси који су могли да буду релативно удаљени, тако и имања уз саме градске зидине и у њиховој непосредној околини, која су се практично налазила у привредном склопу самог града.²² Међутим, посебно је важна околност, изучавана тек у новије време, да је аристократија и у оквиру градских зидина располагала значајном имовином; њиве, баште, воћњаци, куће за издавање, радионице, продавнице, млинови, властите резиденције сачињавали су богатство чију величину није могућно тачно одредити, али које је свакако представљало велики део укупних материјалних добара у граду.²³ Као и на земљишним поседима аристократије, и овде се запажа присуство зависних људи, парика, који се јављају чак и у редовима занатлија.²⁴ На жалост, непосредни изворни подаци о оваквим аристократским поседима,

²² Бројни подаци у повељама, посебно у привилегијама које су дате појединим градовима и многим манастирима, помињу имања непосредно уз градске зидине, тако да ово стање узимамо као опште познато (вид. и литературу у следећој напомени).

²³ Осим неких старијих радова у којима је ово питање више наслућено него наглашено, вид. новија истраживања: М. А. Поляковская, *К вопросу о характере городской и пригородской собственности в поздней Византии*, Антич. древн. и сред. века, 4 (1966), 77; иста, *Городские владения провинциальных монастырей в поздней Византии*, Виз. врем., 24 (1964), 207; Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира у градовима*, Зб. рад. Виз. инст. 19 (1980), 232 сл.; Љ. Максимовић, *Charakter*, 178 sq.; према К. — Р. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh. Konpel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354* (даље: FuR), Berlin 1971, 58, 74 и даље, феудалци су водили (пољо)привреду многих градова.

²⁴ Упор. F. Dölger, *Neues vom Berge Athos*, St. biz. e. neoll., 9 (1957), 84—88 (= *Параспор'α*, Ettal 1960, 345—348); С. Р. Kyrris, *Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zelotes*, Gouvernés et Gouvernants II, Bruxelles 1968, 306—308; К. Р. Matschke, *нав. дело*, 39 сл., 76 сл.; о манастирским занатлијама-парицама по градовима вид. Г. Острогорски, *Две белешке о Душановим хрисовљама светогорском манастиру Ивирону*, Зборник Матице Српске, 13/14 (1956), 79 (= *Сабрана дела*, IV, 223) и *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 57 (= *Сабрана дела*, IV, 502). Број парика могао је бити велики: Actes de Lavra I², No 33, 196—198; Actes de Chilandar, No 131, 7—8; вид. и Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970, 606; Э. Франчес, *Исчезновение корпораций в Византии*, Виз. врем., 30 (1969), 41; то ипак не значи да су се одржали бројни ергастерији у власништву богатих приватника какви су постојали бар до XI века; упор. М. Я. Сюзюмов, *Производственные отношения в византийском городе-эмпории в период генезиса феодализма*, Свердловск 1953, 13; за парике у бугарским градовима вид. С. Лишев, *Средновековен град*, 169.

мада речити, необично су оскудни.²⁵ Стога се данашња општа слика о њима углавном гради на посредном, изведеном закључивању које ипак има задовољавајући степен поузданости.

Огромна већина доступних података говори, наиме, о манастирској имовини по градовима, што на први поглед истиче манастире, првенствено светогорске, као најкрупније феудалне поседнике унутар градских зидина.²⁶ То је, разуме се, онај део врхушке феудалне структуре Византије који за нашу тему нема особиту важност, али чија осведочена економска моћ у граду утврђује бар две чињенице које јесу важне. Прво, сачувани документи позновизантијског доба односе се првенствено на манастирска добра, будући да су манастирски архиви једини међу слатчим установама преживели пропаст Царства. То данашња сазнања чини једностранним и делимичним, али и омогућава претпоставку да расположиви подаци о ланчком феудалном слоју представљају само сићушан одраз његовог стварног положаја. Друго, манастири су, у време којим се бавимо, стицали добра, нарочито она у градовима, углавном примајући завештања и поклоне, и то управо од ланчких феудалних поседника чије су економске могућности надмашивале могућности осиромашене државе.²⁷ Могло би се, дакле, говорити о више-мање сталном преливању имовине од световне аристократије ка манастирима, а претпоставити, поготову због осведоченог богатства аристо-

²⁵ Упор. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata graeca* (даље: *MM*), V, 135—138, 138—145 (XI век); E. Francès, *нав. дело* 41 (XII век); *MM*, IV, 285—287 (1294); *Actes de Kutlumus*, No 8, 12—13 (1313); No 18, 86 (1323. или 1338); Г. Теохаридис, *Μία διαθήκη και μία δική βυζαντινή*, Солун 1962, No 1 (р. 12), 27—37 (1324); No 2 (р. 22), 89—98 (1325); Regel, *Vatop.*, Si. — Petersburg 1898, No 4, 17, 18 (1329); Goudas, *Vatop.* ΕΕΒΣ 3 (1926), No 15, 239 (1356); *Actes de Chilandar*, No 84, на више места (1322); Соловјев-Мошин, *Грике повеље*, бр. 18, 144 (1348), бр. 24, 5—6 (1352) (= A. Guillou, *Prodrome*, No 44, 3—4); *MM*, III, 127 (1361) (= Соловјев-Мошин, бр. 32, 25); Dem. Cydon. *Occis. Thessalonicae monodia*, PG 109, 645. D; вероватно ту спада и Соловјев-Мошин, бр. 18, 142; вид. и нешто оскудније податке наративних извора: Santacuzenus, I, 59: I, 305. 25—306. 2; III, 42: II, 256. 11—24; III, 79: II, 491. 17—492. 8; Gregoras, VIII, 12: I, 363. 20—364. 2; IX, 6: I, 425. 11—426. 10: за коментарисање ових вести, релеванту или додатну литературу упор. Љ. Максимовић, *Charakter* 178.

²⁶ Упор. Љ. Максимовић, *Charakter*, 178 sq., где је наведена и потребна литература.

²⁷ М. А. Поляковская, *Городские владения* 207; *К вопросу*, 76—78; иста, *Монастырские владения в Фессалонике и её пригородном районе в XIV—XV вв.*, Античн. древ. и сред. века, 3 (1965). 22; Б. Ферјанчић, *нав. дело*, 219, 220, 224, 231, 231 нап. 138, 233, 236; вид. и Г. Теохаридис, *нав. дело*, Nos 1, 2, 4, 5, на разним местима; *Actes de Chilandar*, No 84, на разним местима; *Actes de Lavra*, III; No 146, No 163; и аристократија је била погођена у време општег смањивања економског потенцијала, али је и даље располагала релативно највећим економским могућностима: E. Francès, *La féodalité byzantine et la conquête turque*, *Studia et Acta Orientalia*, 4 (1962), 84; A. Laiou, *Aristocracy*, 142.

кратског сталежа бар у XIV веку, да тај процес није донео битнију прераспodelу економске моћи у корист цркве. Уосталом, није непознато кретање у обратном смеру — довољно је поменути спектакуларну конфискацију манастирских добара у корист држалаца пронија, која је спроведена широким замахом у времену бременитом опасностима после српског пораза на Марици 1371. године.²⁸

На основу изложеног може се закључити да византијска аристократија епохе Палеолога, иако у основи представља земљопоседнички и бирократски владајући слој у друштву, велики део своје друштвене и економске моћи заснива на поседовању значајне имовине у граду. У складу са више-мање израженим аграрним обележјем града, добар део те имовине чини земља под различитим пољопривредним културама. С друге стране, све оно што аристократија поседује у неаграрној области градског живота чини посебно занимљивим њен однос према занатској производњи, трговачким и новчарским пословима, као и према оним друштвеним слојевима за које би се очекивало да су првенствено ангажовани у тој економској сфери. Важност овог односа свакако је наглашена чињеницом да су привилегије које су поједини градови добијали од цара додељиване првенствено у интересу аристократије.²⁹

Кроз разнородне изворе покаткад се провлаче подаци који прилично јасно сведоче, већ од краја XII века, да су феудална имунитетна права додељивана становницима појединих градова.³⁰ Формално, такве повластице односе се на читав град, што се нарочито лепо види у чувеним и потпуно сачуваним хрисовуљама којима су Јањина, Кроја, Фанарион у Тесалији и Монемгасија добили широке економске, па и политичке привилегије.³¹ Стварно пак, сви слојеви становништва нису могли равноправно да уживају користи од таквих привилегија као што су: а) у Јањини (1319) — образовање судског колегија на челу са кефалијом (градским управником),³² који чине тзв. *ἄνθρωποι καλοί*,³³

²⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1983³, 502; за ширу библиографију о овом питању вид. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus*, N. Brunswick-N. Jersey 1969, 17 нап. 41. Уопште, у изузетно тешким часовима, царска влада није презала да оспори неке феудалне привилегије; упор. K. P. Matschke, *Schlacht*, 208 sq., 218 sq.

²⁹ Упор. Љ. Максимовић, *Управа*, 151—161; M. Angold, *нав. дело*, 286 sq.

³⁰ Љ. Максимовић, *Charakter*, 175 sq., за суштину ових права упор. и Б. Т. Горјанов, *Феодализам* 253; Љ. Максимовић, *Управа* 160; упор. и E. Kirsten, *Stadt* 37, 43.

³¹ Како ове хрисовуље покривају широк временски распон и различите византијске области, то је на основу њих могућно изводити закључке општије вредности, што потврђује мишљење које је изрекао E. Kirsten, *Stadt* 37, 41, да су у њима садржана уобичајена права византијских градова.

³² О овој функцији опширно Љ. Максимовић, *Управа*, 71—100.

³³ На паралелу са *boni homines* из аристократских породица Венеци-

бесцаринска трговина „до Константинопоља“, ослобођење од катастароке ревизије и пореза за имања у околини, као и њихово неометано поседовање (укупно 24 села и већих поседа);³⁵ б) у Кроји (1333) — неометано поседовање имања са сељацима, порески имунитет и ослобођење од царина у суседним подручјима;³⁵ в) у Фанариону (1342) — ослобођење од пореза, али не и од царина, при чему су духовни и световни „архонти“ изричито поменути као главни корисници повластица;³⁶ г) у Монемвасији (између 1284. и 1442) — ослобођење од пореза и разних царина.³⁷ Примећено је већ да наведене привилегије нису упоредливе са „градским слободама“, у западној Европи, односно да оне не дефинишу ни градоку самоуправу ни град као правни субјект.³⁸ То значи да њихови корисници не чине никакав посебан грађански слој, односно да нису ни трговци ни занатлије, него да је привилегован првенствено водећи слој постојећег друштвеног система. Ако је ова околност довољно јасна код пореских привилегија и привилегија у поседовању земље, онда се поставља питање ко је корисник царинских повластица чија се главна вредност исказује у трговачким пословима. То нарочито у случају Монемвасије, где је ослобађање од царина представљало замашан део ових повластица.³⁹

На основу свега што је у овом раду досад изложено, могло би се претпоставити да је локална аристократија, као господарећи слој, била у привилегованим градовима заинтересована и за царинске повластице. Ова претпоставка би се могла проширити чак и на Монемвасију с обзиром на господство тамошњих

је указао је још G. I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, Paris-Bucarest 1936, 110.

³⁴ MM, V, 81-83.

³⁵ Соловјев-Мошин, бр. 41, 71—92; датум према F. Dölger, *Regesten*, IV, No 2803 (упореди и *Исто*, III, No 2058); о друштвеном статусу привилегисаних вид. Љ. Максимовић, *Charakter*, 176, нап. 148.

³⁶ MM, V, 260—61; као и у осталим наведеним случајевима, привилегије нису ограничене искључиво на аристократски слој, што се добро види по разликовању имања као *κτῆματα* и *ὑποτάσεις*.

³⁷ MM, V, 155, 165—168 [P. Schreiner, *Ein Prostagma Andronikos' III. für die Monembasioten in Pegai (1328) und das gefälschte Chrysobull Andronikos' II. für die Monemb. im byz. Reich, Jahrb. der österr. Byz.*, 27 (1978), 203—228, утврдио је да је ова повеља фалсификат, али вредност њених основних података није тиме ишчезла: *JĒE*, IX, 241; N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 88, нап. 152], 170—173.

³⁸ G. J. Bratianu, *нав. дело*, 103; Љ. Максимовић, *Charakter*, 177 (где су и упуте на осталу литературу); друкчија мишљења су још бројнија, али наводим само оно које се чини најподробније аргументованим: E. Francès, *La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles* (даље: *Féod. et villes*), BSI, 16/ 1 (1955), 83, 89, 91.

³⁹ Обично се сматра да су трговачке привилегије Монемвасије изузетак (*Историја Византије*, III, Москва 1967, 114) и супротне феудалном поретку: P. Charanis, *Town and Country*, 135; E. Francès, *нав. дело*, 91; V. Hrochová, *Města*, 66. (слично и о Јањини — р. 40), унеколико и D. Zakythinos, *Despotat*, II, 179; P. Schreiner, *Прѹбѹла*, 165.

трију магнатских породица над градом, као и с обзиром на опадање монемвасијске трговачке моћи у XV веку, што би било тешко спојиво са евентуалним успоном грађанског staleжа.⁴⁰ Примамљивост изречене претпоставке упућује на даља трагања за елементима њене чвршће заснованости.

*

* * *

Већ је истакнуто да је занатство, као производна подлога тзв. градске привреде у доба Палеолога, показивало многе знаке регресије; слично је било и са трговином. Друкчије стање ствари тешко би било очекивати у временима економске и финансијске кризе која је потресала Византију у XIV веку. Ипак, нека питања остају спорна за науку: то су пре свега питање узрока и питање обима пропадања поменутих привредних грана.

Одавно се уврежило схватање да је конкуренција западних економских сила, у првом реду италијанских поморских република Млетака и Бенове, с њиховим привилегованим положајем на византијској територији, представљала основни узрок за назадовање занатства и трговине у Византији.⁴¹ Степен тог назадовања је различито процењиван, најчешће сматран катастрофалним по размерама, нарочито приликом закључивања о ангажованости и могућностима византијских трговаца. Њихово присуство у спољној трговини земље оцењивано је као ништавно, а њихова активност свођена на уске оквире локалног саобраћаја, или на препродају стране робе становништву великих урбаних центара.⁴² Скорашњи покушаји рехабилитације византијске

⁴⁰ D. Zakythinos, *нав. дело*, 174; E. Francès, *нав. дело*, 90; E. Kirsten, *Stadt*, 39; Љ. Максимовић, *Управа*, 13; исти, *Схарактер*, 166 и упор. 82, 178.

⁴¹ Комеркион, основна царинска такса, у XIV веку је за византијске трговце износио 10 посто од вредности робе, а за странце 1—4 посто, или није ни постојао: H. Antoniadis-Bibicoq, *Recherches sur les Douanes à Byzance*, Paris 1963, 97 sq.; J. Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi*, St. Venez., 12 (1970), 267—356; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe — début du XVe siècle)*, I (даље: *Romanie*), Genova—Roma 1978, 44 sq.; N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires* 43 sq. О западњачкој експлоатацији Византије као важном узроку њеног назадовања упор. нарочито D. Zakythinos, *Crise*, 146; *История Византии*, III, Москва 1967, 109, 113; M. Balard, *нав. дело*, I, 54 sq.; II, 894; Matschke, *Schlacht*, 220; већ крајем XIII века у Византији је, претпоставља се, живело 20.000 Млечана, а у самој Венецији 64.000: D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge/Mass 1962, 14.

⁴² E. Francès, *Constantinople*, 409 sq.; M. M. Шитиков, *Константинополь и венецианская торговля в первой половине XV в. по данным книги счетов Джакомо Бадера (даље: Константинополь)*, *Виз. врем.*, 30 (1969), 48—62; исти, *Венецианское купечество в первой половине XV в. в его торговых отношениях с Византией (даље: Венец. купечество)*, Уч. зап. Моск. гос. пед. инст. им. В. И. Ленина, 237 (1965), 85—137; V. Hrochová, *Dálkový obchod a jeho zprostředkovatelé v pozdní Bizanci 13. — 15. století (даље: Dálkový ob-*

трговине нису битније угрозили оваква гледишта, али су допринели да у први план буде истакнуто питање социјалног положаја њених носилаца,⁴³ о чему ће нешто касније бити више речи.

Чини се да покренута тема захтева сложенији приступ. Слабост византијске економике изван аграрне сфере морала је добрим делом бити проузрокована унутрашњим разлозима. Тежиште у стварању друштвеног производа било је и пре и током епохе Палеолога снажно стављано управо на пољопривреду. Упадљиво је да се ова особина византијске економике, иако у основи има трајно обележје, изразитије осећа од времена кад је феудална аристократија задобила водеће место у друштвено-економској структури земље, што је појава која у епохи Палеолога несумњиво досеже врхунац развитка. То је време кад се кроз изворе, истина жалосно ретке, једва осећа пулсирање производње тзв. градског типа. Тада је аристократија својим дугим господством над највећим делом византијске економике, већ успела да допринесе потискивању те производње, разгранавши своју власт над зависним занатством и у граду и на селу. Управо на таквој основи појавио се интерес за спрегу са Латинима.

Структура спољне трговине у епохи Палеолога — обележена извозом хране, нарочито жита, меда и бадема, и уопште извозом сировина, а увозом, поред вина и уља, углавном производа мануфактуре и занатства са Запада⁴⁴ — могла је одговара-

chod), *Sbornik historický*, 15 (1967), 159 sq.; K. — P. Matschke, *Zum Charakter des byz. Schwarzmeerhandels im 13. bis 15. Jahrhundert* (даље: *Zum Charakter*), *Wiss. Zeitschr. d. Karl-Marx-Uni. Leipzig. Gesell. — und Sprach. R.*, 19/3 (1970), 447—458; *JEE*, IX, 238; међу Бадоевровим клијентима било је 27 посто Грка који су му продавали свега 9,5 посто робе (М. М. Шитиков, *Константинополь*, 53, таб. 1), а у 13 случајева његовог уласка у компаније, само два пута се појављују Грци као компаниони (исти, *Венец. купечество*, 97, таб. 4). Како је одавно истакнуо А. Диомидис, *Τὰ αἴτια τῆς οἰκονομικῆς πρᾶξις τοῦ Βυζαντίου*, (даље: *Αἴτια*) *Επιθεώρησις τῆς Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομ.*, 6 (1937), 142 sq., 151, Византинци су тешко могли ичим конкурисати Италијанима сем земљишним богатством.

⁴³A. Laiou — Thomadakis, *Byz. Economy*, 179, 182; иста, *The Greek Merchant of the Palaeologan Period: a Collective Portrait* (даље: *Greek Merchant*) *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 57 (1982), 113, 120, 150, бранећи с разлогом постојање византијске трговине у епохи Палеолога, истакла је њен комплементарност у односу на западну трговину, па тиме и њен другоразредан значај; вид. сада К. Р. Matschke, *нав. дело*, 448.

⁴⁴ Упор. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dell' XI al XVI secolo, Venezia*, 1961, 175 sq.; V. Hrochová, *Dálková obchod*, 142—147, 149—151, 155; З. В. Удальцова, *Византия и Западная Европа (типологические наблюдения)*, *Виз. очерки*, Москва 1977, 33 сл.; M. Balard, *Romanie*, II, 755; A. Laïou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 179, 184 sq.; E. Zachariadou, *Prix et marchés des céréales en Romanie (1343—1405)*, *Nuova Riv. Storica*, 61 (1977), 291 sq.; А. Максимовић, *Charakter*, 168 sq.; P. Schreiner, *Die Produkte der byz. Landwirtschaft nach den Quellen des 13.—15. Jh.* (даље: *Produkte*), *Bulg. Hist. Rev.*, 10 (1982), 91; готово је идентично стање у суседној Бугарској: С. Лишев, *Средновековен град*, 100, 122. На жалост, за употпуњавање гледишта недостају изворни подаци; упор. К. — P. Matschke, *нав. дело*, 447; P. Schreiner, *нав. дело*, 90.

ти једино земљишној аристократији. Пољопривредни производи, чију потражњу није могао да задовољи увоз из црноморских области, поготову због монополске улоге Бенове у тамошњим крајевима, имали су најбољу пробу на Западу. Код Латина је добијана виша цена, и то у вреднијем новцу (buona moneta d'ого италијанских градова).⁴⁵ Није узалуд почетком XIV века забележено τὸν (sc. πλοῦτον) μὲν γὰρ ἐκ γεωπονίας συνῆγον, τὸν δ' ἐξ ἀλλοδαπῆς συνέλεγον.⁴⁶

Византијске власти су повремено ометале извоз жита⁴⁷ јер је он углавном превазилазио могућности за издавајање вишкова и тиме био један од узрочника појаве глади, која је иначе у извесним тренуцима прерасла у горући проблем већих градова.⁴⁸ Па ипак, извоз је неколико деценија текао више-мање континуирано, при чему су западни партнери, што је посебно занимљиво, прилично често ступали у непосредне контакте са земљишним магнатима.⁴⁹ Ови су у византијском друштву свакако чинили најважнији и најзаинтересованији слој купаца мануфактурне, особито луксузне робе са Запада, и то из најмање два разлога. С једне стране, та роба је била бољег квалитета од византијских производа, а у неким случајевима, због слабости византијског занатства, и једина која се у својој врсти могла добити.⁵⁰ На тој основи је долазило до стварања по Византију погубних маказа цена, јер је западна роба била знатно скупља

⁴⁵ О разним видовима продора италијанског новца вид. D. Zakythinou, *Crise*, 10—20; Th. Bertelè, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, Riv. Italiana di Numism., (N. S.), 1957, 3, 8; исти, *Moneta veneziana e moneta bizantina, Venezia e il Levante fino al secolo XV*, 1/1, Firenze 1973, 59 sq.; M. M. Шитиков, *Венец. купечество*, 109; V. Hrochová, *Města*, 40; K. — P. Matschke, *Geldgeschäfte, Handel und Gewerbe in spätbyzantinischen Rechenbüchern und in der spätbyz. Wirklichkeit* (даље: *Geldgeschäfte*), Jb. für Geschichte u. Feudalismus, 3 (1979), 181; M. Balard, *Romanie*, II, 656; упор. и G. G. Plethonis *Oratio*, I, PG 160, col. 837. AB.

⁴⁶ Pachymeres, I 23: I, 68. 16—17 (упор. и 68. 14—15).

⁴⁷ MM, III, 81; G. L. Tafel — G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- u. Staatsgeschichte der Republik Venedig III*, Wien 1858, 74, 179—180; углавном полазећи од ових текстова, наука је доскора снажно инсистирала на тешкоћама које је изазивала византијска страна; међутим, A. Laiou-Thomadakis. *Byz. Economy*, 218 sq. је показала да су прекиди у трговини који су настајали услед ових тешкоћа били мањи него што се обично сматра. О увиду византијске владе у међусобне односе Латина вид. M. Balard, *Gènes et l'Outre-mer, I. Les actes de Caffa du notaire Lambert de Sambucato (1289—1290)*, Paris-La Haye 1973, No 55.

⁴⁸ О глади је писано много, а највећи део одговарајуће литературе и извора навео је С. Р. Kyrris, *Continuity and Differentiation in the Régime established by Andronicus III after his Victory of 23/24. 5. 1328*, ЕЕВΣ, 43 (1977—78), 326—328.

⁴⁹ В. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant (1280—1460)*, Paris 1961, 90, и опширније *Дубровник и Левант (1280—1460)*, Београд 1956, 63—66, показао је да су дубровачки трговци у XIV веку извлачили пољопривредне производе непосредно са великих имања из разних балканских земаља.

⁵⁰ Вид. напомену 14.

од византијских сировина.⁵¹ С друге стране, са доста извесности може се претпоставити да је аристократија користила латинску конкуренцију за економско потискивање средњих градских слојева, овог јединог правог политичког ривала у градовима.⁵²

Тако је оплет унутрашњих и спољних чинилаца проузроковао изразито заостајање занатске производње и трговине, што је у крајњем исходу имало катастрофалне последице по Византију. Чињеница да Царство није ступило на пут савременијег привредног развика довела је у XIV веку не само до продубљивања економске кризе него и до петрифицирања друштвене структуре, чиме је посебно био погођен средњи грађански слој (*μέσοι* византијских текстова).⁵³ Он није успео да развије особену физиономију, нити да се искаже као посебна класа. Његов најистакнутији део чинили су трговци и богатије занатлије,⁵⁴ код којих се може запазити извесна способност за инвестирање.⁵⁵ Али како није било праве основе за развијање економске конкурентности и организованог друштвеног и политичког ривалства у односу према аристократији, то је овај слој све више потискиван на маргину живота. Већ током прве половине XIV века, у изворима се, у склопу уочљиве поларизације друштва, израз *μέσοι* све ређе појављује, да би у другој половини столећа сасвим ишчезао.⁵⁶ Ипак, потискивање „средњих“ није прошло без отпора.

Као што је добро познато, грађански рат из четрдесетих година XIV века, по Византију умногом фаталан, имао је и одређен, мада не увек лако препознатљив социјални аспект.⁵⁷

⁵¹ R. Romano, *Le prix au Moyen Age dans le Proche Orient et dans l'Occident chrétien*, Annales ESC, 7—8 (1963), 699—702.

⁵² З. В. Удальцова, *Предательская политика феодальной знати Византии в период турецкого завоевания*, Виз. врем., 7 (1953), 98 сл.; Б. Т. Горянов, *Византийский город XIII—XV вв.*, Виз. врем., 13 (1958), 171 сл.; Н. П. Соколов, *Венеция и Византия при первых Палеологах (1263—1328)*, Виз. врем., 12 (1957), 75; С. Р. Кузрис, *Gouvernés et Gouvernants*, 312.

⁵³ О изразу *μέσοι* упор. Б. Т. Горянов, *Феодализм*, 349; за положај овог слоја, старију литературу и изворе вид. Љ. Максимовић, *Charakter*, 183. sq.

⁵⁴ N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 116; о лабилности трговачког слоја вид. и С. Лишев, *Средновековен град*, 170.

⁵⁵ Santacuzenus, IV, 11: ГГ, 71, 14—16, 19—20.

⁵⁶ N. Oikonomidès, *нав. дело*, 119, а за читав овај процес Љ. Максимовић, *Charakter*, 184; за дружичји приступ упор. R. Fossier, *Le Moyen Age*, III, Paris 1983, 209 sq.

⁵⁷ Данас се веома много пише о социјалном виду овог грађанског рата, али то није одређена и чврсто дефинисана категорија, јер се линије политичких и социјалних разграничења нису обавезно поклападе; упор. С. Р. Кузрис, *нав. дело*, 305; I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life*, 85, нап. 56; Љ. Максимовић, *Алексије Апокавк и друштвена кретања у Цариграду*, 3б. рад. Виз. инст., 18 (1978), 165—188; М. А. Поляковская, *Общественно-политическая мысль Византии (40—60—е гг. XIV в. (даље: Мысль)*, Свердловск 1981, 14.

Ако акценат овог социјалног сукоба не треба стављати безусловно на релацију аристократија — „средњи“, а још мање га тумачити као судар феудалних и ранокапиталистичких елемената друштва,⁵⁸ ипак је извесно да је супарништво аристократске странке и неких трговачко-предузетничких кругова у одређеним фазама увелико давало тон рату. У одговарајуће оквире могу се сврстати, на једној страни, претендент и затим цар Јован Кантакузин и мноштво угледних људи који су као његове присталице страдали у побуњеним градовима, а на другој и зилотска странка у Солуну и *homo novus* Алексије Апокавк, први министар цариградског регенства, који је у годинама пред рат, можда, био и најупечатљивији пример уздизања кроз новчарске послове и искоришћавање службеног положаја.⁵⁹ Најречитији идеолошки и политички израз овог одмеравања снага представља Алексије Макремволит својим списом *Дијалог богатих и сиромашних*, својеврсним обрачуном с водећим делом средњег друштвеног слоја који се почео уздизати изнад своје средине.⁶⁰ Грађански рат је завршен почетком 1347. победом Кантакузинове странке. Тиме је окончан и покушај знатног броја византијских градова да се ослободе превласти аристократије. Али трговци и новчари, ти најзначајнији припадници „средњих“, ни-

⁵⁸ О другоразредној улози „средњих“ у грађанском рату вид. Љ. Максимовић, „Богаташи“ Алексија Макремволита, Збор. рад. Виз. инст., 20 (1981), 103; много је писано о „средњима“ као о ранокапиталистичком елементу друштва, нарочито у совјетској историографији, али су свакако ближи истини они аутори који предузетнике, мењаче и трговце из XIV века сматрају настављачима старих, овешталних византијских традиција, а не весницима нових капиталистичких односа. Поред многих старијих радова М. Сјузјумова и неких других аутора, у новије време се овим питањем бавила М. А. Пољяковская, *Своеобразие развития городского сословия в Византии*, Вопросы Истории, Материалы научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения К. Маркса, Уфа 1969, 239; иста, *Мысль*, 11, 13. Одавно је још Диомидис, *Αἴτια*, 150, скренуо пажњу на старински начин пословања византијских мењача.

⁵⁹ О Апокавковој каријери упор. R. Guiland *Etudes de civilisation et de littérature byzantine I: Alexios Apocaucos*, Rev. du Lyonnais, 1921, 523—541; G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jh.*, Wiesbaden 1969, 25, 27. sq. 55; K. — P. Matschke, *FuR.* 134—143; за сличне појаве вид. K. — P. Matsche, *FuR.* 114 sq.; продор појединача у затворене кругове аристократије био је редак и оствариван је углавном заслугама у служби; упор. G. Ostrogorsky, *Aristocracy*, 30; A. Laiou, *Aristocracy* 139.

⁶⁰ За историјски контекст Макремволитовог списа и оцену положаја његових „богаташа“ вид. Љ. Максимовић, „Богаташи“ Алексија Макремволита, на више места; слично K. — P. Matschke, *Schlacht*, 166. Макремволит је и творац једне краће песме потив мењача (*ἀργυροκόποι*) : ed. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, I, Paris 1855, 457—458; они свакако припадају „богаташима“, а не некаквом слоју правих банкара (какви у то време нису посведочени), како сматра A. Laiou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 111; о финансијским могућностима византијских мењача вид. и Љ. Максимовић, *Charakter*, 167, нап. 89.

су били сасвим потиснути са сцене. Исте године кад је рат престао, Кантакузин је на једној општој скупштини био спречен да уведе нове порезе, при чему је одлучујуће било противљење τῶν ἐν ἐργαστηρίοις ἐμπροσθεμένων ἀργυραμοιβῶν.⁶¹ Годину дана касније, настојећи да преко њих оживи византијску трговину, Кантакузин је изазвао рат с Беновом. Рат се 1352. завршио поразом, а својим током и резултатом значио је праву катастрофу за све пословне људе, који су учествовали у овом покушају регенерације.⁶² То је у ствари био тренутак кад су „средњи“ изгубили сваки значај. Истовремено, у марту 1354, Турци стварају први мостобран на европском тлу, што је унело нов значајан елемент у друштвено-економске прилике Византије. Њиховим напредовањем отпочео је процес постепеног, али сталног смањивања земљишних поседа аристократије.⁶³

Пошто је обезбедила градоке привилегије по својој мери и остварила контролу над знатним делом занатске производње, византијска аристократија је била једини друштвени слој који је могао да има користи од пропасти трговачког и новчарског подухватништва. Међутим, од средине XIV века, тај слој се мање него икад може сматрати јединственим. Разлике у богатству и угледу, које су у њему увек постојале, наглашене су околностима да су многе аристократске породице тешко страдале у грађанском рату, а да су неке на таласу победничког тријумфа крајем рата још више ојачале.⁶⁴ Пример Солуна, у коме је грађански рат имао можда најоштрије облике, посебно је упечатљив. Почетком зилотског устанка 1342, из града је било изнано око хиљаду динара, од којих се многи нису никад вратили, а у великој сечи 1. IX 1345. истребљене су бројне аристократске породице.⁶⁵ Па ипак, у другој половини столећа било је и тако богатих солунских аристократа који су могли да издржавају читаву вој-

⁶¹ Cantacusenus, IV, 5: III, 34, 5—20; IV, 6: III, 40, 16—17; 40, 21—41, 10; о овом догађају и његовим протагонистима вид, посебно D. Zakythinos, *Crise*, 84, 93 sq.; N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 64, 119; A. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 192; Љ. Максимовић, *Charakter*, 167 нап. 89, 183; исти, „*Богаташи*“, 107; то су *καταλλήκται* које К. —Р. Matschke, *Geldgeschäfte*, 185, с правом посматра одвојено од кредитора из аристократских кругова.

⁶² Упор. С. Р. Kyrris, *John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348—1354)*, *Byzantina*, 4 (1972), 342; M. Balard, *Romanie I*, 78 sq.; N. Oikonomidès, *нав. дело*, 119; A. Laiou-Thomadakis, *нав. дело*, 192—195.

⁶³ Вид. напомену 84.

⁶⁴ Нема сумње да су конфискације имовине и физичке ликвидације нанеле удар феудалној класи, али је претерано рећи да се она није више опоравила од тога удара, како сматра А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв.*, (даље: *Аграр отношения*), Москва 1952, 197; опоравак свакако није био лак, јер је Кантакузин био принуђен да у мају 1347. одреди да се од имовине изгубљене у рату пређашњим власницима враћају само некретнине (Cantacuzenus, IV, 1: III, 11, 5—10), што је значило понављање стања које се јавило по завршеном рату 1328. године (Cantacuzenus, II, 1: I, 312, 10—18).

⁶⁵ Cantacuzenus, III, 38: II, 234, 1—235, 10; III, 94: II, 581, 16—18.

ску.⁶⁶ Оваква сачувана, или можда и увећана богатства допринела су да буду заокружени основни предуслови за коначно претварање земљишне аристократије у градски патрицијат.

Многе од досад описиваних појава означавају постепено настајање градског патрицијата, али је извесно да је све до друге половине XIV века тешко дефинисати византијску аристократију овим појмом, а још теже је византијске градове, без обзира на њихове привилегије, сматрати патрицијским „републикама“.⁶⁷ Колико год да је присуство аристократије снажно утицало на физиономију градова, њени основни економски интереси били су везани за поседовање земље која је представљала неупоредиво већи извор богатства од свега што је осиромашени град, и сам велико аграрна агломерација, могао створити изван оквира пољопривредне производње.⁶⁸ Стога је и трговина у којој су учествовали феудални поседници била првенствено, као што је већ напоменуто, трговина пољопривредним производима, обично житом. За бављење њоме додељиване су или колективне привилегије градовима у облику ослобађања од царина, или појединачне привилегије, најчешће у облику права на неометан превоз сопственим бродовима.⁶⁹ По својој суштини, овакве властице представљају допунски део феудалних имунитета каквих је било доста у Византији.⁷⁰

Од друге половине XIV века, међутим, sazрели су услови за одвајање аристократије од непосредног ангажовања у пољопривредној производњи, а самим тим и за њено изразитије ан-

⁶⁶ D. Cydonis *Occis. Thessalonicae Monodia*, PG 109, col. 645. D.

⁶⁷ Схватања о овом питању нису јединствена; Е. Francès, *Féodalité et villes*, 86, није сматрао да постоји нека разлика између земљишне аристократије и градског патрицијата, чије постојање енергично одричу Г. Л. Курбатов — В. Н. Рутенбург, *Зилогы и чомпи*, Виз. врем., 30 (1969), 9, 11, нап. 43, 19; опрезнији С. Р. Kyrris, *The political Organization of the Byz. Urban Classes between 1204 and 1341*, Liber Memor. A. Era, Et. présentées à la Comm. Int. pour l'Hist. des Assembl., 26, Bruxelles 1963, 24, говори о томе да nobility постепено прераста у town patriciate; вид. напомену 184.

⁶⁸ Cantacuzenus, I, 28: I, 137. 2—3; II, 25: I, 453. 22—24; III, 24: II, 148. 13—14; III, 30: II, 185. 3—9.

⁶⁹ За *ἐξκουσσεῖα πλοίων* вид. Љ. Максимовић, *Charakter*, 173, као и са нешто другачијим навођењем извора V. Hrochová, *Dálkový obchod*, 133; упор. и Actes de Lavra, II, No 89, 192—98; део феудалне класе одиљен у манастирима стекао је чак право да држи сајмове, V. Hrochová, *нав. дело*, 132.

⁷⁰ Најважније посебне расправе о византијском имунитету: П. А. Яковенко, *К истории иммунитета в Византии*, Юрьев, 1908; К. Н. Успенский, *Эккуссия-иммунитет в Византийской империи*, Виз. врем., 23 (1917—22. ed. 1923), 74—117 (упор. исти, *Очерки по истории Византии*, I, Москва 1917, 183—197); А. П. Каждан, *Формирование феодального поместья в Византии X века*, Виз. врем., 11 (1956), 98—122; исти, *Эккуссия и эккуссаты в Византии X—XII вв.*, Виз. очерки, Москва 1961, 186—216; Б. Т. Горянов, *Поздневизантийский иммунитет*, Виз. врем., 11 (1956), 177—199, 12 (1957), 97—116; Г. Острогорский, *К истории иммунитета в Византии*, Виз. врем., 13 (1958), 55—106 (= *Сабрана дела*, I, 405—479); Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI—XII вв.*, Москва 1960, 231 сл.

гажовање у новчарским и трговачким пословима. Овакви послови нису били страни појединим припадницима аристократског стадежа и раније, крајем XIII и почетком XIV века, захваљујући имовини коју су поседовали у граду. Класичан је већ постао пример царског дворанина Гуделиса Тирана који је поткрај XIII века изнајмљивао своје некретности у Нимфеју и Смирни.⁷¹ У сличним ситуацијама, као не мање познати примери, могу се срести с почетка XIV века Коста Панкал и Теодора Кантакузина у Серу,⁷² Теодор Сарандин у Верији,⁷³ његов рођак Алексије Дука Сарандин у Солуну,⁷⁴ велики стратопедарх Анџео у Водену.⁷⁵ Међутим, у наведеним случајевима је реч о земљопоседницима за које је вођење послова у граду свакако имало секундаран значај.⁷⁶ Амбивалентност односа њихове генерације према трговини можда је најлепше изражена гестом оног „дината“ који је ослободио свог роба (1281), задовољан начином на који је тај роб водио за њега трговачке послове.⁷⁷

Тек пола столећа касније, или и више, обрнуо се редослед аристократских интереса и ангажовања. При том нису ишчезли осећај за земљу и тежња за њеним поседовањем. Цар Манојло II је јасно показивао да је пољопривреда, а не занатство или трговина, основна преокупација његове економске политике, али се зато један од његових непосредних претходника, Јован V или Јован VII, на широкој основи бавио извозом жита.⁷⁸ Очеvidно је да су већ одавно била заборављена она времена аристократске анимозности према стварању иметка трговином, кад је цар Теофило наредио да брод његове жене буде спаљен, како се не би помислило да он, цар, води послове као бродовласник.⁷⁹

Овде је већ донекле указано на разлоге који су условили окретање аристократије пословима на рачун вођења земљиних поседа. Могућности за преоријентацију биле су увећане потискивањем професионалних трговаца и новчара који су припадали средњим друштвеним слојевима, али су главни подсти-

⁷¹ MM, IV, 285—87 (1294).

⁷² Actes de Kutlumus, No 8, 12—13 (1313); No 18, 86 (1323. или 1338).

⁷³ Г. Теохаридис, *нав. дело*, No 1 (р. 12), 27—37 (1324); No 2 (р. 22), 89—98 (1325); упор. и Regel, *Vatop*, No 4, 18 (1329); Goudas, *Vatop*, No 15, 239 (1356).

⁷⁴ Actes de Chilandar, No 84, на више места (1322).

⁷⁵ Regel, *Vatop.*, No 4, 17 (1329).

⁷⁶ За коментар е вид. (наведене су само новије студије) Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 56. (= *Сабрана дела*, IV, 502); М. А. Поляковская, *Город. владения*, 207; Б. Ферјанчић, *нав. дело*, 232. Љ. Максимовић, *Charakter*, 178.

⁷⁷ Ch. Verlinden, *Traité des esclaves et traitants italiens à Constantinople (XIIe—XVes.)*, Le Moyen Age, 69 (1963), 793.

⁷⁸ Упор. А. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 219; К. — Р. Matschke, *Schlacht*, 224.

⁷⁹ Упор. А. Toynbee, *Constantine Porphyrogenetos and his World*, London 1973, 39 sq.; А. Kazhdan — А. Cutler *Continuity and Discontinuity in Byz. History*, *Byz.*, 52 (1982), 443.

цаји ипак дошли споља. Пре свега, трговина житом која је, као што је показано, имала изванредан значај за аристократију како у њеном својству поседника земље тако и у својству учесника у извозу житарица, није се одвијала на начин који је погодовао јачању економског положаја припадника овог сталежа. Напротив, тешкоће су временом постајале веће од користи, и то управо за велепоседнички слој. Кварење новца, које је у обновљеној Византији после 1261. досегло до тада невиђене мере,⁸⁰ условило је нагло поскупљење жита. Тако су византијски владари већ у другој половини XIII века били принуђени да повремено забрањују његов извоз у настојању да зауставе или успоре скок цена повећањем количине жита на домаћем тржишту.⁸¹ Овакве мере погађале су и италијанске трговце и византијске земљишне магнате, па се нису могле дуго одржати, вероватно због снажних отпора. Али њихово укидање више није, у XIV веку, доносило трајнију корист поседницима земље на византијској страни.

Већ за владавине Андроника II (1282—1328), велики произвођачи и извозници жита први пут се сусрећу с конкуренцијом жита које Италијани почињу довозити преко својих црноморских колонија, не престајући да се интересују за византијску производњу цереалија. Дуго је Андроникова влада забрањивала увоз црноморског жита осим уз посебне дозволе и таксе, али је 1324. коначно попустила у овим настојањима да заштити домаћу производњу.⁸² Наступала су времена када ни сама Византија није више могла без страног жита. Коначан губитак западне Мале Азије у првим деценијама XIV века, знатно је сузио византијске производне могућности. Али стање се убрзо погоршало и у преосталом, европском делу Царства. Грађански ратови двадесетих и четрдесетих година, а пре њих и каталанско дивљање од Тракије до Тесалије, српска освајања из времена Стефана Душана, турска и латинска гусарења по приобалним подручјима, која никад нису престала, а затим, у другој половини столећа, турска пустошења широког замаха, сукцесивно праћена освајањем Тракије и Македоније, постепено су до неслућених размера развили византијску зависност од увоза

⁸⁰ Упор. А. Andréadès, *De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire byzantin*, Byz., 1 (1924), 75—115; D. Zakythinos, *Crise*, 5 sq.; 18, 23 sq., 92; вид. напомену 45.

⁸¹ Види напомену 47.

⁸² G. M. Thomas и R. Predelli, *Diplomatarium Veneto-Levanticum I*, Venetiis, 1880, 125, 129, 141, 164, 200 sq. Венеција се окренула Црном мору после Бенове, али је и она тамо врло присутна већ од краја XIII века. M. Nystazopoulou-Pelekidi, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe s.*, *Θησαυρισματα*, 7 (1970, repr. Venezia e il Levante fino al secolo XV, I/2, Firenze 1973, 541—582), 22 sq.

страног жита, а непрекидан пораст његове цене учинио је ову зависност бременом изузетне тежине.⁸³

Описане прилике несумњиво означавају пад производње жита која се налазила под контролом великаша, јер су њихови поседи чинили велики део укупних обрадивих површина и делили судбину ове целине. Стога опустошеност и смањивање аристократских поседа у другој половини XIV века, по свој прилици, представљају основни разлог због кога је аристократија све мање била у могућности да своју економску моћ заснива првенствено на држању земљишних поседа⁸⁴. Заостала пољопривредна технологија и старинска организација рада само су погоршавале стање ствари.⁸⁵ Филозоф Георгије Гемист-Плитон није без разлога сматрао да је аристократски велепосед кочница за ефикасну обраду земље.⁸⁶ Али у његово време, у првој половини XV века, осим донекле на Пелопонезу где је он сам деловао, више није ни било правих земљишних магната — преокрет у економској оријентацији аристократије већ је био остварен.⁸⁷

*
* * *

Кад је реч о пословима који су могли бити вођени у последњих сто година живота Византије, неопходно је поново обра-

⁸³ Зависност Византије од жита које довозе Италијани постепено расте, а први пут се јасно манифестује већ 1343. године (Gregoras, XIII, 12: II, 686, 17—687. 3); упор. Ch. A. Maltezos, 'Ο θεσμός τοῦ ἐν Κων/πόλει Βενετοῦ Βασιλοῦ 1268—1453), Атина 1970, 229—231; E. Zachariadou, *нав. дело*, 294 sq. О разлозима даљег постојаног раста цене жита на читавом Леванту (у Византији појачаног и обезвређивањем новца) вид. E. Zachariadou, *нав. дело*, 291, 294, 298, 306; последнице се осећају чак до јадранских лука: Б. Храбак, *Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу*, *Ист. часопис*, 18 (1971), 220.

⁸⁴ N. Oikonomidēs, *нав. дело*, 122sq. и K. P. Matschke, *Schlacht*, 143, изванредно су нагласили тежину удараца које су Турци наносили византијској аристократији, сужавајући обим њених поседа; међутим, карактеристично је да територијални губици у ово доба нису само резултат непријатељских освајања; упор. Љ. Максимовић, *Управа*, 3, нап. 12.

⁸⁵ Византијска пољопривредна технологија је трагично стагнирала (заостао начин упрезања, непознавање тешког плуга, и сл.): Lefebvre des Noettes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges*, Paris 1931, 89 sq.; A. G. Handricourt — V. Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le Monde*, Paris 1955, 276—284; упор. за исту ситуацију у градској производњи С. Лишев, *Средновековен град*, 69; једину значајнију новину представља употреба воденице, J. L. Teall, *The Byz. Agricultural Tradition*, Dumb. Oaks Pap., 25 (1971), 51 sq. Стагнација се претвара у упадљиво опадање производње чак и у најважнијој пољопривредној грани — виноградарству; упор. N. K. Kondov, *Produktionsorganisatorische Verschiebungen bei dem Weinbau in der ersten Hälfte des 14. Jh. im Gebiet des unteren Strymons*, Et. Balk., 1973, 67—76; P. Schreiner, *Produkte*, 92.

⁸⁶ Сп. Ламброс, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, III, 260. 1—261. 7; за анализу Платонових схватања која садрже захтев за социјалним променама упор. F. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra* Paris 1959, 92 sq.

⁸⁷ Упор. A. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 205; K. — P. Matschke, *Schlacht*, 238.

тити пажњу на чињеницу да су њихов обим и карактер увелико били одређени економском превлашћу западних сила на византијском тлу, у првом реду италијанских република. Превласт Италијана, изражена и пре епохе Палеолога кроз познате царинске привилегије, задобија такве димензије да је било каква контрола цариградске владе над њиховим пословањем постала фактички немогућа. Михаило VIII Палеолог је био последњи цар који је успевао да одржи извесну равнотежу у политичком међупростору, отвореном услед супарништва Венеције и Бенове.⁸⁸ Али већ је он, а затим у још већој мери његов наследник Андроник II, предао западним трговцима право на довоз толико важног црноморског жита из бугарских лука у Цариград.⁸⁹ Тако су Италијани, који су још одраније имали готово апсолутан монопол у византијској трговини са западном Европом, стекли све услове за веома изражену економску контролу византијског простора.⁹⁰ Управо кад је византијска аристократија почела показивати веће интересовање за вођење послова, могућности за остваривање овакве контроле учвршћене су успостављањем италијанске економске превласти на читавом Леванту. Она је изграђивана уредо са опадањем производње и трговине исламских земаља у последњим деценијама XIV и почетком XV века.⁹¹ Разуме се да је посебно снажан положај у Егејском мору имала Венеција захваљујући свом колонијалном царству, изграђеном још после IV крсташког рата, а потпуно активираним у време о коме говоримо.⁹²

⁸⁸ Упор. М. Balard, *Romanie*, I, 14 sq.

⁸⁹ A. Laiou, *The Provisioning of Con/ple during the Winter of 1306—1307*, *Byz.*, 37 (1967, ed. 1968), 92 sq.; С. Лишев, *Средновековен град*, 133.

⁹⁰ A. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 188 sq.; 198; због премоћи Италијана, понекад се говори о колонијалном положају Византије; за таква мишљења вид. Љ. Максимовић, *Charakter*, 171, нап. 112. О страниј економској контроли много је расправљано (у овом раду такође), па упућујем само на нове радове општијег карактера: N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires 44*, тп. 38—42; IEE IX, 65, 229—237; Љ. Максимовић, *Charakter*, 170, нап. 108.

⁹¹ О постепеном изграђивању млетачке и беновљанске превласти на Леванту, која се није ни нагло ни праволинијски развијала, вид. нарочито: G. Luzzatto, *нав. дело*, 135 sq.; E. Ashtor, *The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly of Pre-Colonialism?* *Journ. of Europ. Econom. Hist.*, 3 (1974), 7, 11, 23, 29 (= *Studies on the Lev. Trade in the Middle Ages*, London Variorum 1978, VI); исти, *Apogée* 308, 321; М. Balard, *Romanie*, II 675—700. Посебно о превази трговине у млетачкој привреди и о мануфактурној производњи у Венецији: G. Luzzatto, *нав. дело*, 65—80; упор. и (повезано с Византијом) М. М. Шнигинов, *Венец. купечество*, 91.

⁹² За венецијанске колоније у Егеју вид. V. Hrochová, *Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Grèce du 13e au 15e s.* (даље: *Le commerce vénitien*), *St. Venez.*, 9 (1967), 3—34; економска ефикасност Беновљана ипак није била мања, иако нису створили колонијално царство попут венецијанског; упор. М. Balard, *Romanie*, II, 889 sq.

У поменутиим околностима, византијска аристократија могла је само да убире горке плодове свог некадашњег односа према носиоцима трговине у сопственој земљи. На скученим економским основама, одређеним slabим потенцијалима разореног занатства и умањеном пољопривредном производњом, као и на инертности застареле друштвене структуре, није се могао очекивати никакав продор у вођењу послова са Западном, а најмање је феудална аристократија била позвана да учини такав продор. Целину њених могућности лепо илуструје неоспорна чињеница да је сам Цариград изгубио углед светске раскрснице. Беновљанска Галата у суседству преузела је добрим делом ту улогу, привлачећи већину страних трговаца.⁹³ Био је то делимично и резултат снажног и спутавајућег присуства Млечана у византијској престоници, који су од Грка преузимали чак и тако ситне послове као што је вођење занатских радњи или крчми, и притом уживали пореске олакшице које су биле незамисливе за византијске поданике на млетачким левантским поседима.⁹⁴ Стање је било такво да је један млетачки нобил средњих могућности, какав је био чувени Бакомо Бадоер, могао да иступа у Цариграду као трговац-гросист, продајући мануфактурну робу из свог родног града Грцима — занатлијама и ситним препродавцима, али не и знатнијим трговцима — и купујући сировине из византијских земаља и са Истока.⁹⁵ Он је такође могао да необичном брзином за тадашње прилике обрће уложени капитал: готово 8,5 пута за око 3,5 године.⁹⁶ Не знамо да ли је Бадоеров пример типичан, пошто нема одговарајућих извора, али је веома речит; штавише, у понечем сличних појава има и ван Цариграда.

⁹³ Добро је познат податак Нић. Григоре, чак из нешто ранијег времена, да су царински приходи у Галати износили око 200.000 перпера годишње, а у Цариграду само око 30.000 перпера (Gregoras, XVII, 1: II 842. 2—4). У време које нас интересује долази и до скретања трапезунтске трговине од Цариграда ка Галати; упор. С. П. Карпов, *Трапезундское купечество в черноморской торговле конца XIII-первой половины XV вв.*, Byzantinobulg., 7 (1981) 242; стари пут свиле и зачина скренуо је крајем XIV века према Брусци: Н. Inalcik, *Bursa and the Commerce on the Levant*, Journ. of the Soc. and Econom. Hist. of the Orient, 3 (1960), 131—147.

⁹⁴ Упор. G. Luzzatto, *нав. дело*, 179; уопште о млетачким радионицама и магацинима на византијском тлу вид. и G. M. Thomas — R. Predelli, *Dipl. Veneto-Levant.*, I, 125, 129, 153, 167; за неједнаку пореску политику двеју страна упор. К. — Р. Matschke, *Schlacht*, 205 sq.; 226 sq.

⁹⁵ О наведеним питањима Бадоеоровог пословања, познатог на основу његове књиге рачуна (*Il libro dei conti di Giacomo Badoer*, edd. U. Dorini — Th. Bertelé, Roma 1956), иначе јединствене у својој врсти, вид. М. М. Шитиков, *Венец. купечество*, 88, 93, 115, 121, 127; исти, *Константинополь*, 53 (и таб. I); посебно је занимљиво то да Бадоер, водећи послове осигурања за трговце који се окупљају у Цариграду, нема међу својим клијентима ниједног Византинца; упор. М. М. Шитиков, *Коммерческое страхование в Кон/поле и приморских городах Италии в XV в.*, Античн. древн. и сред. века, 6 (1969), 91—103.

⁹⁶ М. М. Шитиков, *Венец. купечество*, 106.

Трговачке везе неких значајних византијских градова с различитим центрима по Средоземљу одржавају страни трговци,⁹⁷ а у рукама странаца, првенствено италијанских и турских поданика, налазе се готово сви извори најатрактивнијих сировина — мастике, стипсе и сребра.⁹⁸ Кад се све ово има у виду није чудноват ни податак да су Солуњани у својству трговаца, још до почетка XIV века унајмљивали млетачке бродове са Негропонта (Еубеја), а да су се касније на њима запошљавали искључиво као морнари.⁹⁹

Прваог одговора на изазов Запада није дакле било. Одавно је већ уочено да модерној италијанској трговини, с њеним двојним књиговодством, меницама и кредитним пословима, Византинци нису били у могућности да конкуришу својим застарелим економским схватањима, тако да се њихова званична реакција углавном састојала у повременим провалама беса.¹⁰⁰ Појединачне реакције допиру до нас обично као вајкање због поморске (и економске) премоћи западних сила.¹⁰¹ Треба истаћи да се овакве жалопојке сусрећу већ код аутора који описују крај XIII и прву половину XIV века — Пахимера, Кантакузина, Григоре¹⁰² — затим код патријарха Атанасија I,¹⁰³ да би солунски митрополит Симеон у XV веку суморно закључио за своје саплеменике:

¹⁰⁴ Континуираност оплакивања сопствене судбине узакује на то да се ступањем аристократије на сцену трговачког и новчаног пословања није битно изменила улога Византинаца у тим пословима. Ова околност, међутим, може унеколико бити замагљена подацима о активности Грка који нису били поданици Царства.¹⁰⁵

⁹⁷ За Гларенцу и Патрас вид. Б. Храбак, *нав. дело*, 246; Е. Sarandī-Mendelovici, 'Η μεσαιωνική Γλαρέντζα, Δίπτυχα, 2 (1980—81), 61—71; иста, *A propos de la ville de Patras aux 13e—15e siècles*, Rev. des Et. byz., 38 (1980), 219—232; о византијским трговцима у истоветној улози говори К. — Р. Matschke, *Zum Charakter*, 447 sq., али примери које наводи не исказују се у изворима на начин на који их он схвата.

⁹⁸ Упор. К. — Р. Matschke, *Schlacht*, 202.

⁹⁹ R. Predelli, *I libri commemoriali della Republica di Venezia*, Regesti, II, Venezia 1883, No 253, p. 290.

¹⁰⁰ Упор Диомидас. Αἴτια 147 sq.; P. Schreiner, *Buchhaltung* (B. Byz. Reich), *Lexikon des Mittelalters*, II, 1982, 833 sq.

¹⁰¹ Врло су ретки рецепти за превладавање оваквог стања. В. горе, нап. 14.

¹⁰² Pachymeres, I, 419. 18—420. 3; Cantacuzenus, IV 11: III, 69. 2—4; Gregoras, XXVIII, 29: III, 194. 16—19.

¹⁰³ *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Con/ple*, ed. A. M. Maffry Talbot, Dumb. Oaks, 1975, No 93, 19—20.

¹⁰⁴ D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon, Archbishop of Thessalonica (1416/17—1429)*, Wien 1979, 85. 1—2.

¹⁰⁵ Посебан је случај Трапезунта као грчке државе која води magnum commercium на Црном мору и Босфору, успешно се одупирући италијанској конкуренцији; упор. С. П. Карпов, *нав. дело*, 240—242, 245.

Иако нема сумње да је онажно присуство Италијана повезивало Егејско и Црно море с прибрежним земљама у јединствен привредни простор, чињеница је да су разни делови тог простора, у својој упућености једни на друге, имали и различите улоге. Грчки градови под млетачком влашћу нису били провинција Цариграда, него провинција Републике Св. Марка са свим правним, па и црквеноправним последицама које проистичу из овог статуса.¹⁰⁶ Стога би свако проучавање друштвених и економских прилика у Византији требало да само посредно користи изворне податке о Грцима са невизантијских подручја, који су били поданици италијанских сила, да би се објаснило пословање Грка-Византинаца.¹⁰⁷ Много је случајева у којима грчки трговци на Леванту не одржавају контакте са византијским поседима,¹⁰⁸ као што има и случајева у којима их одржавају, али потпуно у својству странаца.¹⁰⁹ Такође и њихов друштвени статус с почетка XV века, рецимо у латинској Гларенци, као да нема много заједничког с византијским приликама.¹¹⁰ У том друштву постоји и тенденција одвајања од грчких корена јер се деца из мешовитих, прилично бројних бракова обавезно сматрају Латинима.¹¹¹

С друге стране, међутим, показују се и знаци упадљиве сличности у животу Грка са италијанскихседа и Грка из Византије. Својом успешном конкуренцијом, Италијани су и јед-

¹⁰⁶ Упор. V. Hrochová, *Le commerce vénitien*, 32; од 1439. године тај свет је доспео под папску јурисдикцију: М. Н. Тихомиров, *Пути из Русије у Византију в XIV—XV вв.*, Виз. очерки, Москва 1961, 17.

¹⁰⁷ О нужним разликама у овом погледу вид. V. Hrochová, *Dálkový obchod*, 136; A. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 188, нап. 50а, 205, нап. 113; извођење потпуних закључака отежава и околност да највећи део релевантног изворног материјала, првенствено нотарских докумената из архива Венеције и Бенове, није још увек издат; упор. A. Laiou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 115.

¹⁰⁸ M. Balard, *Gênes et l'Ostre-mer I, Actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289—1290)*, Paris 1973, Nos 109, 239, 409, 853, као и табелу код Б. Крекић, *Dubrovnik (Raguse)*, 135—144; упор. и Б. Крекић, *A Note on the Economic Activities of Some Greeks in the Latin Levant towards the End of the 14th Century*, *St. Venez.*, 9 (1967), 189 и даље (ser Johannes Crimodissi de Corono).

¹⁰⁹ М. М. Шитиков, *Венец. купечество* 130; Б. Храбак, *нав. дело*, 224; К. — Р. Matschke, *Zum Charakter*, 449 sq.

¹¹⁰ Хроника Тока говори о великим, богатим и часним трговцима (πρῦματευτῶδες), свакако првенствено латинским, али и грчким, као о слоју који се разликује од аристократије (ἀρχοντες), што је за Византију свакако већ неуобичајена слика, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, ed. G. Schirò, Roma 1975, vv. 648—650; упор. и социјалну терминологију из басне о четвороношцима која више указује на латинску Грчку него на саму Византију; изд. В. С. Шандровская, *Византийская басня „Рассказ о четвороногих“*, Виз. врем., 9 (1956), 226, 251—252; 231, 491—492, 494—502; 239, 878—879.

¹¹¹ Упор. M. Balard, *Romanie*. I, 320 sq.

нима и другима остављали углавном могућност за бављење ситним, локалним трговачким пословима, за држање занатских радњи и продавница, за бављење морнарским позивом, дозвољавајући унеколико, од друге половине XIV века, и пораст ових послова.¹¹² Пример Ђеновљанског Хиоса показује да је Грцима под латинском влашћу било широко препуштено бављење пољопривредом, при чему није дирано у права духовне и световне аристократије, тако да друштвена структура грчког становништва са острва увелико подсећа на византијску.¹¹³ Неке од тамошњих аристократских породица, као Скилице и Кореси, сачувале су свој статус до у XVI век.¹¹⁴ Главнина извоза из грчких земаља под Латинима — сировине и пољопривредни производи — такође одговара структури византијског извоза.¹¹⁵ Најзад, латинско господство није могло да спречи опадање неких градова, на пример Коринта, као што ни цариградска влада, само у ширим размерама, није успевала да заустави сличне процесе.¹¹⁶

Могло би се дакле рећи да су Византинци и Грци под латинском влашћу имали у извесној мери сличну судбину, а истовремено и припадали различитим световима, нарочито у политичком погледу. Прва околност припомаже разумевању положаја који у Византији поткрај њене историје имају водећи друштвени слојеви, а свакако и разумевању положаја који у османском свету заузимају пословни људи грчког порекла. Друга околност указује на потребу да промене у животу византијске аристократије буду ипак третиране као појаве *sui generis*. Имајући оба момента у виду, неизбежно долазимо до закључка да је питање трансформације унутар аристократског друштвеног слоја замршеније него што се обично сматра.

На основу изложеног, извесно је да су услови за окретање аристократије пословима били више неповољни него повољни. Али извесно је такође да управо овај друштвени слој крајем XIV века и у XV веку води готово целокупно познато византијско пословање.¹¹⁷ Носиоци већих трговачких и новчарских послова били су по правилу означени изразом *οικετός* или бар *κύριος* (ως) што је јасно сведочанство о њиховом социјалном ста-

¹¹² Упор. А. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 196 sq.; иста, *Greek Merchant* 115—120; М. Balard, *Romanie*, I, 269, 335—338.

¹¹³ М. Balard, *Romanie*, I, 330, 334, 345; II, 703; о животу Грка на Хиосу вид. и М. Balard, *Les Grecs de Chio sous la domination génoise au XIVe siècle*, *Byz. Forschungen*, 5 (1977), 5—15.

¹¹⁴ Упор. М. Balard, *Romanie*, I, 274 sq.

¹¹⁵ Е. Sarandi-Mendelovici, *Γλαρεντζα*, 64.

¹¹⁶ За случај Коринта вид. V. Hrochová, *Le commerce vénitien*, 26.

¹¹⁷ Интересовање аристократије за »Geschäfte« као једну константу вид. К. — Р. Matschke, *FuR*, 89; разуме се да су у питању везе са Западом, јер је таква структура расположивих извора; упор. А. Laiou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 99.

тусу.¹¹⁸ Али још су речитија њихова презимена која, како је то у науци већ уочено, припадају најзначајнијим великашким породицама: Кантакузини, Палеолози, Ласкариси, Ватаци, Синадини, Аргиропули, Нотаре, Аргири, Асани, Ралеси и други.¹¹⁹ С обзиром на то да су из тих и њима блиских породица регрутовани истакнути државни функционери, објашњиво је негодовање утопистичког реформатора Георгија Гемиста-Плитона против високих чиновника који се баве трговином.¹²⁰ Готово на све такве великаше могле би се односити речи историчара Критовула о породици Нотара: γένοι τε καὶ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέρειν τῶν ἄλλων, односно о њеном најпознатијем члану Луки: ἄνδρα τῶν δυνατῶν τε καὶ ἐπιφανῶν ἄγαν ἐν τε, ζυνοέσει καὶ πλοῦτῳ καὶ ἀρετῇ καὶ πολιτικῇ δυνάμει.¹²¹

Али и изван тог најужег круга моћника постојао је велики број појединаца о чијим је пословним потезима остао траг у изворима, а који несумњиво припадају аристократским редовима.¹²² Тако се феудална породица Цамблакон већ поткрај прве половине XIV века појављује као извозник жита у Дубровник,¹²³ а касније је један њен члан, велики стратопедарх Димитрије Цамблакон, био главни учесник у неким банкарским пословима.¹²⁴ Слично Цамблаконима, и чувена породица (Дука) Радин из Солуна бави се трговином животним намирницама 60-их година XIV века, а неколико деценија касније улази у пословне везе са Бадоером.¹²⁵ У Месемврији се око 1360.

¹¹⁸ За термин *οἰκείος* којим се обележавају царски чиновници, припадници феудалног друштвеног слоја, вид. Љ. Максимовић, *Управа*, 14 сл., сл., где су дате и упуте на специјализоване студије; о високој социјалној вредности израза *κῆρ(ισ)* упор. N. Oikonomidēs, *нав. дело*, 123, нап. 289.

¹¹⁹ Упор. К. — P. Matschke, *FuR*, 83—88; исти, *Zum Charakter*, на више места; *IEE*, IX, 238; N. Oikonomidēs, *нав. дело*, 120—122; A. Laiou-Thomadakis, *Вуз. Есоном*, 205, 219, (новоистражени документи Беновског архива); истина К. — P. Matschke, *FuR*, 85, 91, сматра да уз ове великаше постоји и група von Großkaufleuten und Geldkapitalisten, али презимена личности које ставља у ту групу показују да је реч о припадницима аристократског staleжа (Исто, 86 sq.).

¹²⁰ PG 160, col. 894. C, 861. B.

¹²¹ *Critobuli Imbriotae de rebus per annos 1451—1467 a Mechemene II gestis*, ed. V. Grecu, București 1963, 159. 6—7, 7—9; о социјалном пореклу и статусу великашке породице Нотара која представља типичну едиту Византије у XV веку, вид. К. — P. Matschke, *Schlacht*, 177, 194, 237 (паралела са италијанским племством).

¹²² Није извесно да ли се овој групи може прикључити извесни Сиериотис (MM I, 279), како то сматра A. Laiou-Thomadakis, *Вуз. Есоном*, 192.

¹²³ *IEE*, IX, 238; вид. и index, s. v. код B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant, Paris 1961.

¹²⁴ G. I. Theocharidis, *Eine Vermächtnisurkunde des Groß-Stratopedarchen Demetrios Tzambakon, Polychronion*, Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 489.

¹²⁵ *Démétrius Cydones Correspondence*, II, ed. R. — J. Loenertz, Roma 1960, Nos 169, 170, pp. 41, 50; *Il libro dei conti...* (вид. напомену 95), pp. 6, 97, 323, 372, 500, 555, 646.

јавља у трговачким операцијама византијски пребег протовестијар Манојло,¹²⁶ а у Созопољу *ἄριστοι τῶν πολιτῶν* (пored Палеолога и Комнинâ) — породице Дисипата и Кривицеота.¹²⁷ На прелазу два столећа и у првим деценијама XV века, у документима се појављује више аристократа ангажованих у трговачким или поверилачким пословима: Андрија Аргиропул, архонт и царев *οἰκεῖος*,¹²⁸ архонт кир Тома Калокир,¹²⁹ Ана Ласкарина Тагарина,¹³⁰ архонти Севаст Мирепсос и Севастиина (Солуњанин који има једног банковног кореспондента у Тесалији),¹³¹ породица Паксимадис која има пословне везе у неколико градова.¹³²

Неке међу оваквим аристократским породицама имале су доиста истакнуту улогу у друштву, и то у више генерација, што их је сасвим приближило неколицини најпознатијих великашких породица.¹³³ Такви су били Софијани пореклом из Монемвасије, где је њихов род био једна од три господареће породице, орођени с Нотарама који су дали више банкара, велетрговаца и политичара.¹³⁴ Један Софијан је био амбасадор на арагонском двору,¹³⁵ а један је, изгледа као трговац и царев повереник, пловио до Крита и Александрије.¹³⁶ Сличан је статус породице Гуделис, чији се чланови баве кредитирањем, шпекулацијом земљиштима, трговином, укључујући и оснивање породичних друшта-

¹²⁶ G. M. Thomas — R. Predelli, *Dipl. Veneto-Levant.*, II, No 49, p. 84; за овакве пребеге из редова византијске аристократије упор. В. Гюзелев, *Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453 г.*, Годишник на соф. Унив., Фил. — ист. фак., 64/3 (1970), 58.

¹²⁷ Социјални статус: Santacuzenus, IV, 29: III, 216, Конст. Дисипат је бродовласник: F. Bollati di Saint-Pierre, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI*, Torino 1900, 125; упор. и F. Dölger, *Regesten*, V Nrs 3093, 3094, 3096 (сумња у аутентичност ових повеља не погађа податке овакве врсте); Santacuzenus, IV, 29: III, 215. 9—10; обе породице сматра магнатским К. — P. Matschke, *FuR*, 52.

¹²⁸ MM, II, 374 sq.; 472.

¹²⁹ MM, II, 380 sq.

¹³⁰ MM, II, 424.

¹³¹ S. Kugéas, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jh.*, BZ, 23 (1914), Nrs 53—57, pp. 148—149.

¹³² К. — P. Matschke, *Schlacht*, 155.

¹³³ A. Laiou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 112 sq.

¹³⁴ О Софијанима, породичној грани блиској цару, вид. К. — P. Matschke, *Zum Charakter*, 453 sq. а о њиховој делатности у Монемвсанји упор. Љ. Максимовић, *Управа*, 13: за сродство са Луком Нотара — *Il libro dei conti...* (вид. напомену 95), 784. О пословним подухватима разних чланова породице: Mazaris' *Hadesfahrt*, ed. A. Ellissen, *Analekten d. mittelneugr. Lit.* IV, Leipzig 1860, 220 (неприступачно ми је ново изд. у *Arethusa Monographs*, 5): T. Thiriet, *Régestes*, II, No 1697, p. 165; No 2174, p. 269; MM, II, 378, 385, 421, 560.

¹³⁵ C. Marinescu, *Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453*, Atti del V Congr. intern. di st. biz., I, Roma 1939, 210.

¹³⁶ Sophonios Atheneas, homo... imperatoris: A. Laiou-Thomadakis, *Byz. Economy*, 206.

ва.¹³⁷ Породица се прилично рано истакла у јавном животу — један Гуделис је био пехарник царице Ане четрдесетих година XIV века, а затим намесник Полистилона.¹³⁸ Врхунац политичког утицаја вероватно је достигнут с царским рођаком Димитријем Палеологом Гуделисом који је заузимао положај мезазона, de facto првог министра.¹³⁹ Нека буде узгред споменуто, ова спрега власти и трговачког пословања јавља се и у балканским градовима изван Византије.¹⁴⁰

Из пословања које се одваја од бављења пољопривредом нису изостали ни манастири, с разлогом у науци посматрани као земљишни магнати који у духовној сфери чине пандан световној аристократији. Мада је црква сматрала трговину и, поготову, зеленаштво неморалним, посебно забрањујући својим припадницима учествовање у таквим пословима,¹⁴¹ сва је прилика да су манастирске обитељи покушавале да следе пример који су пружале лаичке аристократске породице. Још пре IV крсташког рата познати су примери неких манастира којима је владар даровао право на бесцарински превоз сопствених производа (ἐξέχουσσεια πλοίων).¹⁴² Касније се коришћењем оваквих имунитетних права приступило прилично значајним пословима. Неки манастири — Јована Теолога у XIII веку, а Ватопед и Зограф средином XIV века — развили су сопственим бродовима трговину са удаљеним подручјима, укључујући и саму престоницу.¹⁴³ На згражање аскетских кругова око солунског митрополита Григорија Паламе, манастири су чак ступали у пословна друштва.¹⁴⁴ У таквој атмосфери је недостајао само корак до залажења у новчане послове, а кад је и он учињен, између духовних и световних магната готово да није било ква-

¹³⁷ О активности породице уопште вид. A. Laiou-Thomadakis, *нав. дело*, 199 сү.; K. — P. Matschke, *Schiacht*, 189; за поједине послове вид. MM, II, 400, 499, 511, 546, 549, 550.

¹³⁸ Cantacuzenus, III, 46: II, 277, 19—21; III, 64: II, 394, 22—24.

¹³⁹ J. Verpeaux, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ἑμεσάων*, Byzantinoslav., 16 (1955), 286.

¹⁴⁰ Занимљив је пример Богдана Киризића, најбогатијег призренског трговца и Вукашиновог протовестијара, о којем вид. *Историја српског народа*, II, Београд 1982, 31.

¹⁴¹ H. — G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 81 sq.; D. Savramis, *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiden-Köln 1962, 41 sq.

¹⁴² A. П. Каждан, *Екскуссия и екскуссатъ в Византии X—XII вв.*, Виз. очерки, Москва 1961, 191—194; посебно вид. Actes de Chilandar, No 5, 48—64 (1199); MM, VI, 119—121 (1186), 137—39 (1197).

¹⁴³ MM, VI, 166 (1214: F. Dölger, *Regesten*, III, Nr 1687), 183 (s.a.) 219 (s. a.), A. Vatopedinos, *Γράμματα Byz. neogr. Jb.*, 13 (1937), 308 s'—308 *из* (1349: F. Dölger, *Regesten*, V, Nr 2956); Regel Vatop, No 7, p. 25—26 (1356); Actes de Zoographou, No 32, 27 (1342); ради оваквог пословања, манастири су имали по више магацина у сопственим лукама (MM, V. 11 — Nea Moni).

¹⁴⁴ За друштва вид. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 75, 123, *нап.* 288; о реакцији паламита: O. Tafraли, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris 1913, 27, *нап.* I.

литативне разлике у вођењу зеленашких и других новчаних операција.¹⁴⁵ Разуме се, уколико су уопште и приступали таквим пословима, јер је изванредан део аристократије свакако остао по страни од њих, не успевајући да се прилагоди новим приликама. Оскудни извори, међутим, не омогућавају откривање праве судбине оних припадника владајућег слоја који су се нашли на маргинама збивања.¹⁴⁶

*

* * *

Из свега што је до сада речено, прилично је видљиво да феудални поседници улазе у прве значајније послове тргујући пољопривредним производима са својих имања, првенствено житарицама. Њихово учешће у трговини временом се релативно разграђава и проширује, упоредо са удаљавањем од бављења пољопривредом. На то је посебно указао један вредан покушај примене статистичког метода, мада природа и количина извора којима располажемо не омогућавају ни слободну употребу тог метода, нити добијене резултате чине довољнима за превазилажење граница спознаја општих тенденција. Испитивањем података о 239 поименично познатих Грка из Византије и Трапезунта који су у доба Палеолога били ангажовани у трговини, ипак се показало да број оних који сигурно припадају аристократском слоју постепено расте, готово следећи пораст броја оних који су из Цариграда: у периоду 1261—1310. било је 31 посто Цариграђана, док процент аристократа није познат; између 1311. и 1352. већ 51 посто „трговаца“ долази из Цариграда, а 18 посто сигурно припада аристократији; између 1353. и 1402. сусреће се 70 посто Цариграђана, а 20 посто аристократа; од 1403. до 1453. процент пословних људи из Цариграда није сигуран али је веома висок, док 34 посто припада несумњиво аристократији.¹⁴⁷ Могућно је, чак и вероватно, да су наведени проценти били стварно и већи, пошто сваки податак није употребљив за њихово одређивање, али су и овако довољно речити. Они су утолико значајнији што показују да пораст учешћа аристократије у трговини, све више концентрисаној у иначе осиромашеној престоници, није донео и пораст ангажованих капитала, тако да по-

¹⁴⁵ MM, IV, 8, 114, 127, 256; VI, 157—164; Actes de Chilandar, No 112. 31—34; Actes de Vazelon, No 97—98, p. 56; PG 150, col. 741. D; Actes de Lavra. III, No 123, 105—106; упор. и А. П. Каждан, *Аграр. отношения*, 179 сл.

¹⁴⁶ О подели племства на „економске традиционалисте“ и оне који имају амбициозне комерцијалне интересе, те њиховом међусобном сукобљавању вид. К.—Р. Matschke, *Schlacht*, 173, чији су закључци сувише далеकोсежни с обзиром на речену оскудност извора.

¹⁴⁷ A. Laïou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 100—112.

словање није добило неке нарочите размере.¹⁴⁸ Као што је овде већ истакнуто, мало је пословних људи, попут Димитрија Нотара са његовим свуда разгранатим везама, било налик млетачким великим трговцима.¹⁴⁹ Стварни домети византијске трговине овог времена можда се најбоље могу видети из чињенице да је под царском заставом било изузетно мало бродова, тако да су се и сами цареви, почев од Манојла II, често користили страним превозом не само за путовања изван земље него и између појединих византијских крајева,¹⁵⁰ и то у доба кад је један Бадоер обављао бродовима највећи део својих послова по Византији.¹⁵¹ Такође, у наведеном смислу сведочи и карактер византијских трговачких друштава (συτροφία, κοινωνία, συνοδία) малих, привремених, углавном са скромним капиталом.¹⁵²

Пословност византијске аристократије не исцрпљује се у трговини. Напротив. По свему судећи, тежиште њеног деловања одваја се од трговачких операција којима је углавном ушла у робно-новчане послове и окреће банкарству или, тачније речено, зеленашењу.¹⁵³ Разлози су прилично јасни. Превласт Италијана у трговини, политичка несигурност, кварење новца, судбоносне инвазије спољних непријатеља — све су то били узроци израженог тезаурирања. То је стање које не погодује улагању у трговину или у развој занатске производње, па ни улагању у право банкарство, али подстиче зеленашење с високим каматним стопама.¹⁵⁴ Могућно је да су поједини припад-

¹⁴⁸ Исто, нав. место; упор. и IEE, IX, К. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 194, с разлогом је сматрао да у Византији није било чврсте границе између трговине en gros i en détail.

¹⁴⁹ К. — P. Matschke, *нав. дело*, 194, 196 sq.

¹⁵⁰ Вид. уговор о таквом превозу код F. Thiriet, *Régestes*, II, 51, No 1176 (1405). За обављена путовања вид. И. Бурић, *Јован VIII Палеолог* (докторска дисертација у рукопису, за чије коришћење захваљујем аутору), 16, 54, 74, 83, 116, 239, 310, 350; о наглој пропасти флоте већ поткрај XIII века упор. Pashumes, II, 322. 13—323. 11; Gregoras, VI, 3: I, 174. 20—176. 10.

¹⁵¹ М. М. Шитиков, *Венец. купечество*, 135.

¹⁵² N. Oikoiomidès, *нав. дело*, 68 sq.; 78—83; К. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 190, 194, исти, *Schlacht*, 235, изузетан капитал имало је друштво Гудала и Кореса са 3.600 перпера (MM, II, 546—550; 1401. год.).

¹⁵³ A. Laïou-Thomadakis, *Вуз. Економу*, 204; с друге стране било је и осиромашеног племства, нарочито после грабанског рата 1341—47, које је у зеленашке односе ступило у својству дужника; за ово питање вид. С. Р. Kyrris, *John Cantacuzenus and the Genoese 1321—1348*, *Miscell. stor. figure*, 3 (1962), 41 sq. (са релевантном литературом).

¹⁵⁴ D. Zakythinos, *Crise*, 74 sq.; К. — P. Matschke, *FuR*, 78; још је O. Tafali, *нав. дело*, 104 sq. писао о распрострањености зеленаштва и први скренуо пажњу на то да су извори једностранни пошто се углавном своде на реторске осуде овог зла, а оне су патетичне, тенденциозне, ироничне и хиперболичне; упор. М. А. Поляковская, *О памфлете Николая Кавасилы*, *Антич. древн. и сред. века*, 7 (1971), 149. Каматне стопе, најчешће прикривене, од 26 посто или чак и веће, нису биле необичне; о томе вид. D. Zakythinos, *нав. место*; J. Lindsay, *Byzantium into Europe*, London 1952, 155,

ници аристократског staleжа кренули овим путем већ током прве половине XIV века, будући да су неки кредитори у Једрену били 1341. године оптужени за приврженост Кантакузину, свакако у оквиру општег прогона аристократије у том граду.¹⁵⁵ У сваком случају, касније су позајмљивачи новца били најчешће припадници споменутог staleжа, на пример, Тома Калокир, Ласкарис Теолог, Мамонас, Севастијан, даме Радина и Дукена.¹⁵⁶ Овим већ познатим именима могли би се прикључити породица Пигонит, као и цареве *οικετοσ* Никола Макродука.¹⁵⁷ Најзад, Димитрије Кидон је у једном говору указао на то да међу основне начине за богаћење царевих блиских сарадника, дакле аристократа који су истовремено и званична лица, спада позајмљивање новца уз интерес.¹⁵⁸

Тешко је рећи у које је све сврхе одлазио позајмљени новац и колике су суме биле у оптицају. У трговини је новац обезбеђиван кроз поменута друштва, непосредним учешћем њихових чланова у финансирању путовања.¹⁵⁹ Дружчије обележје имала су друштва (такође *συντροφία*) за финансирање занатске делатности, зато што је однос између њихових чланова био класичан однос повериоца-кредитора и дужника-занатлије.¹⁶⁰ Зајмови су понекад давани и за подстицање пољопривредне производње, што у првом реду значи — феудалним поседницима без довољно средстава.¹⁶¹ У свим овим варијантама зајмова, и то је оно што нас овде посебно занима, не појављују се банке као кредитори, па се поставља питање функционисања византијског банкарства као вишег облика новчаног пословања од зеленаштва.

Пред сам крај живота Византије, несумњиво је посведочења делатност неколицине пословних људи које можемо сматра-

нап. 2; N. Oikonomidès, *нав. дело*, 54 sq; 58; да се на тај начин могло стећи велико богатство вид. N. Cabasilas, *Oratio contra feneratoros*, PG 150, col. 732. D, 733 C, 740. A; о залогама на зајмове вид. S. Kugéas, *нав. дело*, No 9, p. 144.

¹⁵⁵ Cantacuzenus, III, 28; II, 177. 4—5; за другачије тумачење ове епизоде вид. А. П. Кажман, *Аграр. отношения*, 185. Учесће аристократа у зеленашким пословима пред грађански рат уочио је још Р. Charanis, *Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century*, Byz., 15 (1941), 222 (Collected Studies, Variorum Repr., London 1973, VI).

¹⁵⁶ К. — Р. Matschke, *Geldgeschäfte*, 184 sq.; насупрот његовом ранијем мишљењу, у *FuR*, 118, нап. 210.

¹⁵⁷ ММ, II, 386, 452.

¹⁵⁸ Dem. Cydoni oratio ad Joannem V, ed. R.—J. Loenertz, *Corresp. I, Romae* 1956, p. 21, 22—26.

¹⁵⁹ На такав начин финансирали су чак и већи подухвати; на пример, највећи који је познат из 1401. године, када је Манојло Корес уложио 1.000 перпера и пловно с робом, док је други члан друштва, Георгије Гуделнс, уложио 2.600 перпера (ММ, II, 546—550).

¹⁶⁰ ММ, II, 326 sq., 372 sq., 473 sq., 481; К. — Р. Matschke, *Geldgeschäfte*, 199; исти, *Schlacht*, 151.

¹⁶¹ За ово питање упор. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 63.

ти банкарима. Међутим, извесно је да су у питању појединци а не читаве институције, мада за потпуност закључивања недостају подаци о евентуалним филијалама; такође је извесно да број пословних људи овог типа није био велики.¹⁶² Свакако су најсигурнији подаци Бакома Бадоера који у Цариграду помиње десеторицу банкара, странаца и домаћих, међу којима су и три Византинца — Јован Софијан, Никола Сардин, Коста Критопул (који је, истина, убрзо банкротирао), сва три са значајним обимом пословања, израженим у перперима: 10.751, 7.913, 5.106 (поређења ради, те суме код страних банкара који раде са Бадоером износе: 95.720, 24.848, 12.322, 4.817, 3.358, 1.856, 738).¹⁶³ Бар један међу њима, Јован Софијан, припадао је чувеној великашкој породици о којој је овде већ било речи. Ако је он идентичан с познатим истоименим трговцем с почетка столећа,¹⁶⁴ онда се прикључује неколицини оних византијских новчара, колеги Критопулу и другима, који су се бавили и трговинском и кредитирањем.¹⁶⁵

Пословање византијских банкара садржи одређене противречности. С једне стране, они се по узору на Италијане баве мењачким и другим новчаним пословима уз употребу гарантних писама (*cambium per litteras, littera di pagamento*), што њихово пословање чини напреднијим од начина вођења чисто трговачких операција.¹⁶⁶ С друге стране, велико је питање да ли су заиста употребљавали развијене облике кредита.¹⁶⁷ Позитиван одговор, какав је у науци предложен, заснива се на околности да једина сачувана рачунска књига из XV века не помиње зеленашке послове, што би посредно требало да оведочи о постојању савременијег кредитирања.¹⁶⁸ Закључивање само по себи мало необично, показује се тешко одрживим због две просте чињенице: а) рачунска књига, по свој прилици, припада турском времену; б) већи број докумената из последњих деценија византијске епохе сведочи о постојању разумевог

¹⁶² N. Oikonomidès, *нав. дело*, 66 sq., набраја чак дванаесторицу или тринаесторицу значајних банкара, али се чини да неке од њих можемо сврстати међу представнике зеленашког капитала, о чему је до сада било речи (нпр. Мирепсос, Севастијан, браћа Гуделе).

¹⁶³ М. М. Шитиков, *Константинополь*, 55; исти, *Венец. купечество*, 127.

¹⁶⁴ ММ, II, 378, 385, 421; N. Oikonomidès, *нав. дело*, 68.

¹⁶⁵ N. Oikonomidès, *нав. место*.

¹⁶⁶ К. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 188 sq.

¹⁶⁷ Тезу о постојању сложених облика кредита заступају уз извесне оградe М. Г. Баранова, *Поздневизантијске задачки как исторический источник*, Антич. древ. и сред. века, 9 (1973), 123; К. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 181.

¹⁶⁸ Edd. H. Hunger—K. Vogel, *Ein byz. Rechenbuch des 15. Jh.*, Wien 1963.

зеленаштва.¹⁶⁹ Ако се при свему томе има у виду да византијски новчари нису уопште учествовали у најважнијем од свих послова (уосталом недовољно оствареном) — пребацивању помоћи са Запада,¹⁷⁰ онда њихов статус банкара никако не треба прецењивати. Бар не до тренутка док наука не буде евентуално у стању да прецизно одреди обим и, нарочито, карактер њиховог пословања.

Трећи вид пословне делатности аристократије везан је за некретнине у граду и непосредној околини, било да је реч о зградама или обрадивом земљишту. Како је одавно уочено, поседовање некретнина представља један од најважнијих почетних подстицаја аристократског уласка у послове.¹⁷¹ Овде је већ доста пажње обрађено на ту околност, али је потребно нагласити да се послови везани за некретнине не састоје само у њиховом коришћењу у својству производних капацитета (млинови, пекаре, баште, њиве и сл.).¹⁷² Тај вид употребе некретнина спада у област занатске производње, стварања предуслова за трговину и саме трговине. Али занатска производња је била скромна, а трговина махом ситних размера. Тако су на поседовању некретнина никли послови који су делимично наткрили чак и трговину проистеклу из исте основе. Другим речима, закупљивање и изнајмљивање некретнина представљају једно од главних обележја аристократске пословности. Карактеристично је да у збирци од 19 приватноправних докумената из друге половине XIV века, само један текст говори о позајмици у вези с трговином на мору, четири се односе на занатску производњу или школовање занатлија, а укупно четрнаест докумената је посвећено имовинским питањима, при чему власништво над кућама заузима доминантно место.¹⁷³ Иако лица која се помињу добрим делом не припадају аристократском сталежу, тај однос је значајан зато што баца нешто светлости и на судбину оног мноштва кућа које су наведене у бројним повељама, углавном

¹⁶⁹ За датирање књиге вид. *Истро*, 9: 1427—1453; Th. Bertelè, *Appunto sulle monete del Rechenbuch edito da Hunger—Vogel*, BZ, 56 (1963), 324 sq.: крај XV или поч. XVI века. Осим изнетих резерви треба имати у виду и то да овакве рачунске књиге нису сигуран извор пошто највећим делом представљају опште математичке примере: A. Laiou-Thomadakis, *Greek Merchant*, 110, нап. 29; о развијеном зеленаштву вид. K.—P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 183 sq.

¹⁷⁰ K.—P. Matschke, *Schacht*, 214.

¹⁷¹ Упор. М. Я. Сюзюмов, *Препринимателство в византийском городе*, Антич. древн. и сред. века, 4 (1966), 7.

¹⁷² О томе вид. K.—P. Matschke, *FuR*, 39 sq.

¹⁷³ Ed. G. Ferrari dalle Spade, *Registro Vaticano di atti bizantini di diritto privato, St. biz. e neoell.*, 4 (1935), 263—267; о издавању аристократске имовине у закуп вид. K.—P. Matschke, *FuR*, 75 sq.; уз примере који су ту наведени вид. сада и Actes de Lavra, III, No 168 (1432).

из манастирских архива.¹⁷⁴ Како је отворено рекао Михаило IX у једној хрисовуљи, такве куће су махом биле *ἐνοικιαστὰ ὀφλήτια* а поседовати их није било зазорно ни припадницима најужег врха аристократије.¹⁷⁵

Може се само наслућивати ко се све појављује као закупца некретнина у поседу аристократије, али то за нашу тему и нема неки значај. Интересантно је, међутим, да се закупнички односи развијају унутар аристократског сталежа, што баца посебно светло на пословност његових припадника. У науци је већ постао славан случај породице Аргиропул због тужбе манастира Ивирон из 1421. поводом манастирског баштенског комплекса крај Златне капије у Солуну, претходно изнајмљиваног петорици ситних закупца за 59,5 перпера годишње, а од 1404. године Аргиропулима за 30 перпера (у међувремену се, наиме, стање имања погоршало). Тужба је подигнута због тога што су сами Аргиропули добијали од подзакупаца 115 перпера и пристојну количину производа са имања.¹⁷⁶ Оцењивано је, са више или мање уверења, да њихов положај представља или може да представља елемент раног капитализма у византијском феудалном устројству.¹⁷⁷ Примарно је и извесно, међутим, припадништво шире породице Аргиропула истакнутијим аристократским круговима.¹⁷⁸ Уколико се породица уопште делила на различите гране, што није сигурно, и њени солунски чланови су уживали такав статус. Они су у сукоб с монасима ушли, како је већ претпостављано, вероватно уживајући подршку деспота Андроника.¹⁷⁹ У граду су располагали и сопственом имовином, а неколико година после спора са Ивироном помињу се као „gen-

¹⁷⁴ Литература о манастирској имовини у граду, укључујући и куће, данас је већ доста обимна и већина тих дела је споменута овде у вези с појединим конкретним питањима, нарочито радови М. А. Пољаковске и Б. Ферјанчића.

¹⁷⁵ Ed. F. Cognasso, *Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato*, *St. biz. e neoell.*, 2 (1927), 46 sq.

¹⁷⁶ F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, Nr 102 (судски акт епископа Мелетија); Nr 24 (царска простагма); најподробнији опис целог случаја К. — P. Matschke, *Schlacht*, 159—175, где је и преглед досадашњих истраживања (p. 160—161).

¹⁷⁷ А. П. Каждан, *Новые материалы по внутренней истории Византии X—XV вв.*, Виз. врем., 13 (1958), 306 сл.; К. В. Хвостова, *Особенности аграрно-правовых отношений в поздней Византии XIV—XV вв.*, Москва 1968, 259; К. — P. Matschke, *нав. дело*, 162, 164, 168, 174 (вид. напомену 181). Иначе се садашњи истраживачи обично слажу у томе да, уопште узевши, у Византији и суседним земљама на Балкану нису могли да се развију ранокапиталистички односи; упор. Г. А. Курбагов — В. Н. Рутенбург, *Зилоты и чомпы*, 16 сл.; *История Византии III*, Москва 1967, 305, 307; К. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 203; С. Лишев, *Средновековен град*, 195.

¹⁷⁸ N. Oikonomides, *Hommes d'affaires*, 121; Prosop. Lex. der Palaiologenzeit I, Nrs 1249—1252, pp. 116—119.

¹⁷⁹ F. Dölger, *нав. дело*, 269, нап. 1; К. — P. Matschke, *Schlacht*, 170.

tilhomeni“ на венецијанском платном списку.¹⁰⁸ Има, дакле, доста разлога да солунске Аргиропуле не сматрамо плебејцима који су се за деценију и по уздигли експлоатишући подзакупце на имању манастира Ивирон, једном извору прихода којим се не би могао објаснити овакав успон.¹⁸¹

*
* *
*

Прихватање солунских Аргиропула као аристократске породице разјашњава неке опште моменте у ставу византијске аристократије према вођењу послова, који су се могли запазити већ у претходном описивању њених пословних захвата. Пред нама је водећи друштвени слој једног организма на заласку. Традиционално конзервативан, он је своју доминацију у друштву успео да сачува због немогућности нових снага да стекну, а камоли да развију свој идентитет. Али, он је истовремено био принуђен да своје истакнуте положаје чува коренитим изменама у начину стицања прихода. У општим регресивним токовима економије, те измене нису донеле дах новина, иако се чини да је део пословних људи аристократског порекла био ближи ренесансном него класичном византијском схватању послова. Био је то добрим делом један велики привид. Уз сву опасност коју собом носи закључивање на основу оскудних извора, ипак се може уочити да је правих новина у привређивању било занемарљиво мало, да оно што се чини новином представља углавном премештање тежишта интересовања аристократије на подручја која је некад занемаривала у свом неограниченом господарству плодном земљом, основним извором богатства византијског аграрног друштва. Танушна производна основа друштва погођеног сталном економском кризом и безнадежно застарелог у вишевековном трајању и унутрашњем трошењу није пружала подлогу за послове који би подстицали економски развој. Тако је византијској аристократији преостало да се бави пословима у којима је приход стицан зеленашким менталитетом, ако не увек и на зеленашки начин. Онај њен део који је уопште

¹⁸⁰ О сопственој имовини Аргиропула вид. F. Dölger, *нав. дело*, 268 sq.; K. — P. Matschke, *нав. дело*, 170, нап. 125. Одлука сената (Reg. 55, Senato Secreta, Deliberazioni Miste, fol. 139—142) о плаћању тројници Аргиропула по 100 аспри месечно (за једног и 20 аспри додатка на ранију плату), заједно с другим осиромашеним византијским аристократима у млетачком Солуну (највећа сума 300 перпера) донета је 7. VII 1425, а потписао ју је дужд 23. VII 1425; упор. К. Мерцнос, *Μνημεῖα Μικηδονικῆς Ἱστορίας*, Солун 1947, 50—52; F. Thiriet, *Régestes*, II, No 1995.

¹⁸¹ P. Schreiner, *Produkte*, 92, нагласио је истакнут социјални положај солунских Аргиропула, док М. Я. Сюзюмов, *нав. дело*, 8, 14, К. — P. Matschke, *Schlacht*, 165, заступају супротну тезу — о предузимачима који се уздижу. Упоредивање породице Калуда из ранијег времена, F. Dölger, *нав. дело*, Nr 100 (1295), са Аргиропулима, за шта се залаже А. П. Каждан, *нав. дело*, 306 сл., тешко је прихватљиво.

могао да остане, и остао, веран обделавању земље био је свакако сасвим запостављен. У том положају се углавном нашла духовна аристократија, боље речено духовни феудални поседници — манастири.

Одвајање аристократије од управљања земљишним поседи-ма и њено окретање пословима друге врсте одвијали су се у веома сложеним политичким условима. Византија је тада била политички и економски распарчана на мање целине, често удаљене једне од других. Иако осиромашени, градови су у већој мери него раније апсорбовали економску активност. Везана за њих, аристократија је своје интересе сводила на локалне окви-ре и престала да буде чинилац заједништва, нарочито због тога што је феудализацијом државног апарата, попуњеног племени-ташима, био расточен најважнији интегративни елемент ари-стократског сталежа.¹⁸² Привилегије које су градови добијали на разним странама Царства, јасно подвлаче ове околности.¹⁸³ Византијска аристократија је и у економском и у политичком погледу прерасла у својеврстан градски патрицијат. Специфич-ности тог слоја у односу на уобичајени смисао појма патрици-јат не умањују оправданост употребе истог термина приликом расправљања о друштвеној структури Византије.¹⁸⁴

Време којим се бавимо садржи још једну димензију, важну за разумевање коначне фазе преображаја византијске аристо-кратије. Могли бисмо је назвати спољашњом димензијом. На-име, очевидно је да је Византија позног доба била економски везана за Запад. Овде је показана условљеност те везаности на-стојањем италијанских поморских сила да се наметну византиј-ском привредном простору, с једне, и настојањем византијске аристократије да у спрези са Италијанима реши сопствене егзи-стенцијалне економске и политичке проблеме, с друге стране. Смртоносно нарастање турске опасности, почев од последњих деценија XIV века, ојачало је овакве тенденције у редовима аристократије. Знатан део њене имовине у новцу и драгоценим предметима тезаурисан је ради сигурности у италијанским ко-лонијама на Леванту, као и у метрополама на Апенинском по-луострву, и тако био коначно изгубљен за византијску еконо-мику.¹⁸⁵ Следећи корак чинило је прихватање „држављанства“ појединих италијанских република, што је аристократима са двојним поданством, византијским и страним, доносило дво-

¹⁸² Упор. Љ. Максимовић, *Управа*, 7—19, 162—163.

¹⁸³ Понекад се чак говори о претварању градова у неку врсту полуса-мосталних република: М. Я. Сюзюмов, *Роль городов-эмпориев в истории Византии*, Виз. врем., 8 (1956), 39.

¹⁸⁴ Слично тумачење овог термина заступа М. А. Поляковская, *Мысль*, 12, док С. Лишев, *Средновековен град*, 170, сматра да је његово увођење немогућно (вид. напомену 67).

¹⁸⁵ D. Zakythinos, *Crise*, 74, 112 sq. K. — P. Matschke, *Geldgeschäfte*, 187 sq.; исти, *Schlacht*, 188, 244 sq.

струке користи: осећање безбедности и могућност да слободно је воде послове, понекад и на основу привилегија које су важиле за странце.¹⁸⁶ Ова тенденција се, нарочито у предсмртним данима Византије, претворила у физичко бекство које се попут заразе проширило из аристократских редова и на ниже друштвене слојеве.¹⁸⁷ Довољно је познато колике су културне вредности тим путем пренете на Запад. Напоменимо само то да је створен такав социјални и културни преплет интереса да је Беновљанин Хиларије Дорија могао бити и византијски великодостојник и своје три кћери поудавати за једног сународника, једног османског принца и Јована Хрисолора, дугогодишњег византијског посланика на Западу.¹⁸⁸

У описаним околностима крију се копачни подстицаји за онакво пословање какво је развијала византијска аристократија уочи пропасти Царства. Међутим, њен прагматизам тражи и споредни излаз у тим одсудним часовима. Чувена је изјава великаша Луке Нотара, иако везаног пословима за Запад бар кроз две генерације, да више воли турски турбан но латинску митру,¹⁸⁹ али је недавно духовито примећено да, судећи по његовом понашању, та изјава има следећи смисао: „Sowohl Turban als auch Tiara, von jedem etwas, von keinem zuviel“.¹⁹⁰ Колико је Нотара симбол прагматичности византијске аристократије, питање је које се може процењивати, али је извесно да су њени значајни делови сачекивали Турке, покушавајући да се прилагоде новој реалности.¹⁹¹ Али резултати ових настојања, свакако веома занимљиви, иако недовољно проучени, припадају времену дезинтеграције доскорашњег владајућег слоја у друштвеним условима које је успоставило завођење стране политичке власти.

¹⁸⁶ N. Oikonomidès, *нав. дело*, 126 sq. A. Laiou-Thomadakis, *Вуз. Економију*, 212; К. — Р. Matschke, *Schlacht*, 179 sq. (нарочито пример Николе Нотара), 183, 187 (потомци на Западу после 1453).

¹⁸⁷ Вид. нарочито N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935, 15—19; A. Vacalopoulos, *The Exodus of Scholars from Byzantium*, *Fifteenth Cent. Journ. of World Hist.*, 10 (1967), 463—480; M. Balard, *Romanie*, I, 271; V. Nerantzi—Varmazi, *Ἡ μεταναστεύση ἀπὸ τὴν Κων/πόλη στὸ β' μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα* (1354—1402), *Βυζαντιακά*, 1 (1981), 89—97; о овој појави у Бугарској вид. С. Лишев, *Средновековен град*, 138 сл.

¹⁸⁸ К. — Р. Matschke, *Schlacht*, 190 sq.

¹⁸⁹ *Ducæ Historia turcobyzantina (1341—1462)*, ed. V. Grecu, Bucaresti 1958, 329. 11.

¹⁹⁰ К. — Р. Matschke, *нав. дело*, 196.

¹⁹¹ Ова појава је добро позната, тако да бих указао само на фино срочен коментар који јој је посветио К. — Р. Matschke, *Bemerkungen zu den sozialen Trägern des spätbyzantinischen Seehandels*, *Byzantinobulg.*, 7 (1981), 261.

Ljubomir Maksimović

THE ROOTS AND WAYS OF GENESIS OF URBAN PATRICIATE
IN THE BYZANTIUM

S u m m a r y

The restored Byzantium after 1261 maintained for a short period the appearance of strength, but the signs of decline became conspicuous rather soon. Already in the fourteenth century serious economic crisis came forth which particularly hit on the towns. Towns, namely, were, beginning from the eleventh century, in the mainstream of the process of feudalization, so that they did not succeed to acquire economic independence, as well as to develop their specific urban economy. They differ from each other only in the degree of joining the agricultural production, which in many a case was of such a scope that it gave to the town the agrarian character.

In such circumstances handicraft manufacture began to decline, both in terms of quality and of quantity, so that the towns expressed themselves primarily as political, military, cultural and also partially as commercial centers. All key positions in them were held by the land aristocracy, which lived in the towns where it made the bureaucratic staff too, while being also significantly powerful in terms of economic potentials. The basis of economic strength of the aristocratic layer is the possession of land, which, on the other hand, ensured a relative uniformity of that layer in the entire politically unified Empire. However, a considerable part of aristocratic land possessions was in the immediate vicinity of the towns, while making thus the integral part of their economic structure; other possessions were even within the town ramparts. It is therefore understandable why the privileges obtained by some towns in the Paleologan epoch were granted primarily in the interest of aristocracy, so that they had the character of feudal immunities.

On the other hand, the aristocracy possessed considerable property in the town itself, which property had no agrarian character. This relates to real property which is being leased, and to workshops where there were many subordinate craftsmen. This was the basis for the breakthrough of the feudal class into the non-agrarian sphere of economics which was particularly hit by the crisis in the fourteenth century. At that time the conditions deteriorated for work of commercial and craftsman strata which even prior to that period, due to the domination of aristocracy and to predominantly agrarian character of the town, were the factor of second-class value. They were, namely, not successful in developing their own physiognomy, nor were they able to find themselves as a separate social class.

In addition to the above, the competition by the Italian maritime republics with their enormous custom duty privileges, and powerful craftsman and manufacture production suffocated Byzantine handicrafts and commerce. The Byzantine exchange of goods with the West acquired the character which best suited the aristocratic class. Predominantly handicraft and manufacture products, and first of all textile fabrics, arms, and metal ware, were imported, while raw-materials and particularly agricultural products were exported. With such a structure of trade it was natural for the members of aristocracy to begin to engage in commercial transactions.

Somewhat parallel to a more definite expressing of these new interests of aristocracy is the attempt by the so-called middle (*μέσοι*) urban layers to release themselves from its hegemony. However, the civil war of the fourties and the war against Genoa at the very middle of the century, meant the failure of that attempt. Social domination of aristocracy becomes complete and the term „middle” even disappears from the texts of the period. At the same time social differences within the aristocratic social class are more conspicuous than ever before, while its more outstanding members acquire wider area for business undertakings. That process completed the basic prerequisites for the final transformation of land aristocracy into the urban patriciate.

From the second half of the fourteenth century the members of aristocracy, who even before that time were individually engaged in the money and commercial transactions, began to participate more and more in such type of business. However, spiritual feudal land-owners, namely monasteries, did not engage so much in this type of business. But the ever greater importing of cereals (which also becomes more and more expensive), due to constant decrease of production in the Byzantium itself, together with the loss of enormous areas of land which was predominantly in the hands of the aristocratic class, brought about the gradual loss of its interest for possessing farm-lands and even for engaging in trade of agricultural products. Money transactions of aristocrats in the first place, and then the commercial ones, acquire wider dimensions and meaning. However, the accentuated priority of Italians still remained, since they continued to manage practically the entire foreign trade business of Byzantium, as well as a considerable part of its internal commerce, which primarily related to large transactions and affairs with distant destinations.

Relevant documents from the end of the fourteenth and from the beginning of the fifteenth century contain informations on great number of members of the aristocratic families who engage in the above mentioned transactions, and who are organized in the corresponding associations (*συντροφία*). However, the material ground in the form of handicraft production, not to mention the real manu-

facture, remains entirely neglected. The attention of businessmen of that generation is aimed primarily at the exchange and credit transactions, then to money-lending business, while the technique applied does not fall much behind the Italian one.

Commercial transactions, however, stay somewhat behind, being effected by applying relatively out-dated accounting and book-keeping techniques. The third kind of business transactions, namely renting or leasing sources of income, has been applied on a rather wide basis.

That entire business develops in a rather complex political situation, both in the internal and the external spheres. Internally, the country was politically and economically divided into smaller units, which were frequently wide apart from each other. The towns in them, although getting poorer, absorb more intensively the economic activity on a local level, so that aristocracy ceases to be the element of togetherness. From the outside the danger from the Turks compels business people to address more and more to the West, so that many aristocratic families obtained the right of citizenship in the Italian republics, transferring to them considerable part of their property, already almost exclusively in form of money and movables. However, the existing pragmatic political attitude formed the ground for all those aristocratic families which were not able to follow the above mentioned course, and their number undoubtedly was not so small, to wait peacefully the coming of Turks. They attempted thus under the new authority, which did not favour Italians, to continue to engage in the earlier walks of business, namely the ones practiced in course of the several last decades of life of the Byzantium.

РАЗВОЈ ЛОКАЛНЕ ГРАДСКЕ УПРАВЕ НА БАЛКАНУ ОД XV ДО XIX ВЕКА

Балкан је од XV до XIX века представљао део османске империје и стога се може рећи да је она у овом раздобљу била „анадолско-балканска, односно азијско-европска држава“.¹ И поред тога је по култури била у основи оријентално-турска држава и као таква снажно утицала на културу балканских народа у овом периоду. Продор оријентално-турске културе на Балкан био је олакшан и тиме што је и Византија „како по свом распрострањењу, тако и по уређењу, била оријентално-балканска империја, а тзв. византијска култура представљала је у ствари сретан спој балканских, односно грчких и оријенталних елемената“.² Значајну улогу у ширењу оријентално-турске културе имали су градови као главна упоришта и центри, одакле се она ширила и на остала подручја Балкана.

Пре доласка Турака било је мало градова на већем делу Балкана, и тек за вишевековног живота балканских народа у границама османске државе развила су се или су тек настала многа градска средишта. Стога се може рећи да су векови од XV до XIX били векови „оријентално-балканске урбанизације“.³ Кад је реч о урбанизацији мора се имати у виду да је тај појам најчешће коришћен за процес градског раста, односно као демографски појам, не укључујући друштвене установе или њихове промене.⁴ Међутим, урбанизација по нашем схватању садржи као неопходне компоненте постојање и развој многих друштвених установа, међу којима су посебно важне градска

¹ М. Филиповић, *Оријентална компонента у народној култури Јужних Словена*, Прилози за оријенталну филологију, св. XVI—XVII, Сарајево 1970, 102—103.

² Исто, 105.

³ Исто, 110.

⁴ D. E. Hunter and P. Whitten, *Encyclopedia of Anthropology*, New York 1976, 398.

управа и локална градска управа. Строго централистичка управа османске империје утицала је и на формирање одређених друштвених установа града, на пример градске управе, пошто је све органе градске управе постављала Порта.⁵ Они су били локални по својој надлежности, а не и по пореклу своје власти; локална градска управа, која је предмет овог истраживања, била је локална и по пореклу надлежности и по пореклу власти.

На основу анализе података о органима градске власти које је дао Евлија Челеби у свом *Путопису* за средину и другу половину XVII века може се закључити да су сви градови са статусом шехера, муслиманског насеља највишег ранга, обавезно имали следеће представнике градске управе: кадију, јаничарског сердара, спахијског месног хџају, мухтесиб, баждара, харач-агу и диздара уколико је град имао и тврђаву. Поред њих, шехери су имали и градског хџају (*şehir kethüdâsi*). Челеби је забележио такво стање у Сарајеву, Битољу, Скопљу, Крушевцу, Смедереву, Ужицу, Фочи, Кључу, Мостару, Зворнику, Рачи, Пљевљима, Штипу, Охриду, Видину, Софији, Плевни, Шумену, Разграду, Никополу, Пловдиву, Солуну, Серезу, Кавали, Јањини, Драми, Валони, Елбасану, Делвину, Текирдагу.⁶ Постојање поменутих органа градске управе у свим овим градовима представља њихово заједничко основно обележје. Сви они су били градови *мешовитог типа*: административно-војна, судска и економска средишта.

Ако се размотре дужности наведених органа градске управе (кадија, диздар, мухтесиб, харач-ага), онда се може констатovati да их је све постављала држава на одређено време. На исти начин су постављани и јаничарски сердари и месне спахијске хџаје; једини изузетак је био градоки хџаја. Његове дужности и улога нису досад довољно проучени, па ћемо стога покушати да их одредимо на основу расположивих историјских извора.

* * *

Радећи на преводу *Путописа* Евлије Челебије, турколози су били у недоумици како да преведу термин *şehir kethüdâsi* и како да дефинишу његову улогу у животу града. Примера ради навешћемо да је Франц Бабингер (Franz Babinger) 1938, набра-

⁵ Х. Шабановић, *Комунално уређење и управа*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 338.

⁶ Користили смо следећа дела: Х. Шабановић, *Евлија Челебија, Путопис*, Одломци о југословенским земљама, I—II, Сарајево, 1957; F. Babinger, *Rumelische Sireifen*, Berlin 1938; R. Anhegger, *Neues zur balkan-türkischen Forschung*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 103, Heft 1, Wiesbaden 1953; С. Димитров, *Евлија Челеби, П'тенус*, Софија 1972; Evliya Çelebi *Siyahat-nâmesi*, Üçüncü cild, *Der-i Seadet* 1314; E. Çelebi *Siyahat-nâmesi*, *Sekizinci cild*, Istanbul 1928.

јајући градске представнике власти у Валони и Елбасану, помешно и градског хџају и превео га са „Bürgermeister“, не објашњавајући поближе шта подразумева под тим.⁷ Роберт Анхегер (Robert Anhegger) је за исту личност у Скопљу дао превод „Stadtmeister“, такође без ближих објашњења.⁸ То се може констатовати и у радовима југословенских турколога. Глиша Елезовић је градског хџају Делвина превео са „варошки градоначелник“,⁹ а у преводу Евлијиног описа Ужица даје га у облику „варошки хџа“ без коментара.¹⁰ Преведећи Евлијин опис Сарајева, Хазим Шабановић је за градског хџају употребио израз „начелник града“, док га је у вези са Смедеревом превео као градоначелника.¹¹ Шабановић је 1964. сматрао за потребно да објасни одредницу шехер-хџаја у речнику термина који је приложио турским изворима за историју Београда. Пошто је у попису Београда из 1560. био заведен Мурат, син Скендеров, као шехер-хџаја и становник махале Џамија покојног Ферхад-паше, Шабановић је у поменутом речнику дао следеће објашњење: „Шехер-хџаја (од шехер, в. и хџаја, в.) дословно значи старјешина шехера. Помањкање јасних извора о значењу ове сложенице када се јавља као административни термин и звање у турским варошима наводило је стручњаке да је, држећи се њеног буквалног значења, превео са градоначелник или председник општине. Тако сам поступио и ја преведећи Евлију Челебију. Маџарски турколог Л. Фекете свакако на истој основи сматрао је да је шехер-хџаја био помоћник шехер-емина (Belleten, XIII, 693). Накнадним проучавањем утврдио сам да се шехер-хџајом називао старјешина или надзорни орган свих еснафа у једном граду. На такво схватање овог назива упућује сам Евлија Челебија кад међу локалним функционерима у Сарајеву спомиње шехер-емина и шехер-хџају окупа и каже да их „слушају и поштују сви еснафи, трговци, прваци и угледни људи“. Он каже још да према дефтеру шехер-хџаје Сарајево има у свему 104 махале.

Најстарији спомен шехер-хџаје у Сарајеву потјече из 1620. године. Тада је ову функцију у Сарајеву вршио неки хаџи Хусеин који је те године подигао у Сарајеву онај камени мост који се и данас назива Шехер-хџајина ћуприја (Кршевљаковић, *Водоводи и грађење на води у старом Сарајеву*, 203—206; С. Кемура, *Сарајевске џамије и друге јавне зграде*, 104—105). Ова се установа спомиње у Сарајеву све до 1257/1841. године (Кемура,

⁷ F. Babinger, *нав. дело*, 26, 33.

⁸ R. Anhegger, *нав. дело*, 73.

⁹ Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, Београд 1940, 748, пап. I.

¹⁰ Г. Елезовић, *Из путописа Евлије Челебије*, *Историски часопис*, год. I, св. 1—2, Београд 1949, 11.

¹¹ Х. Шабановић, *Евлија Челебија, Путопис*, I, Сарајево 1957, 119; II, 64.

нав дело, 244).¹² Као што произлази из овог цитата, Шабановић је после вишегодишњег проучавања термина и установе шехер-хеџаје закључио да је овај представник власти био „старјешина или надзорни орган свих еснафа у једном граду.“

Готово истоветно схватање значења термина шехер-хеџаја, а под утицајем наведеног Шабановићевог објашњења, дао је и Авдо Сућеска у овојој монографији о ајанима: „Термин *градски хеџаја* није у литератури још како треба објашњен. Исто тако није утврђено када се он први пут среће у изворима. Функционера под тим називом срећемо у Путопису Евлије Челебије. Хазим Шабановић тај термин преводи са „начелник града“ (Е. Челебија, Путопис, 117). Тешко се, међутим, сложити са тим преводом, јер таквог начелника не спомињу други извори, ранији нити каснији. Када би то био неки начелник града, онда би у граду постојао само један управни функционер тзв. опште надлежности. Међутим, таквог функционера у систему локалне власти у османској царевини није било све до Танзимата. Прије ће бити вјероватна чињеница да је израз *градски хеџаја* употребљаван у значењу старјешине свих еснафа. Познато је, наиме, да је сваки еснаф имао свога старјешину, који се звао хеџаја. Еснафи су имали и извесних заједничких интереса (координација међусобних односа, потреба заједничког наступа пред органом власти), па не треба искључити могућност да су они у том циљу бирали и једног заједничког старјешину под називом *градски хеџаја* (*şehir kethodasi*). Како су занатлије спадали у средњи слој становништва, стојећи по друштвеном рангу далеко испод феудалаца, њихов заједнички старјешина, иако је могао имати знатан углед у њиховом кругу, није могао бити општи старјешина. Да је *градски хеџаја* имао мало ауторитета у очима горњих друштвених слојева, потврђују подаци из неких фермана из друге половине XVIII стољећа који означавају *градског хеџају* као човјека незнатног угледа (*aseze gurûh*), управо због тога што су такви функционери регрутовани из средњих и нижих слојева. Ти подаци учвршћују наше увјерење да је *градски хеџаја* био функционер уско еснафске организације, за чији се дјелокуп тешко може рећи да је прелазио оквире те организације.“¹³

Шабановићево и Сућескино схватање да је шехер-хеџаја био старшина свих еснафа у једном граду дели и Милан Васић, који наводи да је у Пљевљима, према Евлији Челебији, међу угледним људима постојао и старшина еснафа (*шехер-хеџаја*).¹⁴

¹² Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд 1964, 644.

¹³ А. Сућеска, *Ајани*, Прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака, Сарајево 1965, 94.

¹⁴ М. Васић, *Градови под турском влашћу*, у књизи *Историја Црне Горе*, III, том први, Титоград 1975, 565.

Најзад треба поменути да је и Халил Иналцик приписао градском ћехаји исту улогу старешине над свим еснафским ћехајима у једном граду.¹⁵ Као што смо видели, Шабановић је своје објашњење засновао на Челебијином тексту о Сарајеву: да шехер-емина и шехер-ћехају „слушају и поштују сви еснафи, трговци, прваци и угледни људи“. По нашем схватању истог текста, он значи само то да су оба поменута представника власти уживала углед у свим имућним слојевима сарајевског становништва, што значи без градске сиротиње. Она је свакако постојала, али Челеби овом приликом није сматрао да је вредна помена. Уосталом, ово је искувише оскудна информација да би се на основу ње могло одредити шта је био шехер-ћехаја. На другом месту, у опису Скопља, Челеби је на сличан неодређен начин објаснио обим шехер-ћехајиног деловања: „Он је одговоран за све полове.“¹⁶

Многобројни објављени документи на турском језику који се односе на еснафе, занате и трговину, сасвим јасно сведоче да се градоки ћехаја уопште не појављује као старешина или надзорни орган еснафа.¹⁷ Из докумената се види да су старешине еснафа ћехаје и јигит-баше, у извесној мери и старци еснафа (шејхови су вршили више духовни и морални надзор унутар организације). Надзор над старешинама еснафа водио је мухтесиб града који је у пословању спадао под надзор кадије. Уосталом, послужимо се речима самог Челебије кад набраја органе власти у Београду и каже сасвим одређено: „Ту, даље, има тржни надзорник (мухтесиб ага). Под његовом управом стоје све занатлије.“¹⁸ Уосталом, шехер-ћехаја није могао бити старешина свих еснафа у једном граду и зато што је, колико се зна на основу досадашњих изучавања, такво хијерархијско структурисање постојало једино у Серезу крајем XIX века и у Дамаску. У Серезу се тај старешина називао *kâhyalak başı*.¹⁹

Однос између шехер-емина и шехер-ћехаје треба такође објаснити; наиме, према Фекетеу, шехер-ћехаја је био помоћник шехер-емина. По нашем схватању, то је само домишљање зато што се ове две личности помињу заједно управо у *Путопису*

¹⁵ Н. Inalcik, *The Ottoman Empire*, London 1973, 153: »Above the guild *kethüdâs* was a town *kethüdâ* who was consulted on matters common to all the guilds, and who together with other notables represented the town to the government.«

¹⁶ R. Anhegger, *нав. дело*, 73: »Ein Funktionär (*hâkim*) ist auch der Stadtmeister (*şehir kethüdâsi*), der für alle Angelegenheiten verantwortlich ist.«

¹⁷ Вид. М. Мүнир Актепе, *Patrona Isyani*, Istanbul 1958, 18—40; М. Çagatay Uluçay, *Istanbul, Saraçhanesi ve Saraçları*, Tarih Dergisi, III, 5—6, Istanbul 1953, 147—164.

¹⁸ Х. Шабановић, *Евљуја Челебија, Путопис*, I, Сарајево 1957, 93.

¹⁹ G. Baer, *The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds*, International Journal of Middle East Studies, vol. I, № I (Jan. 1970), 37, 43—44.

Евлије Челебије. Да је то тако, онда би се у свим градовима поред шехер-Ѡехаје јављао и шехер-емин. Међутим, они се помињу заједно само у изузетно великим градовима као што су Сарајево, Солун, Једрене, Кавала и Будим. Од освојења Истанбула 1453. до Танзимата, шехер-емин је државни великодостојник под непосредним старешинством аге царског двора. Шехер-емини су се и у Истанбулу и у поменутиим великим градским средиштима старали о одржавању и оправкама царских дворова и осталих значајних државних објеката.²⁰

Из досадашњег излагања може се закључити следеће:

- a) шехер-Ѡехаја није старешина свих еснафа у једном граду;
- b) шехер-Ѡехаја није помоћник шехер-емина;
- c) шехер-Ѡехаја у тачном преводу значи „представник града“.

Путопис Евлије Челебије пружа следеће податке:

1. о постојању установе шехер-кетхудалука у великом броју градова на Балкану;
2. шехер-Ѡехаја је „одговоран за све послове“ у граду;
3. шехер-Ѡехаја очевидно сарађује са шехер-емином у великим градовима као што су Сарајево, Солун, Кавала и други, али Челеби не наводи одређено о којим је пословима реч;
4. шехер-Ѡехаја води дефтере с пописима становништва по махалама, у Серезу и Сарајеву на пример.²¹

Да би установа шехер-кетхудалука била нешто боље осветљена, очевидно је потребно да буде сагледаана уз помоћ и других расположивих историјских извора које ћемо изложити хронолошки.

* *
*

Засад се први помен шехер-Ѡехаје у градовима на Балкану односи на Београд у коме је 1560, у махали Џамија покојног Ферхад-паше, живео шехер-Ѡехаја Мурат, син Скендеров.²² Треба нагласити да се шехер-Ѡехаја не помиње међу становницима Београда у попису из 1536. године. То наводи на закључак да је установа шехер-кетхудалука уведена у Београду после 1536, а пре 1560, и да је настала у вези с демографским растом града. У актима која је турска централна власт упућивала омедеревском санџак-бегу и кадијама у омедеревском санџаку и Београ-

²⁰ О шехер-емину вид. İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, 375—378; H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Volume One, Part I, London 1963, 84—85, 356.

²¹ »Şehir kethüdâsi defteri üzere (der tahrir-i aded-i mahallat-i şehr-i Siruz) cümle kirk aded mahallat-i mesâkinâtıdır«; E. Çelebi *Siyahat-nâmesi*, VIII, İstanbul 1928, 129.

²² X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. 1, Београд 1964, 439.

ду током друге половине XVI века нема помена о шехер-ћехаји, што не значи да он није постојао и деловао. Ова појава се може објаснити најпре тиме да се шехер-ћехаја није налазио у непосредном односу према држави, као санџак-бет или кадије, а затим да од његове делатности није притицало приход државној благајни као што је био случај с мухтесибима и асес-башама. Најзад, извори којима располажемо потичу од централне власти, а вести о шехер-ћехаји могу се најчешће наћи у кадијским сицилима; сицили за Београд нису сачувани.

У анкарским кадијским сицилима бр. 1, за период од 14. маја 1583. до 12. фебруара 1584, и бр. 2, за период од 20. новембра 1588. до 11. јула 1590, током више заседања суда помиње се као сведок у судници анкарски шехер-ћехаја хаџи Хабиб, син хаџи-Илијасов.²³ На основу четири документа која се односе на њега може се нешто више сазнати о његовој личности и месту у животу града. Он је пре свега био угледна личност, хаџија и хаџијин син, уз то имућан човек пошто су на хаџилук могли по правилу одлазити само добростојећи људи. Кадија му је повремено давао и титулу челебије, што значи да је имао и добро образовање. Осим тога је био и добротвор града јер је основној школи у анкарској Борјаци-махали завештао 1.000 аспри.²⁴ Међутим, треба нагласити да у свим документима у којима се помиње није никад имао титулу ајана. Најзначајнији документ, ферман, који се односи на овог анкарског шехер-ћехају упутила је централна власт кадијама у анкарском санџаку. Он је био издат у средњој декади шабана 991 (између 30. VIII и 8. IX 1583) поводом њиховог извештаја да су се на подручју ових кадилука појавиле банде наоружаних левента који су себе називали софтама (студенти медресе) и који су већ учинили небројена зла и насиља над становништвом. У вези са тим је упућен Мустафа чауш, који је постављен за мубашира. Кад буде стигао са овим ферманом треба да му се придружи Илијас-оглу Хабиб, шехер-ћехаја и „зналац вилајетских прилика“ (vilayetin ehl-i vukufu). Њихов је задатак да потпуно искорене ту појаву уз помоћ локалних спахија, а начин на који треба да то учине опширно је објашњен.²⁵ Очеvidно је био постигнут неки успех јер се Хабиб јавио и 1590. као сведок при-

²³ H. Ongan, *Ankara'nin İki numaralı Şer'iyе Sicili*, Ankara 1974, № 900, 22 Rebiulevvel 998, 29. I 1590; тада је хаџи Хабиб поднео тужбу против Ферруха, сина Абдуллаховог, и захтевао да му овај врати позајмљени новац.

²⁴ Исте те 1583. године и за исту основну школу завештали су мање своте новца хаџи Ибрахим (500 аспри) и извесни Муслихуџдин (800 аспри). То значи да је шехер-ћехаја хаџи Хабиб, син Илијасов, завештао највећу своту која је била сразмерна потребама једне основне школе; H. Ongan, *Ankara'nin 1 numaralı Şer'iyе Sicili*, Ankara 1958, № 601—603.

²⁵ X. Ongan, *нав. дело*, № 1113.

сутан суђењу, али тада није било забележено да ли је још увек обављао дужност шехер-џеџаје, што је сасвим могуће: сведоцима који су били најпознатији и највиђенији људи у граду, често у кадијске сициле није уписивано и занимање јер је оно било познато.

С краја XVI века потиче веома занимљив текст о шехер-џеџајама из пера Мустафе Алија (1541—1600), знаменитог историчара, песника и аутора многих дела различите тематике. Текст се налази у последњем делу које је написао нешто пре своје смрти, а има одлике моралистичког и критички обојеног есеја о начину живота и особинама готово свих слојева османског друштва.²⁶ Мустафа Али је цело једно поглавље, претпоследње, посветио најбима, имамима, хатибима и шехер-џеџајама, а под насловом „Сто треће поглавље о људима без васпитања“.²⁷ Како тврди аутор, они су стекли положаје тако што су на меџлисима (већима) санџак-бегова и кадија узимали реч у име житеља града које су представљали. Пошто им је реч уважавана, они су постали околи и временом се почели мешати у све послове. Кад би држава донела одлуку о каквом намету, они су имали обичај да утичу на народ и стављају му у уста своје речи. Њихов утицај је временом постајао све већи. Сам аутор се осведочио приликом путовања кроз разне покрајине царства да се они најпре додворавају кадијама и санџак-беговима, а затим се мешају у све послове. Врхунац њихових нечасних дела је у томе што успевају да жалбама које у име народа шаљу централној власти протерају на острва неке од ових државних службеника. Аутор затим даје савете санџак-беговима и кадијама како да избегну прогонства. Такво стање је најчешће у касабима караманског вилајета и у градовима санџака Ајдин, Сарухан, Теке и 'Алаиуе. Посебно је касаба Чорум у вилајету Рум била седиште таквих смутљиваца. У погледу лукавстава и сплетака те врсте, сличне су и касабе Токат и Амасија, а и народ Анкаре и Кангирија може се подичити у том смислу. Како наводи аутор, узрок томе је у чињеници да у наше време нема више љубави према положају санџак-бега као у претходном веку, па се санџак даје оном ко то хоће, а тај у њему остаје кратко. Кадије се не узимају у службу према способностима, па стога више не постоји поверење ни у њихове извештаје ни у њих саме. Чим се на Порти појави неколико жалби на њих следује им смењивање или ислеђење (*teftis*). Али постоји још нешто: централна власт је издала неубичајену заповест да раја не мора примити на конак оне бегове и кадије

²⁶ G. M. Ali, *Mevâ' idü'n-nefâ'is fî kavâ'idî'l-mecâlis*, ed. M. C. Baysun, Istanbul 1956, Istanbul Üniversitesi Ebediyat Fakültesi yayınlarından, № 670.

²⁷ Пошто се израз »şehir« може превести и као „покварењаци, рђави и пакосни људи“, из самог наслова је јасно да је Мустафа Али имао у начелу неповољно мишљење о носиоцима ових звања.

које не жели. Тако су нечасни људи успевали да се, користећи ту заповест, за најбезначајнију ствар свете властодршцима (hük-kâm), тј. санџак-беговима и кадијама.²⁸

* * *

Почетком XVII века (1600—01), шехер-хеџаја у Анкари је био Ибрахим челебија, Мустафин син. Потпаца је из богате и велике трговачке породице. Поседовао је добро образовање — имао је титулу челебије — и обављао дужност шехер-хеџаје више година. Називан је ајаном у значењу угледне личности. Из једног документа који говори о вилајетским ајанима може се закључити да су тада у Анкари поред шехер-хеџаје убрајани у ајане и други трговци (15. јануар 1600), док се из документа из 1601. види да су у ајане поред градског хеџаје спадали и неки припадници војног сталежа, што указује на то да су војници из гарнизона временом ушли у ред утицајних грађана.²⁹

Негде почетком XVII века у Сарајеву је био шехер-хеџаја хаџи Хусеин; он је 1620. подигао камени мост који се и данас назива Шехер-хеџајина ћуприја,³⁰ а налази се пред бившом градском већницом. Сарајлије је називају и Шехерија.³¹ Један сокак у Сарајеву се и сада зове Шехер-хеџајина чикма, у непосредној близини моста.³²

Између 11. и 20. маја 1623, централна власт је издала окружницу санџак-беговима румелијског ејалета којим је одређено ко све спада у војни сталеж, па према том статусу подлеже војном суду, казаскерату Румелије, а не локалним кадијама. У заповести се између осталог одређује да у војна лица спадају и шехер-хеџаје које имају царски берат. Заповест је стигла у Битољ 31. маја 1623. године.³³

У општим цртама, положај шехер-хеџаје у Маниси у XVII веку био је следећи: „У XVII веку у Маниси је постојао шехер-хеџаја. Њега је бирао народ, а он је обављао основне послове града. Међутим, шехер-хеџаја није био ајан.“ Овим речима је стање у Маниси, главном граду саруханског санџака, резимирао М. Чагатај Улучај у својим делима *Хајдучија и народни*

²⁸ G. M. Ali, *нав. дело*, 250—252.

²⁹ Y. Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Desaniralizasyonu (Ademi Merkeziyet'e) Dair Genel Gözlemler*, Belleten, XXXVIII, № 152, Ankara 1974, 686.

³⁰ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд 1964, 644.

³¹ А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском-хрватско-српском језику*, треће издање, Сарајево 1973, 583.

³² То је први сокак десно на другој обали Мињацке према Алифаковцу, одамак кад се пређе Шехер-хеџајин мост.

³³ М. Соколоски, А. Старова, В. Бошков и Ф. Исхак, *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Прва серија, I, Скопје 1963, 142—143.

покрети у Сарухану у XVII веку, и Пољопривреда, трговина и еснафска организација у Маниси у XVII веку, која нама нису била доступна.³⁴ Исти аутор, који је иначе темељито проучио шеријатске синциле Манисе из раздобља XVII—XIX века, сматрао је на основу докумената у њима да је основна дужност шехер-ћехаје у XVII веку била да смешта на конак сва лица која су званичним (државним) послом долазила у град, на пример улази и мубашрири које је слала централна власт. За незваничне посетиоце, у Маниси су постојали многобројни ханови, конаци, мусафирхане, завије, текије и слично. На крају боравка званичних гостију, шехер-ћехаја је исплаћивао трошкове у вези с њиховим коначењем, а затим је прављен званичан списак тих трошкова да би били разрезани на становитнштво.³⁵

Кад је реч о историјским изворима који се могу употребити за сагледавање места и улоге шехер-ћехаје у градовима XVII века мора се имати у виду *Путопис* Евлије Челебије. У њему је шехер-ћехаја поменут на безброј места као један од градских представника власти. Ако је судити по Челебијиним подацима, шехер-ћехаја је постојао у већини шехера (градова) на Балкану, као и у Анадолији. Већ смо скренули пажњу на његове, додуше ретке, дефиниције шехер-ћехаје које се могу употребити, при чему не треба заборавити да је он путовао по овим крајевима између 1640. и 1682. године.

Према једној судској пресуди кадије из Рашчука крајем XVII века (1697. године), шехер-ћехаја се помиње као један од ајана овог града поред царских и других спахија, највиших представника улеме и неких трговаца. У Битољу је шехер-ћехаја Ахмед челебија, Хасанов син, био сведок на суђењима хајдучима.³⁶

У првим деценијама XVIII века, шехер-ћехаја у Маниси се помиње као сведок на судским већима 1722—23. године.³⁷ Шехер-ћехаја је 25. септембра 1728. додељено 130 гроша за плату и трошак (. . . ve yüz otuz gurus şehir kethüdâsinin ücreti ve masrafı. . .), што је заведено у тевзи-дефтеру, обрачуну и разрезу пореза авариз и нузул за махале града Манисе и села у кидилуку. У истом тевзи-дефтеру се помиње и мутеселим Манисе.³⁸ Долазак бројних гостију, нарочито паше с великом пратњом, падао је тешко становницима Манисе, па су у неким случајевима слали паши припадајуће му поклоне под условом да не дође

³⁴ M. Çagatay Uluçay, *18 ve 19 Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalik ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, 16.

³⁵ Исто, 34.

³⁶ Haus- Hof und Staatsarchiv, Wien, Acta Türkei I, Fasc. 99, dok. 66; цит. према А. Сућеска, *Ајани*, Сарајево 1965, 16; А. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1650—1700)*, Скопје 1961, 114, 116, 128.

³⁷ M. Çagatay Uluçay, *нав. дело*, 130.

³⁸ Исто, 139—141.

у њихов град (Manisa'ya gelmemek üzere...). И у таквим случајевима су сачињавани тевзи-дефтери. У тевзи-дефтеру од 29. VIII 1731, између осталих трошкова у вези с поклонима наводи се и сума од 155 гроша и 8 пара која ће шехер-ћехајином руком бити сакупљена и уручена паши за његов трошак (... ve şehir kethädâsi yediyle paşanın masrafı yüz elle beş guruş sekiz pare...).³⁹ У тевзи-дефтеру од 6. јула 1742. који је састављен ради разрезавања ратне помоћи (imdad-i seferiye) држави и анадоолском валији, као засебна ставка уведен је трошак од 47 гроша исплаћених шехер-ћехаји за оправак суднице (mahkeme tá miri kirk yedi guruş şehia kethüdâsina...).⁴⁰ После овог датума, дужност шехер-ћехаје преузели су и обављали мутеселими Манисе.

Шехер-ћехаја у балканским градовима у овом периоду јавља се прилично ретко, најчешће као сведок на заседањима шеријатског суда. Тако је у Битољу 23. фебруара 1709, шехер-ћехаја Садуллах, син Хасанов, био један од сведока на суђењу хајдучима који су злостављали и опљачкали једну хришћанку.⁴¹ Према документима битољских кадијских сицила, градски ћехаја није имао неку активну улогу у борби града и околних села против хајдучије. Ипак је шехер-ћехаја Рустем био присутан као сведок у судници 26. јануара 1750. кад су представници више села битољског кадилука дали заједничко јемство да ће гонити хајдуке. Шехер-ћехија Ибрахим био је сведок 20. новембра 1721. при полагању јемства становника битољских села Малвишта и Казани да ће терати хајдуке.⁴²

Око 1770. године упућен је ферман кадијама, наибима, забитима и шехер-ћехајима дуж пута између Једрена и Трнова да обезбеде путовање породицама неких молдавских и влашких бојара које је требало сместити у место Арнабуд. Из другог акта који је написан исте године, а који је везир Хасан Шериф-паша упутио кадији, забитима и шехер-ћехаји у Трнову, види се да је реч о 17 румунских бојара који су пребегли на територију Турског Царства заједно са својим породицама, па их треба сместити у Арнабуд, у кадилуку Трново. Оба акта су сачувана у препису, а оверио их је Халил, кадија из Рушчука.⁴³

У борби против ајанске анархије која је завладала у другој половини XVIII века, централна власт је покушала да искористи шехер-ћехају и да том установом замени ајане, које је

³⁹ Исто, 33—34, нап. 4.

⁴⁰ Исто, 198—199.

⁴¹ А. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1700—1725)*, I, I, Скопје 1973, 48—49, 178—179.

⁴² То се може закључити на основу турских извора које је издао А. Матковски о хајдучији у Македонији; извори се налазе у битољским кадијским сицилима; упор. А. Матковски, *Турски извори (1725—1775)*, IV, Скопје 1979, док. бр. 124.

⁴³ М. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București 1965, 282—283 (№ 969, 970).

истовремено формално укинула. Текст фермана о установљењу градског ћехаје и укидању ајана сачуван је у препису у сицилу кадије из Хаџи-оглу Пазарџика. Написан је 1—10. априла 1786, а стигао је у Пазарџик 16. јуна исте године. Био је упућен мирмиранима, кадијама, наибима и другим првацима са левог и десног подручја Румелије.⁴⁴ Укратко речено, овај ферман најпре излаже историјат ајанског питања. Делатност ајана у провинцијама, градовима, кадилуцима и нахијама била је својевремено уоквиравана прописима централне власти, али су они упркос томе чинили разна насиља раји и осталом становништву, нарочито у неким кадилуцима у којима су се налазила по двојица-тројица, па су се међусобно борили за преваост и утицај. Кад су из Цариграда стижали спискови за прикупљање разних намета у корист централне власти и кад су састављани спискови с локалним расходима које је требало распоредити на становништво, ајани су се трудили и успевали да у њих унесу значајне своје у своју корист, услед чега је највише и долазило до сукоба и непријатељстава, међусобних оптуживања и клеветања. Стога је султан Мустафа III (1757—1773) у време другог великог везирства Мухсин-заде Мехмед-паше (значи после 1771) установио следећи ред: кад се у неком кадилуку успоставља ајан, житељи тог краја треба да сами изаберу неког од заслужних првака и да свој избор доставе са судским извештајем и молбом да им се то уважи. После проучавања ових аката, велики везир ће доделити писмо изабраном лицу уз решење о његовом постављању за ајана. Без тог писма, ајанство ће се сматрати неважећим. О томе су биле разаслате заповести у све пределе Анадолије и Румелије.

Међутим, ти прописи су с времена на време били занемаривани, па је издат нов ферман од 10—19. јуна 1784. У њему је објашњено како треба поступати ако се за положај ајана јаве два кандидата, па једног жели једна, а другог друга група становништва. Велики везир ће одлучити који је од њих погоднији, или ће се определити за неко треће лице. И мада је овај ферман остао на снази, неки ајани су успевали да добију писмо о ајанству од валије, а затим су од народа прикупљали новац који су утрошили у ту сврху. Други су поткупљивали кадије и наике да би добили потврду о једнодушном захтеву свих житеља за своје постављење. Кад би постали ајани такође подмићивањем, њихови супарници су успевали да их замене, због чега је долазило до честих промена ајана, а сав трошак је падао на народна леђа. Да би се стало на пут даљем пљачкању народа, почев од 1—10. априла 1786. забрањена је реч ајан у градовима и кадилуцима. За вођење вилајетских послова и расподелу наме-

⁴⁴ С. Димитров, *Османски извори за историјата на Добруца и северно-источна Бугарија*, Софија 1981, 174—176.

та, житељи и раја треба да између себе изаберу неког од првака који ће добити назив шехер-ћехаја. Потребно је да у престоницу пошаљу извештај с молбом да царска власт потврди њихов предлог у неизмењеном облику. Валија, кадије, забити и други, нека се не мешају у избор и не траже ниједну пару. Пошто постављени не морају да траже за себе документ о постављењу, то неће моћи да од народа узимају било какав новац под тим изговором.⁴⁵

У складу с прописима фермана из 1786. године, готово у свим градовима Румелије и Анадолије спроведени су избори за шехер-ћехаје. Тако изабрани, они су после кадије постали најугледније личности у кадилуку. У бујурудџији од 2. јануара 1788, румелијски диван се обратио кадији у Битољу, затим „гордости међу сличнима и једнаквима, градском ћехаји“, а после њега осталим представницима власти и угледним грађанима.⁴⁶ Из бујурудџије румелијског дивана од 7. маја 1788. сазнаје се да је тада битољски шехер-ћехаја био Заим-заде Мемиш-ага, „гордост међу сличнима и једнаквима у вилајету“, за кога се каже још и то да је „вољени и од становништва овог краја изабрани“.⁴⁷ Шехер-ћехаја Мемиш-ага се помиње одмах после кадије и у бујурудџији румелијског дивана од 15. јула 1788. којом се наређује да се у Битољу заведе међусобно јемство становника пред шеријатским меџлисом, јер су се у граду појавили разбојници, крадљивци и харамије, затим у тевзи-дефтеру од 14. октобра исте године којим су 422.940 аспри распоређене на села битољског кадилука. Тај новац је био намењен за плату двојице буљукбаша и њихових секбана који су наизменично по шест месеци чували кадилук од хајдука.⁴⁸ У ферманима којима је централна власт захтевала да се ухвате петорица одметника, такође се помиње шехер-ћехаја одмах после кадије. Фермани су били написани 8—17. јануара 1789. и 11. марта исте године.⁴⁹

Селим-III је ступио на престо 7. априла 1789, а убрзо после тога одлучио да среди многа административна и фискална питања, па је у том циљу издао неку врсту законика. У акту од 5—14. јула 1789. посвећено је доста простора шехер-ћехаји. Ту је тачно одређено да се ајани сваког кадилука бирају једногласним избором житеља, а затим се судским протоколом (*hüccet*) постављају за шехер-ћехаје. Валија се не сме мешати у њихов избор нити издавати било какву заповест, а самим тим не може узети ниједну пару у вези са тим. Уколико то неко од њих учини биће најстроже кажњен. У послове око избора и постављања градског ћехаја не смеју се мешати ни кадије ни наџи (кадијски

⁴⁵ Вид. такође А. Сућеска, *Ајани*, Сарајево 1965, 138—139.

⁴⁶ А. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арамитството во Македонија (1775—1810)*, V, Скопје 1980, 121.

⁴⁷ Исто, 132.

⁴⁸ Исто, 133—134.

⁴⁹ Исто, 135—136.

намесници) и покушавати да се заузму за свог кандидата. Кад се уз општу сагласност житеља изабере лице које ће бити постављено за шехер-хеџају, кадија или наиб треба да састави судски протокол, али за то не сме узети ни динар надокнаде. У супротном ће бити кажњен. Што се тиче шехер-хеџаје изабраног на такав начин, каже се даље у законнику, он не сме узети за себе ниједну пару од раје кад се распоређују намети, или неким другим поводом. Стварна сума трошкова без обзира на износ мора бити распоређена са знањем житеља. При састављању спискова са стварним трошковима, шехар-хеџаје, кадије и кадијски намесници не смеју у тевзи-дефтер (списак за распоред и сакупљање) укључити ставке у своју корист. Кадије и кадијски намесници не смеју узети новац као надокнаду због „трошкова у вези са састављањем списка“ пошто је то у супротности и са шеријатом и са кануном. У случају да то учине, тајно или јавно, биће кажњени.⁵⁰

Последњи пут се битољски шехер-хеџаја помиње у тевзи-дефтеру од 21. октобра 1790. који је био састављен „на основу једнодушнoг решења шехер-хеџаје и представника раје“. Решењем су били ангажовани буљукбаше и секбани да обезбеђују битољски кадилук од хајдучко-харамиджских дружина.⁵¹

У низу својих реформи, Селим III је поново оживео установу ајана, а истовремено је 1791. формално укинуо установу шехер-хеџаје. Ферманом је забрањено да се убудуће употребљава назив шехер-хеџаја и наређено да се поново успостави ајанлук у оном виду у којем је раније постојао. Међутим, начин стицања ајанског положаја био је нешто измењен.⁵² Ова одлука је била прихваћена на различите начине у градовима, већ у зависности од многих околности. У Битољу је на пример изабрана за ајана иста личност, дотадашњи шехер-хеџаја Мемиш-ага, који је исту дужност под новим називом обављао до 1. фебруара 1794, кад је на његово место изабран Ибрахим-ефендија.⁵³ Међутим, занимљиво је да је овај Ибрахим-ефендија тада назван „шехер-емин“ (şehir emini), иако се његова надлежност простирала не само на шехер Битољ него и на цео кадилук. Према том тевзи-дефтеру распоређена је сума од 70.085,5 гроша. Сачињавали су је расходи кадилука настали приликом долазака мирмирана, бегова, беговских синова и других службених лица, расходи око ликвидирања бунтовника Кара Махмуда, мубаширске припадности ага који су дошли са Високе Порте, следовања и мубаширске плате високих и других службеника, као и мубашира које је послао румелијски валија, и на крају прва рата уобицајене мирнодопске помоћи (imdad-ı hazariye).⁵⁴

⁵⁰ С. Димитров, *нав. дело*, 287—288.

⁵¹ А. Матковски, *Турски извори*, V, Скопје 1980, 140.

⁵² А. Сућеска, *Ајани*, Сарајево 1965, 141.

⁵³ А. Матковски, *Турски извори*, V, Скопје 1980, 152.

⁵⁴ *Исто*, 152—153.

Кад је 1791. поново успостављено ајанство и укинут шехер-кетхудалук у Маниси, о томе је стигао ферман који је прочитан у судници. У одговору на ферман, кадија је послао извештај и истакао да у Маниси већ одавно не врше дужности ни ајани ни шехер-хеџаје, него се све државне заповести извршавају са знањем свих.⁵⁵ Дужност шехер-хеџаје у Маниси обављао је мутеселим од 1742. све до 1816, кад је поново било уведено звање шехер-хеџаје.

Установа шехер-хеџаје успостављена је у Софији вероватно у последњим годинама XVIII века. У петицији градског турског становништва од 22. јуна 1800. која је послана заједно са извештајем софијског кадије централној власти, а у којој су изнете жалбе на понашање и насиља Хасеки Мехмеда, међу 53 потписника налази се и Мехмед, хеџаја града (kethüdây-i şehir).⁵⁶

* * *

После смрти саруханског мутеселима Караосманоглуа хаџи-Хусеина, кад је поново успостављен шехер-кетхудалук у Маниси, за шехер-хеџају је изабран хаџи Мехмед Ариф-ага. Он се помиње 28. фебруара 1818. у извештају кадије из Манисе у вези са уконачењем гостију и мубашира који долазе у град. У извештају се каже да су се сви виђени и утицајни људи Манисе окупали у шеријатској судници и после договора одлучили да поставе шехер-хеџају у духу старе традиције у османској држави (de' b- kadîm-i devlet-i aliyye). Он ће се старати о мубаширима и гостима које држава буде послала у санџаке Ајдин и Сарухан. За пешаке ће се трошити по два гроша дневно на име исхране, а биће смештени у конаке о чијим ће сопственицима бити састављен поименичан списак. Гости и мубашире смештаће на конак лично шехер-хеџаја, који ће сопственицима конака обрачунавати кирије пред шеријатским судом. Међу сопственицима конака забележен је и Мехмед-ага, син шехер-хеџајин (Şehir kethüdâsi-zade Mehmed Ağa), а укупно их је било четрдесет. Шехер-хеџаја ће за тај посао добијати годишње 600 гроша (два пута по 300 гроша) који ће бити унети у тевзи-дефтере.⁵⁷ Из текста кадијиног извештаја види се да је централна власт заповедила да се уконачења среде и у осталим провинцијама и санџацима.

У тевзи-дефтеру из Манисе од 26. априла 1821, међу многобројним ставкама може се запазити да су „руком шехер-хеџаје“ купљени легени, ибрици, свећњаци, тестије и чаше за нови са-

⁵⁵ М. Çağatay Ulaşay, *18 ve 19. Yüzyillarda Saruhanda Eşkiyalik ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, 16—17.

⁵⁶ Б. Недков, *Османо-турска дипломатика и палеографија*, II, Документи и речник, Софија 1972, 162—167.

⁵⁷ М. Çağatay, Ulaşay, *нав. дело*, 17, 244—247.

рај у вредности од 1.382 гроша. Кирије за конаке и дневни трошковни гостију у току шест месеци износили су укупно 16.076 гроша, а исплаћивао их је шехер-хеџаја.⁵⁸ Број конака у Маниси смањен је на седамнаест одлуком новог шехер-хеџаје Мектубчу Ахмед-аге, свих виђених и угледних грађана и шеријатског суда; одлука је донета 7. септембра 1823. Међу сопственицима конака убележен је и шехер-хеџаја.⁵⁹ Овај ред је био поштован све до Танзимата.⁶⁰

Стање у Битољу почетком XIX века било је слично, с том разликом да се шехер-хеџаја звао шехер-емин. Тадашњи шехер-емин Дервиш хаџи Хусеин примио је плату од 437,5 гроша за свој рад током седам и по месеци 1800. године.⁶¹ Његова шестомесечна плата у 1801. износила је 375 гроша. Према тевзи-дефтеру, „руком шехер-емина“ исплаћено је 80 гроша без објашњења у коју сврху су утрошени, 271 грош за купљени намештај за сарај, 166 гроша за платно, 50 гроша за рогозину за сарај, судску зграду и градске конаке, а 819,5 гроша за подизање сарајске кухиње, исплату мајсторима, за камен и друго.⁶² У тевзи-дефтеру који се односио на трошкове битолског кадилука током осам месеци и пет дана у 1803. години, преко шехер-емина су исплаћене следеће суме: 240 гроша за кухињу сараја, 100 гроша за оправку конака за музиканте, 200 гроша за наднице зидарима који су радили у сарају и „остале трошкове“, 100 гроша за намештај који је према списку купљен за сарај и друге конаке, 32 гроша за оправку конака Соро, 100 гроша за стакло на прозорима сарајског харемлука, за креч и камен за кухињу, 50 гроша за стражарнице пред Осман-беговим конаком и сарајом, 150 гроша за трошак који је направио шехер-емин, а правдао га подробним списком, 119 гроша трошка у вези с доласком валије (уз детаљан списак и две потврде), 12 гроша за сено које је купио шехер-емин, најзад 667 гроша на име шехер-еминове плате за осам месеци, рачунајући по 10.000 аспри месечно.⁶³

Шехер-емин Ибрахим је 1804. године имао годишњу плату од 1.000 гроша. Његове дужности биле су као и претходних година да се брине за коначење гостију и опремање конака, а у тевзи-дефтеру се изричито наглашава шта је исплаћено његовом руком: 100 гроша трошкова у вези са оправкама у кајмаковом конаку и оправком судске чесме, 100 гроша трошкова који се наводе према подробном списку. Иако је шехер-емин

⁵⁸ Исто, 251—254.

⁵⁹ Исто, 268—269.

⁶⁰ Исто, 34.

⁶¹ П. Цамбазовски и А. Старова, *Турски документи за македонската историја 1800—1803*, I, Скопје 1951, 52.

⁶² Исто, 87—95.

⁶³ П. Цамбазовски, *Турски документи за македонската историја, 1803—1808*, II, Скопје 1953, 13—19.

надгледао набавку разних других потрепштина у вези са уконачењем, кад је било трошкова око оправака конака и исплате кирија њиховим сопственицима, сви трошкови су вођени посебно у тевзи-дефтеру, по ставкама, а наплаћивани су непосредно а не преко њега.⁶⁴

Следећих година помињу се као битољски шехер-емини Ибрахим-ага и Ибрахим-ефендија, што би могло значити да је реч о истој личности. Ибрахим-агина плата је била иста као плата шехер-емина 1804, износила је 1.000 гроша, а његовом руком је 1809. исплаћено 795 гроша на име трошкова према посебним рачунима и 351 грош за сено које је лично издао гостима.⁶⁵ Шехер-емин Ибрахим-ефендија се јавља као сведок у судници приликом заједничког јемства које су положили сељаци битољског села Маловишта на дан 10. фебруара 1810. године.⁶⁶ Исти или неки други Ибрахим-ефендија је био шехер-емин и 1817; у тевзи-дефтеру од 24. августа исте године, његова плата је износила 2.000 гроша за 12 месеци. Поводом доласка кајмакама Ибрахим-аге потрошио је 131 грош за потребе у сарају. Осим тога је за 25 гроша набавио један мангал за собу Велиуддин-аге, вероватно сарајског чувара; један мангал за шехер-емина је стајао 15 гроша, а кључ на сарајској порти 12 гроша.⁶⁷ Шехер-емин Раиф-ефендија, којег налазимо на тој дужности 1828, имао је исту годишњу плату од 2.000 гроша. Те године су утрошена 1.124,5 гроша за хлеб шехер-еминовим слугама и слугама „представника казе“ током осам и по месеци.⁶⁸

* * *

У периоду Танзимата — великих реформи османске државе и друштва — који је започео Хатихумајумом од Гилгане од 3. новембра 1839. и трајао до 1878, кад је уведен Парламент, дошло је до многих промена у организацији градске управе у престоници и провинцијама. У току тих промена ишчезла је установа шехер-џеџаје у дотадашњем облику.⁶⁹ Закоником за провинцијске градове који је Парламент усвојио у септембру 1878. прописано је да сваки град има изборно градско веће састављено од 6—12 чланова, у зависности од значаја града. Један члан већа био је градоначелник (*şehir emini*), али га нису бирали чланови већа

⁶⁴ Исто, 41—45.

⁶⁵ П. Памбазовски, *Турски документи за македонската историја, 1809—1817*, III, Скопје 1955, 18—25.

⁶⁶ Исто, 5—6.

⁶⁷ П. Памбазовски, *Турски документи за македонската историја, 1818—1827*, IV, Скопје 1957, 13—21.

⁶⁸ П. Памбазовски, *Турски документи за македонската историја, 1827—1839*, V, Скопје 1958, 34—38.

⁶⁹ На основу расположивих извора нисмо могли пратити замену шехер-џеџаје, односно шехер-емина другим представницима власти, до чега је дошло у Битољу убрзо после 1828. године.

или грађанство, него га је постављало Министарство унутрашњих послова.⁷⁰ Хронолошко излагање нама приступачних историјских података о шехер-ћехаји било је неопходно зато што је та установа имала свој историјски развој који је у тесној вези с развојем градова. Да би били потпуно јасни, ти подаци се морају допунити неопходним објашњењима.

Са економским, демографским, па и просторним развојем градова, развијала се и локална градска управа независно од градске управе какву је установила османска држава. Носиоци локалне градске управе били су представници махала, основних урбано-демографских заједница *стамбеног дела града*. Махале су формиране најчешће око џамија, месџида, имарета или неких других верских објеката, у зависности од етничке и конфесионалне структуре шехера. Представници махала, имами, предводници муслимана у молитвама, имали су истовремено многе друштвене функције.⁷¹ Имами су вршили сталан надзор над моралом становника махала и водили рачуна о сваком непознатом или сумњивом лицу које би се појавило. Они су у ствари имали потпун увид у живот стамбеног дела града. Пратили су понашање сваког појединца и заједно са осталим становницима махала одлучивали о томе кога треба протерати из града, или кога треба предати суду због неморала. Укратко речено, дужности имама нису биле ни лаке ни једноставне; о томе најречитије говори Мула Мустафа Башескија који је провео део живота као махалски имам у Сарајеву у другој половини XVIII века.⁷² Као представници махала, имами су се њемали званичним државним органима — у првом реду кадији — јер су добро познавали махалске прилике и имали могућност да у непосредном додиру делују на јавно мњење. Познавали су до танчина материјално стање и друштвени положај свих појединаца у махали, као и махале у целини.

Поред имама, у локалну градску управу могу се убројати и представници месне интелигенције и други угледни грађани који су редовно долазили на већања у судници и водили неку врсту надзора над радом кадије. Локална градска управа изражавала се сасвим препознатљиво и кроз личност шехер-ћехаје. Уочљива је чињеница да се шехер-ћехаја не јавља у XV веку, али то не мора значити да тада није постојао. Потребно

⁷⁰ Опширније о томе вид. J. Stanford Shaw and S. E. Kural, *History of the Ottoman Empire and Turkey*, vol. 2, 1808—1975, Cambridge 1977.

⁷¹ Представници у немуслиманским махалама били су угледни домаћини, верске (попови) и традиционалне старешине, у зависности од प्रकारа и састава становништва (кнезови, протубери). У новонасталим махалама су се као махалске старешине (ћехаје) или махалбаше, *оснивачи махала*, јавили и њихови потомци, појава која се сусреће код припадника свих конфесија.

⁷² М. Мүџезиновић, *Љетопис Муле Мустафе Шевкије Башескије (1746—1804)*, Сарајево 1968, 209.

је имати у виду малобројност извора за тај период. На основу данас расположивих извора, шехер-ћехаја се може посматрати од 1560. до Танзимата, и то и на балканском и на малоазијском простору османске државе, где је имао иста основна обележја. Шехер-ћехаја је пре свега имао назив који је одговарао његовој основној функцији: он је *представник града као целине*. Стога се његов избор не може замислити без сагласности ових грађана, што значи махалских представника, али и свих угледних градских личности које су могле утицати на избор. Из података о шехер-ћехајама види се да су по правилу били угледни, образовани и материјално добростојећи људи, често добротвори града и хације. Засад није могућно утврдити да ли су за рад који су обављали у интересу суграђана примали од њих новчану надокнаду, која се први пут помиње тек 1728. године. Међутим, они су већ 1623. постали припадници војног staleжа (аскера) с царским бератом. Тиме су добили признање свог већ стеченог друштвеног угледа и изузеће од ванредних намета и редовних терета.

Потреба за заједничким представником града јавила се и на малоазијском и на балканском простору у вези са основном дужношћу грађана да указују гостопримство званичним гостима града, пре свега султану. Као и сви средњовековни владари, и турски султан је имао регално право да буде опскрбљен не само станом и лежајем него и храном, и то са целокупном свитом и коњима. То право (*descensus, procurationes, droit de gîte, de literie*; хрв. *залаз, јелиш*; у средњовековној Србији *оброк, с'сад* и *позоб*; турски *конак, saray döşemesi, kudumnyue, teşrifıyue*) је представљало велики терет за поданике уопште, па према томе и за поданике у османским градовима. Стога је султан забранио ово право својим регионалним и локалним управницима, задржавајући га за себе и представнике своје власти које је уз писмену наредбу слао у градове (*mübâşir*) ради извршења некое одређеног задатка, те за гласнике који су најхитније преносили његове запозвести (*ulak*). Међутим, у другој половини XVI века, а нарочито у последњим деценијама, све чешће се догађало да санџак-бегови и беглер-бегови самовољно присвајају то право, а султан је тешко успевао да их спречи. Они су током XVII века наметнули велики број својих „права“, а међу њима и право на *конак* и *гошћење*. Тако су се обавезе града и грађана удвостручиле у XVII веку, па су они често пружали отпор.⁷³ Новонаметнуто право уконачења провинцијских управника озакоњено је почетком XVIII века.

⁷³ Типичан пример даје Евлија Челеби: становници Искилипа су одбили да уконаче Муртеза-пашу у чијој је пратњи путовао Челеби. Да би их казнио због непоштовања, паша је са целокупном пратњом остао у Искилипу три дана, бесплатно јео, пио, коначио и најзад отишао (три дана *гошћења* су традиционална „права“ госта у турском друштву); E. Celebi, *Seyahat-nâmesi, III Der-i Seadet* 1314, 241.

Обавезе шехер-џаја у вези са уконачењем биле су следеће: он је званичне госте сачекивао и смештао на конак, давао је дневнице и уобичајене поклоне који су припадали гостима зависно од њиховог положаја, подмиривао им је многе ситне потребе и снабдевао их неопходним намирницама, старао се о опремљености конака и по потреби набављао разне ствари које су доприносиле удобном смештају гостију. Најзад, учествовао је у обрачунавању свих трошкова, а међу њима и кирје власницима конака, те у правничном разрезивању свих трошкова на становнике града. Временом се шехер-џајина надлежност ширила, тако да се дефиниција Евлије Челебије по којој је џаја обављао „све послове града“, иако неодређена, може сматрати за најтачнију. У граду који је имао сложену структуру по социјалном и економском стању и правном положају становништва постојала је потреба за јединственом и уредно одржаваном евиденцијом. Ово тим пре што су пописи земаља и становништва које је османска држава обављала у XV и XVI веку изостали у следећим вековима. У градовима су их заменили дефтери које је водио шехер-џаја. Шехер-џаја је учествовао и у одржавању безбедности града. Међутим, није савим јасно да ли је то проистицало из његових основних дужности, или је у одређеним случајевима била реч о додатним обавезама које су му биле наметнуте због његовог познавања општих прилика у граду. Шехер-џаја се често појављује у историјским изворима као један од муслимана присутних у судници, другим речима као један од представника локалне градске управе која се редовно окупљала управо у судници.⁷⁴ За сада није могућно утврдити да ли је био присутан као угледан грађанин, или по дужности представника града.

Укратко, шехер-џаја се све до поткрај XVIII века јавља као личност која обједињује и представља основне органе локалне градске управе. Значај ове установе за живот града и популарност у народу, коју треба претпоставити, навели су османску бирократију да учини један у основи неуспео покушај, односно да шехер-џају искористи за своје интересе тако што ће га прогласити за легалног органа градске управе кога је потврдила држава. На тај начин је османска бирократија покушавала од 1786. до 1791. да реши овоју борбу против ајанства. На крају је ова установа укинута, а османска држава је то оправдала тиме што је прогласила да су шехер-џаје били неспособни, безначајни и случајно изабрани људи који нису умели да одговоре постављеним задацима.⁷⁵ Упркос томе, установа ше-

⁷⁴ Упор. текст уз нап. 36, 41, 42.

⁷⁵ Описујући неуспех државног покушаја да се помоћу шехер-џаја укине утицај ајана, Цевдет-паша је у својој *Историји* описао шехер-џаје као неспособне људе и назвао их најпогрднијим именима. По њему, то су били најгори људи (*ahadd-i nasdan*) и лица без образа (*bi-'ar*), па је поку-

хер-хеџаје је преживела овај тренутни неуспех и наставила да опстоји све до Танзимата у нешто измењеном облику и под другим називом, а некад и са тим називом. У време Танзимата дошло је и до многих промена у организацији градске управе. У току тих промена ишчезла је и установа шехер-хеџаје у свом дотадашњем облику, да би је заменило изборно градско веће.

*
* * *

У свим облицима и етапама постојања, градска управа у османској држави заслужује озбиљну пажњу истраживача зато што су досадашњи резултати недовољни или парцијални. При том посебан значај имају градови-престонице Брусa, Једрене и Истанбул. Истанбул је добио изванредну монографију у којој је темељито обрађена градска управа, али само за другу половину XVII века.⁷⁶ Градска управа у Турској била је и предмет једне докторске дисертације којом је обухваћен период уочи Танзимата, али она на жалост није још увек одштампана.⁷⁷ Социјално-економски и демографски развој балканског града у раздобљу од XV до XIX века сагледан је заиста темељито у једном зрелом делу,⁷⁸ али је у њему занемарено питање градске управе. Потребно је нагласити да локална градска управа није досад издвајана као предмет посматрања и изучавања и као посебан облик управе, суштински различит од градске управе коју је организовала и плаћала држава, чак ни на примеру Београда чија је прошлост у новије време студиозно сагледана.⁷⁹ Међутим, ако се та разлика не сагледа у свим својим видовима, онда неминовно долази до конфузије.⁸⁰

Проучавање градске управе у потпуности, а посебно локалне градске управе, намеће се као неопходно потребно и због тога што се у научној литератури одриче постојање било каквог градског представништва на тлу османске државе, па према томе и на балканском простору. У том погледу је најодређенији Макс Вебер: „Оно што се сигурно зна о азијским и источњачким насељима која су имала економски карактер града, показује да је

шај пропао због њих! Ahmed Cavdet Pasa, *Tarihi*, IV, Istanbul 1975, 236; U. Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Istanbul 1975, 101.

⁷⁶ R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962.

⁷⁷ M. Çadirci, *Tanzimatı girerken Türkiye'de şehir idaresi*, Ankara 1972 (Basılmamış doktora tezi).

⁷⁸ H. Тодоров, *Балканскијат град XV—XIX век*, Софија, 1972.

⁷⁹ Упор. шта је о томе написао X. Шабановић у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974; међутим, он није потпуно објаснио појам градске управе и то стога што се определио за мишљење да је шехер-хеџаја старешина еснафских хеџаја једнога града.

⁸⁰ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, II, Ankara 1971, 28—31, 74—75 (и поред свих недостатака, ово је сјајно пионирско дело).

нормално стање било такво да су само племићке групе сродника и поред њих, евентуално, професионалне групе, а не становништво града као такво, биле носиоци делања групе. . . И у Цариграду из исламског средњег века — дакле до XIX века — поред чисто војних група јаничара и спахија, и верских организација улеме и дервиша, као заступник грађанских интереса појављују се и трговачке гилде и еснафи, али није било никаквог градског представништва.⁸¹ Сасвим слично схватање имали су и други неоспорни ауторитети.⁸²

* * *

У закључку треба указати на домете и могућности развоја локалне градске управе као друштвене институције на балканском и малоазијском простору османске империје.

1. Пошто је држава није успостављала и одржавала снагом својих органа принуде и није плаћала из средстава ризнице, локална управа изражена преко личности шехер-ћехаје јавила се у сваком већем граду у *различито време*. Јавила се као творевина градског становништва онда кад су у једном граду постојали интерес и практична потреба за таквим начином организовања. Може се рећи да се јавила и као последица урбанизације.

2. Једном успостављена и потврђена као корисна, ова установа је већ после неколико деценија сматрана за обичајну установу и као таква је имала основне услове до упоредно егзистира са градском управом коју је организовала држава. Наиме, у муслиманској држави могле су да постоје и затечене и нововедене установе обичајног права уколико нису биле у супротности са шеријетским или с државним (владарским) правом.

3. Паралелна егзистенција локалне и државне градске управе није искључивала међусобне сукобе њихових представника. Сукоби су могли настати не само због личних интереса и суревњивости, или услед узајамне нетрпељивости мештана и дошљака, него и зато што су се њихове надлежности мешале на истом пољу деловања, пред становницима града. Кадија је надзирао шехер-ћехајин рад, али је и шехер-ћехаја могао уз помоћ јавног мњења захтевати званичну проверу кадијиног пословања.

4. Упоредо са афирмацијом шехер-ћехаје расло је и интересовање за његову функцију, али не толико код ајана колико код мутеселима. Мутеселими су по правилу покушавали да се наметну грађанима и присвоје шехер-ћехајине функције ради

⁸¹ М. Вебер, *Привреда и друштво*, II, Београд 1976, 316—317; текст подвукао ауторке.

⁸² Н. Gibb and Н. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, 1, Oxford 1963, 277.

сопственог престижа, али и прихода који су могли да остваре. Треба имати у виду да су они били *намесници* санџак-бегова и беглербегова у градовима који су били средишта санџака или ејалета, постављала их је централна власт на њихов предлог, па су могли имати снажан утицај у тим центрима.

5. Што се тиче ајана, њихов притисак је био мањи. За шехер-хеџајин положај и функције били су заинтересовани градски ајани који су израсли из трговачког и занатлијског слоја. Међутим, ајани чија се економска моћ заснивала на ван-градској привреди, који су једино становањем били везани за град, наметали су се друштву у ширим размерама као представници једног или више кадилука, а држави својом моћи да окупе плаћеничку провинцијску (ејалетску) војску. Постојање шехер-хеџаје у Битољу, на пример, није стога искључивало постојање једног или више ајана у битољском кадилуку. Такви ајани се уз извесне ограде могу сматрати за представнике провинцијске власти и управе, али не локалне зато што под локалном треба подразумевати ону која је настала и постојала у *једном* месту, без обзира на то да ли је реч о граду или селу.

6. На постојање локалне градске управе нису неповољно утицале децентрализација и рефеудализација османске државе у другој половини XVIII века. Међутим, та управа објективно није имала услове да у постојећим друштвеним оквирима и државним структурама добије доминантну улогу у животу града. Упркос томе, она се током свог постојања изразила као самостална друштвена институција која је *надопуњавала* постојећу градску управу, и као таква *заступала* интересе грађана у целини. Кад су се услови битно изменили у раздобљу реформи османског друштва и државе, који су између осталог поставили градску управу на нове и демократске основе, нестала је и потреба за овом институцијом.

*Dušanika Bojanić-Lukač — Suzana Dorđević*THE DEVELOPMENT OF LOCAL TOWN ADMINISTRATION IN THE
BALKANS FROM THE FIFTEENTH TO NINETEENTH CENTURIES

S u m m a r y

With the coming of Turks to the Balkans many town centers have been developed, while still others were established only then. It can be said therefore that the centuries from the fifteenth to nineteenth were the ones of the Oriental—Balkan urbanization. Within the framework of the process of urbanization the development took place of a series of social institutions, including the particularly significant town administration and the local town administration.

Town administration as a social institution of the town was under the influence of the centralized administration of the Ottoman Empire. It appointed the officials which were local in terms of their jurisdiction but not in terms of the origin of authority (qadi, muhtesyb, dizdar, i.e. fortress commander, batsdar, haratch-aga, i.e. the chief of tax collectors, etc.). However, the local town administration, which is the subject matter of this study, was local both in terms of the origin of its jurisdiction and in terms of the origin of authority. It was neither organized nor paid by the state. The authors of the present study take into consideration particularly the institution of the town representative, namely, the *şehir kethüdâsi* since he was at the same time the most important representative of the local town administration.

First discussed in the study, and then rejected as erroneous are those conceptions which existed until now in relevant science, according to which the *şehir kethüdâsi* was the head of all the guilds in a town, or was the same as *şehir emini*, or his assistant, or the same as the *şehir voyvodasi*. While beginning from the exact meaning of the term and from available historical records which are reviewed in the chronological order, the authors establish the following:

The *şehir kethüdâsi* appears firstly in Brusa in 1530, where he was a respectable craftsman, namely weaver of the most expensive kind of velvet (*çatma kad ifesi*). Somewhat later on he is found in Sarajevo, Belgrade, Ankara and other towns. He had a denomination which was adequate to his function. He was the representative of the town *in its entirety*. Therefore his election can not be conceived without the agreement by all the town quarters (*mahale*). That election was sometimes also under the influence of other respectable citizens of the town.

The town representatives were chosen from among the ranks of respectable well-educated and economically prosperous indivi-

duals. They were frequently hajis and benefactors of the town. Most frequently they were called „leaders of the town” (aytn -i belde). Since 1623 they belonged to the military social layer.

The need for a common representative of the town is visible also in the Asia Minor and in the Balkan areas of the Ottoman Empire. It is in relation with the basic duty of the town and of the citizens to extend hospitality to official guests, and first of all to the sultan.

The Ottoman sultan as all the other medieval rulers, had a regal right of being treated not only with quarters, i.e. residence, but also with food for all of his suite, including the horses. That right was a great burden for the subjects in the towns. Because of that sultan retained that right only for himself and for those high officials whom he was sending with written orders to the towns (mübâşir) in order to execute some specific task, as well as for the messengers who carried in the fastest way the orders of the ruler (ulak). However, in the second half of the sixteenth century regional and local governors, namely, beylerbeyi and sancakbeyi, began to usurp that regal right for themselves, and the sultan found it very hard to prevent them. In course of the seventeenth century they impose in their practice a whole series of those „rights” of their own, including the right to have quarters and to be treated as guests. In such a way the duties of the town and of the citizens have doubled in course of the seventeenth century, so that they show resistance rather frequently. The right to have residence, i.e. quarters, of the provincial governors has been legalized at the beginning of the eighteenth century.

The duties falling onto the şehir kethüdâsi in relation to having residence and food were the following: he waited for the official guests and accomodated them in the residence; he delivered travel expenses and gifts to the guests according to their rank; he also took care of other minor things necessary for the guests, then supplied food and provided various objects which contributed to better accomodation of guests; he participated in accounting for all the expenses, including the rent for the residence which otherwise belonged to the owners, as well as in fair distribution of all expenses among the citizens of the town.

As time went by, the jurisdiction of the şehir kethüdâsi became wider, so that a definition submitted by Evlija Çelebija according to which he dispensed with „all the affairs of the town” may be considered correct. Most significant among these affairs was keeping files on town population, namely maintaining a registry with the roll of the town population.

The importance of this institution for the activities and development of towns and its popularity induced the Ottoman bureaucracy to use the şehir kethüdâsi in its own interest, by proclaiming him a legal and officialy verified high official of the town

administration. He has been in such a position only for five years, namely from 1786 until 1791. After that time this institution was abolished and the şehir kethüdâsi was denounced as incapable and insignificant individual who was not able to perform the tasks set for him, and whose electing was effected without much real care.

In spite of that, this institution continued to live in some towns until the Tanzimat, sometimes somewhat transformed and having some other denomination. In the period of Tanzimat which introduced great reforms into the Ottoman state and society, a whole series of changes took place also within the organisations of town administration. In course of these transformations the institution of şehir kethüdâsi has disappeared in its original form, only to be replaced by the town council.

ПОРОДИЦА И ОБИЧАЈНОПРАВНИ ОДНОСИ У ГРАДОВИМА СТАРЕ СРБИЈЕ

Тема породице и обичајноправних односа, иако само са нагласком на градску породицу, обухвата и друге видове породице као што су њена историјска генеза¹ и литерарни одједи породице у којима се уочавају њена структура, тензије унутар ње, динамика, и уопште унутрашњи односи у породици. Стога ће овај наш прилог бити ограничен углавном на обичајноправне односе у градској породици у областима Старе Србије, и то у XIX и почетком XX века. Поред тога ће бити речи и о неким елементима урбане цивилизације уколико су у вези са темом.

Као што је познато посленицима који се баве институцијом породице на просторима Балкана, а посебно у крајевима Старе Србије, о градској породици се не може говорити а да се претходно не узму у обзир и најзначајнији елементи сеоске породице. Тако кад расправљамо о граду на Балкану, а посебно у вези с раздобљем о коме је реч у овом раду, не можемо заобићи село и његове форме друштвеног организовања, укључујући и за другу, то јест задружну или проширену породицу. Наиме, те форме чине основу породичних односа и саме породице, као и са њима повезаних стања, нарави, обичајно права, начина понашања и схватања, и то како појединачно тако и ужих друштвених група. Ово мишљење је уочено у југословенској литератури, али и у странијој која се бави питањем породице.²

Општу основу за изучавање породице и обичајноправних односа у Старој Србији за поменуто раздобље, пре свега дају објављени радови из области етнологије, историје, социологије, антропологије, историје права, али и дела лепе књижевности.

¹ О чему се, да поменемо само једног значајнијег страног аутора из ове области, говори у раду Луиса Моргана *Древно друштво*, трећи део: *Развој идеје о породици*, „Просвета”, Београд 1981, 345—436.

² Ј. В. Бромлеи и М. С. Кашуба, *Брак и семја у народов Југославији*, „Наука”, Москва 1982, 84; В. Богишић, *Правни чланци и расправе*, I, Београд 1927, 170—172.

сти. С тим у вези, заједнички елеменат у етнолошкој и социолошкој литератури је пре свега поменута чињеница да је при изучавању градске, односно варошке породице на Балкану неопходно да се непрестано има на уму и сеоска породица. Ово се посебно односи на просторе Старе Србије. Тако запажамо у јужним српским урбаним средиштима, на пример у Нишу, Лесковцу, Врању и Пироту, велики број досељеника претежно из ближе, али и из даље сеоске околине. Разуме се да овај рурални елеменат даје посебан печат градској средини у коју улази, чиме непосредно утиче и на карактер односа унутар градске породице. Ово и поред чињенице да су „вароши јужне Србије, све до краја деветнаестог века, задржале специфична обележја типова старобалканских вароши... Ове су вароши сачувале свој стари турско-источњачки карактер, са чаршијом као економским центром... и махалама... са етнички и конфесионално сложену популацијом, издиференцираном по социјално-економским категоријама, на трговачко-занатлијске и сиротинске, мешовите сеоско-приградске четврти...“³ И даље — ко су становници градова крајем XVIII и почетком XIX века? „Сељаци, то јест становници села, чинили су основицу и општу карактеристику српског народа при крају осамнаестог и почетком деветнаестог века. Вук је за српско село и сељака његовог времена рекао: „Народ српски нема други људи осим сељака. Оно мало Срба, што живи по варошима, као трговци... мајстори... зову се варошанима; и будући да се турски носе и по том турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцем беже у Њемачку; зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји народ још и презире.“⁴

Аутор Видосава Стојанчевић још ближе осветљава варошки живот са етнолошког гледишта, живот који представља општи оквир и за породичне односе код наше урбане популације кад пише: „Тако се нпр. види развијена занатска производња... у вези са традиционалним начином живота варошана, нарочито старинским начином трговања, транспорта и снабдевања, у чему се истичу углавном турско-источњачки утицаји и постепено продирање западне културе.“ И даље: „Такође се запажају и преостаци традиционалне етничке и конфесионалне подвојености у појединим врстама занимања Лесковчана варошана првих година по ослобођењу... Носиоци нових занимања били су страни држављани (углавном из Аустрије и Немачке), као инжењери

³ В. Стојанчевић, *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија“ традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, 201.

⁴ Ј. В. Јовановић, *Лесковачко поље и Бабишка Гора*, Историјско-привредна и етнографско-социолошка истраживања, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1978, 48.

и техничари. . . или занатлије из Србије.“⁵ Исти аутор говори и о „угледним породицама имућних и већ раслојених, економски ослабљених лесковачких *чаршилија*“. „Потомци ових старих хаџијских породица су присутни и у данашњој лесковачкој варошкој популацији.“ И даље: „Међу старим хаџијским лесковачким породицама је знатан број породица грчко-цинцарског порекла које су биле већ србизирани у време ослобођења од Турака. . . Економски јачи слој старих лесковачких чорбацијских породица представљао је новчани трговачко-занатски капитал старе лесковачке вароши, а мање земљопоседнички слој. . . Већи део варошана био је везан за околна села.“ Социјално-економска структура варошана овог доба и на том подручју била је разнородна и претежно полусељачка и полуварошња. Малобројне стариначке варошке породице, популационо најслабије, у економском погледу су представљале још увек виши варошки друштвени слој. . . То је нашло посебног одраза у социјалним и традиционалним обичајним оквирима *‘чаршијског’* живота старог Лесковца. Старе варошке породице и дошљачко сеоско становништво у вароши, по менталитету и култури били су потпуно два издвојена света: први, као преостатак старе балканске, оријентално-византијске урбане културе, и други као представници још активне и свеже традиционалне патријархалне сеоске средине, отпочели су међусобно зближавање и изједначавање. . . у новим економским, социјалним и историјским условима развоја у слободној националној заједници.“ „Овако социјално и економски издиференциране структуре сеоске и варошке средине у лесковачком крају, наслеђене из времена турске владавине, морале су утицати и на менталитет и обичајну традицију становника. . . у смислу преношења бројних архаичких елемената обичаја и навика Лесковчана чак и у новим социјално-економским и културним приликама, мењајући се постепено и знатно спорије него традиционални облици народне материјалне културе.“⁶

Снажан утицај на породични живот у градовима Старе Србије вршило је шеријатско право (чак и у формалноправном смислу) које су Турци донели у освојене крајеве. Шеријатско право је на пример утицало на брачни статус, али и на друге животне активности — бављење привредом и слично. Оно је такође утицало и на наследноправне односе. Као што је познато, шеријатско право примењивале су кадије као судије које су биле надлежне не само за муслимане него у одређеним случајевима и за становнике градова и села других вероисповести. Тако је шеријатско право ушло и у живот немуслимана. У суд-

⁵ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака (1878—1885)*, Етно-демографске, социјално-економске и културне карактеристике, Лесковачки зборник, XVIII, 1978, 163.

⁶ Исто, 195, 197.

сти. С тим у вези, заједнички елеменат у етнолошкој и социолошкој литератури је пре свега поменута чињеница да је при изучавању градске, односно варошке породице на Балкану неопходно да се непрестано има на уму и сеоска породица. Ово се посебно односи на просторе Старе Србије. Тако запажамо у јужним српским урбаним средиштима, на пример у Нишу, Лесковцу, Врању и Пироту, велики број досељеника претежно из ближе, али и из даље сеоске околине. Разуме се да овај рурални елеменат даје посебан печат градској средини у којој улази, чиме непосредно утиче и на карактер односа унутар градске породице. Ово и поред чињенице да су „вароши јужне Србије, све до краја деветнаестог века, задржале специфична обележја типова старобалканских вароши. . . Ове су вароши сачувале свој стари турско-источњачки карактер, са чаршијом као економским центром. . . и махалама. . . са етнички и конфесионално сложеном популацијом, издиференцираном по социјално-економским категоријама, на трговачко-занатлијске и сиротињске, мешовите сеоско-приградске четврти. . .“³ И даље — ко су становници градова крајем XVIII и почетком XIX века? „Сељаци, то јест становници села, чинили су основицу и општу карактеристику српског народа при крају осамнаестог и почетком деветнаестог века. Вук је за српско село и сељака његовог времена рекао: „Народ српски нема други људи осим сељака. Оно мало Срба, што живи по варошима, као трговци. . . мајстори. . . зову се варошанима; и будући да се турски носе и по том турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцем беже у Њемачку; зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји народ још и презире.“⁴

Аутор Видосава Стојанчевић још ближе осветљава варошки живот са етнолошког гледишта, живот који представља општи оквир и за породичне односе код наше урбане популације кад пише: „Тако се нпр. види развијена занатска производња. . . у вези са традиционалним начином живота варошана, нарочито старинским начином трговања, транспорта и снабдевања, у чему се истичу углавном турско-источњачки утицаји и постепено продирање западне културе.“ И даље: „Такође се запажају и преостаци традиционалне етничке и конфесионалне подвојености у појединим врстама занимања Лесковчана варошана првих година по ослобођењу. . . Носиоци нових занимања били су страни држављани (углавном из Аустрије и Немачке), као инжењери

³ В. Стојанчевић, *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија“ традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, 201.

⁴ Ј. В. Јовановић, *Лесковачко поље и Бабичка Гора*, Историјско-привредна и етнографско-социолошка истраживања, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1978, 48.

и техничари... или занатлије из Србије.“⁵ Исти аутор говори и о „угледним породицама имућних и већ раслојених, економски ослабљених лесковачких *чаршилија*“. „Потомци ових старих хаџијских породица су присутни и у данашњој лесковачкој варошкој популацији.“ И даље: „Међу старим хаџијским лесковачким породицама је знатан број породица грчко-цинцарског порекла које су биле већ србизирани у време ослобођења од Турака... Економски јачи слој старих лесковачких чорбацијских породица представљао је новчани трговачко-занатски капитал старе лесковачке вароши, а мање земљопоседнички слој... Већи део варошана био је везан за околна села.“ Социјално-економска структура варошана овог доба и на том подручју била је разнородна и претежно полусељачка и полуварошка. Малобројне стариначке варошке породице, популационо најслабије, у економском погледу су представљале још увек виши варошки друштвени слој... То је нашло посебног одраза у социјалним и традиционалним обичајним оквирима *чаршијског* живота старог Лесковца. Старе варошке породице и дошљачко сеоско становништво у вароши, по менталитету и култури били су потпуно два издвојена света: први, као преостатак старе балканске, оријентално-византијске урбане културе, и други као представници још активне и свеже традиционалне патријархалне сеоске средине, отпочели су међусобно зближавање и изједначавање... у новим економским, социјалним и историјским условима развоја у слободној националној заједници.“ „Овако социјално и економски издиференциране структуре сеоске и варошке средине у лесковачком крају, наслеђене из времена турске владавине, морале су утицати и на менталитет и обичајну традицију становника... у смислу преношења бројних архаичких елемената обичаја и навика Лесковчана чак и у новим социјално-економским и културним приликама, мењајући се постепено и знатно спорије него традиционални облици народне материјалне културе.“⁶

Снажан утицај на породични живот у градовима Старе Србије вршило је шеријатско право (чак и у формалноправном смислу) које су Турци донели у освојене крајеве. Шеријатско право је на пример утицало на брачни статус, али и на друге животне активности — бављење привредом и слично. Оно је такође утицало и на наследноправне односе. Као што је познато, шеријатско право примењивале су кадије као судије које су биле надлежне не само за муслимане него у одређеним случајевима и за становнике градова и села других вероисповести. Тако је шеријатско право ушло и у живот немуслимана. У суд-

⁵ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака (1878—1885)*, Етно-демографске, социјално-економске и културне карактеристике, Лесковачки зборник, XVIII, 1978, 163.

⁶ Исто, 195, 197.

ским протоколима, сицилима, наилази се такође и на забелешке да су се чак и хришћани венчавали пред кадијом, мада није познато да ли је то обављано после венчања по црквеном обреду пред својим свештеником да би о венчању постојао званичан докуменат, или услед недовољног броја свештеника, с циљем да брак добије неку законску форму. Штавише, било је случајева да су кадије по прописима шеријатског права развржавале брак хришћана, али је то изазвало реаговање виших црквених власти, па су оне интервенисале у Цариграду. Стога је кадијама издаван налог да то више не чине.⁷ Као што се види, и овај вид утицаја на породичне односе, посебно кад је реч о градској средини, не сме се никако занемарити у студији урбане породице XIX века.

Сви ови наводи из литературе о породици сматрамо да су потребни зато да би се стекла права слика о карактеру урбаних средина у којима је текао породични живот и развијали се породични односи. Сви поменути елементи у радовима познавалаца градова дали су основа за закључак да су сложени историјски чиниоци утицали на формирање нове варошке популационе структуре, потпуно различите од оне из доба турске владавине. Разуме се да је овај процес текао постепено, особито кад је реч о даљим мотивима понашања, нормама морала, обичајном праву и уопште традицијама које су везане за породицу и породични живот. Међутим, историјски развој је доносио многе битне и структурне промене у народном животу уопште, а у породици и њеним унутрашњим и обичајноправним односима посебно. Пре свега, најзначајнији елемент — развој градског тржишта у варошима — рушио је дотадашње друштвено-економске односе, натурално обележје привреде, као и норме старог обичајног права којима је у највећој мери и био регулисан унутар породични живот.

Такав оквир и основа друштвених односа одређивали су и типове, односно облике породице, о чему је такође доста писано у одговарајућој југословенској и странијој литератури. Кад је реч о типовима породице, наша литература се често позива на два значајна посленика из XIX века у изучавању народног живота, на Вука Караџића и Валтазара Божишића. Према Вуку, постојала су два типа породице: инокосна (инокоштина), то јест мања породица, и већа породица или задруга.⁸ Термин задруга је најшире прихваћен не само у нашој него и у светској етнографској, правној и социолошкој литератури. Крајем XIX века је и велики познавалац народних правних обичаја Валтазар Божишић (творцац *Општег имовинског законика за Књажевину Цр-*

⁷ Е. Спахо, *Из јавног и приватног живота у доба Турака*, Књига о Балкану, I, Београд 1936, 173.

⁸ В. Ст. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд 1935, 81.

ну Гору из 1888) дао класификацију породице код југословенских народа. Према њему, постојала су четири типа породице: породична задруга, инокоштина, градска породица, муслиманска породица.⁹ Богишић је такође уочио најзначајнију карактеристику у градској и сеоској породици ужег типа (инокоштини), а то је њихова патријархална основа или, поједностављено речено, власт оца породице, то јест старешине, и подређени положај жене. Уз нужне мање регионалне разлике и особености, ова класификација породице се односи и на градове у Старој Србији. О тим разликама је посебно писао и Јован Цвијић, нарочито кад је реч о унутрашњој организацији задруге и међусобним односима њених чланова.¹⁰ Међутим, подробнија разрада овог питања је предмет који излази из оквира једног оваквог рада.

Живот у оквирима задруге текао је углавном по строгим правилима неписаног, то јест обичајног права, па је оваки њен члан знао шта треба, а шта не сме чинити. У задрузи је владала чврста хијерахија; жена се налазила у потчињеном положају, иако је имала и одређена права и била заштићена на разне начине. Са тим у вези је и тачно одређена подела послова на „мушке“ и „женске“ која се, мада у измењеном и знатно смањеном обиму и облику, и данас задржала у појединим брдским регионима наше земље (Црна Гора и Косово, на пример), али и у градовима. Инокосна, односно градска породица имала је, према Богишићу, следеће карактеристике: неограничена власт оца породице над целокупном имовином породице уколико га изричит писани закон није обавезивао на поделу имовине међу децом; уколико отац услед старости или болести није био кадар да управља породицом, ипак га нико није могао лишити тог права уколико га се он сам не би одрекао, али и у таквом случају је члан породице који би га заменио дејствовао само у име оца; отац је могао извршити расподелу имовине још за свог живота, али је имовина по правилу дељена тек после његове смрти.

За све типове породице тога доба био је карактеристичан формалноправно, а и стварно подређен положај жене. Он се између осталог одражавао у поменутој подели послова између жене и мушкарца, али она није била истоветна свуда у областима о којима је реч у овом раду.¹¹ Био је такође очигледан и у чињеници да женска деца нису учествовала у наслеђивању

⁹ В. Богишић, *Правни чланци и расправе...*, 170—172; Ц. Костић, *Облици наших породица*, Гласник Етнографског института, VII, Београд 1958, 27.

¹⁰ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966., 46, 70, 326, 365, 440, 469—470.

¹¹ Ближе о подели послова на „мушке“ и „женске“ вид. код Б. Крстића, *Правни обичаји код Куча* (анализа реалката — методологија — прилози за теорију обичајног права), Београд 1979, 107.

и располагању непокретном имовином, иако је то донекле на- докнађивано кроз установу мираза или прђије. С друге стране, разуме се да су се поменути општи типови породице разлико- вали по појединим елементима с обзиром на специфичности сва- ког појединог града, односно области. Тако су урбанизовани центри у Македонији имали обележје турско-оријенталног на- чина живота, више и дуже од градова у Старој Србији.

Највећи део унутрашњих породичних односа био је регу- лисан неписаним правилима понашања, дакле традиционалним обичајним правом. Уколико их је у области приватноправних и породичноправних односа почетком XIX века уопште и било, писани закони су регулисали више институционално-формалне елементе у вези с породицом, односно браком, старатељством, положајем деце и слично. Ту је најпре реч о форми брака (који је био црквени), о имовинскоправном режиму унутар брачне заједнице (који је био превасходно у корист мужа), о засту- пању породице, о праву на закључивање уговора и задуживања породичне имовине у односу на трећа лица, о наслеђивању. Према томе, велики део породичних односа био је регули- сан неформалним обичајним правом. Као што је познато, оби- чајноправне норме су се разликовале од региона до региона, а такође и од града до града, иако су имале и извесне опште за- једничке карактеристике. Стога и није могућно, а ни потребно, извлачити посебне закључке о неким подробнијим заједничким цртама ових норми. Ту општу особину, обичајно право је задр- жало још и данас у планинским областима Балканског полу- острва у којима су се још могли пратити његови савремени остаци.

Међутим, оно што одмах пада у очи при изучавању поро- дице и обичајноправних односа у градским срединама Старе Србије (па и шире, у балканским релацијама) у XIX и почетком XX века јесте и својеврстан недостатак уже обичајноправне ли- тературе која би се односила искључиво на правне оквире и правну садржину њиховог регулисања. Много више пажње по- свећено је изучавању села и сеоске породице, о чему сведочи и велики број етнографских дела из те области. Наука тек у новије време почиње обраћати пажњу на феномен породице у граду, и то на интердисциплинарном плану на којем главну улогу имају социолошка истраживања.

Посредан извор обавештења о породичним обичајноправним и другим односима пружају и поједина старија књижевна дела. Примера ради помињемо Јакова Игњатовића, Јоакима Вујића и Анђелка Крстића. Из њихових радова, данашњем пажљивом читаоцу искрсавају пред очи свет наших предака, мешавина култура, утицаји разних цивилизација, обичаји и други еле- менти који су значајни за формирање нарави у оквирима град- ске породице. Утисак који се добија читањем дела је много

богатији, иако мање одређен, јер је ближи имагинацији савременог човека друге половине XX века од увида у документа и друге формалне изворе информација о односима у градској породици.

Навешћемо неколико одломака из *Мемоара* Јакова Игњатовића, иако је реч о београдској градској средини, јер се просредно односи на нашу тему: „Београд, премда је био у суседству тада још Аустрије, ипак имао је неки оријентални значај. Многи други обичаји, други начин живота. У оно доба, на пример, кућевне женске, газдарице, ако нису имале куварице и прека, шиљале су свако јутро на пијацу, на пазар слугу, ћирицу, али оне саме нису ишле. Ишли су место њих и газде, њихови мужеви, и то и од отменијег реда, све то без разлике, и то није у очи падало. . . Бирице су у породичном животу знатну улогу имали. Били су, додуше, слуге или служитељи, али не ропски, више фамилијарни, по начину патријархалном у задрузи као чланови. Они су без икакве етикеције исказивали своје назоре пред газдом, газдарицом и свим члановима породице без разлике. Наивност њихова није никог вређала. . . јер као што свуд, тако и у околини Сентадереје српске девојке нису у службу ишле. Дух задружног живота у породици није им то допуштао. А и у вароши у то доба и у патрицијским породицама остао је траг старог патријархалног живота, само нешто углађено спољном формом западне културе. У моје детињско доба женскиње-госпође титулисале су своје мужеве са „ви“; а муж њих наравно са „ти“; и значајно је да и у том наслову провирује *море мајорум*, старешинство куће, мужа првенствено над женом. . . но његова слика остаје као тип оног карактера ког су стари амо донели из Старе Србије, где су негда само такви стварали и одржавали Немањину епоху, да јој блесак и после столећа у даљини заблиста. Тог соја примерници сад су ретки, а вредни су да буду код потомства у спомену.“¹²

У свом роману *Трајан*, књижевник Анбелко Крстић дочарава морал владајућег слоја у селима и варошима Македоније под турском владавином, па тако пред собом имамо потпуну слику, пре свега управо о породичним односима тога доба. И многе црте карактера и друге особине народа тога краја постају доступније и ближе.

Област породичних односа и обичајног права везаног за њих је несумњиво онај амбијент у коме се најдуже задржавају, делом и због његове „приватности“, односно релативне повучености у себе, условно названа традиционална понашања и правила. Отуда и оно познато „преноси се са оца на сина“. Од свог постанка до данас, модерна породица је без обзира на размичите форме била и остала најдуже друштвено језгро у коме се

¹² Ј. Игњатовић, *Мемоари — расходије из прошлог српског живота*, Београд 1966, 310—311, 503, 510.

преламају прошло, традиција, и ново, прогресивно, будуће. Стога је задатак савременог балканолога, посебно ако се уже бави обичајним правом, да дубље зађе и у ту страну породичних односа и породице, о чему богат основни материјал пружају досадашња шира етнологска проучавања региона Старе Србије, па и шире.¹³

У вези с тим питањем сложили бисмо се са Вером Ерлих, дугогодишњим испитивачем породице, кад каже да: „И у нас има дубоко усађених традиција које су само површно прекривене неким социјално-економским тенденцијама. Динарско-племенски животни стил дубоко урезује свој профил и у данашњу генерацију. Оријентални утицаји обликују Босанца и Македонца. Културну баштину не би требало схваћати као нешто негативно, као инертност која смета напретку, него као врло хуману страну људи на којој ће се изграђивати и даље људски и породични односи, а помоћу наших данашњих социјално-економских могућности.“¹⁴

Да резимирамо. Породични и обичајноправни односи у градским срединама у Старој Србији снажно су одређени чињеницом да је рурални елеменат у њима био задуго и готово свеопште присутан. Велики број елемената карактеристичних за село и сеоског становника налазимо и у градској породици, мада у трансформисаном виду. Разлози трансформисања су пре свега у „технологији“ живота у граду, а затим и у бржем продору стране цивилизације и културе преко савременијих средстава комуницирања. Међутим, поједини делови породичних односа, какав је на пример установа наслеђивања имовине, и поред тога су дуже задржавали традиционалне форме. Нарочито је у области наслеђивања одувек владао својеврстан правни дуа-

¹³ Између осталог поменућемо следеће радове: В. Стојанчевић, *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије*, Симпозијум „Етнологско проучавање савремених промена у народној култури“, Београд, 1974; V. Ehrlich, *U društvu s čovjekom*, Zagreb, 1968; Д. Антонијевић, *Положај старих у обичајном праву Јужних Словена*, у Зборнику радова *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Балканолошки институт САНУ, Београд 1974, 455; М. Младеновић, *Породица и породични односи*, Београд 1963; исти, *Увод у социологију породице*, Београд 1977; Ј. Трифуноски, *Етнографске и антропогеографске одлике становништва Овчеполске котлине*, у Зборнику радова за народни живот и обичаје, Загреб; *Цвијићев зборник у спомен 100. годишњице његовог рођења*, Београд 1968; Ј. Вукмановић, *Облици, структура и права чланова кућних заједница у Коначима*, Етнологски преглед, Београд; Б. Петроска, *Облици на семејството во Полог*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, књ. 19, Скопје 1967, 101; В. Стојанчевић-Николић, *Врањско Поморавље*, Београд 1974; В. Стојанчевић, *Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку до 1877*, Лесковачки зборник, XVIII, 1978, 23—31.

¹⁴ V. Ehrlich, *Trideset i tri godine transformiranja porodice (istraživanja, odjeci, perspektive)*, *Sociologija sela*, 31—32, Zagreb 1971, 159—168.

лизам, посебно од доношења Аустријског грађанског законика из 1811. и Српског грађанског законика из 1814. године. Како каже Н. Павковић: „... традицијски имовинскоправни односи у породици сачувани су на Балкану не само у облику сирвивала већ у неким крајевима, и као делови архаичког, уже правног, и шире — културалног система. То су постојеће живе правне установе које функционишу и данас упоредо, мимо или чак противно позитивном праву“¹⁵ Иако се овај закључак првенствено односи на сеоску породицу, остаци таквог обичајног наследног права имају корене и у градским срединама у XIX веку. Према томе, и поред свих специфичности које су из својих постојбина доносили поједини делови градског становништва, на пример Јевреји и Цинцари, значајна област наследних односа била је карактерисана управо патријархалним режимом, што је само било израз истих таквих односа уопште у породици у градовима на југу Балкана. Другим речима, конзервативизам који је био карактеристичан за сеоска подручја можемо уз наведене коректуре пратити и у градској породици, мада је она била неупоредиво више од сеоске изложена другим, страним културним утицајима.

Успореност у прихватању нових идеја у области наслеђивања и уопште обичајног права и унутарпородичних односа у областима о којима је реч у овом раду, само је логична последица ових наведених карактеристичних елемената. Она је, разуме се, била условљена и особеним историјским развојем и сразмерно дугим задржавањем турског и оријенталног утицаја у области материјалне и духовне културе.

Разноликост у интензитету појединих елемената о којима је овде реч у вези са породицом и обичајним правом у градским средиштима, такође је присутна и о њој истраживач-балканолог мора посебно водити рачуна. На крају, и ту долази до изражаја разлика између урбаног и руралног — у градовима постоји отвореност према страним социјално-економским, техничко-технолошким и културним идејама и пракси која је постепено уобличавала и модернизовала нове породичне односе и ново обичајно право у Старој Србији, насупрот тенденцији затворености и недостатка комуницирања у сеоском подручју.

¹⁵ Н. Павковић, *Традицијско право и савремена сеоска породица*, (рукопис у штампи у Гласнику Етнографског института САНУ), Београд 1983.

*Đurica Krstić*FAMILY AND THE CUSTOMARY LAW RELATIONS
IN THE TOWNS OF OLD SERBIA

S u m m a r y

The subject matter of family relations, although only with the emphasis on town family, is rather a wide one since it includes various aspects of family in general, beginning with its historical genesis and up to specific legal elements regulating family relations. The present contribution is therefore limited to the customary law aspect of life in the urban family in the area of Old Serbia in the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries. Some relevant elements of urban civilisation too are considered.

The study of urban family in the Balkans can not be effected without taking into account the most important elements of the rural family.

General basis for research of family and family relations is found in the works in the following fields: ethnology, history, sociology, anthropo-geography, history of law as well as literature. Thus from this literature one can see that urban centers such as Niš, Pirot, Leskovac, and Vranje were populated also by newcoming rural element, both from neighbouring and more distant village regions. That population gave its characteristic seal to the urban environments although most of these towns preserved until the end of nineteenth century their typical appearance of the old-Balkan towns. These towns, namely, still had their traditional divisions into *mahale*, where old way of trading survived and where different religious groups lived separated, but each having their respective parts in joint life of the community. However, Western influence was visible through immigrant engineers, technicians, and other professionals, such as craftsmen.

The existing socially and economically differentiated structures of rural and urban environments, inherited from the era of Turkish rule, influenced for quite a long time both the mentality and customary tradition.

Strong influence on the customary law was exerted also by the Moslem, i.e. shariat law, and the author submits several examples to that effect, namely the influence on inheritance in the family, on judicial and extra-judicial procedures — since cadis were sometimes competent not only for Moslems but also for Christian population, on marriage and even divorce procedures, and the like.

Further reviewed in the work, and only to the extent needed for the topic which is elaborated, are the main types of family, i.e. *zadruga* (cooperative) and the *inokoština* (small family unit). These

types were analyzed in the nineteenth century by Valtazar Bogišić.

Most part of the internal family relations have been regulated by the rules of unwritten law, while official, namely written legislation covered institutional and formal elements related to family (such as, for instance, the form of marriage, divorce procedure, guardianship, legal status of spouses and children, legal position of unmarried women etc.).

Rich indirect source for obtaining knowledge and information on family relations in urban environments in the region of Old Serbia is supplied also by works of literature (for instance, Jakov Ignjatović's Memoirs, Joakim Vujić with his comedies, Anđelko Krstić, with his novels etc.), so that the author quotes interesting parts of these works of literature.

The area of family relations is an environment where, due to their private and intimate character, traditional rules of conduct are preserved more than in some other areas and relations. Thus also traditional property law relations in the family, according to some authors, such as Nikola Pavković, are preserved in the Balkans not only in the form of survivals, but as parts of an archaic cultural system as well. These are, namely, existing legal situations and institutions which function parallel to, or even, in some extreme cases, contrary to the positive law. Although this is primarily related to the rural family, it has its traces also in urban family, particularly in some segments of town population, such as Tsintsars, Jews, and Armenians.

Relatively long cultural domination of Oriental influence, and other specific historical developments, are the reasons for surviving of many customary law relics in the area of family relations in urban environments in Old Serbia, and elsewhere in the southern parts of the Balkans. The degree of intensity of expressing of mentioned phenomena is different in various urban environments in the reviewed region of Serbia, so that this is an additional element to be taken into consideration in studying customary law relations within the urban family. The other one is the element of openness of urban population towards the flow of new ideas and techniques in all walks of life and especially that of the economy, as contrasted to conservative attitude of rural environment — which exerts considerable influence on family relations in general, and in the sphere of customary legal relations in particular.

Рајко А. ВЕСЕЛИНОВИЋ

РАЗВИТАК ЗАНАТЛИЈСКО-ТРГОВАЧКОГ СЛОЈА СРПСКОГ ДРУШТВА ПОД СТРАНОМ ВЛАШЋУ У XVII И XVIII ВЕКУ

Општа слика ратно-политичких и територијалних промена

За разматрање социјално-економског састава и културног развика занатлијско-трговачког друштвеног слоја у знатном делу поречја Дунава, пресудни су политички односи између двеју суседних држава, Турске и Аустрије, посебно од средине XVII до средине XVIII века. Пловидба Дунавом и његовим притокама је у све већој мери служила за превоз робе, па је стога уређивана погодбама на основу мировних уговора до којих је долазило после ратова што су их током XVII и XVIII века међусобно водиле Турска и Аустрија. Ратови су довели до великих територијално-политичких промена у корист Аустрије која је истисла Турке из средњег Подунавља и северне Србије и тако овладала сливовима неколико великих река које су затим претежно постале граничне међе између двеју држава. Као класична одбрамбена линија Турске, Дунав је временом добио велики стратешки и трговачко-политички значај за Аустрију у њеној тежњи ка привредном продирању на Исток. То продирање је веома много помагао млади аустријски трговачки капитал, посебно капитал робне трговине, у епохи свог разрастања и теоријског уобличавања, као и практичног рабања и нарастања аустријске варијанте протекционистичко-прохибиционог меркантилистичког система који је сматрао трговину за главну пољугу привредног развика државе. Требало је дакле да Дунав постане најважнија речна саобраћајна спона између аустријског, односно средњоевропског тржишта и Истока као извора сировина за младу аустријску индустрију.

Први аустријско-турски мировни уговор закључен 11. новембра 1606. на ушћу Житве у Дунав, близу Коморана, после тзв. „дугог рата“ средио је питање „мале трговине“ на међудржавној граници коју су уређивали заповедник Раба (Бур, Yanik) и турски паша у Будиму. Међутим, о „већој трговини“ били су извештавани владари обеју држава. До виднијих настојања да

се уреди редован речни саобраћај дошло је после аустријско-турског рата за Ердељ. Мировним уговором у Вашвару од 10. августа 1664, Турска је била приморана да призна аутономију Ердеља. Приликом ратификације уговора у Једрену, гроф Валтер Лесли је од султана Мехмеда IV издејствовао ферман (7. децембра 1665) о слободном трговању Аустрије, с додатком Немачке, по целој Турској. Лесли је уз то предложио султану да се уреди редовна пловидба Дунавом пошто су аустријски меркантилисти очекивали да ће Турска постати сировинска основа за развој младе и полетне аустријске индустрије, а Дунав главни трговачки пут преко Београда и Црног мора до Цариграда. Међутим, до тога је дошло после великог продора Аустрије у средње Подунавље, односно поречје, по завршетку „бечког“ рата 1683—99. Рат је завршен на штету Турске мировним уговором у Сремским Карловцима од 26. јануара 1699. јер су Аустрији припале дотадашње земље под турском влашћу; припала јој је и цела Угарска сем Баната, затим Ердељ, Славонија, део Срема, Лика и Крбава у Хрватској, чије су границе померене са Купе на Уну и до планине Велебита. У „варадинском“ аустријско-турском рату 1716—18, државне границе Аустрије проширене су на југоисточни Срем, на северну Србију, Банат и Олтенију (Мала Влашка). Дотадашња међудржавна граница је померена са Моришца и Тисе на Алуту (Олта) до њеног ушћа у Дунав, а на основу мировног уговора у Пожаревцу 21. јула 1718. Од ушћа Алуте у Дунав ишла је узводно до Тимока, до ушћа Јелашничке реке у Тимок; код Сталаћа је избила на леву обалу Западне Мораве, да би ниже Чачка прешла на њену десну обалу; код Бељине се враћала на леву обалу до ушћа Каменице у Западну Мораву, па на запад преко планина Маљена, Повлена и Јабланика, затим преко Пецке на Дрину, јужно од Бијељине, најзад јужно од Саве кроз босанску Посавину до реке Уне. То су уједно била највећа и последња територијална проширења Аустрије на рачун Турске.

Општа начела о слободи трговања разрађена су чланом 13 Пожаревачког мировног уговора према коме се слободна трговина на суву и мору (*terra marique*) проширује и на реке. То је иначе подробно разрађено посебним уговором о трговини и пловидби 27. јула 1718. према коме је Аустрија добила положај најповлашћенијих нација који су уживале Француска, Енглеска и Холандија. Одредба из поменутог уговора о трговини проширена је чланом 12 Београдског мировног уговора којим је окончан нови аустријско-турски рат 1737—39; уговором је дозвољено аустријским трговцима да тргују с Персијом уколико то желе. Дакле, погодбама Карловачког, Пожаревачког и Београдског мировног уговора зајемчена је слобода речног саобраћаја на Моришцу, Тиси, Дунаву, Алуту (Олти), Тимоку и Уни. Аустрија је Београдским мировним уговором изгубила Србију и Олтенију

у корист Турске, па су реке Дунав и Сава поново постале међудржавна граница између Аустрије и Турске, што су остале и после закључења Свиштовског уговора о миру 4. августа 1971. године.¹

Развитак домаћег занатлијско-трговачког слоја и његове чаршије до велике сеобе 1690. године

Градска привреда под турском тимарско-спахијском феудалном влашћу развила се у Угарској, Србији и Македонији до знатног степена у другој половини XVII века, још увек репродукујући феудалне односе. Међутим, робно-новчана привреда је почела утицати на друштвено-економско уређење и изазивати повремене кризе у њему. С друге стране, једино је село ушло у ту врсту привређивања, што се, чини нам се, између осталог запажа и по порасту опцијаја новца на селу, посебно међу Србима у Банату, затим по приличном броју трговаца и занатлија на селу.² За разлику од села, по варошима је живео већи број занатлија и трговаца који су подмиривали потребе становништва. У занатско-трговачким чаршијама продавана је и купована разноврсна роба, а у варошима и паланкама Угарске, односно Барање, Срема, Бачке, Баната, затим Србије и Македоније постојали су бројни ханови и караван-сераји. Странци који су путовали кроз наше земље половином XVI века жалили су се на нечистоћу, смрад и гамад у тим свратиштима, али се о њима од друге половине XVII века говорило похвално у већем броју случајева. Тако је Енглеz Бурбури запазио 1664. да су караван-сераји у Турској „у врло добром реду“. Цорц Хвелер, такође Енглеz, хвалио је 1675. караван-сераје у Цариграду и сматрао да би „овако што било добро увести у хришћанским земљама“.³ Група хаџија из Србије и Македоније која је са патријархом Арсенијем III Црнојевићем кренула на хаџилук у Јерусалим

Скраћенице: САНУ — Српска академија наука и уметности у Београду; ХАД — Хисторијски архив у Дубровнику; ННСА — Haus, Hof und Staatsarchiv у Бечу; КА — Kriegesarchiv у Бечу.

¹ САНУ, Међународни научни скуп „Пловидаба Дунавом и његовим притокама кроз векове“, Резимеа, Београд, 5. и 6. јун 1979; Р. А. Веселиновић, *Пловидаба Дунавом у његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*.

² Вид. Р. А. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 38; исти, *О кнезовима под турском управом у Банату у 1660. и 1666. години*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, св. 10, Нови Сад 1955, 3—7.

³ Ст. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века*, Годишњица Николе Чуџића, XVII, Београд 1897, 89—90, 121—122; Д. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Зборник Војводина, I, Нови Сад 1939; 297; F. Valjavec, *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*, München 1940, 258.

1682. године ноћивала је претежно у великим и лепим хановима који су били покривени оловом, а налазили се између Татар-Пазарџика и Шиливрије, у Филиби, Узунчеву, Буприлији, Бр-газу и Апси. Хаџије нису ноћивале у великим хановима једино у месту Еоки Бабу, него „у неке злочесте ханиће падосмо“.⁴ Оче-гледан напредак у добром одржавању караван-сераја требало би по нашем мишљењу довести у везу са исплативошћу и порастом унутрашње и спољне трговине у Турској током друге по-ловине XVII века. С разлогом је дакле скадарски бискуп Петар Богдани известио Конгрегацију за пропаганду вере у Риму 9. маја 1661. да је Србија земља највеће трговине и промета (e paese di grandissimo commercio e traffico).⁵

У безистанима је било робе у знатним количинама; тако је Француз Кикле хвалио 1658. године београдску пијацу и бези-стан због сваковрсне робе.⁶ Др Едвард Браун је 1669. видео у Београду два велика безистана од камена препуна најразновр-сније робе,⁷ а Б. Бенаља је 1679. писао да се у Београду продаје сваковрсна роба из Немачке, Италије и Босне.⁸ Бовани Батиста Донадо, новопостављени млетачки баило у Цариграду, прошао је 1681. кроз Београд и описао га као „варош са дугачким, правим и широким улицама, са трговинама, великим зградама, према обичају земље и народа. Има велики број радњи са скупо-ценом робом...“ Уз то је навео да се мештани хвале како Бео-град има 40.000 становника, да у њега стиже роба бечког Исто-чног друштва да се ту претоварује, а затим одвози у Цариград. То је углавном била немачка роба, претежно свилене тканине лоше израде и сукно доброг и лошег квалитета. У вези са раз-витком београдске чаршије занимљиво је истаћи мишљење дра Антонија Бенетија, Донадовог пратиоца, да Београд „има лепе, дуге, широке и праве улице и све занате и професије потребне за трговину воском, вуном, говећом кожом и другим, због чега га дубровачки, босански и млетачки трговци свакодневно по-сећују ради трговине“. Према његовом казивању, Београд је тада имао 50.000 становника.⁹

⁴ Архив САНУ, Збирка рукописа, бр. 328; Ст. Новаковић, *Дневник патријарха Арсенија Чрнојевића о путовању у Јерусалим 1683*, Гласник Српског ученог друштва, XXXIII, Београд 1872, 184—190; фото-снимак првих двеју страница објавио Р. Л. Веселиновић, *Арсеније III Чрнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 10—11.

⁵ Архив САНУ, Проп. фиде, свежањ VI, Lett. antiche, Vol. 309, ad fol. 56.

⁶ Х. Шабановић, *Евлија Челеби, Путопис (Одломци о југославенским земљама)*, Сарајево 1967, 591; М. Марковић, *Један француски путописац у нашој земљи 1658*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, VII, Нови Сад 1934, 314.

⁷ В. Поповић, *Путопис др Брауна*, Гласник ИД у Новом Саду, VI, 330—351; VII, 285—304.

⁸ К. Н. Костић, *Грађа за историју српске привреде и трговине* Споменик СКА, LXVII, Београд 1926, 204.

⁹ Г. Стојановић, *Два описа Београда из 1681. године*, Историјски гласник, број 1—2, Београд 1975 (сепарат), 136, 138.

О сразмерно великом промету робе и путника у Београду указују такође шест караван-сераја и двадесет један хан. Особито су били познати Нови хан (Yeni han), Хан безистан, Арасте хан, Шехитлаук хан, Селви хан и Хан на тржишту. У Београду је одређено време боравио извештан број калфа који су становали у тзв. калфалучким конацима, а дошли су да усаврше изучени занат.¹⁰ У Новом Пазару је одраније постојало неколико ханова, међу којима осим сарајевског, вријудиног (?) и чорбаџијског и један „Европски хан“. Под именом чорбаџијски, хан је у новије време означавао газду, трговца-хришћанина.¹¹ Новопазарски ханови се често помињу у рачунима дубровачких трговаца јер су у њима смештали купљену вуну, коже и другу робу намењену Дубровнику; у једном од рачуна помиње се Ташли хан (Каменити хан). На путу између Софије и Прокупља, трговци су користили у селу Гргуре (Han di detto Gharghuri); у Ужицу је било једанаест ханова у којима су трговци из Анадолије, Арабије и Персије продавали робу; у Смедереву је такође продавана разноврсна скупоцена роба.¹²

Изгледа да је занатство у Банату за време турске власти било најразвијеније у Темишвару. Судаћи по записима турског путописца Евлије Челеби (који је понекад и претеривао), чаршију у Темишвару је сачињавало четири стотине дућана; извесно је да је у њој био знатан број Срба занатлија, њихових калфа и шегрта. Наиме, у Пећком катастиху из 1660. и 1666. помиње се већи број Срба калфа који су усавршавали мајсторство у темишварским занатским радоницама. Називали су их пришедци, бећари, јабанџије (од тур. *јабана*, што значи странац, туђин). Српскоправославни део темишварске чаршије био је организован у одговарајуће еснафе, па је отуда разумљиво што се у изворима из 1666. помиње ћурчибаша Пеја, старешина ћурчијског еснафа. С обзиром на малобројност извора, о имовном стању темишварских занатлија можемо засад само наслућивати. Неки Радивоје „писао је“ за себе и за свог мајстора (не стоји којег заната) Исака у два маха 1660. и 1666. као приложник Пећкој патријаршији. Од тројице ковача који се помињу као приложници Пећкој патријаршији 1666, Живко и Степан су писали себи проскомидију у катастих, а Маринко је приложио 200 аспри. Уз имена екмеџија (пекар) Стојка и Ивана помиње се да су приложена два тимуна, али се не види који је од њих дао тај прилог. Радивој и Гаврило, двојица кундаџија, (израбљивачи

¹⁰ Х. Шабановић, *нав. дело*, 87—88.

¹¹ А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево, 1966, 180.

¹² НАД, *Diversa de foris*, 95, 96—97; 112, 14—16; Претиска 17, 51/1904, 15; Д. Чохацић, *Путопис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку*, Споменик СКА, XLIII, Београд 1905, 24, 34; Г. Елезовић, *Из Путописа Евлије Челебије*, Историјски часопис I, 1—2, Београд 1949, 119; Ј. Радонић, *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама*, Годишњика Н. Ч., XXX, Београд 1910—1911, 274.

дрвеног дела пушке) писали су себи помен, док је ћурчија Јован приложио два гроша. Овде се 1712. помиње и Стојан устабаша, тј. старешина еснафа.¹³ У Бечкерекy (данас Зрењанин) је већ од XVI века постојала чаршија са знатним бројем дућана, ханова и тргова који су припадали вакуфу великог везира Мехмед-паше Соколовића, а у другој половини XVII века помиње се знатан број занатлија у српскоправославној чаршији. Неки од њих су 1660. и 1666. приложили Пећкој патријаршији новац (не наводе се суме) за себе или за своје родитеље, обично за помен. Као дародавци се помињу ћурчије Сава, Андреј, Живко, Рака, Нестор и Радоје, терзије Теодор, Радивој, Која и Ђура, чизмације Миха, Живко, Цвеја и Пеја, калајџије Пана и Дмитар, кујунџија Марко, туфегџија (пушкар) Максим и бозаџија Илија.¹⁴ У Доњој махали вароши Денте, као приложници се 1660. јављају занатлије: ћурчија Велимир који је приложио један грош; ковач Васиљ који је такође дао један грош и „писа“ табанче или малу пушку, и златар Даба. У Новој Паланци код Нериног ушћа у Дунав, седишту санџак-бега молдавског санџака, 1660. се као приложници помињу табак (кожар) Цветко који је приложио један грош и Вук који је поклатио лисичју кожу (вероватно је био терзија). Ковач Михаило из Арада уписао је себи 1660. у Пећки катастар једну проскомидију; исте године се у Ковину помиње Остоја Златаровић као приложник који је обећао једну трмку; неизвесно је да ли је судећи по презимену био златар.¹⁵

По писању Евлије Челеби, у Сомбору је у другој половини XVII века било око две стотине занатских радионица. Најбројније су биле кујунџије, па је чаршију вероватно ради тога чувало дванаест момака. Сматрамо да из Челебијиног казивања да „сва тамошња раја нису Маџари него Власи-хришћани“ можемо закључити да је реч о православној занатској чаршији коју је он називао градском чаршијом.¹⁶ У цитадели Баје налазило се петнаест дућанчића, а изван ње је у великој вароши поред других зграда постојало 150 дућана и један хан.¹⁷ По Челебији, у Тителу су 1665. становници трговали сољу, а варош је имала осамдесет дућана. У Ковиљу их је било мало, док је у Сенти тада постојало само „неколико малих дућана довољних да под-

¹³ Р. А. Веселиновић, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, прештампо из Зборника Матице српске, Серија друштвених наука, св. 13—14, Нови Сад 1956, 116.

¹⁴ Исто.

¹⁵ С. Матић, *Катастри пећки из 1660—1666*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. IV, 211—213, 219—220, 454, 448.

¹⁶ Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. IV, 459; Е. Reiszig, *Vacs-Bodrog varmegye története*, у монографији *Vacs-Bodrog varmegye*, II, Budapest 1912, 132; Х. Шабановић, *нав. дело*, 522—523.

¹⁷ Х. Шабановић, *нав. дело*, 522.

мире потребу“;¹⁸ Челеби даље наводи да се 1663. у Сремској Митровици налазило четири стотине дућана, што је свакако претеран број, мада и др Браун 1669. сматра Митровицу за „велику варош“. Кујунџијски мајстор Јован из Митровице израдио је 1659. једну петохлебницу за манастир Шишатовац, а 1669. је вероватно исти мајстор израдио за Шишатовац и један кивот који је позлатио неки Јанко; мајстор Крста Божићко Радишић је са својим калфом израдио један крст за манастир Беоцин.¹⁹ У богатој касабн Немци (на Босуту јужно од Вуковара) која се састојала од девет махала постојале су три „махале српске и бугарске“. У њима се налазило 109 дућана (по Челебији 1663. године). У Валпову су биле три махале, два хана и двадесет дућана, у Иригу је седамдесет дућана могло подмирити „у довољној мери потребу становништва“, у Даљу се 1665. помиње педесет дућана. Исте године се на главној улици у Илоку налазило две стотине занатских радионица, а у доњем делу вароши шездесет.²⁰

Право на вршење заната за време турске власти заснивало се на чланству у еснафу. У изворима, особито из XVII века, има доста података о занатима и занатским радионицама или дућанима. Обично су називани „еснафски дућани“ (Карловци, Чанад), „еснафски тргови“ и занатске махале, тј. чаршије; у Осигеку се на пример помиње кујунџијска махала.²¹ Еснафско уређење код Срба занатлија под турском влашћу потврђивао је својим посебним писмом пећки патријарх у својству народног старешине који се називао милетбаша, *caput nationis*, или етнарх; обичај се задржао извесно време и после велике сеобе 1690. године.²² На челу српских еснафа за време турске управе били су устабаше или руфетбаше, изабрани на годишњим скупштинама, који су били старешине одређеног еснафа, на пример ћурчијског, механџибаша механџијског еснафа, и слично.²³

¹⁸ Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. IV, 1931, 83—84, 458—459; Х. Шабановић, *нав. дело*, 529—530.

¹⁹ Исто; Е. Браун, *Општи опис Угарске* (превод Владета Поповић), Гласник ИД у Новом Саду, књ. VI, Нови Сад 1933, 350; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I. Београд 1902, Записи бр. 1564, 1645, 1842.

²⁰ Ј. Радонић, *нав. чланак*, Годишњица Н. Ч., XXIX, 89; XXXI, 269, 272, 290, 294, 296; Х. Шабановић, *нав. дело*, 481, 483—484; Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, VIII, 108; IV, 314.

²¹ Р. Л. Веселиновић, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа у Војводини од XVI века до укидања у 1872. години*, прештампано из Зборника Матице српске, Серија друштвених наука, св. 11, Нови Сад 1955, 4.

²² Исто, 4—5.

²³ Р. Л. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 53; исти, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа*, 4—5; „Турски еснафи имали су своје устројство. И. Х. Узунчарширли вели да је сваки занат по градовима и варошима Турске имао своје посебно уређење и занатлијске коморе (*esnaf oda lari*), своје шејхове (*seyh*), ћехаје (*kethuda, kahya*), и ји-

Што се тиче трговаца по варошима, паланкама и трговишћима не може се увек са сигурношћу утврдити да ли је реч о занатским или о трговачким дућанима. У највећем броју случајева, извори говоре прилично уопштено о њиховом имовном стању. У варошима и селима називани су обично „Грцима“, а понекад и „трговцима“. Пошто је мировним уговорима између Аустрије и Турске зајемчена слободна трговина на суву и мору, то је између две државе оживела трговина. Из Турске су у Аустрију прелазили „турски трговци“, у ствари турски поданици, а по народности Срби, Грци, Македонци, Цинцари и Јермени, али је било и Турака. Српски трговци се чешиће помињу под именом Раци (Rasciani, Ratzen) и слично.²⁴ Евлија Челеби углавном говори уопштено о богатству трговаца; тако су становници Вршца били богати трговци; у Доњој махали вароши Денте живели су 1660. трговци Крста и Амитар. Повољније услове за развитак трговине имале су вароши на обалама пловних река. На пример у Новом Бечеју на Тиси постојали су један хан, десет магацина, четрдесет дућана и око стотину кућа потлеушица, а пристаниште на Тиси је било велико. У Панчеву на Тамишу се налазило важно пристаниште где је искрцавана храна за Темишвар; султан Мехмед IV је 1673. наредио да се на то пристаниште доведе јечам откупљен у јенопољском санџаку за војне потребе и да се преда тамошњем поверенику.²⁵ Слични магацини налазили су се у Београду, Острогону и другим приобалним местима. У Бечкерек у Бегеју помињу се 1660. и 1666. ханови, дућани и тргови у чаршији; сва раја и бераја су влашке и српске народности. Тител на ушћу Тисе у Дунав имао је велику чаршију и базар са осамдесет дућана; у његових три стотине

гитбаше (jigitbasi) — извршни орган. Султан Сулејман Законодавац је прописао својим законима, између осталог и глобе за поједине еснафе занатлија, ако се не придржавају одређених прописаних цена, о којима, ипаче, води бригу тржна полиција (ihtissab)”. Упор. И. Х. Узунчарширли Оглу, *Земља и народ у Анадолији у XIV и XV веку*, Прилози Оријенталног института у Сарајеву, књ. I, Сарајево 1950, 170.

²⁴ Око средине XVIII века, сремска и вировитичка жупанија у упуштвима за сабор 1751. стављају на прво место питање „турских трговаца подвлачећи да Graeci et Rasciani имају куће у овим крајевима само ради изговора... Јануара 1700. године цар Леополд је известио Хрватски сабор да неки Срби (Rascianos) скупљају по Хрватској и Словенији заостале форинте зване Sibusschillinger, преносе их у Турску чиме наносе велику штету држави и народу; због тога се то убудуће забрањује” (преузето из књиге С. Гавриловића, *Прилог историји трговине и миграција Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 67, Београд 1969, 18, 73); Р. Л. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века* (сепарат), у зборнику радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, САНУ, Београд 1970, на више места; исти, *Занатлије и трговци*, 118.

²⁵ Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. VII, 1934, 306, 309; С. Матић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. IV, 219; С. Милекер, *Историја града Панчева*, Панчево 1925, 14; I. Karacson, *Török-magyar oklevéltár (1533—1789)*, Budapest 1914, 279.

складишта соли (али и других производа) довожена је со из рудокопа у Ердељу, а потом извожена Дунавом „у све вилајете“, што је доносило становницима велику добит, па су стога многи постали трговци.²⁶ По Челебијином казивању, 1660. је у Липову стизало „неколико хиљада лаба које доносе и односе храну“. У Јенопољу на реци Бели Криж (Кереш) био је приличан број Срба који су имали свог православног епископа. Трговина се овде налазила у српским и грчким рукама.²⁷

Развитак унутрашњег тржишта — вашари и пијачни дани

Развитак унутрашњег тржишта представља један од елемената који су утицали на привредно и друштвено раслојавање варошког становништва у Угарској (Банат, Бачка, Барања), Срему, Србији и Македонији под турском влашћу. Уопште узевши, извесно је, да је привредна веза између села и вароши била веома жива у другој половини XVII века.²⁸ Селаци су уз то одлазили и на вашаре да би купили потребну робу, што је утицало на развитак унутрашњег тржишта на основу откупа робе новцем. Ту чињеницу треба нагласити зато што је значајна за закључак о степену у којем је село учествовало у робно-новчаном привређивању. То значи да робно-новчана привреда није била затворена целина, тј. без везе са селом у привредном смислу. Типичан пример у том погледу представљали су дубровачки трговци у Србији и другим крајевима који су одржавали веома живе пословне везе са селима у ужој и широкој околини вароши у којима су ти трговци водили своје послове. Робно-новчана привреда није, истина, мењала класне односе на селу, али је свакако утицала на одређене промене у постојећој структури села, а оне се запажају већ од друге половине XVI века.²⁹ Наиме, селаци раја су напуштали земљорадњу и прелазили на изучавање разних заната. Да би спахија добио извесно обештећење (до штете по њега морало је доћи услед промене занимања дотадашњих земљорадника) одређен је тзв. чифт-бозан од сиромашних у суми од 80 аспри, а од богатијих од 100 аспри. Временом је чифт бозан повећаван, о чему је 1660. објављена једна наредба.³⁰

²⁶ Х. Шабановић, *нав. дело*, 526, 528, 534.

²⁷ Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. VII, 1934, 307, 310; Ј. Цвијић, *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву за 1895, 1896, 1897*, Београд 1898, III, 75.

²⁸ О томе вид. Р. А. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 22—37, 38—55.

²⁹ Б. Бурђев, *Сремска канун-нама из 1588/89 године*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, IV—V, Сарајево 1950, 283.

³⁰ Б. Бурђев, *Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма, тимарско-спахијског уређења*, Годишњак БиХ, I, Сарајево 1949, 150; Б. Трухелка, *Стари турски аграрни законик за Босну*, Гласник Земаљског музеја, XXVIII, Сарајево 1917, 444.

Помињани др Браун наводи да је место на коме су одржавани вашари у Лесковцу било „подељено на улице и пролазе према врсти робе која се продаје”. На јесењи вашар у Сремској Митровици доношени су разни плодови које „беспослени људи купују и продају”.³¹ На вашару у Осијеку продавана су разнобојна свилена и ланена одела, разне врсте сукна, затим потрепштине и алати за занатлије. Роба је била изложена или се налазила у затвореним сандуцима. Према писању Е. Челебије, на вашар је доношено по неколико хиљада завежљаја робе, а продаване су и животиње и „друге разноврсне ствари”.³² Дубровачки трговци су довозили на осјечки вашар свиту и другу робу, па уколико је не би распродали на том вашару отпремали су је у Софију.³³ На чувени митровдански вашар у Новом Пазару који је почињао 9. новембра доношени су производи из Босне, Србије и Немачке. Према једном податку из 1657, на вашар у Охриду у Македонији долазили су трговци из уже околине и из даљих крајева.³⁴ Према наређењу султановог дивана од 23. августа 1568, кадије су морале обнародовати да се најпре одржи сабор на Бурџевдан, а потом десетодневни пазар на пазаришту у близини бање Бешлик, у нахији Сидерокапса. Диван је затим 21. августа 1595. наредио струмичком кадији да спречи злоупотребе које чине спахије и јањичари приликом одржавања вашара и сабора у Дељанима.³⁵ Осим трговаца, на вашаре је долазио огроман број људи из ближе и даље околине, и то не само ради купопродаје и других послова него и да би решио неке мање спорове, ради разоноде, итд.³⁶ Дубровачки трговци су понекад уговарали међусобне пословне обавезе (откуп вуне, исплата одређене своте за откуп, и слично) које су морале бити испуњене у одређене договорене дане. Обавезе су обично испуњаване пред отварање панабура или за време његовог трајања.³⁷ Евлија Челебија тврди 1660. да се код вашарских дућана у Араду, у Поморишју, скуп-

³¹ Д. Ј. Поповић, *Путопис др Брауна*, 297; Ј. Радонић, *нав. чланак*, *Годишњица Н. Ч.*, XXIX, 89.

³² Е. Fermeždin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, у зборнику *Monumenta spectantia*, XXII, 354; Ј. Радонић, *нав. чланак*, *Годишњица Н. Ч.*, XXX, 260.

³³ HAD, *Diversa de foris* 95, 79'—80'.

³⁴ П. Косовић и М. Миладиновић, *Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и у турско време*, *Годишњица Н. Ч.*, XX, Београд 1900, 50; Д. Шопова, *Македонија во XVI и XVII век*, *Документи од цариградските архиви (1557—1645)*, Скопје 1955, 25, 81; Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 247.

³⁵ Д. Шопова, *нав. дело*, 25.

³⁶ HAD, *Prepiska*, 17, 91/2233, 18; упор. овде с напоменом 31.

³⁷ HAD, *Diversa de foris*, 119, 188—190; 128, 135—135'.

љало седамдесет до осамдесет хиљада људи „неверне раје, те таки вашар направе, да се не може описати“. На пролећни вашар у Сремској Митровици слегало се четрдесет до педесет хиљада лица, а толико је долазило и у Бању, у Овчарској клисури. Како Челеби пише: „Одржава се панађур, кажу ту се врши куповина и продаја.“³⁸

При проучавању утицаја српског занатско-трговачког слоја, односно српске православне чаршије, на развитак робно-новчаног привређивања мора се имати на уму да су Срби занатлије и трговци под турском влашћу израђивали робу за тржиште а не само по порубини. Класичан пример у том погледу представља молба од 10. августа 1711, али се њена садржина односи на време пре велике сеобе. Молбом су позвани сви чланови српских еснафа у Будиму, или „цеховни људи“, на састанак да би се средили односи између терзија (кројачи, сабови) и ћурчија. Сима Биљановић, кујунџија пореклом из Рудника у Србији, који је у време велике сеобе Срба 1690. прешао у Угарску, изјавио је на састанку еснафа у Будиму да „гди сам годи по вашарих ишао“, свугде су сабови „продавали по вашарих и на кући подстављене менте“ (долама подстављена крзном, ћурак). Из овог податка савременика јасно произлази да су се занатлије, у овом случају сабови (од мађ. *szabo*, кројач „мађарског“ одећа) или кројачи, јављале у двострукој улози: истовремено као занатлије-произвођачи робе и трговци који продају сопствене производе.³⁹ Пазарни дани који су одржавани сваке седмице утицали су донекле на развитак робно-новчаног привређивања и на његово продирање у мања места (Мали Варад, Моровић), али и у велике вароши. Челеби помиње Рибарску пијацу, Средњи трг, Мали пазар у Београду. Пазарни дани се помињу и у Новом Пазару, а било их је раније и по другим местима Турске.⁴⁰

³⁸ Ј. Радонић, *нав. чланак*, Годишњица Н. Ч., XXIX, 53, 89; Г. Елезовић, *нав. чланак*, ИЧ, I, 1—2, Београд 1949, 110, нап. 25; В. Стефановић-Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница за 1827. годину, 109; написали смо да Евлија Челеби преувеличава број становника и оних који су долазили на вашаре, али су његови подаци у основи тачни кад се упореде с Вуковим писањем; вашари су задржали такво обележје и у ослобођеној Србији. Вук бележи да се народ скупао на саборе око манастира „као на панађур“, па је тада долазило „по неколико хиљада душа. Ту трговци продају различиту робу“.

³⁹ Г. Витковић, *Споменици из Будимског и Пештанског архива*, Гласник Српског ученог друштва, Друго одељење, III, Београд 1873, 150.

⁴⁰ Ј. Karácson, *нав. дело*, 258; Ј. Радонић, *нав. чланак*, Годишњица, Н. Ч., XXXI, 269; Х. Шабановић, *нав. дело*, I, Сарајево 1954, 98; Г. Елезовић, *Е. Челебија о Београду*, 52; Д. Чохацић, *нав. дело*, 25; Б. Бурђев, *Канун-нама Босанског санџака из 1530*, Гласник Земаљског музеја, I, Сарајево 1946, 199; у канун-нама Сулејмана Законодавца помињу се пазарни дани; Х. Хаџибеговић, *Канун-нама Сулејмана Законодавца из првих година његове владе*, Гласник Земаљског музеја, IV—V, Сарајево 1950, 373, 375.

Трговци и трговина у поречју Дунава до 1690

Трговина у поречју Дунава, посебно у балканско-средњоевропском простору, што значи између Турске и Аустрије, обављана је непосредно или уз посредовање Дубровчана, Срба трговаца из турског дела Угарске, Србије, Македоније и других области. Аустријски извори из друге половине XVII века сведоче да су Срби трговци у Турској имали трговачке компаније у Будиму, Београду и другим местима. На пример, за отпремање робе између Беча и Београда постојала је посебна организација од две групе. Једну су чинили Срби, Јермени и Грци, турски поданици који су у Бечу држали радње за увозну источњачку робу (Orientwaren, türkliche Waren). Осим њих као власника дућана (Gewölbeinhaber) помињу се и путујући трговци (reisende Kaufleute) и гоничи стоке (Viehtreiber) из Угарске и Турске. Другу групу су чинили Срби, Јермени и Грци аустријски поданици који су имали радње у Бечу. Они су робу произведену у Аустрији извозили у Београд и друга места у Турској. Према тврђењу аустријског резидента Кунца (1673), Срби и Јермени настањени у Бечу одржавали су добре везе са својим пријатељима у Београду.⁴¹

У Прокупљу, Новом Пазару, Београду и другим местима у Србији под турском влашћу у другој половини XVII века постојало је неколико друштава или ортаклука (компанија) које су основали Дубровчани. Преко њих је с једне стране ишао извоз земљорадничко-сточарских производа (вунa, кожа, восак, кордован, у мањим количинама и неки други производи) а са друге увоз разноврсних тканина (раса, свита и слично) са Запада.⁴² Уједињена компанија у Београду држала је поред београдске пијаце још и неке друге пијаце у турском делу Угарске.⁴³ Дубровачке компаније у Прокупљу и Новом Пазару откупљивале су робу на Косову, у Приштини, Новом Брду, Косовској Митровици, Бањи, Пећи, Крушевцу и другим местима Србије под турском влашћу, а дубровачки трговци су набављали робу у Македонији — Скопљу, Куманову, Баковици, Летници и другим

⁴¹ K. von Peec, *Alte serbische Handelbeziehungen zu Wien*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XXVI Bd., Heft 3, Innsbruck 1915, 507; Р. Л. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд*, 172—173.

⁴² HAD, *Diversa de foris*, 74—75, 91—92, 95; 128, 134—135; 190, 129'—131', 132—132b; 114, 295'—296; 119, 188'—190; Преписка, 17, 51/1905; упор. Р. Л. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 43, 149.

⁴³ HAD, *Consilium rogatorum*, 120, 2'—4; 120, 29'—31; Ј. Радонић, *нав. дело*, 270; исти, *Acta et diplomata ragusina*, III, Београд 1939, 844—845; IV, Београд 1941; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV и XV веку*, Историјски гласник, 1, Београд 1949, 61.

местима.⁴⁴ Међутим, дубровачка трговина је започела опадати у другој половини XVII века услед све јаче конкуренције трговаца „сарајлија”, то јест босанско-херцеговачких Срба трговаца, затим Јевреја, Јермена и других. Поред наведених трговаца, у нашим варошима у Угарској, Србији и Македонији је постојао извештан број домаћег становништва који је све више улазио у трговину и занате, тако да се повећавао број чланова занатско-трговачке чаршије. Трговци Срби аустријски поданици одржавали су трговачке и пријатељске везе са својим сународницима трговцима у Бечу и продавали им вуну и другу робу. Трговинџом у Призрену бавила се неколицина трговаца хришћана који су извозили вуну преко Београда у Немачку током 1650—51; подаци казују да је извоз трајао још и 1662, ако не и касније. У новембру 1651. затражено је од аустријских власти да ослободе царине једног трговца Србина из Београда који је превозио две стотине врећа вуне у Аустрију и Моравску.⁴⁵ Турски посланик Хасан-паша тражио је у мају 1651. од Дворског ратног савета у Бечу да ослободи једног Србина царине за пет стотина врећа вуне коју је превозио из Турске у Аустрију. Срби трговци у Коморану жалили су се исте године Дворском ратном савету на потпуковника Босанија јер им је забрањивао да тргују вуном са Аустријом. Дворски ратни савет је тек после шест година наредио Босанију да штити Србе у њиховој трговини! Српски трговци староседеоци у Коморану и Рабу одржавали су тесне трговачке везе с трговцима у Пешти, Београду и другим местима; често су путовали у Беч и на вашаре у Словачку.¹⁶ Трговци из Стоног Београда су после ослобођења од турске власти 1688. ступили у везу са Србима, односно с члановима будимског српског магистрата. Успостављене везе су трајале од краја XVII до седамдесетих година XIX века.⁴⁷

На основу изнетих података чини нам се да се може закључити да је током друге половине XVII века знатно порастао број домаћих занатлија и трговаца који су успешно водили своје ра-

⁴⁴ HAD, *Diversa de foris*, 95, 132—133; 97, 74—75', 181—183, 187—187' 262'—263'; Преписка, 17, 51/1905, 12, за Приштину, Ново Брдо, Косовску Митровицу, Куманово, Скопље, итд.

⁴⁵ Р. Л. Веселиновић, *Војеводина, Србија и Македонија*, 48.

⁴⁶ К. von Rees, *нав. чланак*, 570; Р. Л. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд*, 173; Е. Ферменцин, *Исправе године 1579—1671 тичуће се Црне Горе и Старе Србије*, Старине ЈАЗУ, XXV, Загреб 1892, 179; К. Н. Костић, *Грађа за историју српске привреде и трговине*, Споменик СКА, LXVI, Београд 1926, 161; Е. Браун, *Општи опис Угарске*, Гласник ИД у Новом Саду, VI, 1933, 339; VII, 1934; И. Саказов, *Стопанските врзки међу Дубровник и бугарските земи през 16 и 17 столеће*, Софија 1930, 115; Ј. Valjavec, *Der deutsche Kultureinfluss*, 258.

⁴⁷ И. Јакшић, *Срби у Столном Београду*, Предговор, измене, допуне и закључак Р. Л. Веселиновића, Нови Сад 1962, 22—23; Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник Српског ученог друштва, књ. I, Београд 1873, 168—169.

дионице и радње смештене у склопу варошких, односно српских и других чаршија. Тај занатлијско-трговачки слој је сачињавао основно језгро из кога се развио наш тадашњи грађански слој у Угарској, Србији и Македонији под турском влашћу.

Пораст вароши као израз пораста робно-новчаног пословања

Извесно је да је занатлијски и трговачки слој нашег друштва у знатној мери доприносио постепеном бројном повећању и просторном ширењу наших вароши у којима се у чаршији и на другим местима пословало на основу откупа робе новцем. С обзиром на врсту изворне грађе која нам је била на располагању, није могућно дати податке о положају, величини, изгледу и бројном порасту становништва свих наших вароши и паланки. Оту да се мора поклонити одређена пажња мемоарско-путописној грађи; ту су на првом месту путописна казивања Евлије Челебије која обухватају многе занатско-трговачке вароши током седамдесетих година XVII века. Челеби је, међутим, склон преузимању, чини нам се највише кад наводи број кућа и становништва. Тако је по његовом казивању, Арад под турском влашћу 1660. године имао с темишварске стране 200 кућа, у Деви 1.500 лепих кућа, у Липови 1.500 мањих кућа. У Срему се тај број кретао од 200 до 2.000; у Рачи их је било 500 мањих и већих. У унутрашњој вароши Петроварадина постојало је 200 кућа 1665. године; богата касаба Немци имала је у то време 1.040 кућа, а Земун 400 шиндром покривених сиротињских кућерака. Земун није имао чаршију јер се његово становништво снабдевало у Београду, али су многе београдске занатлије становале у Земуну. У шест махала касабе Ириг налазило се око 2.000 кућа 1665. године, а сви становници су живели од трговине. У то време је шехер Илок са својих 1.160 мањих и већих кућа био најуреднија варош између Београда и Будима; у његовој Доњој вароши било је дванаест муслиманских и пет хришћанских махала.⁴⁸ Челеби је из Срема прешао преко Дунава у Бачку и стигао у Футог који је тада (1665) имао свега 80 прилично сиромашних кућа, а из Футога је отишао у паланку Ковиљ. „Ове земље не спадају у Мађарску, то су српске и бошњачке земље.“⁴⁹ Нова Паланка у Банату на Дунаву, седиште молдавског санџак-бега, није имала више од 300 малих и великих кућа, а исто тако и Вршац.⁵⁰

⁴⁸ Ј. Радонић, *нав. чланак*, Годишњица Н. Ч., XXIX, 53, 55, 60, 87; XXXI, 267, 269, 290, 293; Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, VIII, 1935, 108—109; V₁, 1932, 83.

⁴⁹ Х. Шабановић, *нав. дело*, 527.

⁵⁰ Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, V₁, 1932, 83; VII₁₋₃, 1934, 309—310; Х. Шабановић, *нав. дело*, 537.

Београд је у другој половини XVII века постао један од највећих занатско-трговачких вароши у поречју Дунава под турском влашћу. Томе су у знатној мери допринеле повољне саобраћајнице, сувоземни и водени путеви, односно његов геополитички положај. Према Саказову, отада је у Београду расла дубровачка колонија, а по тврђењу барског надбискупа Петра Масарека, у Београду је 1632. године било 8.000 кућа са око 60.000 становника. Њихов број је стално растао,⁵¹ тако да је до друге половине XVII века порастао на 70.000 становника. Евлија Челеби, који даје тај превелики број, изричито бележи да се град „из дана у дан развија... Како је шехер врло јефтин, то је из других крајева дошло на хиљаду народа и овде се населило“ зато јер је то „једно живо прометно место“. И др Браун такође тврди 1669. да је Београд веома насељена и жива варош, па бисмо у овом случају могли поверовати Челебијином тврђењу да се у Београду 1665. налазило 98.000 душа, а да је порез наплаћиван од 21.000 хришћана. У тај број Челеби није унео војску, племство и улему, него само оне који су били уписани у судски протокол из кога му је порески надзорник дао податке. „Сва београдска раја и повлашћени грађани (begāyā) су Срби.“⁵² Према тврђењу из 1681. године Бованија Баптисте Донада, млетачког баила у Цариграду, а према исказу Београђана, Београд је имао 40.000 душа, док је његов пратилац др Антоније Бенети тврдио да је тај број износио око 50.000 душа.⁵³ Према Челебијином виђењу Београда 1660. године, град је био царски трг коме није било равна. Постојала је Дуга чаршија у којој су биле заступљене све занатлије, а на гласу је била Казанџијска чаршија. Главне улице у чаршији, тргови и махале били су калдрмисани.⁵⁴

Напредовање Ужица било је условљено повољним географским положајем; преко њега су од половине XVI века пролазили каравани из Никопоља у Бугарској за Дубровник. Према Челебији, у Ужицу се 1664. године налазило око 4.800 кућа; мада он чешће претерује, чини нам се да је тај број приближно гачан ако се узме у обзир чињеница да су Срби приликом устанка у Ужицу у октобру 1688. побили у граду 12.000 Турака.⁵⁵ Затим до-

⁵¹ М. Ванино, *Исусовци у Београду у XVII и XVIII столећу*, Врела и приноси, IV, 1934, 5; упореди Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, 88—89.

⁵² Х. Шабановић, *нав. дело*, 91—92.

⁵³ Г. Станојевић, *Два описа Београда из 1681. године*, Историјски гласник, св. 1—2, Београд, 1975 (сепарат), 136, 138; Д. Ј. Поповић, *Путопис др Брауна*, Гласник ИД у Новом Саду, VII₁₋₃, 1934, 285; К. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum illustrantia*, Гласник Земаљског музеја, XXI, Сарајево 1909, 386; Г. Елезовић, *Е. Челебија о Београду*, 50; Д. Чохаџић, *Путовање*, 10.

⁵⁴ Х. Шабановић, *нав. дело*, 88.

⁵⁵ Ј. Саказов, *Стопанските врски*, 122, 146; И. Руварац, *Прилози и грађа за повест о српским манастирима*, Старинар, V, Београд 1888, 48; Г. Елезовић, *Из Путописа*, 115; Ј. Радонић, *нав. чланак*, Годншњица, Н. Ч., XXX, 273.

лази Нови Пазар који је током XVI и XVII века израстао у једно од најважнијих средишта робно-новчаног пословања у Србији под турском влашћу. Према Саказову, дубровачка колонија у овој вароши започела је расти почетком XVII века, кад је у њој било хиљаду кућа, према казивању Француза Лефевра. Дубровачки трговци су почетком XVII века набављали коже у Новом Пазару. До друге половине XVII века, број кућа у вароши попео се на 3.000, а Дубровчанин Матија Гундулић каже за варош да је terra similmente grossa nella detta provincia di Segua. Четири године касније (1678), надбискуп барски Андрија Змајевић пише да је Нови Пазар terra ben populata. Кабога је тврдио 1706. да се у Новом Пазару пре његовог спаљивања у време српског устанка 1689. налазило око 12.000 кућа.⁵⁶ И Прокупље је такође било једна од веома важних и великих занатско-трговачких чаршија, са знатном улогом у развијању робно-новчаног пословања. Почевши од XVII века, у њему је почела расти дубровачка трговачка колонија са дућанима који су се изгледа претежно налазили на тзв. Горњој пијаци (Горња плаца). Колонија је 1661. године сачињавало петнаест кућа према казивању Петра Богданија. Један аустријски савремени извор из 1689. помиње Прокупље као отворену и велику варош (Procopie so eine zwar offene aber grosse Stadt); у истом извору се помиње и Качаник као велика варош (Caczianeck eine grosse Stadt).⁵⁷

И мање вароши у Србији под турском влашћу имале су такође одређену улогу у развоју робно-новчаног пословања, односно занатско-трговачке чаршије. Преко Ниша је коришћен пут за извоз коже из североисточне Бугарске под турском влашћу, а тако исто из Софије и Пловдива. Према Челебији, Ниш је био шехер (варош) који је 1660. године имао 2.060 приземних сиротињских кућа, а у чаршији се налазило две стотине дућана с разноврсном скупоценом робом. Аустријски генерал Донаг Хајзлер помиње Ниш 1689. у једном извештају цару Леополду I као место од три до четири стотине кућа. У Јагодини је 1660. по Челебијином писању било 1.500 кућа, пространих, приземних и на спрат, као и две стотине дућана. Целокупно становништво Јагодине су потури „који говоре бошњачки“; према Шабановићу, тим изразом је означаavano домаће становништво које је примило ислам (потур, потурица).⁵⁸

⁵⁶ Архив САНУ, Prop. fide, св. VI, Scritt corrisp., Vol. 473, № 21; Ј. Саказов, *Стопанските врзки*, 21, 32—33, 57, 66; В. Јелавић, *Крачки француски пугопис кроз Херцеговину и Новопазарски санџак 1611*, Гласник Земаљског музеја, XIX, Сарајево 1907, 478; К. Horvat, *Monumenta historica*, 387; Д. Чохашић, *Пуговање*, 24; К. Н. Костић, *Наши нови грдови на југу*, Београд 1922, 30.

⁵⁷ HAD, *Diversa de foris*, 78'—79', 84, 86—86'; Архив САНУ, Prop. fide, свежањ V, Lett. ant., Vol. 309, fol. 56, 123; КА у Бечу, Feldakten 1689, 13, Prot. 32.

⁵⁸ Архив САНУ, кут. LXVIII, број 7893, 5а; Ј. Саказов, *Стопанските врзки*, 145; Х. Шабановић, *нав. дело*, 63—64, 67—68, нап. 58.

Поменули смо вашар у Охриду на који су долазили трговци из уже околине и из даљих крајева. Према Челебијином казивању из 1668, Охрид је био веома развијен шехер, богат и велико трговачко место као на пример Багдад, Каиро, Кавала, Цариград. Те године се у великој охридској тврђави налазило свега 160 хришћанских кућа, уметнички саграђених, са тремовима, докситима и прозорима који су били окренути према језеру. Све те лепе и добростојеће куће „припадају неверницима“, а подигнуте су једна изнад друге у облику амфитеатра.⁵⁹ Иза пописа царских цамија, Челеби помиње и шест хришћанских манастира у добром стању, са по четрдесет до педесет калуђера. Према једном извештају из 1658, Охрид је веома леп и „пуни хришћана шизматика Срба“.⁶⁰ Кад описује шехер Скопље, Челеби наводи да у њему има око 10.060 лепих кућа, приземних и на спрат. Занатско-трговачка чаршија се састојала од 2.150 дућана; од тргова и пазара су најлепши: чаршија продаваца памучних тканина, чаршија занатлија који су израђивали свилене тканине, затим су ту још чадорције, папуције, бојације и тачације. У скопским чаршијама су свакако пословали Јермени, Бугари, Срби, Јевреји и Дубровчани, што се може закључити на основу података да су у Скопљу постојале њихове богомоље. Цркву нису имали једино Дубровчани, иначе познати под називом „Латини“, него су богослуженије вршили у српским црквама.⁶¹ Едвард Браун је оценио 1669. да је Скопље добро насељена и највећа варош у тим крајевима; и савременик Атанасије Даскал Србин сведочи да је Скопље „многородни град“. У аустријским изворима из 1689. помиње се Скопље као варош „огромне величине“ са 10 до 12 хиљада кућа, а генерал Пиколомини, који га је освојио крајем октобра 1689, проценио је да је у граду живело око 60.000 становника. Приликом освојења Скопља пуковник Чаки је по генераловом наређењу рекогносцирао Скопље у коме није било живе душе, варош је била пуна намирница, а трговачке радње с разном робом отворене.⁶² Сарајево се додуше налази ван оквира нашег проучавања, али пошто су његови босанскохерцеговачки трговци трговали по Србији и Македонији, и пошто је и оно било живо занатско-трговачко средиште, то је вредно поменути да су га Французи већ 1624. упоређивали по величини с Венецијом и Паризом.⁶³

⁵⁹ Х. Шабановић, *нав. дело*, 551, 554.

⁶⁰ *Исто*, 557; В. Поповић, *Путотис*, Гласник ИД у Новом Саду VII-3, 1934, 288.

⁶¹ Х. Шабановић, *нав. дело*, 281, 285.

⁶² Д. Ј. Поповић, *Путотис*, 289; Г. Елезовић, *Е. Челебија о Скопљу*, Зборник Јужне Србије, I, Скопље 1936, 314—315; Д. Чохашић, *Путовање*, 28; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien* 1689, Mittheilungen des k.k. Kriegsarchivs, NF, II Bd., Wien 1888, 138—139, и нап. 1; М. Костић, *Спаљивање Скопља 26 и 27 октобра 1689*, Јужна Србија I, Скопље 1922, 126.

⁶³ М. Веснић, *Један Француз у Сарајеву 1624. године*, Босанска вила, бр. 3—6, 1910, 59—60; Ј. Радонић, *Римска курија*, 92.

Пословне везе београдских и бечких трговаца — Имовно стање варошког занатлијско-трговачког слоја до 1690. године

Већи развитак аустријско-турских трговачких веза настао је од тренутка кад је султан Мехмед IV (1648—1687), 7. децембра 1665. издао ферман да трговци из Аустрије могу слободно трговати по Турској. Из дописа Дворског ратног савета од 12. јануара 1671. произлази да су се у Аустрији у последњим годинама намножили Срби, Грци и Јермени, турски поданици, који се иначе до пре неколико година нису могли срести у Бечу.⁶⁴ Трговац Србин Јован из Београда (Raize Johann aus Belgrad; Raize Johann von Griechisch-Weisenburg) путовао је седам пута из Београда у Беч између 1663. и 1668, а то су чинили и други трговци Срби, на пример Стефан (Raize Stephan), Лука, Јован Крух (Khruch), Михаило Марковић и други.⁶⁵ Судаћи према именима извозника робе из Беча у Београд, осим Срба било је и Јермена (Јован Михаило Нар, Тома Манигаш), можда понеки Немац, односно Аустријанац (Johann Khrungs, Arnoldt), Цинцарин (Demetri Damassy) Италијан (Georg Founerari) и Дубровчанин (Johann Grigoritsch или Griekhherisch).⁶⁶ После неколико година од издавања фермана о слободи трговине избила је конкурентска борба на бечком тржишту између Друштва бечких трговаца (Gremium der Wiener Kaufmannschaft) и српских трговаца који су боравили у Бечу. На основу декрета од 18. августа 1671, посебни комесар је морао онемогућавати Србе да извозе робу из Беча у Турску.⁶⁷ Доњааустријска влада је почетком јуна 1678. послала декрет варошком комесаријату у Бечу на основу кога су готово сви Срби трговци удаљени из града. Декрет се није односио једино на неколицину трговаца, вероватно Јермена и Цинцара (Јован Диодато, Константин Чиријак) којима је дозвољено да и надаље тргују „турском робом“. Наиме, реч је о поверљивим људима који су чинили знатније услуге бечком двору, на пример Чиријак и Франц Кољчицки (вероватно пореклом Пољак) који се изјашњавао као Србин (ein geborner Raize), а иначе је био трговац у Леополдштату, затим Петар Георги(јевић?) Даниел Рис, Петар Киковић (Cisowic, Буковић?), Аслан Михаал (вероватно Јерменин) и Георгије Михаиловић (Original Serbe), бивши слуга Јохана Баптите Казанова, ранијег аустријског резидента у Једрену.⁶⁸ Габриел Зенорис, курир Оријенталне компаније, жали се 1668. на Србе, Јермене и Грке да су турске уходе.

⁶⁴ Р. А. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине*, 172.

⁶⁵ *Исто*, 173.

⁶⁶ *Исто*.

⁶⁷ ННСА, Fasz. 189, fol. 812—817.

⁶⁸ ННСА, Fasz. 172, S. 251, fol. 639—642; Fasz. 174, S. 256, fol. 763—766; K. von Pees, *нав. чланак*, 509; K. Weiss, *Geschichte der Stadt Wien*, II Abtheilung, die neue Zeit und Gegenwart, Wien 1872, 68.

Писмом из Београда од 31. марта 1671, аустријски посланик Јохан Филип Берис скренуо је пажњу аустријским властима на то да се треба веома чувати Срба у Бечу, који су иначе у граду посаграђивали чврсте куће. И по тврђењу аустријског резидента Кунца из средине фебруара 1674, бечки Јермени и Срби су извештавали своје пријатеље у Београду о догађајима у Бечу, особито у Дворском ратном савету који је стога на једној својој седници прекорео Оријенталну компанију.⁶⁹

Тешко је израдити приближно потпунију и тачнију слику имовног стања варошког занатлијско-трговачког слоја српског друштва у другој половини XVII века. Подаци у Пећком катастиху дају одређеније податке о селу и сељацима него о варошанима; у њему се помињу варошани као заједнички дародавци Пећкој патријаршији. Примера ради наводимо да је Махала преко Мориша у Араду приложила 1666. године 4.000 аспри. „Васи[сви] варошани“ Нове Паланке приложили су исте године 2.000 аспри, Варош Липова је поклонила 3.000 аспри, итд.⁷⁰ Трговци су се вероватно бојали да дају „у писанију“ већу своту новца под својим именом из страха да ће им турске власти повећати дажбине. За такво тумачење има основа; на пример, један трговац из Београда је 1664. тврдио Енглезу Џону Бурбурију да хришћани не смеју показивати своју имовину пред Турцима нити смеју живети у изобиљу, пошто би сваки такав хришћанин „одмах преким путем био притиснут, натоварен таксама и порезима и опљачкан“ и то „без икаквог разлога и правде, без икакве помоћи“.⁷¹ Кад пише о трговцима, Евлија Челеби помиње њихово имовно стање често уопштено и не набраја из чега се састојало њихово богатство. Извор богатства Баје на левој обали Дунава треба тражити у живом пословању његовог пристаништа, односно скеле која је представљала велики саобраћајни чвор целе Бачке и Влашке, тј. Баната.⁷² У Тителу има „трговаца богатих преко сваке мере“; њихово богатство је потицало од трговине ердељском сољу која је била ускладиштена у три стотине магацина. У Новом Бечеју на левој обали Тисе било је такође богатих трговаца, а слично је било у Бечкереку, Вршцу, Новој Паланци и другим местима. У Бечкереку се 1660. помиње џамбас Никола као поклонавац Пећкој патријаршији, а после шест година и „Грк“ Милош. Дворска комора у Бечу је 1666. године одузела 1.500 дуката од српских трговаца Јакова и Илије због прекршаја неких прописа који су се односили на трговину.⁷³

⁶⁹ Р. А. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине*, 171—178; К. воп Реес, *нав. чланак*, 505—506; М. Ванино, *Мисијска извјешта*, 2, 56.

⁷⁰ С. Матић, *Катастиг пећки*, IV, 210, 450, 454—455; V, 72, 76.

⁷¹ Ст. Новаковић, *Путничке белешке о Балкинском Полуострву*, 8.

⁷² Х. Шабановић, *нав. дело*, 521—522.

⁷³ С. Матић, *Катастиг пећки*, IV, 212, 219; Г. Елезовић, *нав. чланак*, Гласник ИД у Новом Саду, IV, 458; VII, 306, 309—310, А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 258, 481.

У својој *Хроници*, штампаној у Нирнбергу 1686, исте године кад је гроф Мерси освојио Арад од Турака, Боецијус наводи да је Мерси затекао у тој вароши многе Јевреје, Србе и Турке; ако је веровати Боецијусу, гроф Мерси је од једног трговца Јеврејина запленио више од тоне злата. Срби и Турци су такође били веома богати; тако је Мерси од дванаест Срба трговаца запленио милион форинти осим онога што је иначе нађено код других.⁷⁴ Занимљиво је истаћи да се међу приложницима Пећкој патријаршији не налази ниједан од поменуће дванаесторице Срба трговаца који су свакако трговали на велико кад су успели да згрну толики новац. Иначе нам је познато из писма које је Дворски ратни савет упутио 12. јануара 1671. године Дворској комори у Бечу да су се многи Срби трговци из Београда и Будима поред трговине бавили и изношењем злата из Аустрије у Турску.⁷⁵ У другој половини XVII века било је Срба трговаца у Коморану, Немет Сатмару, Каши, Еперјешу и другим варошима Угарске. У Рабу су пословали трговци житом, али не располажемо подацима о њиховој финансијској снази.⁷⁶ Извесно је да је трговина у то време морала бити веома уносан посао. У времену од 1663. до 1668. године, 45 трговаца из Београда обавило је 82 трговачка путовања у Беч, а истовремено су 22 трговца из Пеште путовала у Беч 29 пута. У уносној трговини сведочи посредно и пример Георгија Михаиловића који се одлучио да као Србин постане извозник источњачке робе (*Orientwaren-Importeur*).⁷⁷ Богатство многих трговаца у српскоправославној занатско-трговачкој чаршији није потицало само од трговине него и од разних облика пољопривредне делатности. Домаћи и дубровачки трговци у Србији под турском влашћу имали су своје чифлуке или феудалне поседе које су сами обрађивали преко чифчија, беземљаша. Др Браун помиње 1669. да се код Јагодине налази чифлук „на имању једног богатог трговца из Београда“ где је био примљен као гост.⁷⁸

Дубровачки трговци су током XVI и XVII века куповали непокретна имања у Србији: дућане или догане, винограде, куће

⁷⁴ Т. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichische-türkischen Kriegen*, Wien 1854, 29; М. Костић, *Досијеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952, 202, нап. 15, где делимично помиње тај извор; услед штампарске грешке стоји стр. 92, уместо 29 Брићеве књиге.

⁷⁵ К. von Rees, *нав. чланак*, 507; о изношењу новца из Аустрије у Турску упор, текст напомене 24 у овом раду.

⁷⁶ КА, Prot. exped. за јул 1690, 300а.

⁷⁷ К. von Rees, *нав. чланак*, 503, 509; Ст. Новаковић, *Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669*, Споменик СКА, IX, Београд 1891, 38.

⁷⁸ Исто.

и друге баштине.⁷⁹ На једном од таквих чифлука, у Брезници код Пријепоља налазиле су се 1662. године пољопривредне зграде са доста вина, или обори за разноврсну крупнију (волове, јуна, краве, коње, жаребад) и ситнију стоку. Од пољопривредних производа, на чифлуку се налазила извесна количина стрних жита, затим вуне јарине и суже, од сточарских производа сир и масло, а од живине гуске. Браун је видео још и пољопривредна оруђа или сермију, плужни раоник, мотике, секире, трнорезе, косириће за виноград, седло, узде и друго.⁸⁰ Привредно оснажени и утемељени кућама, виноградима и другим баштинама, дубровачки трговци су се одомаћили у Прокупљу, пожелели се мештанкама и временом се претопили у српски староседелачки грађански staleж чинећи се „мало помало једнаци карстјанима рођенијем у овој земљи“. У Прокупљу им се број толико повећао да су до 1680. заузели пола вароши или, како се у једном писму наводи, да су „по Прокупља окућали“.⁸¹ Претапање дубровачког елемента допринело је јачању српскоправославне занатско-трговачке чаршије под турском влашћу, што представља занимљиву појаву у животу варошког становништва у Србији током друге половине XVII века. С друге стране се запажа појава да су се неки Срби рођени у Србији и настањени у Дубровнику, лако претопали у сродну средину. Јован Буров, рођен у Крушевцу (Jovanac Ghurov da Cuscevac), дошао је као дете у Дубровник, ступио млад 1656. у службу Дубровачке Републике као барабанта (војник) и у њој остао 36 година. У разним мисијама је више од стотину пута одлазио у Албанију, Македонију, Босну, Србију, Грчку и Бугарску, све до граница Трапезунта; у Цариград је путовао 22 пута уз очигледну животну опасност. Изнемогао и под бременом година замолио је 1. априла 1692. да буде пензионисан.⁸²

Општу слику социјално-економског састава, односно друштвене раслојености српског друштва под турском влашћу у XVII веку, укључујући занатлије и трговце, дају посебни обрасци за писма (питака, епистолар) пећког патријарха Максима Скопљанца из 1656. године. Из адресата епистолара види се да је срећену врсту писама требало упућивати „благочестивим гос-

⁷⁹ NAD, *Diversa de foris*, 84, 75—75' (1602), 78—79' (1603), 82—82' (1600), 84'—85 (1567), 83 (1597), 79'—80 (1607), 80—80' (1604) итд.; *Преписка*, 17, 51/1905, 7.

⁸⁰ NAD, *Div. de foris*, 106, 176—177; *Преписка*, 17, 91/2234, 58; упор. Р. Л. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 77, 165; Р. Самаршић, *Дубровчани у Београду*, Годишњак Музеја града Београда, II, Београд 1955, 74; исти, *Дубровчани у Београду у XVI и XVII веку* у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 447.

⁸¹ NAD, *Prepiska*, 17, 51/1905, 7, 10.

⁸² NAD, *Consilium rogatorum*, 132 (1692—1693), 32—33; упор. Р. Л. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у аустро-турским раговима у XVII и XVIII веку*, посебан отисак из публикације *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 113; исти, *Војводина, Србија и Македонија*, 77—78.

людом агам, спахијам, јузбашам, одабашам, барјактаром, марто-лосом, кнезозом, воеводам, кметовом и кметским синовима, трговцем, терзиам, ћурчиам, кујунџијам, маиданџијам, ковачем, старцем и старицам, орачем и копачем, старешинам кућним, домостроителним маистором [зидарима], кириџијам, путником и всјем православним христијаном великим же и малим“.⁸³ На основу тога се види да је српско и варошко становништво достигло знатан ступањ раслојености, па смогамо да се не може прихватити тврђење генерала Доната Хајзлера из 1689. како у Србији „нема племства, него су ови сељаци“.⁸⁴ С друге стране се види да епистолари Пећке патријаршије дају стварну слику, односно да одговарају српским друштвеним и политичким односима под турском влашћу, а не супротно.⁸⁵

Занатлије и трговци у Угарској од 1690. до 1727. године

Према једном попису из 1699, у Бачкој је у три среза — бачанском, сомборском и бајоком — било 47 места са укупно 298 занатских радионица, од којих 31 у Сомбору. Није нам познато колико се занатлија налазило у самом Бачу после истеривања Турака, али се у попису доње Бачке из 1696. помињу ћурчије Радивој и Петар, колари Лука и Тадишко, терзија Радосав и ковач Михо.⁸⁶ У Футогу је 1698. радио сразмерно велики број занатлија, а још више трговаца. Према поменутом попису, у Футогу је било 5 бравара, 4 лекара, 3 терзије, по двојица ћурчија, месара и чизмара, један кујунџија и један произвођач вина. Према спецификацији из половине априла 1698 (о томе од кога су у Футогу узете намирнице без решења) помињу се још абаџија воденичар, таџиџија, екмџија, свилар (?) и тројица колара.⁸⁷ Извесно време после екслобођења од Турака, Баја је била знатно српско варошко-трговачко средиште тако да су у њој 1727. живели и радили 8 кројача, по 6 ћурчија, месара, ковача и ужара, 5 рибара, по 4 гостионичара, тесара, џипелара, по 3 зидара, кожара, салпунџије и чизмаџије, по 2 бравара и пивара, најзад во-

⁸³ Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 35, Београд 1869, 61—62.

⁸⁴ Архив САНУ, кутија LXVIII, бр. 7893, лист 5а.

⁸⁵ Ј. Радонић, *Епистолари манастира Продрома (Слепче)*, Споменик СКА, XLIX, Београд 1910, 56.

⁸⁶ Д. Ј. Поповић и Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796.* Нови Сад 1936, 29; Р. Шмит, *Најстарији попис становништва Новог Сада*, Гласник Историјског друштва, VI, 1933, 191—192; упор. В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, у зборнику *Војводина*, II, Нови Сад 1940, 196.

⁸⁷ Д. Ј. Поповић и Ж. Сечански, *Грађа*, 38; Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, недатирано, Београд, 79; Р. Л. Веселиновић, *Занатлије и трговци*, 116—117.

деничар, пекар, бравар, кујунџија, ткач, опанчар, терзија и седлар.⁸⁸ Петроварадински Шанац, потоњи Нови Сад, био је село са 32 куће крајем XVII века (1698). У њему је живело тринаест занатлијских породица: терзије Пећни, Новаковић, Степановић, хлебари Михаиловић, Зреко, Сарија, месар Перовић, бравар Лакатош, произвођач вина Марко Сава, ћурчија Буро, сапунџија Недељко и хирург Јанко Михаљић.⁸⁹ Петроварадински Шанац је лаживео сразмерно брз успон до 1715. године кад је у њему радило 48 занатлија, а трговином се бавила 23 трговца.⁹⁰ У Сланкамену у Срему, приликом пописа становништва 1702. године уписане су следеће занатлије: бозација Марко, воденичар Мирко, бербер Мишко, абација Остоја, ћурчија Милош и чизмаџија Марко. По околним селима се обично помињао по један занатлија.⁹¹ У Сремским Карловцима је 1702. пописано 60 занатских и трговачких радионица, од чега је било 13 занатских: три ћурчије са једним ћурчибашом, затим чарукџија (опанчар), лулеџија, асурџија, табак (кожар), чизмаџија, дунђерин (столар, дрводеља, тесар и зидар уједно), сапунџија и воденичар. У Даљу у Славонији је радио сарач Павле. У једном попису се за Даљ каже 1706. да је за време турске власти био варош на гласу и да је те године у њему постојало „дућана-занатлија 16“. У Осиеку је 1697. радило 6 чарукџија, један мутавџија (мајстор који прави покривце и сличне ствари од кострети) и један бозација.⁹²

У Задунављу (Dunántúl[i], подручје с десне стране Дунава, Барања), посебно у баранској и толнанској жупанији, живео је приличан број српског и хрватског становништва. Према попису из 1715. године, после устанка Ференца II Ракоџија, као градска насеља, односно вароши (civitas) помиње се Печуј (Pécs) са четири трговишта (oppidum): Сечуј, Мохач, Шиклош и Печварад, те 257 села. Исте године је у толнанској жупанији пописано седам трговишта: Домбовар, Пинцехељ, Шимонторња, Сексард, Толна, Пакш и Фелдвар, са 39 села и заселака.⁹³ После истеривања Турака, у Печују је 1698. извршен попис становништва у којем се помињу три „Грка“ Марко, Георгије и Митар, солари Павао и Иван Сељанин, по четири чизмаџије и ћурчије, по три

⁸⁸ Т. Смичклас, *Двијестагодишњица ослобођења Славоније, други дио: Стоменици о Славонији у XVII вијеку (1640—1702)*, Загреб 1891, 292, 294—295, 297, 301, 305, 307.

⁸⁹ Вид. напомену 86.

⁹⁰ Р. А. Веселиновић, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, прештампано из Зборника Матице српске, Серија друштвених наука, св. 13—14, Нови Сад 1956, 116.

⁹¹ Т. Смичклас, *Двијестагодишњица ослобођења Славоније*, нап. 88; Р. А. Веселиновић, *Занатлије и трговци*, 114.

⁹² Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци 1902, 176; Т. Смичклас, *Двијестагодишњица ослобођења Славоније*, 49, 65, 288—289.

⁹³ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, III, Нови Сад 1974, 5—8, 13—16.

табака, бозације, чанкације (израђивачи дрвеног посућа), по два дунђерина, ћурчије и терзије, затим папуџија, воденичар, ћебеџија, млинар, крзнар, мутаџија, перчинџија, ћуланџија (ложач у бањи) и таракџија (чешљар, брдар).⁹⁴ У Дуна Фелдвару (Zemlen) је за време турске власти постојала паланка опасана шанцем и утврђена палисадом, са 60 кућа војника, а поред паланке се налазило трговиште (Marktfleckh) са око 140 кућа. Пописом из 1696. утврђено је да у трговишту раде ћурчије Дмитар и Остоја, ковачи Милош и Радојица, бравар Петар, кројач Иван и бозација Вукосав. У попису се каже да је поред осталих било и трговаца, али њихов број није наведен.⁹⁵ Сечуј је за време турске власти био веће место, о чему сведочи др Едвард Браун кад је на путу из Будима у Београд пропутовао кроз њега 1669. и назвао га великом вароши. У Сечују је видео развалине неког старог града и „један нов хан или каравансарај“,⁹⁶ што указује на то да су у њему били донекле развијени занатство и трговина. То би могао бити један од разлога зашто су се и Срби после Ракоџијевог устанка вратили из Славоније у Сечуј. Између 1711. и 1713. у њега се доселило 7 абација, 3 чизмара, по 2 ћурчије и каспина, затим калаџија, чарукџија (опанчар), сапунџија, капамаџија, дунђерин, ковач, колар, табак и бозација.⁹⁷

Занатлије и трговци у великој сеоби 1690. године

Великом сеобом Срба 1690. године било је поред осталих друштвених слојева обухваћено и варошко становништво, махом занатлијско-трговачки слој српскоправославне царшине из Призрена, Пећи, Ниша, Крушевца, Ужица, Пожаревца, Београда, Ваљева, Зајечара, Карановца и других већих места. Велике масе избеглица из села и вароши кретале су се према Београду долином Ибра, преко Новог Пазара и Студенице, низ Западну и Јужну, односно Велику Мораву. Пристизање избеглица у Београд и околину трајало је почев од бекства патријарха Арсенија III Црнојевића из Пећи у Београд почетком јануара 1690. све до поновног пада Београда под турску власт 8. октобра исте године. Избеглице су образовале многе збегове у Београду и његовој околини, особито после пада Ниша под турску власт. Тада се иселио велики број становништва нарочито из Поморавља. Изнурене услед тегобног путовања и уплашене од турске освете, избеглице су се сместиле по збеговима с нешто најпотребнијих ствари, али

⁹⁴ Д. Ј. Поповић, *Печуј 1698. године*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. VII, 1934, 323—326; Д. Ј. Поповић и Ж. Сечански, *Граба*, 1—6.

⁹⁵ Д. Ј. Поповић и Ж. Сечански, *Граба*, 21.

⁹⁶ В. Пандуровић, *Сечујски Срби 1711—1713*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. VIII, 1935, 121—122.

⁹⁷ *Исто*.

су понеле и новац, сребро, чаше, ћердане, појасеве и друге вредне предмете. Занимљив је пример пожаревачког сапунџије Стевана Ђодоровића који је уз приличну своту новца понео и целокупан бакарни сапунџијски алат од неколико мањих и већих казана за кување сапуна, затим казан за печење ракије и доста земљаног и каласаног посуђа. Свакако се надао да ће у Београду обавлати свој занат, али га је сеоба однела чак у Будим, па је свој алат оставио у Београду код Михаила Филиповића.⁹⁸ У међувремену од турског освајања Ниша 8. септембра до поновног пада Београда под турску власт 8. октобра, многе избеглице из Србије и Македоније расуле су се из збегова у околини Београда јужно од Саве и Дунава. Два дана пре почетка турске опсаде Београда, командант града генерал Аспремонт отпремио је „варошане и Србе“ на њиховим лађама у Сланкамен и Петроварадин 29. септембра. Пуковнику грофу Архинту је наредио да пошаље преко Саве све оне који су се затекли у Београдској тврђави, међу њима и све Србе, а да задржи више од четрдесет немачких грађана.⁹⁹

Економско и финансијско јачање занатлијско-трговачког слоја у новим условима на тлу Угарске 1702—1720. године

Као типичан пример економско-финансијског јачања занатлијско-трговачког слоја српског друштва у новим условима на тлу Угарске може послужити варош Будим, о коме иначе постоји сразмерно обиље објављене грађе. Већина избеглица занатлија и трговаца настанила се у Будиму, Коморану, Острогону, Пешти, Сентандреји, Стоном Београду и другим местима. У Будиму је 1702. било пописано 475 пореских обвезника Срба, од којих су 104 били занатлије: 33 абације, 25 ћурчија, 7 ћебеџија и по 6 месара, пекара и „мајстора“ (не наводи се које врсте), 4 сапунџије, по 2 берберина, таћације, капације, дунђерина, ковача и бравара, затим терзија, капамација (који је справљао капаму: јело с месом и поврћем), кујунџија, лулеџија и бозација. Из пореског описка зна се да су осим кочијаша, волара, ковача и бакала постојали ћурчије, абације, табаци, мумџије, бојације, сабови, симиџије, туфегџије, капамације, кујунџије, таћације, фурунџије, ћебеџије, ковачи, бербери, терзије, бозације, касали, лулеџије, дунђери, балугџије (рибар), халвације, опанчари, кашикари, фурдације, сабљари и сапунџије.¹⁰⁰ Један број наведених занатлија били су староседеоци јер су живели у Будиму још

⁹⁸ Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СВД, III, 446—447.

⁹⁹ Р. А. Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије од 1688. до 1690. године*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974; 493.

¹⁰⁰ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, Београд 1952, 26—30, 138—139; Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СВД, III, 1873. 72, 74, 79, 220; Р. А. Веселиновић, *Занатлије и трговци*, 120.

за време турске власти, а други део се доселио у току велике сеобе. То се види из молбе од 10. августа 1711. у Таба[ха]ни којом се позивају неке занатлије чланови еснафа, звани „цеховни људи“, да би се средили односи између сабова и ћурчија: „Призвасмо добрих и почтених старих људи, прво Будимце старе који су овде и за Турака стајали и Биоградаца, и Рудничана, и Бечкеречана и од остали градова и вароши цеховне људи.“ Од позваних мајстора су именовани Сима Биљановић, кујунџија из Рудника, стар 69 година, и Дамјан, „текмокер“ (der Deckmacher, ћебеџија) из Београда.¹⁰¹ Порески дефтер из 1720. је драгоцен по подацима које пружа; из њих се сазнаје да је највећи број занатлија пореских обвезника (146) био пореклом из наших крајева јужно од Саве и Дунава, а само је 21 дошао из наших крајева северно од тих река.

Задржаћемо за тренутак нашу пажњу на Крушевцу, с једне стране као значајном месту у систему турске управне поделе насеља, а са друге као једној од мањих занатско-трговачких чаршија српског грађанског staleжа и седишта мањих дубровачких компанија које су углавном трговале вуном и воском. Крушевац је временом под турском влашћу постао типична исламско-хришћанска варош. Његов српскоправославни занатлијско-трговачки staleж је имао значајну улогу у обнављању јавног живота који се развијао у Будиму на основу привилегија што их је српски народ издејствовао од аустријских владара крајем XVII века. Из Крушевца су се за време велике сеобе Срба доселили у Будим занатлије Живко Ратковић, Јован Цветиновић (Цветковић), Ранисав Ратковић, Стојан Марковић, вајда, Павао Станковић, Бошко Ранисављевић, Михаило Станковић и Остоја Завишић. Они су вероватно успели да пренесу нешто новца и покретне имовине, па су одмах по досељењу могли обављати занате, а можда и трговачке послове (Живко Ратковић је понекад забележен и као трговац, мада је плаћао 9 форинти пореза на занат). То им је омогућило да економски и финансијски ојачају, да покупују куће и винограде, на шта су плаћали одређен порез. Из описка разрезаног пореза од јуна 1720. види се да су међу њима постојале приличне имовинске разлике. Порез на винограде, куће и занат плаћали су Живко Ратковић 23 форинте и 48 крајцара, Јован Цветиновић 10 форинти и 10 крајцара, Ранисав Ратковић 9 форинти и 80 крајцара, Стојан Марковић 5 форинти, Павао Станковић 4 форинте и 75 крајцара, Бошко Ранисављевић 3 форинте и 75 крајцара, Михаило Станковић 2 форинте и 35 крајцара, Остоја Завишић 1 форинту и 80 крајцара.¹⁰² Од наведене осморице Крушевљана, 1741. се помињу само тројица

¹⁰¹ Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, III, 150; упор. К. Н. Костић, *Рударство, рударски предели и центри у српским земљама турског времена*, Наставник, XXIV, Београд 1912, 88.

¹⁰² Р. А. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани*, 121.

приликом разрезивања своте за исплату дуга од 549 форинти који је учињен за опште народно-црквене потребе. На сваку форинту државног пореза („краљевска порција“) биле су разрезане по 2 форинте и 9 крајцара, тако да је Живко Ратковић имао да плати 30 форинти и 17 крајцара, Јован Цветиновић 5 форинти и 48 крајцара и Ранисав Ратковић 2 форинте и 38,5 крајцара.¹⁰³ Из Призрена су се у Будим доселили Стојан Радојковић, Милутин Стевановић, Орестије Радишић, Јосиф Стевановић, Христифор Турвиновић (Тутриновић?),¹⁰⁴ а из Пећи занатлије Мишко Ивановић, Живан Бранковић, Младен Пеко, Јосиф Ненадовић и још неки. Слично Крушевљанима и Призренцима, поједини од њих су учествовали у јавном друштвеном животу Будима. Ако висину разрезаног пореза узмемо као мерило богатства, онда је Јосиф Ненадовић био један од најимућнијих занатлија који су се доселили из Пећи у Будим 1690. године.¹⁰⁵

Поменуће занатлије су се прилично брзо снашле у измењеним друштвено-политичким и привредним условима живота и рада. Табаци су на пример већ после шест до седам година после сеобе успели да изграде куће и да се учврсте као варошке занатлије, па су стога затражили да им се потврди еснафско уређење онако како је било уобичајено у старој отаџбини. Знатан део прихода убирали су од винограда којих је тада био велики број у околини Будима. То су били неки од узрока да су међу досељеницима све више одражаване имовне разлике, а могу се приближно сагледати на основу висине пореза на занате, винограде и куће из дефтера за 1706—07. и 1720. годину. У дефтеру из 1720. уписано је 146 занатлија које су се преселиле из Србије у Будим у току велике сеобе и 21 из крајева северно од Саве и Дунава; од укупно 167 занатлија, 129 је стекло куће. Досељене занатлије су за 1720. годину платиле на име пореза: на занате 421 форинту и 60 крајцара, на винограде 364 форинте, на куће 295 форинти и 55 крајцара, укупно 1.081 форинту и 15 крајцара. За исту годину су занатлије староседеоци платили на занате 9 форинти и 15 крајцара, на винограде 12 форинти и 19 крајцара, на куће 13 форинти и 16 крајцара, укупно 34 форинте и 50 крајцара.

Овај мали статистички преглед говори речитије од било чега другог да су се досељене занатлије из јужних крајева веома брзо снашле у Будиму, да су се имовно снажиле и постале седам пута јаче од староседелаца. Међутим, не треба заборавити да све

¹⁰³ Исто, 122.

¹⁰⁴ Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, III, 48; Р. А. Веселиновић, *Тома Распасановић (Raspasani) и његов рад за аустро-турског рата крајем XVII века*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 12, Нови Сад 1956, 54; исти, *О неким питањима народних покрета с краја XII века*, Историјски гласник, бр. 1—2, Београд 1959, 125—143.

¹⁰⁵ Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, III, 237; Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 426.

занатлије нису успеле да стекну куће, али су зато одмах почеле куповати винограде. Њих је било 38, од којих се 29 доселило у Будим за време велике сеобе, што значи да је било само 9 староседелаца. Ти тзв. „инвонери“ (der Einwohner) или кирајџије плаћали су порез и на занат који су обављали и на винограде, па су 1720. платили на занат 39 форинти и 22 крајцаре, на винограде 15 форинти и 64 крајцаре, укупно 55 форинти и 26 крајцара, а староседеоци су платили на занат 10 форинти и 40 крајцара, на винограде 7 форинти и 86 крајцара, свега 18 форинти и 26 крајцара. И наведена статистика показује да су досељеници постали до 1720. привредно јачи од староседелаца.¹⁰⁶

Малобројнији су подаци о Србима трговцима пре и после велике сеобе. Они су се налазили у групи угледних породица које су избегле из Београда са сремским викарним епископом Петронијем Љубибратићем.¹⁰⁷ Другом тачком услова под којима је капитулирала аустријска војска у Нишу 8. септембра 1690. уговорено је да сви Срби трговци и земљорадници са својим свештенством, са целокупним породицама и имовином остану са ове стране Саве, тј. јужно од ње, што је значило да су остављени Турцима на милост и немилост; изгледа да су сви били побијени.¹⁰⁸ У попису будимских Срба из 1702. године наводе се трговци Илија Бошњак, Никола Димитријевић-Чукурханлија (вероватно пореклом Београђанин), Јован и Драгутин Поповић, затим 26 бакала и старетинари Хаџи Димитрије и Никола Рашовић. У Будиму се 1720. налазио и Крушевљанин Живко Ратковић кога смо већ поменули као занатлију.¹⁰⁹

Кратко раздобље привредног развитка Београда од Карловачког до Пожаревачког мировног уговора 1699—1718. обележено је опадањем дотадашњих трговачких веза Београда са унутрашњим и спољашњим тржиштем, као и истовременим покушајима да се тржиште оживи и унапреди. На оживљавање београдске чаршије су у знатној мери утицали Срби занатлије и њихови еснафи. У дефтеру који обухвата попис занатлија и њихових еснафа од 1711. до 1717. наводи се велики број занатлија из разних еснафа који су давали новчане и друге прилоге за своју цркву у Београду. У њиховим радњама су радили бројни шегрти и калфе, па су и они такође давали прилоге, а посебно је било много калфа који су се усавршавали у свом занату. Познато је да је у Београду још пре „бечког“ рата постојало седам конака

¹⁰⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, 62.

¹⁰⁷ J. Fiedler, *Beiträge zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien*, Wien 1867, Beilage V, 18—19.

¹⁰⁸ R. Gerba, *Die Kaisertlichen in Albanien 1689*, 176; Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, III, 229, 231, 233, 235, 237; Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, 26—29, 62.

¹⁰⁹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, 26—30; Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, III, 231.

за калфе пришелце, странце (јабандије) или бећаре.¹¹⁰ И по другим већим местима су за време турске власти постојали еснафи. Тако се 1703. у Шапцу помињу пекари, касапи и сви остали еснафи који су на меџису (савет, одбор) изјавили да су по цени коштања дали хлеб, месо и остале потребе турској пешадији за време док се налазила на мензилу (државна пошта) у Шапцу. Пешадија је иначе са својим официрима и барјацима била одређена за чување Београда.¹¹¹

Чланом 14 уговора о миру у Сремским Карловцима, Порта је допустила аустријским поданицима да слободно тргују на њеном подручју и да у смислу капитулација користе одговарајуће повластице. Српски трговци су одмах после склапања уговора почели да долазе на велике вашаре који су одржавани у Бечу два пута годишње по четири недеље. Судићи по једној представи коју је језуита Хевенеши послао аустријском цару 1707. године, српски трговци су долазили у Беч у великом броју (*rascianos quae estores, qui aliunde numerosa ad has nundinas convenire solent*).¹¹²

Занатлије и трговци у Србији и Угарској под влашћу Аустрије од 1718. до 1739. године

Београд се за време аустријске управе развио у три вароши. Дунавски или Немачки Београд развијао се на Дорћолу, а Српска варош (Ratzenstadt) око тадашње и садашње Саборне цркве; оба Београда су се налазила „у шанцу“, то јест била су окружена утврђењима. Трећа варош почела се развијати изван шанца на савској падини под именом Нова варош београдска, Нова доња варош, за разлику од Горње вароши око Саборне цркве. Таква подељеност је довела до образовања двају привредних средишта са изразито занатско-трговачким особеностима. Док се у Српском Београду после аустријског освојења и краћег прекида изазваног ратом, и даље развијала ранија српскоправославна балканско-оријентална чаршија под све јачим западноевропским утицајима, дотле се са Немачким Београдом рађало још једно ново привредно средиште. У раздобљу аустријске власти у северној Србији од 1718—39. године, привредни живот Београда посматран у целини развијао се у веома повољним опште-

¹¹⁰ Р. А. Веселиновић, *Ратови Турске и Аустрије 1683—1717*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 516.

¹¹¹ Р. А. Веселиновић, *Шабац и Шабачка нахија (дистрикт) од 1683. до 1739. године*, у књизи *Шабац у прошлости*, I, Шабац 1970, 295.

¹¹² А. Mayer, *Geschichte der Stadt Wien 4. I*, Wien 1911, 577; Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у 16, 17 и 18 веку*, св. I, Нови Сад 1909, 179; М. Костић, *Из социјално-економске историје Срба у XVII и XVIII веку*, III: *О Раџима трговцима и трговачким компанијама у Бечу у XVII и XVIII веку*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. I, 1956 (посебан отисак), 36.

политичким условима. Они су били обезбеђени Пожаревачким уговором о миру 21. јула 1718. по коме су Аустрији признате освојене територије (северна Србија, Банат и друге). Њиме је Аустрија остварила дотад највеће територијално проширење на рачун Турске у том делу југоисточне Европе, односно Балкана. Уговорена је слободна трговина и пловидба, а за Београд је била значајна слободна пловидба Дунавом. Отад су поданици обеју држава-уговорница могли слободно извозити своју робу: аустријски поданици су је истоваривали у турским подунавским пристаништима у Видину, Рушчуку и другим и безбедно је даље развозити, а трговци из Турске су то исто чинили на територији Аустрије.

На привредни развитак у Српском Београду, у Горњој вароши, утицали су занатлије и трговци Срби, Грци, Цинцари, Јевреји, Јермени и Власи. У попису становништва из 1733—34. године помињу се домови појединих занатлија и трговаца разних грана, почев од услужних делатности (терзије, таћације, ћурчије, мумџије) затим праћевинци (неимари, дунђери), дрвопрерађивачи, радници у прехрамбеној грани, у упроститељству, трговини (бакали, бозације или бузације) и саобраћају (рабације). У Новој вароши београдској (Нова доња варош или Српска доња варош), у то време је живео и радио већи број занатлија и трговаца који су изграђивали нову српску занатско-трговачку чаршију. Међу њима је у првом реду био изванредан број металопрерађивача који се не помињу у Горњој вароши (ковачи, сабљари, кљуџије, казанџије, кантарџије), затим их је било у услужним делатностима (абације, ћурчије, мумџије, терзије, бербери, таћације, папуџије), у прехрамбеној струци (брашњари), у дрвопрерађивачкој (дунђери, бачвари или линтери, од мађ. *pinter*), било је такође музиканата и других.

Кнез Александар Виртембершки, председник Београдске управе, предагао је највишим властима у Бечу да београдске трговце учлани у огранак Оријенталне трговачке компаније. Уколико би они то одбили требало би их силом натерати да тргују са њом „јер је ова нација врло штедљива и мало потреба има, те је у могућности да даје своју робу јевтиније од других“. Трговци у Српском Београду су толико ојачали да су 1725. послали своје изасланство у Беч да од цара Карла VI замоли еснафску уредбу с посебним повластицама. Изасланство су сачињавали трговци Максим Хаџи Петровић, Адам Бранковић, Новак Максим и Риста Петровић, Стојко и Михаило Јовановић, Стефан Радивојевић, Радосав Симоновић, Радован Радовановић, Никола Томић, Петар и Стојан Вуковић. Настојањем изасланства, цар је признао њихов повлашћен српски трговачки еснаф који је стекао искључиво право да продаје мануфактурне и индустријске производе увезене из Турске, Немачке и Аустрије. Њазад треба поменути изванредан број Срба занатлија или трговаца (из извора

се то не види) који су 1690. избегли из Београда у Сентамдреју. Ту су остали до закључења Пожаревачког уговора о миру, а затим су се вратили у Београд „да хватају дућане и куће“. Према попису из 1723, у Немачком Београду је у то време живело и радило укупно 137 занатлија, од којих 53 у услужном делатностима, 34 у прехранбеној струци, затим су била 23 дрвопрерађивача, 12 металопрерађивача, 8 кожара и прерађивача коже, 5 грабеви-наца, 2 здравствена радника. У граду се налазило 140 гостионица и свратишта.¹¹³ Занатлије и трговци из Немачког Београда вршили су одређен утицај на српску занатоко-трговачку чаршију.

Тешко је утврдити како су се и колико развијали занатство и трговина у унутрашњости Србије; на пример, у шабачком дистрикту се 1721. налазило света петнаест приватних дућана (Eigene, besetzte Kaufläden),¹¹⁴ а не помиње се ниједна крчма ни ка-сапница. Међутим, познато је да су родитељи или најближа род-бина слали децу на учење заната. Крагујевачки прота је на при-мер око 1735. послао свог четрнаестогодишњег сина Новака на учење кујунџаука. Свештеник Николај Марковић, син једног трговца („син кћпечески“), рођен у Истоку близу Пећи, „учио је књигу“ у Пећкој патријаршији код игумана Антонија, а има још сличних примера.¹¹⁵ На лествици економског и социјалног раслојавања србијанског становништва под аустријском вла-шћу, после официра Српске националне милиције долазили су кнезови и оборкнезови, затим трговци, занатлије и други. Тај редослед је био поштован и онда кад су упућивана „свенародна писма“ београдском митрополиту Мојсију Петровићу у вези са борбом за одбрану народних привилегија.¹¹⁶

Аустрија је у освојеној Србији образовала Војну крајину по систему капетаната. Она је била стално војно одбрамбено ус-тројство, али није представљала посебну војно-територијалну ус-танову. Њезине припаднике сачињавали су пешаци звани хај-дуци и коњаници звани хусари, претежно из домаћег становни-штва; они су се радо бавили трговином, нарочито преузимањем соли из „царских“ стоваришта. Стога је била образована посебна комисија са задатком да заведе дисциплину међу хајдуцима; она је покушавала да уведе ред у вези са том трговином. Хајдуци су иначе добијали трећину од контрабанде, али нису били задо-вољни тиме. Комисија је скренула пажњу на чињеницу да хај-

¹¹³ Р. А. Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године*, у књизи *Историја Београда*, I Београд 1974, 524–526, 529, 532–535.

¹¹⁴ Р. А. Веселиновић, *Шабац и Шабачка нахија (дистрикт)*, 311.

¹¹⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споме-ник СКА, XLII, Београд 1905, 113–114, 192, 196.

¹¹⁶ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополи београдски*, Споме-ник СКА, XXXIV, Београд 1898; исти, *Два прилога из године 1727. за по-весницу српског народа*, *Летопис Матице српске*, књ. 123, Нови Сад 1880, 100–101.

дуци са својом дружином заобилазе царинарницу, подваљују стражарима по чардацима, врше договорене утаје и слично. Стога им је требало забранити трговање како би на стражи боље надзирали промет на државној граници с Турском. Пореска снага би порасла једино уколико би војницима на стражи била дозвољена трговина а не хајдучима, јер је њима „додељено толико земљишта да се с мало уложеног труда могу сасвим исхранити. Али, вероватно је управо та навика нације да се бави трговином разлог, што тако много лепог додељеног им земљишта остаје пусто и необрађено”.¹¹⁷

*
* * *

Број српских занатлија и трговаца по нашим насељима северно од Саве и Дунава, у тадашњој Угарској, растао је сразмерно брзо у раздобљу од Пожаревачког до Београдског мировног уговора 1718—1739. У три среза Бачке — бачанском, сомборском и бајском — 1699. пописано је 298 занатских радионица. Од тога се 31 налазила у Сомбору и 13 у Петроварадинском Шанцу. По Боровском, у Шанцу је већ 1700. постојала трговачка организација или компанија; у њему су 1717. трговала стоком, дрвима и кожом четири трговца, а занатом се бавило девет ћурчија. Већ 1720. године, овде је радило пет чизмара, четири ковача, шест месара, осам ременара, двојица ћурчија, двојица сапунџија и десет лаћара;¹¹⁸ у Суботици су те године радила тројица кројача и тројица ћурчија. У Футогу, иначе познатом по великим вашарима, пописано је исте године девет чизмара, шеснаест кројача и пет месара.¹¹⁹ Велик значај за развитак занатства, а посебно трговине, имао је Уговор о трговини и пловидби (*Commerciorum et navigationis tractatus; Passarowitzter Commerzien-tractat*) склопљен између Аустрије и Турске у Пожаревцу шест дана после склапања мировног уговора. Њиме је успостављена слободна и општа трговина сувим и водом (*terra marique*) по свим областима пространог Турског Царства, а зајемчена је и слобода речног трговачког саобраћаја на Моришу, Тиои, Дунаву, Алути (Олти), Тимоку и Уни.

У Петроварадинском Шанцу се 1725. бавило трговином девет трговаца који су превозили железну робу речним саобраћајем: Недељко и Стојић Богдановић, Павао Поповић, Лука Ритња-

¹¹⁷ С. Пецињачки, *Подаци о уређењу Србијанске милиције у 1728/29. години*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, св. VII, 1976, 176, 185.

¹¹⁸ В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци (1700—1848)*, у зборнику *Војводина*, II, Нови Сад 1940, 196; исти, *Compania graecica neoplantensis*, Гласник ИД у Новом Саду, IX, 1936, 188.

¹¹⁹ Д. Ј. Поповић, *Слика Војводине у XVIII веку*, у зборнику *Војводина*, II, Нови Сад 1940, 106.

ча, Сима Радонић, Михаил Петровић, Јосип Милановић, Аћим и Димитрије Мишковић.¹²⁰ После оклапања Београдског мировног уговора, њихов број је порастао од девет на дванаест; то су били трговци Нишко Петровић, звањ Белиградац, Никола Борђевић: Јагер, Константин Јовановић, Григорије Радонић, Милић Ракић, Војин Савић, Михаил Бурковић, Кузман Јовановић, Марко Јовановић, Мојсеј Павловић, Захариј Поповић (син Павла Поповића) и Петар Момчиловић.¹²¹ Сигурнији подаци о постојању трговачких организација или компанија помињу се 1698. у Футогу и 1727. у Баји. Помињу се и трговачке судије (*iudex mercatorum*) или базрбан-баше који су заједно са одређеним бројем чланова компаније пресуђивали спорове између чланова компаније. У Банату су после истеривања Турака осниване и јачале српске и српско-грчке компаније. Око половине XVIII века, Српско-грчка компанија је бројала више од четири стотине чланова, а трговачке послове је закључивала с властима.¹²² Из Петроварадинског Шанца трговали су Херцеговци (названи „Сарајлије“) с Венецијом, а Јермени с Персијом и Пољском.¹²³ Увезан број занатлија и трговаца, поданика Турске, настанио се у Срему под хабсбуршком влашћу после протеривања Турака из југоисточног Срема. Према попису из 1736. помињу се „Грци“ (трговци) у Земуну, Сурчину, Белегишу, Вогњу, Илоку, Вуковару, „а нарочито у Иригу и Карловцима“.¹²⁴ Угарска дијета је 1741. забранила Грцима, Јерменима и Србима, турским поданицима, да на подручју Хабсбуршке Монархије тргују било каквом другом робом осим Турском.¹²⁵

Стицање образовања — Друштвено-политички рад

Српски народ је под турском и аустријском управом стицао основно образовање током XVII и XVIII века у манастирским школама (Чокешина, Драча, Црна Река, Шудикова, Пива, Рава-

¹²⁰ В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, 191.

¹²¹ Исто.

¹²² Д. Ј. Поповић, *Попис становништва у Футогу из 1698. године*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. IX, 1936, 81; Д. Ј. Поповић и Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796*, Нови Сад 1936, 23, 35; Ж. Сечански, *Баја 1727 године*, Гласник ИД у Новом Саду, књ. VIII, 1935, 125—127; Н. Радојчић, *Уговор између Банатске и Илирске дворске депутације и српско-грчке трговачке компаније у Гелштивару 1753*, Гласник ИД у Новом Саду, IX, 1936, 427—429.

¹²³ В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, 191—192.

¹²⁴ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграција Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, САНУ, Одсељење друштвених наука, књ. 67, Београд 1969, 26—28.

¹²⁵ В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, 192, нап. 7: „... ab omni mercium non turcicarum qaestu in conformitate articuli 29 anni 1741 Portae Ottomanicae subditos Graecos et Armenos ac Rascianos quaestores arcere.“

ница, Манасија, Пећка патријаршија), на митрополитском двору, у кућама свештеника и даскала или мештера, најзад у елементарним (основним, тривијалним) школама.¹²⁶ Да ли су и где су сви, или бар претежан део будућих шегрта и калфа савладали основну писменост, односно читање, писање, рачунање и канерање (појање), то је заиста тешко утврдити, а у већини случајева и немогућно, пошто расположиви извори само по изузетку помињу путеве којима је стицања основна писменост, посебно у вези са учењем одређеног заната. Крагујевачки протопрезвитер Вуле Борбевић, један од имућнијих људи оног времена, рођен у Скендерији (село Власојевићи), учио је у манастиру Шудикови код Будимља, близу Бераца (данас Иванград). По добијеној дозволи од турских власти прешао је 1721. године из Турске у Србију под аустријском управом „в државу цесарскују“ и настанио се с породицом у шанцу Крагујевац. Чачански протопрезвитер Василије Стратимировић, родом из Требиња („код мора, село Требинова“), као дечак је најпре учио у манастиру Пиви. Његов брат Павле га је довео из манастира у Ужице, па је за пет година „добро изучио занат ћурчилук“.¹²⁷ Србима трговцима ћемо овде прибројати још и оца крајишког пуковника Пантелејмона Божића („а отец и него бил купеческаго чина“), али му се не наводи име; трговао је у родном Тителу.¹²⁸

Нарочито је запажена друштвено-политичка делатност Крушевљана, Призренаца и Пећана који су уживали велики углед у Будиму, у српској чаршији и Српској општини или Магистрату. Слично Београду за време аустријске управе, и Будим је имао своју општинску самоуправу, муниципална права (*iura municipalia*), Магистрат с народним збором (сабором), општинском скупштином и општинским одбором на челу са кнезом или биром, односно „великим варошким биром“. Општински послови су обављани у Варошком дому (*Tanacsház*). Кнез или бир се понекад назива градски судија пошто је са заклетницима (кметовима) или ешкүтима пресуђивао у мањим стварима као првостепена судска власт. У том смислу је општинска управа називана Виши српски суд или Танач варошки, односно Магистрат.¹²⁹ Крушевљани су бирани за месне кнезове (Јован Цветиновић) и чланове месног суда. Као таначници или кметови одлучивали су у првој инстанци у оставинским и парничким предметима, приликом додељивања новчане помоћи, потписивали се као сведоци на тестаментима појединих личности (Живко Рат-

¹²⁶ Д. Руварац, *Митрополија карловачка око 1735. године*, Споменик СКА, XLII, Београд 1905, 104—106, 113—114, 146, 174, 176, 191—192, 196—197.

¹²⁷ Исто, 192, 196.

¹²⁸ С. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА, LIII, Сарајево 1922, 241.

¹²⁹ Р. Л. Веселиновић, *Уређење општинске управе 1718—1739. године*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 529.

ковић, Јован Цветиновић). Живо су учествовали у раду општег будимског сабора с таначом у доношењу школске уредбе 1746, договарали се у вези с нарушавањем саборског свитка, суделовали у решавању неких општенародних послова као изабрани посланици народно-црквених сабора који су се одлучно борили за очување стечених привилегијалних права. Јован Цветиновић је као посланик Будима учествовао у Београду од 1. до 7. јуна 1730. у раду народно-црквеног сабора који је одбио да прими другу деклараторију аустријског цара Карла VI од 13. априла 1729. јер су њоме биле сужене српске привилегије. Крушевљане налазимо у списку лица која су се обавезала да ће митрополиту Мојсију Петровићу дати 2.000 форинти за општенародне циљеве пред одржавање поменутог сабора (Живко Ратковић 20 форинти, Јован Цветиновић 10 форинти).¹³⁰ Ранисав Ратковић је као члан Танача суделовао у избору посланика за сабор који је одржан у Београду крајем октобра и почетком новембра 1732. На сабору је између осталог изабрано изасланство од једанаест чланова које је доцније отпутовало у Беч да би од аустријског цара тражило опозивање двеју деклараторија из 1727. и 1729. и најновијег рескрипта од 16. фебруара 1732. као аката који су у супротности с привилегијалним правима.¹³¹ Живко Ратковић, најумућнији од свих Крушевљана у Будиму, изабран је 1741. за посланика ради одласка у Беч у изузетно тешком тренутку историје српског народа у Хабсбуршкој Монархији. Тада је царица Марија Терезија под притиском угарских великаша одлучила да укине Потписко-поморишску војну крајину, а тиме и привилегијална права Срба граничара у њој. Под притиском српских захтева, али још више због крајње опасног политичког стања у вези са аустријским ратом за наслеђе 1741—48. у коме је изгинуло мноштво Срба крајишника, царица је 1743. потврдила српске привилегије. Потврда је обнародована 1744. на народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима. У саборском раду су учествовали и посланици из Будима који су изабрани на будимском општем месном сабору, у чијем је раду суделовао и Крушевљанин Јован Цветиновић.¹³²

У орпскоправославној чаршији и Магистрату истицали су се такође и досељени трговци и занатлије из Призрена; тако је бакалин Стојан Радојковић биран више пута за бирова између 1702. и 1710, а такође и Милутин Стевановић. За великог бирова 1732—33. био је изабран абација Орестије Радишић; извесно време је био постављен да чува српске привилегије (1737), а заједно

¹³⁰ Р. А. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани*, 122.

¹³¹ Д. Руварац, *Договор и одлука српских народних старешина и првака у Београду 1733*, Гласник СУД, књ. 72, Београд 1891, 201.

¹³² Г. Витковић, *нав. чланак*, Гласник СУД, књ. IV, збирка друга, 328—329; J. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest 1880, 78—84.

са Стојаном Радојковићем је чувао два сандука скупоцених предмета Београдске митрополије. Христифор Турвиновић, син православних родитеља, упућен је као поверљива личност у Русију с Крушедолског сабора 1708. године.¹³³ Пећани су такође учествовали у јавним пословима своје општине у Будиму; тако је трговац Михаило-Мишко Ивановић биран за бирова, а капамаџија Живан Бранковић је десетак пута био изабран за бирова између 1720. и 1740. године. Будимска општина га је изабрала и за свог посланика на народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима (1726, 1735). Бранковић је иначе био познат савременицима као човек „који камате узима“, па га неки наши историчари с правом називају „банкократом и капиталистом у нас“.¹³⁴ Занатлија Јосиф Ненадовић је изабран за посланика у Бечу; он је био један од најимућнијих занатлија који су се преселили из Пећи у Будим у великој сеоби Срба 1690. године.¹³⁵ Помињу се и бирови Будимске општине пореклом из других места, на пример Јефтимије Кнежевић „Старовлашанин“, родом из Пожаревца, по занимању сабов, који је биран четири пута, док је Михаило Кабакул[овић], трговац родом из Зворника, био изабран за првог бирова после велике сеобе.¹³⁶ Међу ешкунтима и таначницима било је такође досељеника из 1690. године.¹³⁷

*
* *

На основу изложеног можемо закључити да су на социјално-економски састав и културни развитак српског занатлијско-трговачког друштвеног слоја у поречју Дунава од средине XVII до око средине XVIII века у знатној мери утицале територијално-политичке промене између Аустрије и Турске. Аустрија је најпре потиснула Турке из средњег Подунавља и освојила целу Угарску осим Баната, затим Ердељ, Славонију, део Срема, Лику и Крбаву у Хрватској (Карловачки уговор о миру 1699). Нешто касније је у новом рату против Турске задобила од ње југоисточни Срем, северну Србију и Олтенију (Мала Влашка, Пожаревачки уговор о миру 1718), па је тим освајањима продрла најдубље на Балкан. Међутим, у новом рату је у корист Турске изгубила Србију и Олтенију (Београдски уговор о миру 1739), па су реке Сава и Дунав постале државна граница између Аустрије и Турске све до закључења Свиштовског мировног уговора 1791. године.

¹³³ С. М. Димитријевић, *Граба за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА, Сарајево 1922, 240, 245—247; Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, Београд 1952, 54—65.

¹³⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, 64—65.

¹³⁵ Исто; Р. Л. Веселиновић, *Војводина и Македонија*, 87—89.

¹³⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, 54, 61, 65.

¹³⁷ Исто, 54—66.

Територијална проширења Аустрије знатно су доприносила продирању аустријске привреде на Исток, чему су посебно придонели аустријско-турски споразум о уређењу „мале трговине“ (Житваторочки мировни уговор 1606) и ферман о слободној трговини Аустрије, а уз њу и Немачке (1665). Општа начела о слободи трговања разрађена су Карловачким, Пожаревачким и Београдским мировним уговором; слободна трговина се односила на копно и море (*terra marique*), као и на речни саобраћај на Моришу, Тиси, Дунаву, Алути (Олти), Тимоку и Уни. Дунав је постао најважнија спона између аустријског, односно средњоевропског тржишта и пијаца на Истоку. Продирање аустријске привреде на Исток је веома много потпомагао трговачки капитал, посебно капитал робне трговине у епохи разрастања аустријске варијанте протекционистичко-прохибиционог меркантилистичког система који је сматрао трговину за главну полугу привредног развоја аустријске државе. Захваљујући тако повољним условима, градски слој занатлија и трговаца је живо развијао своју српскоправославну чаршију. По варошима је радио знатан број занатлија који су подмиривали разне потребе становништва, а у занатско-трговачким чаршијама је продавана и купована разноврсна роба. У вези са тим је по варошима и паланкама Угарске, односно Бараље, Срема, Бачке, Баната, Србије, Македоније и другим крајевима постојао знатан број ханова, караван-сераја и безистана.

Занатска производња у Аустрији је у то време морала полако уступати место савременијој мануфактурној производњи. Процес модернизовања је био праћен отпором еснафских организација и еснафских схватања. Истовремено с раћањем аустријског меркантилизма, у производни процес су увођене машине, а уз то је развитак трговачког капитала, односно капитала робне производње, утицао на издвајање трговине од заната. Отпор српских еснафских организација под аустријском управом огледао се у борби за издвајање трговине од заната; она је била усредсређена око тога ко ће продавати занатске производе: да ли саме занатлије као произвођачи, или трговци. Што се тиче трговаца по варошима, паланкама и трговиштима не може се увек са сигурношћу утврдити да ли је реч о занатским или трговачким радњама. У варошима и селима су их обично називали „Грци“, понекад и „трговци“; назив „турски трговци“ имали су трговци који су били турски поданици, а по народности били Срби, Грци, Македонци, Цинцари, Јермени и Турци.

Развитак унутрашњег тржишта на основу откупа робе новцем представља један од елемената који су утицали на привредно и друштвено раслојавање варошког становништва у Угарској (Банат, Бачка, Барања), Срему, Србији, Македонији под турском влашћу. Робно-новчано пословање није мењало класне односе на селу, али је утицало на одређене промене у постојећем са-

ставу друштва. Сељаци, раја напуштали су земљорадњу и прелазили на изучавање разних заната. На развитак унутрашњег тржишта посебно су утицали бројни велики вашари на које су долазиле хиљаде људи из вароши и села ради куповине и продаје. Поред вашара су и недељни пазарни дани по већим и мањим местима утицали донекле на продирање робно-новчаног половања.

Трговину између Турске и Аустрије, посебно у балканско-средњоевропском простору, обављали су Дубровчани, Срби из турског дела Угарске, Србије, Македоније и других области.

Чини нам се да се на основу података у претходним излагањима може закључити да је током друге половине XVII века знатно порастао број домаћих занатлија и трговаца који су успешно водили занатске и трговачке радње у склопу варошких, односно српских и других чаршија. Тај занатлијско-трговачки слој је сачињавао основно језгро које је утицало на просторно и бројно ширење исламско-хришћанских вароши у којима се чаршијама пословало на основу откупа робе новцем: Арад, Дева, Липова, Петроварадин, Земун, Немци, Нова Паланка, Вршац, Београд, Ужице, Нови Пазар, Ниш, Јагодина, Лесковац, Охрид, Скопље, Сарајево и друге вароши.

Према сведочанству Дворског ратног савета у Бечу из јануара 1671, у Аустрији су се намножили трговци Срби, Грци и Јермени турски поданици, који се иначе до пре неколико година нису могли видети у том граду. Као што је тешко утврдити тачан број пораста већих вароши, исто тако је тешко утврдити пораст материјалног и финансијског стања. Према сведочанству савременика, хришћани трговци у Турској нису смели показивати своје богатство пред Турцима из страха да ће бити оптерећени великим пореским наметима. Ипак из извора наведених у овом раду може се извести сигуран закључак о економско-финансијском богатству појединих трговаца. Осим трговине, многи Срби трговци из Београда и Будима бавили су се изношењем злата из Аустрије и Турске. Богатство неких трговаца у српској занатско-трговачкој чаршији потицало је и од разних облика пољопривредне делатности на њиховим чифлуцима. Домаћи и дубровачки трговци — привредно ојачани и утемељени кућама, виноградима и другим баштинама — одомаћили су се у Прокупљу, поженили се мештанкама и временом се претопили у српски староседелачки грађански сталез, чиме су допринели јачању српске занатско-трговачке чаршије под турском управом.

Великом сеобом Срба 1690. године било је претежно обухваћено варошко становништво, углавном занатлијско-трговачки слој српскоправославне чаршије из Пећи, Призрена, Ниша, Крушевца, Ужица, Пожаревца, Београда, Ваљева, Зајечара, Карановца и других већих места. Тај слој је имао значајну улогу у друштвеном животу пресељених Срба. Пописом из 1702. обухва-

ћено је 475 пореских обвезника у Будиму, од чега се 104 односило на разне занатлије. Највећи број пореских обвезника занатлија био је пореклом из српских области јужно од Саве и Дунава, а само 21 из наших крајева северно од тих река (попис из 1720).

Варош Крушевац помињемо посебно као једно од типичних и значајних места у систему турске управне поделе насеља. Крушевац је истовремено био и једна од мањих занатско-трговачких чаршија српског грађанског staleжа и седиште мањих дубровачких компанија које су трговале вуном и воском. Крушевац је постао типична исламско-хришћанска варош; његов хришћански, односно српскоправославни занатско-трговачки staleж је имао значајну улогу после велике сеобе у обнављању јавног друштвеног живота који се развијао у Будиму и другим градовима Угарске на основу привилегија што их је српски народ издејствовао од аустријских владара крајем XVII и првих година XVIII века.

Малобројни су подаци о Србима трговцима пре и после велике сеобе. Било их је у групи која је избегла из Београда са сремским викаром Петронијем Љубибратићем. Српски трговци се помињу у другој тачки услова под којима је аустријска војска капитулирала 9. септембра 1690. У попису Будима из 1702. помињу се четири трговца, 26 бакала и 22 старетинара.

Кратко раздобље привредног развитка Београда од Карловачког до Пожаревачког мировног уговора (1699—1718) одликује се опадањем дотадашњих трговачких веза Београда са унутрашњим и спољашњим тржиштем, али и истовременим покушајима да се оно оживи и унапреди. У дефтеру који садржи попис занатлија и њихових еснафа од 1711. до 1717. наводи се велики број занатлија разних еснафа; у њиховим радионицама су радили бројни шегрти и калфе. У покушаје да се оживи трговина спадају и одласци српских трговаца у Беч на тамошње вазаре који су одржавани два пута годишње по четири недеље. Занатлије и трговци су обављали своје делатности у време између Пожаревачког и Београдског мировног уговора 1718—1739. у знатно повољнијим околностима. Освојењем Србије, Баната и других предела, Аустрија је постигла своје дотад највеће територијално проширење на рачун Турске у том делу југоисточне Европе и Балкана. Уговорена слободна трговина Дунавом и другим пловним рекама омогућавала је слободан увоз и извоз разних роба између Аустрије и Турске.

На привредни развитак у Горњој вароши Српског Београда утицали су и трговци занатлије Срби, Грци, Цинцари, Јевреји, Јермени и Власи који су се бавили услужним делатностима, грађевинарством, било је дрвопрерађивача, радника у прехрамбеној грани, у угоститељству, трговини и саобраћају. У Новој београдској вароши Српског Београда радио је знатан број занат-

лија и трговаца и тако изграђивао нову занатско-трговачку српску чаршију. Председник Београдске управе кнез Александар Виртембершки предлагао је највишим властима у Бечу да учлане београдске трговце у огранак Оријенталне трговачке компаније јер је „ова нација врло штедљива и мало потреба има, те је у могућности да своју робу даје јефтиније од других“. Трговци у Београду су успели да од аустријског цара Карла VI добију еснафску уредбу (1725) са искључивим правом да продају мануфактурне и индустријске производе увезене из Турске, Немачке и Аустрије. Добијањем еснафске уредбе, трговци су стекли још већи углед у друштву. На лествици економског и социјалног раслојавања србијанског становништва под аустријском влашћу, трговци и занатлије су у документима стављани одмах иза официра Српске националне милиције, кнезова и оборкнезова.

Број српских занатлија и трговаца по српским насељима северно од Саве и Дунава, у тадашњој Угарској, растао је сразмерно брзо од 1718. до 1739 (Сомбор, Нови Сад, Суботица, Футог и други). Сигурнији подаци о постојању трговачких организација или компанија помињу се већ 1698 (Футог) и 1727 (Баја). После истеривања Турака из Баната осниване су и јачале су српске и српско-грчке компаније. Херцеговци (звани „Сарајлије“) настањени у Новом Саду трговали су с Венецијом, а Јермени с Персијом и Пољском. Известан број занатлија и трговаца који су били турски поданици настанио се у неким сремским местима после истеривања Турака из југоисточног Срема. Они се у попису из 1736. помињу као „Грци“, трговци (Земун, Сурчин, Белегиш, Вогањ, Илок, Вуковар, а нарочито у Иригу и Карловцима). Угарска дијета је 1741. забранила тим турским поданицима — Србима, Грцима и Јерменима — да на подручју Хабсбуршке Монархије тргују било којом другом робом осим турском.

Најзад, поред упознавања социјално-економског састава српског занатлијско-трговачког слоја занимљиво је бацити поглед и на његов културни, односно образовни развој, о чему постоји мало података. Српски народ је под турском и аустријском управом стицао основно образовање током XVII и XVIII веку у манастирским школама, у митрополитском двору, у кућама код даскала и свештеника, најзад у елементарним (основним, тривијалним) школама. Тешко је, а у већини случајева и немогућно, утврдити да ли су шегрти и калфе савладали основну писменост за време изучавања заната.

Посебно је уочљив друштвено-политички живот и рад занатлија и трговаца Крушевљана, Призренаца и других пресељеника у току велике сеобе. Они су уживали велики углед у српскоправославној чаршији и Српској општини или Магистрату у Будиму. Слично Београду, Будим и неки други градови су имали муниципална права (*iura municipalia*). Магистрат са на-

родним збором, општинском скупштином и општинским одбором на челу с кнезом (бировом), односно „великим варошким бировом“ представљали су главне органе самоуправе. Крушевљани, Призренци и Пећани из слоја градских занатлија и трговца бирани су за представнике српског Магистрата, за посланике народно-црквених сабора који су се одлучно борили за очување стечених привилегијалних права. Поверавани су им и посебни послови; тако је на пример абаџија Орестије Радишић биран за великог бирова, а за извесно време му је било поверено и чување поменуте привилегије; уз то је са Стојаном Радојковићем чувао и два сандука скупоцених предмета Београдске митрополије. Христифор Турвиновић, родом Призренац, упућен је као поверљива личност у Русији са стране Крушедолског сабора 1708. да цару Петру Великом поднесе извештај о закључцима сабора.

Rajko Veselinović

DEVELOPMENT OF CRAFTSMAN-MERCHANT LAYER OF SERBIAN SOCIETY UNDER FOREIGN DOMINATION IN THE 17th AND 18th CENTURIES

S u m m a r y

On the ground of national and foreign published and unpublished archives, travel accounts, and other kinds of materials, as well as of relevant literature, the author elaborates on the socio-economic composition and cultural development of the craftsman-merchant layer in the urban society in Serbia since the beginning of the seventeenth and up to the middle of the eighteenth centuries. In that period Austria alone or together with its allies, during the rule of emperor Leopold I (1658 — 1705) waged two wars against Turkey (1663 — 1664 and 1683 — 1699). In that second war, by means of the Sremski Karlovci Peace Treaty (concluded in 1699), Austria took possession of Hungary, Erdelj, Slavonia, a part of Srem, then Lika and Krbava in Croatia. During the rule of emperor Carol VI (1711 — 1740), on the other hand, Austria also waged two wars against Turkey. In the first war (1716 — 1718) Austria, through the 1718 Požarevac Peace Treaty, gained from Turkey the south-east Srem, Banat, northern Serbia and Oltenia (Little Wallachia), namely Western Rumania. In the second Turkish war (1737 — 1739) Austria lost mentioned possessions on the ground of the Požarevac Peace Treaty, except Banat (the 1739 Belgrade Peace Treaty). In such a way Danube and Sava rivers became and re-

mained Austro-Turkish state border lines until 1918.

Great part of Serbian people, including its society as a whole and more particularly its craftsman-merchant layer came under strong influence of the Western European culture. That part of Serbian people which remained under the Turkish rule continued to live and work under the influence of Oriental culture.

In Austria the craftsman production was gradually replaced by more up-to-date manufacture production. The process of modernizing of production was met by resistance of guild organisations and guild mentality. Simultaneous to the establishment of Austrian mercantilism, machines have been introduced in the production process. Development of commercial capital, namely of the capital of commodity production, caused among other things the separation between the commerce and crafts.

In Banat and Srem under the Turkish rule, considerable number of craftsmen, both journeymen and apprentices, were members of the Serbian Orthodox town business district (*čaršija*), organized in relevant guilds (Temišvar, Bečkerek, Nova Palanka, Čenta; Sombor, Baja, Titel; Sremska Mitrovica, Nemci, Dalj, Valpovo, Irig, and others). They were called »Greeks« and sometimes „merchants”. Traders of Turkish citizenship were called „Turkish merchants”, although they were of Serb, Greek, Macedonian, Tsintsar, Armenian, and Turkish nationalities. The commerce between Turkey and Austria, and more particularly in the Balkan — Middle European Area, was practised by Serbs from the Turkish part of Hungary, Serbia, Macedonia, and other regions.

In course of the second half of the seventeenth century the number of successful domestic craftsmen and merchants has considerably increased and their shops and workshops were located within the town, namely Serbian and other business districts. This craftsman-merchant layer was the basic core, and it influenced the development, both in terms of territory and number, of mixed Islamic-Christian towns, where in corresponding business districts (*čaršije*) the trade has been practised on the ground of purchase of merchandise paid with money (Arad, Deva, Lipova; Petrovaradin, Zemun, Nemci; Nova Palanka, Vršac; Belgrade, Užice, Novi Pazar, Niš, Jagodina, Leskovac; Ohrid, Skopje; Sarajevo, and the others). Until the beginning of 1671 there were many Serbs, Greeks and Armenians — all Turkish citizens — while only a few years earlier their number was not so great.

It is difficult to determine the exact extent of growth of larger towns, which applies also to the growth of their material and financial wealth. Some merchants from Dubrovnik, settled in Prokuplje, married Serbian girls of the town, so that in course of time they became assimilated into the Serbian old settlers' bourgeois layer which, in addition to commerce, was engaged in the agricultural production.

The Great Migration of Serbs in 1690 included a considerable number of town population. This was predominantly the craftsman-merchant layer of Serbian Orthodox business district (*čaršija*) (from Peć, Prizren, Niš, Kruševac, Užice, Požarevac, Belgrade, Valjevo, Zaječar, Karanovac, and other towns). This people has settled in Hungary, Slavonia, Croatia and other regions. On the ground of two censuses in Buda (in 1702 and 1720) it is known that the number of tax-paying craftsmen in Buda originating of the Serbian territory south of Sava and Danube rivers was seven times greater than that of craftsmen old-timers.

Serbian Orthodox craftsman-merchant element played considerable role after the Great Migration in restoring public activities in society, which would gain in intensity among Serbs under the Austrian rule, on the ground of privileges obtained from Austrian rulers at the end of the seventeenth and in the first years of the eighteenth centuries. The layer of town craftsmen and merchants supplied the membership of the bodies of Serbian Magistrate; its members were deputies to the laymen-church assemblies and to various delegations which were sent to Vienna in relation to defense of people's rights acquired on the ground of mentioned privileges, and the like. One of these rights included the right to schooling, namely to elementary education. The elementary education under the Turkish rule has been acquired in monasterial schools, at the metropolitan court, in private houses, with clergymen, with teachers (*daskali*), while under the Austrian rule also at the elementary (so-called trivial) schools. The period since the middle of the seventeenth and up to the middle of eighteenth centuries, known by baroque (and *Hochbarock*) style in Austria was rich in works of permanent artistic value in the fields of architecture, theatre, literature, and music. All that influenced the life of the bourgeois layers of Serbian society, and particularly that of high clergy, craftsman-merchant layer, military officers, and especially frontiersmen. These are, according to the author, basic characteristics of social composition and of cultural development of the urban layer of Serbian society under the foreign rule.

Владимир СТОЈАНЧЕВИЋ

ГРАДОВИ, ВАРОШИ, ПАЛАНКЕ И ТРЖИШТА ПРЕД ПРВИ
СРПСКИ УСТАНАК 1804. ГОДИНЕ
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА ПРОБЛЕМАТИКА

Политички оквири развоја вароши у северном делу Србије

Велику улогу у развоју вароши у северном делу Србије, Београдском пашалуку, крајем XVIII и почетком XIX века имала су политичка збивања. Тако су и аустријско-турски рат 1788—91. и српски устанак 1804—13. веома много утицали не само на дотадашње привредне и друштвене прилике него и на остале развојне облике вароши и варошких насеља: демографске, етничке, архитектонске, урбанистичке. За две деценије на прелазу XVIII у XIX век, варошка насеља у северној Србији доживела су у три маха промене друштвено-политичких прилика: најпре је турску власт 1788. заменила аустријска, а затим је турска војска истерала Аустријанце. Готово петнаест година доцније, Срби су својим великим устанком ослободили не само целу територију Београдског пашалука него и многе делове суседних санџака. У међувремену су јаничари, дахије и крџалије узурпирали, делимично или потпуно, легалну Портину управу и заменили је својим органима власти. Развојни лук србијанских вароши за наведено раздобље ишао је у сваком погледу низлазно-узлазним смером у коме је време мира значило њихов опоравак и напредак, а време ратовања њихово разарање и пропадање. Тај наизменичан ток успона и падова, понављан више пута од краја XVII века, као трајну историјску последицу имао је опадање и нестајање утицаја Турака Османлија и облика њихове материјалне и духовне културе. Насупрот томе се поступно, неуједначено и исказивано на разне начине јављало приметно присуство хришћанског друштва на које је све више прелазила организација привредног живота вароши у Србији, али не само њега. У низу других, овде су три основне карактеристике које сведоче о тој великој промени.

Као прво, христијанизација вароши у северном делу Србије од краја XVIII века почела је увелико разлагати дотадашњи тип чисто оријенталних варошких средина, што није било могућно до великих реформи султана Селима III. Друго, упоредо са тим мењала се и варошка привреда која је на прелазу XVIII у XIX век почела бивати све зависнија од иностране трговине са Аустријом, највећим делом због великог робног транзита Румелије са средњоевропским тржиштима, а затим и услед пограничне трговачке размене, чему је узрок био економски и друштвени развитак српских села с њиховом кнежинском аутономијом. Треће, у варошима је јачао српски елемент чија је особеност била у томе да је непосредно био везан за српску сељачку друштвену средину која је била веома заинтересована за извоз стоке и аграрних производа у Аустрију. Као посебна одлика у развоју неких српских вароши (на пример Београда и Шапца, па и Смедерева и Ужица) појавила су се предграђа са сеоским начином живота и производње, и то непосредно иза варошких шанаца, као Савамала и Палидула уз Београд, Царина уз Ужице или Баир уз Шабац. Сем тога је за Београд, па можда и за Пожаревац (за Шабац и Смедерево је неизвесно) био везан и сталнији боравак странаца, аустријских поданика који су боравећи на тлу Турске уживали конзуларну заштиту и трговачке привилегије странаца на турским тржиштима. У вези с процватом трговине у северним крајевима Србије, посебно вароши у Београдском пашалуку, саграђен је и велики број друмских ханова као врста успутних прихватних станица за одмор трговаца, за смештај стоке и обезбеђење робе од временских непогода и других незгода. Посебно их је било на друмским раскрсницама, бродовима (прелазима) и скелама. Велики значај су добили ханови у Остружници близу Београда, Кленак код Шапца и Скела на Сави преко пута Купинова у Срему.

Муслиманско и хришћанско становништво у економици Србије и њених вароши

До танзиматских реформи Селима III, у Турском Царству је у економско-производним пословањима постојала и својеврсна друштвена подела рада. На основу шеријатског права била је прописана строга забрана хришћанима да обављају одређене послове у трговини и занатству. На пример Вук Карачић изричито каже за стање у северним крајевима Србије пред српски устанак 1804. у вези са занатством: „Но они [Турци] имају и заната господски, које само Турчин смије радити, н.п. Србин не може бити налбанта (што поткива коње), ни табак (Gärber), ни сарач (Riemer), ни каваз (томбар); тешко и берберин и папучија. Осим ови заната, које раји није слободно радити, од

њи [тј. Турака] има и терзија, туфекчија, кујунџија, и јекмекчија (љобара); али ћурчија неће да буде ниједан.¹ Међутим, принудна друштвена подела рада која је примењивана на рају, а која је временом губила оштрину у подељености и законској одговорности, као да је више важила на турском унутрашњем тржишту. Наиме, либерализација политичких услова и царинских прописа за међународну трговину између Турске и Аустрије, изведена у раздобљу од Карловачког до Свиштовског мировног уговора (1699—1791), веома је ублажила границу ове поделе у слободној трговини и производњи материјалних добара варошког типа производње, тј. занатства и неких видова трговине, али такође и за трговину аграрним производима којима су нарочито обилovali неки региони Румелије. У трговини са земљама средње Европе, из Турске су највише извожени производи сеоске привреде, затим неких заната оријентално-балканског типа, а посебно крупна и ситна стока и сточни производи. Међутим, правоверни муслимани су нерадо улазили у спољну трговину с хришћанима, бар не непосредно. То су им једним делом налагали верски обзири, али још више професионални који су били везани за модерно пословање капиталистичке трговине, посебно у области поверљивости и новчано-кредитних односа. Отуда се у трговини између Турске и Аустрије, коју су на Балкану до краја XVIII века у ствари водили муслимански трговци, арендатори-закупци, земљопоседници (аге, читлук-сагибије, „господари“, неретко и високи управни чиновници: паше, босански капетани, диздари пограничних тврђава), и то углавном преко својих хришћанских ортака, пазакулаца, калауза и комисионера, дешавало да управу ти хришћани почну на пословном плану долазити све више до изражаја и преузимати међународну трговину Турске са Европом. Ова појава се може пратити посвуда у Турској где су оснивана велика трговачка и извозна средишта. У Румелији су међу најважнијима били Серез, Солун, Кавала, Београд, Видин, али и многе друге вароши и градови. Шири друштвени додир са европским трговцима на страним тржиштима наметали су осим познавања туђих језика, као средства пословних веза, и другачије видове понашања и прилагођавања боравку у туђој средини, што је тешко падало оним муслиманским трговцима који су се придржавали обавезних верских прописа из свакодневног живота. То је био један разлог више да, посебно у северним крајевима Балканског полуострва, трговина са Аустријом пређе добрим делом у хришћанске руке, а да у транзитној трговини румелијске аграрне и уопште левантинске занатске производње, затим трговине аграрним сировинама, пређе у руке спретних Грка и Цинцара, каткад и Јермена, као добрих познавалаца турског језика, оријенталног трговачког менталитета и ширих потреба румелијских пијаца. У овом погледу

¹ В. Караџић, *Даница* за 1827, 87.

су се одразили и другачији пословни менталитет и потребе модерног тржишта и трговања.

У Београдском пашалуку после 1776, и нарочито 1791. године (последике Кучук-Кајнарџијског и Свиштовског мировног уговора), поред неколико „скела“ на Сави и Дунаву као што су Кленак, Забреж, Остружница, Вишњица, Дубравица, и варошких трговачко-занатских центара (на пример Шабац и Смедерево), Београд је представљао главно трговачко извозно-увозно средиште Турске са аустријским тржиштима, док је Београдски пашалук уопште био велико тржиште стоком за целу територију од Подунавља до Јадранског мора. Извоз свиња у Аустрију, оваца и коза у турску Босну, те рогате стоке на приморске пијаце означавао је Београдски пашалук са околним деловима северне Србије као земљу великих производних могућности, динамичких трговачких кретања и развијене куповне моћи њеног становништва. Међутим, управо је трговина свињама била у супротности с верским муслиманским прописима. Отуда је поред великих средишта градског типа и урбанизованог становништва постојао и већи број варошица и паланки мешовитог сеоско-варошког типа, с неуједначеним привредним развојем и променљивим становништвом; у њима су се све више почели истицати хришћани.

Становништво и величина српских вароши на прелазу XVIII у XIX век

Важно питање друштвеног живота варошких житеља било је уређење односа између конфесионалних и етничких група. Као целине с посебним, понекад веома различитим правима и обавезама како према турској држави тако и у међусобним односима, при том различито по правном положају, друштвеном рангу, економским могућностима и културом, становништво србијанских варошких средина при крају XVIII и почетком XIX века до избијања првог српског устанка представљало је мозаик истовремено и интегрисаних и испарцелисаних делова. Варошко становништво се у верском погледу састојало од муслиманских, хришћанских и јеврејских самосталних верских општинских заједница. Међутим, оне по варошким насељима Србије нису истовремено представљале, као што би се могло очекивати, и целовите етничке групације Турака Османлија, Срба и Јевреја, првих као господара, других као досељеника, иначе познатих у свим већим и развијенијим привредним средиштима Европе. У свакој понаособ од ових интегрисаних конфесионалних заједница постојало је и одражавало се народносно шаренило не само у спољним изразима језичке комуникације, у облицима друштвеног опхођења и пословног понашања него и у начину по-

словања и, донекле, у избору основног занимања. Тако је на пример турско-муслиманско друштво србијанских вароши и варошица у раздобљу пре 1791. било састављено од „правих Турака“ Османлија, исламизованих „Бошњака“, муслиманских Цигана, спорадично од „Арнаута“ (Албанаца), македонско-словенских „Помака“ и потурчењака Горана, Пећанаца и Полимаца, а сасвим изузетно и од ретких Левантинаца. Њихов језик у варошима Србије био је турски, српски, албански, понекад арапски.

Београд, Смедерево, Шабац и Ужице као велике вароши са гарнизонским градским тврђавама и велика привредна и управна средишта били су центри политичког, друштвеног и верско-културног живота муслиманског становништва у Србији (Београдски пашалук). Ту је крајем XVIII века заједно са житељима утврђеног Сокола, у двадесетак насеља соколске нахије и паланкама Подриња, Колубаре и Шумадије живео претежан број муслиманског становништва под управом београдског паше. У дванаест нахијских средишта која су истовремено била насеља варошког типа, и у десет варошица и паланки (Багрдан, Баточина, Паланка, Колари, Гроцка, Трстеник, Карановац, Чачак, Палеж, Болеч, затим у Раму, Голупцу, Градишту, Добри и Поречу), уз муслиманско становништво развијали су се мали трговачко-занатски тргови који су обављали размену трговачке и занатске робе са суседним српским селима или са малим пограничним тржиштима у Аустрији.

У нахијским центрима без Београда, пред аустријско-турски рат 1788. биле су 4.372 турске куће, и око 500—550 у наведеним насељима. Кад је Осман-паша 1789. предао Аустријанцима Београд, у њему је пописано 11.828 Турака, од којих више од 2.500 жена и 2.700 деце, не рачунајући око две хиљаде изгинулих и рањених на бојишту. Као други највећи турски град у Србији, Ужице је тада имало 2.900 муслиманских према 100 српских кућа, Ваљево 400 турских према 50 српских, итд. На основу прилично проверених података процењивано је да је у Србији у границама Београдског пашалука од 1788. било око 18.500 до 19.000 турских домова² према свега 670—700 српских у насељима варошког типа без Београда, који је могао имати две до три стотине хришћанских кућа и око стотину јеврејских душа. Овај број муслимана варошана био је веома смањен после рата са Аустријом, делом и због епидемије куге 1795, али је обнављан њиховим сталним придоласком из разних места босанског и румелијског беглербеглука, да би по избијању првог српског устанка 1804. готово сасвим ишчезли из Србије.

² Вид. В. Стојанчевић, *Турско становништво*, 128.

Београд као привредни и друштвени центар Србије

Активност и динамику привредном животу Београда до краја XVIII века давали су хришћани, у првом реду грчко-цинцарска колонија коју су сачињавали трговци, занатлије и механиције. Они су економски и друштвено били удружени по цеховима, а верски и културно преко цркве и варошке грчке школе. Премда су били у истој конфесионалној заједници с београдским Србима и другим хришћанским досељеницима из разних крајева Балканског полуострва, Грци и Цинцари су се издвајали у посебну националну, друштвену и културну целину јер су сматрали да представљају посебну народносну групу — урум милет. Признавали су фанариотског митрополита за свог епарха (верског, духовног и националног вођу), док су права својих друштвених и професионалних представника пред турским властима у пашалуку, односно у граду, пренели на устабаше, савет еснафских старешина. Прави Грци били су малобројни у Београду, нарочито као стално насељено становништво; то су углавном богати трговци, комисионари, кућевласници и сопственици многих магаза, окладишта и амбара. На лествици друштвене хијерархије сматрали су да су испред Цинцара, који су иначе претежно били ситнији трговци, бакали, занатлије и механиције. У чаршији, у пословима и ширим друштвеним манифестацијама, Цинцари су увек стајали иза Грка, мада су прихватили грчки језик и стару хеленску културно-историјску баштину. Међутим, обе ове несловенске етничке групе сматрале су се супериорнијима у привредном, друштвеном и културном смислу у односу на Србе и остале „негрчке“ варошке хришћане. Црква у Београду је била у њиховим рукама, имали су посебно гробље, поседовали готово ове некретнине које нису биле турска овојина. Наглашавали су историзам своје народносне културе, а друге варошке хришћане су сматрали за варваре. Духовно и историјски су остали везани за стари завичај, па су се клонили непосредних веза са Србима, подједнако и са београдским и онима са села. Код Грка је то било готово правило будући да су транзитна трговина, комисионарство, сарафлук и рентијерство (од некретнина) представљали њихову основну економску преокупацију. Били су изразити трговци и пословни људи широких привредних захвата, с многобројним трговачким везама које су одржавали са увозницима многих аустријских тржишта.

Супротно од Грка, београдски Цинцари као трговци детаљисти и занатлије били су у непосреднијим додирима са Србима првенствено ради економских интереса, али нису избегавали и друштвене контакте који су омогућавали и брачне везе из обостраних интереса. Већ у ово време (крај XVIII века), друштвено приближавање између Срба и Цинцара огледало се и у томе да су српски шегрти, додуше још доста ретки, науковали код

цинцарских трговаца и дућандија-занатлија радије него код занатлија Турака. Вероватно су српски варошани управо од њих учили грчки језик ради својих пословних веза по Румелији.

Међутим, изгледа да утицај грчке духовне културе није био приметан код Срба варошана све до првог српског устанка, али је зато био несумњив на друге хришћане који су се доселили у Београд из разних делова Турског Царства. Утицај је био јачи у свакодневном животу, почев од друштвеног и пословног опхођења до уређивања куће, начина исхране и одевања. С друге стране, извесно прилагођавање Цинцара неким српским навикама и обичајима потицало је отуда што су они долазили претежно из крајева који су граничили са словенским живљем (Македонија, Епир) и што су залазили у српска села у којима су као механиције и ситни (путујући) трговци остајали понекад генерацијама и пре и после првог српског устанка. За разлику од Грка варошана којих је, иако у мањем броју, било такође у Смедереву и Пожаревцу, Цинцари су једним делом пришли српским устаницима после 1804, а преко неких својих представника чак и знатно допринели устанку на војном, политичком (управном) и дипломатском пољу.

Црквене прилике у Београду

У раздобљу од 1788. до 1791, до дахијске узурпације, државни систем Турског Царства и управне власти су, посебно у Београдском пашалуку, поштовали аутономију верских заједница. Шеријатско законодавство за муслимане и надлежност цариградског патријарха за хришћане регулисали су унутрашњи живот својих верника, а верске старешине и установе обеју религија вршиле су велики утицај на своју паству. Београдски митрополит је за хришћански део варошког становништва (што је углавном важило и за сеоско) представљао старешину хришћанске раје у вероко-политичким односима и обавезама према турским државним властима чији је представник у Београдском пашалуку био паша-учтуглија. Митрополитова духовна власт над хришћанима почивала је на црквеним канонима, а њу је у споровима с верницима штитила турска власт на основу посебних султанових берата и других управних аката Турског Царства. Отуда је потицала митрополитова важност и у другим пословима хришћанског становништва који су имали јавни друштвени значај. Издвојен управно-правни положај Београдског пашалука крајем XVIII века јемчио је српском становништву и посебан облик народне самоуправе кроз установу кнежинске аутономије коју су у односу према Турцима представљали кнезови кнежина и оборкнезови дванаест нахија у пашалуку. Кнезови су у ствари били представници српског народа у политичким од-

носима и економским (пореским) обавезама према турским властима. Надлежност кнежинске самоуправе није се простирала на насеља варошког (градског) типа.

Митрополитов утицај у варошима северне Србије, посебно у Београду и Шапцу (раније у Ужицу и Ваљево) као седиштима епархија био је сем у чисто верско-управним и црквено-пореским стварима осетнији него у селима, и то подједнако према народу и према турској власти. Иначе су у народу изван градских центара, седишта архијереја, велику верску, моралну и национално-политичку улогу имали калуђери и игумани важнијих манастира, а такође и неки протојереји из развијенијих варошких средина (Јагодина, Пожаревац) који су сви били Срби староседеоци, а само изузетно из других етничких српских крајева. Њихова улога и утицај показали су се у правом, претежно повољном светлу већ у првим данима српског устанка 1804, неупоредиво јаче него у време последњег аустријско-турског рата, у народу познате Кочине крајине.

Градска привреда и друштвено-политичка кретања

Београд је представљао посебан тип средњоевропско-балканског привредног средишта. Основно обележје давала му је транзитна трговина огромним количинама аграрно-индустријских сировина и занатских производа; то су били памук, дуван, конопља, природна овила, сахтијан, кордован, сирове коже, жито, восак, вино, производи који су коњским и камиљим караванима или арбацилуком стизали из дубоке унутрашњости Турске и преко Београда одлазили у средњу Европу. Преко београдске царинарнице, једне од највећих у европској Турској, одвијала се трговина која је по својим облицима и банкарским трансакцијама представљала својеврстан спој европско-оријенталне трговине. Београд је при крају XVIII и почетком XIX века био у трговачким везама с великим панађурским тржиштима као што су Серез, Солун, Кавала, Драма, Битољ, Лариса, Сачиста, Клисура, Демир-Хисар, Прилеп, Мелник, Врање, Призрен, Велес и Штип, па чак и са Једреном, Пазарциком, Пловдивом, Узунцовом, Софијом, Пиротом. Систем комисионарства, аманета, кредитирања и исплате, посебно јемства за квалитет и сигурност при испоруци робе, вођен је све више по обрасцима европске трговине и банкарства, мада је задржавао и многе облике старе балканско-левантинске организације пословања, посебно у превозној техници (паковање, складиштење, контрола) и поверљивим односима (приватне позајмице „у четири ока“, висина и рокови камате, посредништво у процени вредности робе од тржишта до тржишта). Особеност турског друштвеног и привредног устројства, те правних и друштвених односа утврђених на

основу верске подвојености између муслимана и хришћана, посебно се одражавала у спољнотрговачким везама Турског Царства и Европе. Стога су се на тржиштима изван Царства све више појављивали хришћански трговци уместо муслиманских. Разноврсност производње и робе, а посебно сигурност и ваљаност пласмана и наплате извоза, тражили су и професионализацију пословања. За одржавање квалитета робе и сировина при транспорту који је дуже трајао, такође су били потребни стручни познаваоци европских тржишних прилика насупрот старим начинима превоза (караванције, рабације, аманџије).

Такво стање је довело у Београд многе људе из разних словних грана и из разних крајева Румелије. Уз њих су као помоћна радна снага стизали и бројни надничари, аргати, „калфе“ и „чираци“, познати по својим радним дружинама, тзв. тајфама, затим зидари, калдрмџије, механџије, касапи, мандраџије. Развијена привредна динамика града стварала је и нове односе у друштву, што се осетило већ уочи аустријско-турског рата 1788, а нарочито после 1791. године. Пишћући о новим досељавањима и новим односима у пограничним крајевима Србије према Аустрији, посебно о тзв. Рекалијама, Лазар Арсенијевић Баталака наводи како „су држали у Београду ханове и механе, и занимали се ханџилуком, касаплуком и мандраџилуком. У дугом времену, они су се и добро помогли и са Србима овог пашалука, из сваке нахије, добро познавали, а особито са марвеним трговцима српским, и са кнезовима народним, код којих су ови, у ханове, на конак падали. Одовд су они и поверење, и трговаца и кнезова народних, потпуно задобили.“³ Занатство и трговина су ишли заједно у унапређењу привредног живота и повлачили за собом и унапређење саобраћаја и саобраћајница, зидарства и грађевинарства, а посебно и напредак у вези с комуналијама, урбанизмом и архитектуром. Повољни међународни уговори између Турске и Аустрије у XVII и XVIII веку погодовали су не само развоју трговине него и других облика друштвених делатности. То се посебно осетило у пограничним крајевима и прибрежним варошима и варошицама према Сави и Дунаву, а пре свега у Београду, затим Смедереву и Шапцу, али и другде, већ према учешћу тих средина у производњи за потребе извозне трговине. Са економским напретком и материјалним успоном расле су и потребе за друштвеном еманципацијом, за подизањем писмености и образовања, за бољим животом. Тако су све професионалне и етничке групе грађана у Београду, Шапцу и Смедереву имале своје верско-просветне школе. Привредна стабилност је захтевала уређење правног поретка, јавну безбедност, ваљаност судова, сређивање финансијских и валутних прилика, добре саобраћајнице, коначишта и слично. Економска експанзија је ну-

³ Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, 58.

жно задирала у политичке односе, а обоје у основе државног уређења. Нова капиталистичка робно-новчана привреда, која је крајем XVIII века све више надрастала натурално обележје феудалних односа и превласт сеоске производње, избацила је у привредни и друштвени живот градова нову класу која је све више долазила до изражаја не само у привреди и сталешким организацијама него и у јавним и управним пословима варошких насеља.

У Београду, главном граду Београдског пашалука и Србије, осећало се, мада још увек притајено, струјање новог времена друштвене и духовне пробудености чији су конкретни одрази били погубљење Риге од Фере, тајна масонска ложа и све већа присутност српског елемента у привредним пословима вароши. Нова струјања су у раздобљу 1791—1801. убрзано захватила пограничне трговачке вароши на Сави и Дунаву са околином, где су везе српских трговаца са аустријским Србима граничарским официрима, свештеницима и трговцима у Срему и Банату биле све учестаније и присутније (београдски Грци и Цинцари су такве везе одржавали са својим земљацима у Земуну, а посебно са богатим Грцима у Бечу). Из ових веза заснованих на обостраним трговачким интересима, појачаних етничком истоветношћу и заједничком надом у ослобођење од туђинске власти, израсла је снажна мисао о националном јединству српског народа, тежња за слободом и сопственом државом. Први српски устанак 1804. против дахија и турске власти уопште започео је у Србији услед посебно повољних услова, али је имао обележје и значај националне револуције за целокупан српски народ не само у Турској него и у аустријској царевини на простору од Баната и Бачке до Боке Которске и Далмације. Заједно са суседним скелама и тржиштима у Остружници и Вишњици, Београд је имао и велику политичку улогу у покретању устанка, а затим после 1806. и у државној организацији ослобођене Србије.

Међуетнички односи у варошима Србије

У градовима и варошима Београдског пашалука, Срба је у односу на друго становништво био мали број и пре и после Кочине крајине, све до првог српског устанка. Они су сразмерно највише живели у Београду, Шапцу и Ужицу, мање у Смедереву и Руднику, и то у предграђима, док их у Соколу није уопште било. Тако је било и у другим варошима (без утврђења и турских војних посада) и паланкама, где је Срба највише било у Пожаревцу, Ваљеву и Јагодини као нахијским средиштима. Бројнији су били тек у неколико варошица и то ближе граници ради трговине са Аустријом: у Паланци, Коларима, Палежу, Убу, Градишту, Поречу. Срба је ту било отјачко је после Београдског

мировног уговора успостављена граница на Сави и Дунаву и трговина са Аустријом. Пошто је турско муслиманско становништво веома пострадао од цесарске војске у аустријско-турском рату крајем XVIII века, оно у пограничним варошицама није више било бројно као раније. Напротив, староседелачко турско муслиманско становништво стално се смањивало у Београдском пашалуку, те да није било приличних досељавања муслимана из Босанског пашалука (посебно из Крајине) и из „Арнутлука“, градови и вароши северног дела Србије имали би већ крајем XVIII века много осетнију превагу хришћанског становништва. У поређењу са стањем пре аустријско-турског рата, смањење турског становништва било је веома приметно. Из beleжака које је оставио Прота Матеја⁴ о броју Турака у пашалуку уочи избијања српског устанка 1804. произлази да је у Смедереву живело само 1.500 Турака, у Шапцу 2.000, у Сокоцу 1.500, Ужицу 4.500, Пожаревцу 1.000, Пожеги 200, Карановцу око 700, а у Руднику, Раму и Градишту по педесетак домова. За Београд се тада процењивало да је „у тврдињи“ имао 16.000 душа, односно око 25.000 у целом Београдском пашалуку, што је у односу на српско варошко становништво још увек представљало велики број. Отуда је и била тачна Вукова опаска о Србима варошанима с краја XVIII века и о значају њихове друштвене и бројчане улоге. У том погледу је такође занимљиво да су неке вароши у Србији, посебно Београд, Смедерево, Пожаревац и Пореч, изгледа били већим делом насељени житељима који нису били рођени „Србијанци“, него су били придошлице из разних места Босанског пашалука и румелијског вилајета као српско, јужнословенско или уопште инородно становништво.

За разлику од сељака, живот Срба варошана био је много скученији. У Београду, Шапцу, Смедереву, Ваљеву, Срби су живели, што је сигурно познато, у засебним четвртима, у посебним малама. У београдској вароши је постојала Српска мала (немачки Raitzen-Stadt), затим Сава мала изван варошког шанца, у Шапцу је било предграђе Баир, затим Хришћанска мала „на вароши при потоку царинском [На Царини] код камене ћуприје у вароши Ужицу“,⁵ у Поречу тзв. Влашка мала, и друге. За ова места се знало да су муслимани живели око тврђава и у њиховој непосредној близини, и да су строго били издвојени од хришћана. Тамо где их је било мање, на пример у Ваљеву и Пожаревцу, они су пред српски устанак 1804. живели у својим посебним махалама; тако се њихова четврт у Ваљеву звала Видар. У варошким насељима у којима су уз Србе живели и други немуслимански и несрпски становници, они су такође били групи-

⁴ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, 149; уопр. В. Стојанчевић, *нав. дело*, 131.

⁵ *Максима Евгеновића, Животописаније*, 70.

сани по својим посебним малама, на пример Грци, Цинцари, Јевреји, Цигани; они су имали и посебна гробља и школе сем Цигана, а Јевреји су имали и синагогу у Београду.

По једној књижевној реконструкцији о стању на прелазу XVIII у XIX век: „Ондашњи Београд био је подељен на разне мале — турску, хришћанску, јеврејску и циганску малу. Оне су једна од друге биле раздвојене уским и веома кривим улицама, које су обично биле ограђене високим зидовима. Цео турски крај делио се на неких 15—16 цемата-крајева-мала, а сваки цемат имао је своју цамију, своје мезине-хоце, своје гробље до цамије и своју чесму. Од целокупнога ондашњег становништва, преко две трећине, били су Турци, а непуну трећину састављали су: Хришћани, Јевреји и Цигани. У оно доба било је само неколико улица с дућанима. . . Најважнији крајеви били су: Дорћол, Бит-пазар и Стамболска улица. У Главној Чаршији и на Зереку биле су највеће и најбогатије радње и трговине тога доба. Терзијске, кујунџијске, казанске, сарачке, ћурчијске, туфегџијске, бичарџијске и папуџијске радње биле су тада у највећем јеку. На Дорћолу и Бит-пазару биле су, махом, знамените турске ашчинице. . . па онда буреџџинице, па симиџџинице, салеџџинице, млекаџџинице и крушкарџинице. . .; а овде, онде, могла се видети и по која турска кава. Оне су обично биле као неки високи чардаци на два боја: доле су биле берберџинице а горе кафане с великим и широким доклатима. . . тим се улицама просто није могло проћи од силне мешавине света из свију крајева простране Турске царевине: ту су се могли чути сви оријенталски језици: турски, арапски, персијски, јерменски, јеврејски („сефардски“, шпански), грчки, цинцарски, арнаутски, а врло ретко српски. Хришћански крај био је у то доба у околини данашње Саборне Цркве. . . Хришћанско гробље, у то доба, било је изван шанца, доле од Варош-капије. . .“ Међутим, Београд се делом простирао и на простору изван варошког „шанца“. У Савамали је било „нешто колиба, кровинара, у којима је становала пука сиротиња, махом дошљаци из Босне, Старе Србије и Македоније“,⁶ а Палилула је „била као неки београдски прњавор, сасвим одвојен од Београда, као и свако друго село. Она је за доба Првог Устанка насељена, махом, из источних крајева Србије. Од Стамбол и Видин-капије имало је подоста поћи до првих палилулских кућа“.⁷

У турском делу Београда, као „један од најбогатијих и најзнаменитијих Ерлија тога доба“ био је Рустембег Хаџи Рицаловић, далеки сродник Мехмед Фочић-аге. У сенци његове моћи, богатства и утицаја налазили су се готово сви Портини чиновници у Београду. Своју моћ је темељио и на многобројним и „јаким“ везама које су ишле чак до Цариграда. Иначе се у привред-

⁶ Л. Комарчић, *Претци и потоци*, 40—42.

⁷ *Исто*, 40.

ном животу града и великог дела Србије истицао и по томе што је „трговао с Влашком и Кара-Богданском, доносио отуд со и продавао је по свој Бугарској, Србији и Босни; а давао је на ортаклуk пара не само Турцима трговцима, већ и самим знатнијим Србима, обично марвеним трговцима. Он је, сем тога, чинио, још пре Дахија, све могуће олакшице трговцима из Шумадије, да своје целепе говеда и крда оваца и овнова претурјују у Бесарију, наравно за добро и за се и све оне који су му у овој и оваквој трговини ишли на руку. Још се тада везало јако пријатељство између младог, али и на далеко чувеног марвеног трговца, Николе Луњевице, и богатог Турчина Рустем-бега Хаџи-Риџаловића. . .“⁸ То да Турчин буде покровитељ српским сточарским трговцима, и иначе у трговачким и другим пословањима, није био редак случај, па су многи Срби у ствари били не само момци, шегрти и послуга код имућнијих Турака ерлија по варошима Србије него и њихови „калаузи“, ортаџи у многим пословним подухватима, посебно у вези с „каурском“ трговином (која је била уносна), али и трговином сеоским производима на баштинама српских сељака, привилегисане раје у оквиру кнежинске самоуправе у Београдском пашалуку.

Привредно-економски односи између села и града

Одредбама Свиштовског мировног уговора, Porta се обавезала да помилује Србе, да забрани боравак јаничарима и да изда повластице о слободној трговини, кретању и личној слободи за становништво у Београдском пашалуку, којем је уз то било обезбеђено и право да неометано обавља верске обреде, да оправља порушене и гради нове цркве. Слободан промет добара са Аустријом и утврђена стопа од 3 посто на увезену робу погodoвали су не само транзитној трговини између Турске и Аустрије него и пограничној трговини Београдског пашалука са суседним аустријским тржиштима у Срему и Банату, али и по другим крајевима Монархије, чак до Будима, Шопрона и Беча. Услед свих ових погодности правно-политичког обележја, становништво северних крајева Србије је доживљавало брзо побољшање свог материјалног стања и препород свог друштвеног бића. Повећање производње, пре свега у гајењу стоке, затим у коришћењу природних и других привредних извора, јачало је општу економску основу српског сељаштва. Велика потражња српских производа на аустријским пијацама утицала је подстицајно на унапређење привредних извора српског села, тако да је оно ступило у све чвршће и организоване трговачке везе с трговцима аустријским поданицима. Извоз стоке, сточних производа, меда, воска, огревног дрвета, грађевинске јације, ружа и кожа постао

⁸ Исто, 44.

је устаљен трговачки промет. Тај промет се до дахијске узурпације одвијао на два начина: прво, непосредним извозом који су вршили домаћи људи у Аустрију, што је било и најчешће; друго, посредством трговаца из Београда, Смедерева, Шапца, Ужица, Крагујевца, Јагодине, Пожаревца и других варошких средштва. У пословима који су били везани за извоз стоке, такође су учествовали и истакнутији трговци из варошица и паланки као што су Уб, Палеж, Колари, Гроцка, Баточина, Рам, Градиште, Свилајнац, Пореч и нека друга места. Трговина стоком се одвијала или непосредном продајом коју је вршио сам произвођач, или посредством закупца, калауза и ортака варошких трговаца. Ти варошки трговци су уједно били и главни добављачи мануфактурне, колонијалне, позамантеријске, стакларске и гвожђарске („нирнбершке“) робе, било да су трговали на велико (гросисти) или на мало (детаљисти). Сеоски дућани, ханови и механе били су важан посредник у овој трговачкој размени сеоске производње за робу са варошког тржишта, било у унутрашњој било у спољној трговини српског становништва у Београдском пашалуку. С повећаним обимом производње и трговине, у чему су сеоска домаћа радиност и градски занати имали такође велики значај, природно обележје и превласт сеоске привреде уступали су место робној размени, односно новчаној привреди. Услед повећане масе готовог новца у сеоским задружним породицама и њихове увећане куповне моћи почело се развијати интересовање за нове облике друштвених и привредних веза које су, с друге стране, зависиле и од стања политичких и постојећих правних односа, а њих је требало стално унапређивати ради даљег економског развоја и друштвеног напретка.

Градови, и уопште варошка насеља, све више су постајали носиоци вишеструке повећане размене добара, посебно у добављању и продаји увезене робе са великих тржишта простране Румелије или из суседне Аустрије. Панаћури којих је било у великом броју у јужним и источним крајевима Турске на Балканском полуострву, од којих су њих десетак одржавали и међународне везе (с Левантом, Анадолијом, Египтом, средњом Европом, Одесом, Влашком, Ердељом, с неким западномедитеранским пијацама), много су више него дотад уклапали регионалну економику Београдског пашалука у шире токове балканске, па и европске трговине и промета. Познато је (особито из приказа Танасија Илића) да је крупна и ситна стока из северних крајева Београдског пашалука стизала на удаљеније пијаце у Новом Саду, Сијеку, Кањижи, Шопрону, Пожуну и Бечу, а из југозападних крајева је преко извозних пијаца Ужица, Пожеге, Чачка, Рудника, Карановца одлазила на јадранске пијаце чак до Млетака, Сења, Задра, Сплита, Новог и Рисна. Део ове трговине је обављан и посредством иностраних трговаца и увозника, међу којима су се истицали Земунци, Митровчани, Новосађани, Осје-

чани, Будимци, Нововарошани, Сарајлије, Требињци и други. Ваљевски и Пожешки вашар у западној половини, а Јагодински и Пожаревачки у источној половини пашалука били су значајни за велике трговачке везе с босанским и румелијским пијацама. Уопште узев, Срби из Београдског пашалука долазили су у додир с трговцима из суседних турских, аустријских, влашких, па и млетачких провинција (Далмација, Бока до 1797). Трговина сољу доводила их је у везу с влашким трговцима и лиферантима у Чернецу, Крајови, Турну-Северину, Тргу Жију и другим местима, чак до Букурешта.

Све ово је доцније дошло до израза у првом српском устанку, кад се снабдевање Србије ратним потребама, па и храном у оскудним годинама, могло обављати из ових или преко ових трговачких извозних средишта. Трст, према коме се великим делом кретао извоз банатско-поморишке пшенице Тисом, Дунавом и Савом (поред Београда и Шапца), у том погледу је пријатно изненадио 1806. великим новчаним даром првом српском устанку, што је веома много значило и у моралном и уопште национално-политичком погледу. Трговина и трговачки промет били су у српском делу становништва двају царстава Турске и Аустрије (ако се тако може слободно рећи) готово у функционалној вези с друштвеним питањима, потребама и политичким тежњама српског народа под туђинском влашћу, а први српски устанак са ослобођеним делом северне Србије постао је идеја којој су тежили не само они свесни по свом образовању и професији него и широки слојеви сељаштва из суседних, али и из најудаљенијих крајева етничко-националног простора српског народа. Поред Београда који је у међународној трговини Турског Царства са средњом Европом, као и у пограничној трговини са Аустријом, имао прворазредан значај, немалу улогу имали су и други градови, па чак и мање вароши, паланке и сеоска погранична тржишта. Ужице у југозападном делу Београдског пашалука значило је веома много за трговачко-занатлијску размену с Босанским пашалуком, с млетачком а затим и аустријском Далмацијом, а Пореч-мала, острвска турска тврђава са живим тржиштем на Дунаву, била је важна за пограничну трговину с Банатом, Ердељом и Влашком. На њиховом примеру види се да за трговину није било нужно да се места налазе на најпогоднијим правцима саобраћајница и са развијеном аграрном позадином.

Ужице као тип развијене вароши у унутрашњости земље

Ужице је после Београда било највећи град у Србији Београдског пашалука и по бројности становништва и по економском значају. Међутим, оно се веома разликовало од Београда и неких других вароши у средњој и источној половини земље

по томе што у њему у етничком и верском погледу није владало такво шаренило и што је било чиста варошка средина са српским говорним језиком: муслиманско становништво било је домаћег порекла, исламизовано у ранијим временима, делом староседелачко и делом дошљачко из суседних крајева Босне и Херцеговине, а српскоправославно (иначе у великој мањини) такође староседелачко или досељено из суседних вароши и паланки, углавном са слива Дрине и Лима. У привредном погледу, Ужице је представљало град трговаца и занатлија, али је било и доста „рентијера“, тј. земљовласника и корисника земљишне, натуралне и новчане ренте по основи носиоца права из турског спахијског аграрно-правног система. Ужичани су били познати трговци стоком, сточним производима, храном, катраном, лучом, воћем, а посебно су се истицали трговци вуном. Занати су такође били развијени, почев од занатлија који су се бавили производњом разних врста металне робе до ћурчијског и вунарског занатства; од заната су цветали табачки, терзијски, затим ћебецијски. По једном казивању, „прве ерлије били су Табаци, који су имали своје фабрике на води Дечињи, која је текла из планина“;⁹ на њој је такође било и „ваљарица“ које су представљале неку врсту примитивних фабрика за израду ћебади и шајка, теране на водени погон. Занатлије су претежно имале куће на тзв. Царини, „код Камене ћуприје“. Док је владика боравио у Ужицу, он је ту пре последњег аустријско-турског рата имао и свој конак, али се црква није налазила у вароши него у оближњем селу Севојно, где је такође било и гробље за варошке Србе.

Како је изгледао друштвени живот и какво је било културно стање Срба у Ужицу при крају XVIII и почетком XIX века описао је по сећању из свог детињства Ужичанин Максим Евгеновић: „Отац ми је био мајстор по занату ћебеција, и готовио је најлепша турска ћебад. А доселио се у својој младости из Ерцеговине — вароши Чајничка као мајстор. Био је при том... човек књижеван, писмен, али за оно време у од Турака удрученој Србији један од најученијих људи, почем је у србском књижевном језику и светом писму тако вичан био, да му у овом последњем и грчке владике тешко одговараше и за то су га нудили, да га протом начине. Имао је књижарницу [библиотеку] већу него један грчки владика, коју су и стародревне на кожи и пергаменту писане књиге украшавале. Поред свог заната, који је у великом радиу, држао је он и школу у својој сопственој кући и децу је бесплатно читању и писању учио. Сиротој деци куповао је књиге и артију за своје новце. Осим овог више је других задужбина чинио, две чесме пред својом кућом подигао и пут од вароши Ужице до цркве у селу Севојно један сахат ода каменом патосао и воћем засадио; јер у вароши није слободно било литургију служити, премда смо имали капелу у вла-

⁹ *Максима Евгеновића, Животописаније, 6.*

дичином конаку, где је допуштено било само јутрење и вечерње свршавати, а на службу морадосмо у Севојно одлазити. Једну је собу у својој кући определио за стране сироте за ноћиште, кад су долазили да просе...¹⁰ Ова српска варош је 1805, а затим и турска која је била уз тврђаву, изгорела у српско-турском ратовању за време првог устанка, кад су Турци коначно морали да се иселе у Босну по српском заузимању ужичке тврђаве 1807. године.

Ужицу је унеколико био сличан Шабац, с тим што је он био више упућен на извоз у Аустрију, и што је махом трговао стоком. По једном синтетизованом суду, после 1791. године „знатно више него у претходном периоду... на марвени трг и шабачке скеле силазили су трговци са стадима оваца и коза, крди-ма свиња и целепима волова, не само из оближњих села него чак и од Пријепоља, Чајничка, Рашке и Сјенице“, што је условило „да се број градског становништва у Шапцу готово удвостручи“, па је тада дошло „и до полета српске чаршије на Баиру“.¹¹ Падине планине Цера са хрстовим шумама за исхрану свиња и чувени мачвански лутови с пропланцима за гајење „мачванскијех крава“ (познати у народној песми) погодовали су настанку читавог слоја сточарских трговаца који су трговали на суседним аустријским пијацама као што су биле Рача, Митровица, Кленак, Прово. Прњаворац Никола Чаркаџија и Тома Трикић важили су за веома спретне и богате трговце у целој Србији, као људи познати по везама и изван шабачке нахије, нарочито с прекосавским Србима и многим представницима званичне аустријске управе у Војној граници и сремској жупанији, Мебутим, док су Срби хришћани трговали искључиво са аустријским пијацама, или преко својих ортака (и покровитеља) у Шапцу, дотле су шабачки Турци одржавали пословне везе и са Босном, посебно Зворником и Сарајевом, али и са Београдом. Пловна савска саобраћајница омогућавала је и знатну трговину с целом босанском Посавином и Крајином, одакле су познатим „чамовима“, посебном врстом лађа, стизали у Шабац и Београд житарице, воће, коже и многе занатоке израђевине.

Захваљујући повластицама за трговину са Аустријом у Београдском пашалуку после 1791, знатно се побољшао правни и друштвени положај Срба, што се одразило и на њихово пословно кретање и досељавање у Шабац. Српска варош у Шапцу је пред српски устанак 1804. имала колонију од 56 породица са 616 душа, од чега се као трговачке помињу 42 породице Срба хришћана. „Међу хришћанима који су до устанка живели у Шапцу, налазимо припаднике балканског, екмеџијског, каспског, терзијског, ћурчијског, налбантског и кафеџијског еснафа“.¹² У то вре-

¹⁰ Исто, 4.

¹¹ Шабац у прошлости, 388.

¹² Исто, 389.

ме су у Шабац почели да се углавном привремено досељавају и неки Јевреји из Београда и Босне, али се нису могли одржати услед епидемије куге која је 1794—96. веома проредила становништво у варошима Београдског пашалука, нарочито муслиманско. За српско насеље на Баиру значајно је навести да је имало хан и две „каве“ (кафане), док се црква налазила у самом Шапцу, где је пред први српски устанак стално боравио епископ Антим у звању ужицко-ваљевског владике, пореклом Грк и добар пријатељ са Србима.

Литерарна евокација економске важности мале вароши у Србији

Мање вароши и паланке северног дела Србије, нарочито оне на граници према Аустрији, носиле су типично обележје пограничних трговачких пијаца и непосредне трговачке размене роба између двеју различитих привредних средина, раздвојених политичком границом, али комплементарних по потребама својих посебних пијаца. То је нарочито важило за многе варошице и паланке источно од Мораве: Рам, Градиште, Голубац, Пореч, Добру, и даље низ Дунав према Видинском пашалуку, почев од Текије и Адакалеа до Кладова, Брзе Паланке, и даље ка Видину. Суседство са Аустријом и Влашком, с различитим основним привредним изворима или различитом производњом, утицало је на веома жив погранични промет коме су пловност и велики домет дунавске саобраћајнице давали многе могућности за динамичан друштвени, привредни, културни, чак и етнички развој. У поменутих варошима под турском управом је у XVIII веку, до рата 1788—91, преовладало турско муслиманско становништво, али је, с нешто изузетка, њихов привредни живот и живот непосредног управног и економског гравитационог подручја држало досељеничко трговачко-занатлијско становништво, често пристигло из веома удаљених крајева не само са Балканског полуострва него и тадашњег веома пространог Турског Царства. Случај дунавског насељеног и утврђеног острва Пореча на крајњем источном делу Београдског пашалука, можда је најбољи пример таквог развоја једног броја србијанских варошких насеља. Пример Пореча је свакако веома занимљив и са социолошког и културолошког гледишта, а не само за привредно, културно, па и етничко стање у овом делу Србије.

Божидар Ковачевић, српски књижевник и писац многих написа из културне историје српског народа, у једној новели је евоцирао живот Пореча непосредно пред аустријско-турски рат 1788. Кроз биографију главног јунака, богатог поречког трговца Теофила, дао је у ствари дубљу позадину друштвено-историјског процеса који је био карактеристичан и за настанак новије балканске чаршије и балканских тржишта, али и за развој вароши у источном делу Србије под турском влашћу крајем XVIII века.

Писац каже за свог јунака Теофила: „Био је први чорбација у Поречу. Говорило се да је, све идући по свом маћу, могао отићи чак у трећу нахију. А можда је још више имао што се није знало, — све што је држала његова родбина, разни братучеди, сестрићи, зетови, кумови, посињци, побратими. И поврх тога, као свуда на Леванту, тајнога богатства, закопаног по подрумима и скривеног по оставама — белих и жутих новаца свих царстава који су колали по вилајету и сливали се у његове бачвице. Текло је то само од себе, од памтивека, с оца на сина. Још прадеда, Дема, кад је дошао чак до Требизонде, донео је паре и одмах био први чорбација. И нико, ни Турци ни раја, нису могли њихов род замислити друкчије, него као прве. За ових педесет година откако по пашалуку није било ратова [мисли се на период 1739—1788 — прим. В. С.], они су грчевито гомилали благо. Главна им је брига била да га множе и крију.“¹³ Овај Теофило је имао кућу и господарске зграде у тзв. Влашкој мали (амбар, штале, кокошињац, скривена кочина). За њега и са њим су радили многи шегрти и калфе; чак је најспособнији од њих, Стојан туфегџија, извесно време био његов калауз, па му је Ђир Теофило „поверавао по двадесет кеса одједном, у четири ока. Између њих није било ни рабоша ни тевтера. Неки пут по читаву јесен и зиму не би хватали есап, и читаве се месеце не виђали, па би Туфегџија одједном изникао као из земље. И за једно вече укарарили би рачун и поново се договорили где ће и какву ће стоку куповати. Ђир Теофило имао је много ортака, али му је Туфегџија био најлакши и најмлађи.“¹⁴ Из овог навода се виде друштвена средина, организација привређивања и пословања, трговачки менталитет, опис трговаца и пословних веза.

Трговина између Турске и Аустрије пред рат 1788. била је заиста на најбољем путу да не само у економском него и у друштвеном смислу преобрази целокупно становништво Србије у оквирима Београдског пашалука. Међутим, рат је зауставио тај процес и то се на српском подручју посебно осетило у многим подунавским варошима и варошицама. Динамичност дотадашњем развоју можда је управо давало национално шаренило становника, људи који су долазећи са разних страна доносили и разне особености, почев од врсте занимања и начина пословања до етнографских и културолошких одлика и посебности. Пореч је био занимљив и са ове посебне стране. По Б. Ковачевићу, пред саму објаву рата 1788, за конфесионално, етнички и производно шаренолику друштвену средину Пореча био је карактеристичан и један моменат који се односио на заједничке општинске ствари, како на политичке представнике турске управо тако и на варошки виђенији друштвени слој. Наиме, на гласове о могућности да Аустрија објави рат, Турци „сазваше прваке. Дође

¹³ Б. Ковачевић, *Еснафски људи*, 48.

¹⁴ *Исто*, 54—55.

прота, Ђир-Теофило, Конда, Аци Коста, Павле Безбрк, Илија Бугум... Само не дође Мана Јерменин... Догнаше и угледније кметове са села. Турци и чорбације седоше сваки на овоју страну, а сељаци су стајали мало унезверени, с фесовима у рукама, трудећи се да разберу шта им господари разговарају. Није то било тако, јер је Тар-ага био однекуд чак са Дели-Ормана, прави Турчин, диздар Дебралџа, а Чорбашије Грци, Цинцари, Тоске, Јермени, Гагаузи...¹⁵ Ово шаренило господства, политичке и економске моћи, вера и језика, људи и обичаја, у средини српског сељачког друштва које је географски, привредно и популационо представљало залеће трговачко-занатској вароши Поречу, још више је одражавало друштвене разлике.

Основној подели на муслимане и хришћане додавана је и подела у сфери економског стања и социјалних односа, у којима су село и његова производња веома много зависили од градске привреде, од варошког политичког утицаја, моћи турског политичког апарата власти и хришћанских привилегованих чорбација. Навод из Ковачевићеве новеле говори о томе: „Плану Стојан: — Ришћанин, велиш? Зар је ришћанин Конда што узима два дуката од Митрова до Бурђева? Зар ришћанин Мана Јерменин? Илија Бугум? Петар од Дољног Села?“¹⁶ Монополизација трговине, или бар привилегован, махом закупнички и пазакупнички положај у трговини са Аустријом, онемогућавали су непосредну трговину између сељака и иностраних трговаца, бар што се тиче прилика које су владале у Београдском пашалуку углавном до рата 1788, односно свуда где је варошки привредни живот био усредсређен у рукама „ћутуклија“, „чорбација“, великих и разгранатих трговачких породица које су финансијски биле везане за турске власти.

Занимљив је погранични тип паланки и малих локалних тржишта на Дунаву источно од Смедерева: Рам, Градиште, Голубац, Добра. До Кочине крајине 1788, то су била углавном турско-муслиманска насеља која су се услед несигурних политичких прилика расељавала, тако да су у време избијања првог српског устанка 1804. бројала своје последње становнике. Оно мало пограничне трговине житарицама, стоком, сточним производима, кожама, огревним дрветом, рибом, имало је више обележје робне размене с банатским градским насељима. Познати су били аласи — претежно средњи друштвени слој и сиротиња — који су се специјализовали за лов и конзервасање дунавских врста рибе са Ђердапског подручја: јесетре, моруне, кучиге. Добранци су били познати као одлични и незаменљиви крманоши и думенције кроз брзаке Великог и Малог Ђердапа. Устанак 1804. изменио је не само друштвену и етничку основу ових насеља него у великој мери и њихов привредни значај.

¹⁵ Исто, 61.

¹⁶ Исто, 57.

Закључак

Културно-историјска проблематика српских градских и варошких насеља на прелазу XVIII у XIX век, до раздобља првог српског устанка 1804—13. године, не исцрпљује се само давањем оквирних приказа једног историјског периода који је био веома значајан по збивањима, а још више по историјским последицама. Кад би се ушло у аналитичко приказивање развоја и улоге варошких насеља и њиховог становништва у Београдском пашалуку у време танзиматског законодавства султана Селима III, у ствари би се добио пресек значајног дела историје Турског Царства, али и пресек доброг дела економске и друштвене историје становништва у Београдском пашалуку, северном делу Србије. Посебно би била схватљива историја настајања модерних („нетурских“) градова и њихове већ помало европеизоване грађанске класе, као и нових почетних облика у производњи, трговини, друштвеним односима, култури и идејним струјањима, што је значило негацију прошлости, смену устаљених друштвених односа, прелаз из старог оријентално-балканског начина живота на нови начин. Приметна христјанизација српских градова при крају XVIII века значила је истовремено и њихову „србизацију“ (у почетку тек једва приметну), а кроз измену дотадашњих верских, етничких и социјалних прилика, и њихову нову урбанизацију и европеизацију.

Ово одвајање од прошлости било је у ствари жеља за ослобођењем од турске власти, њених устанаова, духа левантинско-исламске културе и њених шеријатских основа, верских и друштвених погледа на свет. Трговци и трговина, занатлијска цеховска друштвена и производна организација давали су моторну снагу и усмеравали вековну тежњу за избављењем из робовања и будили наду у ослобођење хришћана. Насупрот духовном јединству припадника исламске вероисповести налазила се мање или више јединствена верско-друштвена организација народа хришћанске вероисповести, турске раје, жељне промена у правној и економској сфери односа у државном систему Турске, без обзира на њихово „рајинско“ шаренило у погледу народности, говора и обичајних устанаова.

Трговина између турских поданика и аустријских трговаца и увозника допринела је не само економском јачању дела хришћанске раје у Београдском пашалуку него је указивала и на нове видике и животна усмерења. Економика је овде претходила политици: оног тренутка кад је градска привреда дошла у тешњи додир са сеоском производњом ради јачања извора трговине, увукла је у јачу економску заинтересованост, уз погодности већ створене широке кнежинске аутономије, била је обезбеђена основа за зближавање и заједничко иступање против турске власти, њених правних, друштвених, привредних и политич-

ких установа. Сем великог друштвеног преображаја и материјалног напретка српског становништва на селу у Београдском пашалуку, у предвечерје првог српског устанка био је извршен и економски и друштвени „пробој“ у већину дотад хомогених турских варошких насеља. Мада је хришћанско варошко становништво у почетку српског устанка 1804. било претежно избегло у суседну Аустрију, или се разишло по српским селима и ослобођеним паланкама, оно се по ослобођењу градова током 1804—05. и 1806—07. вратило и, обновљено и ојачано новим досељеницима са разних страна, одиграло значајну улогу у снабдевању и опремању нове организације српске управе, војске, и уопште снабдевања становништва ослобођене Србије производима варошке привреде за које је српско село показивало све више интересовања од краја XVIII века.

Прилог I

Избегло београдско становништво, махом занатлије, 1791. године у Земуну¹⁷

Име и презиме	број лица	занимање
Недељко Петровић	2	ћурчија
3 Стефан Георгијевић	1	ћурчија
Анаст(ас) Николић	3	дунђер
Лазар Николић	4	ситничар
6 Петар Милошевић	4	воденичар
10 Лазар Божановић	5	ковач
14 Индије Алекса удовица	1	надничарка
15 Миха Гавриловић	4	ситничар
17 Паунко Илија	4	дунђер
19 Хација Цветковић	4	воденичар
30 Јанко Стефановић	5	екмекција
36 Петар Марковић	2	екмекција
38 Димитро Јовановић	3	екмекција
38 Јован Милојевић	2	надничар
49 Петар Милојевић	4	екмекција
Радовица Георгова удовица	2	
50 Манча Станиловић удовица	3	екмекција
51 Георг Митровић	4	воденичар
58 Стојко Јоаким	1	надничар
59 Георг. Стефановић	3	екмекција
60 Антоније Џоновић	5	(ћепенак-шнајдер) абација

¹⁷ Историјски архив Београда, Архива Земунског магистрата, год. 1791, Ф. XXXVIII, бр. 201.

61	Тодор Стојановић	5	абација
66	Влајко Владковић	4	ковач
70	Марко Илија	3	екмекција
72	Деспот Атанасковић	5	сапунџија
73	Петар Марковић	2	екмекција
75	Ристо Миновић	1	надничар
88	Богој Петковић	5	чизмар
89	Јован Миловановић	3	ћурчија
96	Митар Петровић	6	покривач кровова
100	Габрило Стамитовић	4	екмекција
112	Јанко Неделко	2	надничар
113	Д(и)митар Цветковић	3	надничар
130	Јосим Дочић	1	надничар
141	Милета Милитовић	8	зидар
167	Милко Гроздановић	3	дневничар
171	Д(и)митар Стојковић	3	дневничар
	Неделко Николовић	2	чизмарски мајстор
	Лазар Чизмар	2	
191	Петар Чизмар	2	
	Игнац Чизмар	3	
194	Стојан Михаиловић	1	
200	Хаџи Георги	4	абација
314	Јанко Неделковић	4	ковач
1037	Нестор Радосављевић	5	ситничар
1038	Стојан Антоновић	1	
1039	Јован Андријевић	3	
	Синка Багат	5	

Списак наведен у суми 48 породица са 157 душа, датиран у Београду 20. септембра 1791, и потписан од стране мајора Јакобичке.

Попис лица која су из вароши Шапца избегла у Аустрију и као трговци и занатлије настанила се у Руми до новембра 1806. године:

Досељеници пре јула 1806:

1	Борђе Терзија	ожењен	
2	Павле Ложничанин	„	са 1 дететом
3	Јо(в)анче Терзија	„	1
4	Давид Терзија	„	1
5	Борђе Абација	„	1
6	Лука Пантелић		4
7	Јаков Тркић		3
8	Лазо Јовановић	„	3
9	Тадија Јовановић	„	2
10	Павле Радомировић	„	2

Досељеници после јула 1806:

1	Настас Марковић	ожењен	1
2	Петар Пантелић	”	1
3	Јован Андрић	”	1
4	Дмитар Николић	”	1
5	Давид Ристић	”	1
6	Лазо Гавриловић	”	
7	Никола Поповић	”	
8	Михајло Васић	”	
9	Гаврило Трифуновић	”	
10	Јанко Костић	”	
11	Сава Цветковић	”	
12	Љубица Јовановић	удовица	са 4 деце
13	Обрад Станковић	ожењен	
14	Симо Петровић		
15	Јован Томић		
16	Јаков Лазаревић		
17	Станко Трифковић		
18	Живан Марковић		
19	Радован Јовановић		
20	Теодор Јанковић		
21	Радосав Николић		
22	Борђе Поповић		
23	Дмитар Стојковић		
24	Георг Поповић		
25	Марко Јовић		
26	Павле Радомировић		
27	Лазо Стојановић		

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

I

- С. Новаковић, *Турско царство пред Српски устанак 1780—1804*, Београд 1906.
- Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије од 1783—1784*, Споменик СКА, LXXXII, Београд 1936; исти, *Кочина крајина*, Београд 1930; исти, *Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791—1794)*, Београд 1927; исти, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794—1804*, Београд 1949; исти, *Погибија Риге од Фере*, Братство, XXV, Београд 1931.
- Д. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата (1788—1791. год.)*, Београд 1910.
- М. Вукићевић, *Карађорђе*, I, II, Београд 1907, 1912.
- I. Sorrop, *Monographie von Semlin und Umgebung*, Semlin 1890.
- Д. Ј. Поповић, *О цинцарима*, Београд 1937; исти, *Београд кроз векове*, Београд 1964.

II

- В. Стефановић Караџић, *Даница*, Забавник за 1827, Беч 1827.
 Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Целокупна дела, Библиотека српских писаца.
 А. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898.
 Максима Евгеновића, *Животописаније*, Будимпешта 1877.

III

- С. Гавриловић, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804—1815*, Сремски Карловци 1965; исти, *Прилог историји трговине и миграције Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969.
 А. Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, I, 1804, Београд 1935.
 Грађа Земунских архива о Првом српском устанку I, Година 1804—1808, Београд 1955.

IV

- Р. Тричковић, *Варош после 1740*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 641—714; иста, *Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године*, у књизи *Шабац у прошлости*, I, Шабац 1970, 347—404.
 В. Стојанчевић, *Турско становништво у Србији пред Први српски устанак*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 13—14, Нови Сад 1956; исти, *Политички узроци променама становништва Београда и околне у време Првог српског устанка*, Годишњак Музеја града Београда, XXI, Београд 1973.
 А. Белап, *Емигрирање београдских становника у Земун после поновних прелазака Београда под турску власт у XVIII и XIX столећу*, Годишњак Музеја града Београда, IV, Београд 1957.

V

- А. Комарчић, *Претци и погомци*, Историјске слике из постања данашње Србије, Београд 1901.
 Б. Ковачевић, *Еснафски људи*, Београд 1952.

*Vladimir Stojančević*TOWNS, MARKET-TOWNS, SMALL-TOWNS, AND TRADE-CENTERS
ON THE EVE OF THE FIRST SERBIAN 1804 UPRISING

Cultural-Historical Problems

S u m m a r y

Declining of power of the Ottoman Empire after the defeat near Vienna and concluding of the Karlovac Peace Treaty in 1699, in addition to loss of territories, was obvious in all the areas of the state, in public and national activities of both Moslems and Christians. This particularly relates to further economic developments of Turkey in course of the eighteenth century.

The growth of trade between Turkey and Austria meant, according to the Svishtov Peace Treaty of 1791, also considerable privileges for the border-area population in the Belgrade Pasha's jurisdiction area (*pashaluk*), namely in the northern parts of Serbia. This has promoted, to a considerable degree, the border-line trade as compared to the situation prior to the 1788 — 1791 war. The exporting of cattle, and first of all of pigs, out of the wide regions of the Belgrade pashaluk — which were rich in cattle — has considerably changed also the character of social and economic relations in general, which applied not only to the Serbian population but also to the Christian-Turkish relations in their entirety. The institution of the so-called Princely Self-government, which was authorized by the firmans (edicts) of 1793 — 1796, represented the legal and social basis for the beginning of the great process of economic prosperity and social regeneration of Serbian population in the Belgrade pashaluk. The same movement was felt also in the strengthening of Serbian participation in the growth of population in the towns and in the settlements.

On the other hand, new economic movement in the northern parts of Serbia were also considerably influenced by the transit trade of agrarian-industrial raw materials which reached Austrian markets from those of the central parts of Rumelia, mostly via Belgrade and Zemun, as state border trade and customs inspection places. This kind of trade brought into Serbia, and particularly to Belgrade, a great number of „professionalists” tradesmen of various specialities, of different social layers, and cultural particularities. This introduced, moreover, not only a human and civilisation variety, but also the dynamics in the economic and social activities in the Serbian state border towns and cities.

Just as the 1788 — 1791 war influenced in a negative way the demographic and population growth of Moslems in the towns of the Belgrade pashaluk, so did the new basis of legal, social and economic relations after the Svishtov Peace Treaty cause rapid growth in number of the Christian population in the towns. This population,

namely, takes over the organisation of new economic movements and organizes modern capitalist production and trade. Greeks and Tsintsars, and also Jews and Serbs, in addition to the representatives of some other Balkan (and, although rarely, Levant) peoples and regions act more and more as protagonists of the new way of town life and business making, as well as protagonists of innovations which were characteristic of the contemporary European economy, society, and cultural movements, although still to quite a degree blended with patriarchal and Balkan local color.

The Serbian uprising in 1804 which broke out as a revolt against misuses and usurpation of power by the *kabadahis* and the loss of authority of the legal sultan's administration in the territory of the Belgrade pashaluk, in a radical way brought to an end that degeneracy of „Turkish heritage” in Serbian people in the northern parts of Serbia, while initiating a new era in Serbian history. Town population and the urban economy had a considerable role in that process even prior to 1804, and particularly after the liberation of Belgrade from Turkish power in 1806. In that period the entire political, economic, and cultural organisation of national power shall develop out of the liberated towns and cities which would at the same time become the most important centers of the military-political organisation of liberated Serbia.

In the meantime, between 1791 and 1804, the main processes in the development of towns, of the urban economy, and of the activities of town population were the following: the christianization of town settlements; the changing of the basic type and character of the urban economy, which continued to be transferred more and more from the Turkish-Moslem hands to the Christian tradesmen and craftsmen; the breakthrough of the money-economy into the former absolutely autarchical rural economy; the strengthening of the Serbian population element in the towns and small-towns by widening of residential districts and by creating new suburbs; activating of the Serbian rural social environment for exporting trade related to cattle with the neighbouring Austria; more permanent stay of foreign tradesmen which are now protected in the more efficient way against Turkish pressure by the consular jurisdiction. Internal processes which disturbed the order in the Belgrade pashaluk after the Svishtov Peace Treaty (i.e. janissary revolt, usurpation of power by the dahis, coming up of the *krđžalias*) could not prevent the general trend of new economic and social movements in that area with Belgrade as its center — where, beginning from 1804, Turkish rule would be replaced by the creation of Serbian state organisation.

The present study, which deals with cultural-historical problems of Serbian towns and cities on the eve of the First Serbian Uprising at the beginning of the nineteenth century, consists of two parts, namely:

Political frameworks of the development of towns in the northern part of Serbia;

Moslem and Christian population in the economy of Serbia and its towns;

Population and size of Serbian towns at the end of eighteenth and the beginning of nineteenth centuries;

Belgrade as the economic and social center of Serbia;

Situation of the Church in Belgrade;

Urban economy and socio-political trends;

Ethnic relations in the towns of Serbia;

Socio-economic relations between the town and the village;

The town of Užice as a type of developed urban center in the province;

Literary expressions of life in the towns of Serbia at the end of the eighteenth century;

Conclusions.

Statistic results related to the number of Serbian population obtained in two censuses in Belgrade — in 1791, and in Šabac — in 1806, are also enclosed as an illustration of the presence of Serbs in the population and economy of the towns of the Belgrade Pasha's jurisdiction area.

The conclusion to be drawn from this study is that the most significant role in the economic development of Serbian towns, until the 1804 Serbian Uprising, has been played by the foreign Greek-Tsintsar and partly Jewish population elements. On the other hand, the export of agricultural products from Serbia to Austria was predominantly in the hands of domestic half-peasant half-tradesman people. In the town settlements Serbs were mostly craftsmen and small merchants and shopkeepers. However, this situation shall begin to be changed after the Svishtow Peace Treaty and the introducing of special legal and economic status which was extended to the people of the Belgrade pashaluk, only to be completely changed with the oncoming of the Serbian Uprising in 1804.

ШТАМПАЊЕ И ПРЕПИСИВАЊЕ БИРИЛСКИХ КЊИГА У БАЛКАНСКИМ ГРАДОВИМА ТУРСКОГ ЦАРСТВА XV—XVIII ВЕКА

Пораз угарске војске код Мохача 1526. године и померање граница Турског Царства према средњој Европи довели су до извесног смиривања у јужнословенским земљама које су до краја XV века пале под власт Османлија. У свим овим крајевима дошло је до обнове привредне активности, нарочито трговине и занатства који су у градовима и импровизованим војним утврђењима дуж друмова и око војноуправних седишта доживљавали прави процват.¹ Захваљујући опстанку знатно проширене Охридске архиепископије, која је од средине XV века обухватала и све јужне епархије Пећке патријаршије, па и само њено седиште у Пећи, дошло је до обнове црквеног живота и оживљавања црквене књижевности на традицијама утемељеним већ раније, у епохи пре турског освајања.²

Приметна обнова црквеног живота била је мање видљива на територији српске цркве која се, и поред великих страдања, одржала све до тридесетих година XVI века када је, изузимајући неке осамостаљене епархије у периферним српским областима, била потчињена Охридској архиепископији. Стварни преокрет је настао тек 1557. године пошто је Сулејман II Величанствени (1494—1566) залагањем Мехмед-паше Соколовића одобрио обнову Пећке патријаршије под чију су јурисдикцију дошли не само делови западне Бугарске и северне Македоније него и сва насеља Срба у Далмацији, Хрватској, Славонији и Угарској.³ Њена обнова је имала велики значај и за Србе и за остале Јужне Словене православне оријентације пошто је Охридска архиепископија, с

¹ *Историја Југославије*, Београд 1973, 140.

² Д. Анастасијевић, *Македонија*, Народна енциклопедија СХС, II, 647; П. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Минхен 1962, 314 и даље.

³ *Исто*, 324—344.

превлашћу грчког свештенства, већ од краја XVI века почела систематски да потискује словенску књигу у свакодневном животу и богослужењу, ове више се одвајајући од словенског живља у коме је поникла и где је ранијих векова тако плодносно делала.⁴

Са обновом Пећке патријаршије почиње једна значајна епоха у историји српског и осталих јужнословенских народа. На читавом њеном подручју долази до обнове старих и подизања нових цркава и манастира. Нарасле потребе црквеног и верског живота подстакле су и преписивачку делатност која, иако средњовековна по традицији и обележју, није била ограничена на старе манастирске скрипторије какве су одраније биле у Хиландару, Кареји или Дечанима где су радили писари Захарије, Григорије, монах Висарион, бакон Јов, јеромонах Сава, монах Аверкије, јеромонах Данило и духовник Дамаскин.⁵ Током XVI—XVII века организоване су и неке нове скрипторије у бројним манастирима на читавој територији Пећке патријаршије, од Леснова у Македонији до Гомионице у западној Босни или Ораховице у Славонији. Посебно велики углед у XVI и XVII веку стекле су скрипторије у манастиру Озрену, Папраћи, Св. Арханђелу на Церу, Рачи на Дрини и Св. Троици у Пљевљима.⁶ У свим овим манастирима преписују се богослужбене књиге, али и кодекси разноврсног садржаја, укључујући и дела српских средњовековних писаца који су у доба турског ропства одиграла значајну улогу у очувању и снажењу националне свести српског народа, увелико изложенот исламизацији и потурчавању.

На процват преписивачке и штампарске делатности код Јужних Словена православне оријентације крајем XV и првих деценија XVI века, пресудно је утицао недостатак обредних и богослужбених књига. Већ у предговору и колофону *Октоиха првогласника* штампаног на Цетињу 1493—94. године, Бураћ Црнојевић је истакао да га је на штампање подстакла оскудица црквених књига које су грабила и дерала чеда агаренска.⁷ Из истих разлога је и Божидар Вуковић основао другу српску штампарију у Млецима 1519. године. У поговору *Псалтиру са Часловцем*, који је штампан 1519, Вуковић је нагласио да га је на штампање ове књиге у туђини навео недостатак у црквама „светих и божанских књига услед грабљења и дерања иноверних народа“.⁸ Штампарија Божидара Вуковића, основана као меценатска установа, убр-

⁴ Грци су у Кареји 1650. године спалили „књиге московске“ и бацили у тамницу духовника Дамаскина, попа Романа и њиховог ученика Захарија; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, запис бр. 1458.

⁵ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности*, Београд 1980, 258—260.

⁶ Исто, 258.

⁷ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, 28.

⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 444.

зо је под управом његовог сина Вићенца добила комерцијално обележје. О томе говори и један документ из Хисторијског архива у Дубровнику о судском спору који је 1563. водио Антоније Гини, као заступник Јакова Корсија и Нарда Пердикарија са Амброзијом Корсом и Гаспаром дела Векијем, братом српског штампара Божидара Вуковића.⁹ Пред судом је оптужени Гаспар дела Векија признао да је у Београду, Видину и Никопољу продао 75 *Триода* које је добио од Амброзија Корсе, а поред њих и 100 *Мисала* и 200 *Псалтира* које су му на чување дали Корса и нећак Вићенцо, син Божидара Вуковића. Оптужени Гаспар дела Векија је даље признао да је Корси обећао и четвртину добити од 76 *Мисала*, али је тражио да му он положи рачуне за две године од добити проданих књига које је примио у Дубровнику од Киријака Гвалтеруча, као и од књига продатих у Венецији.

Колико је књига била важан трговачки артикл у балканским областима Турског Царства говори и крај Гаспарове изјаве да је са својим ортацима Корсом и Дела Векијем имао потраживања од 26.000 аспри код једног дубровачког трговца у Видину. Они су ортачки продавали црквене књиге у Београду, Видину и Никопољу из залиха које су штампане у штампарији Вићенца Вуковића, а вероватно и његовог оца Божидара. Комерцијално обележје је имала и београдска штампарија коју је основао кнез Радиша Дмитровић.¹⁰ У њој је 1552. године Дмитровић започео штампање једног *Четвореванђеља* које је по његовој смрти уз помоћ једног православног свештеника завршио београдски трговац Трајан Гундулић „од великог града Дубровника“.¹¹ На штампање књига за потребе православне цркве, Гундулића је привлачио превасходно економски интерес, што се види и из пописа његових ствари који је направљен 1563; у њему је између осталог наведено и 59 еванђеља, 10 примерака осмогласне књиге химни, 4 молитвеника, 39 еванђеља и 3 мала молитвеника.¹² Дејан Медаковић је тачно запазио да попис садржи еванђеља штампана у београдској и мркшиноцрквеној штампарији, а да остале књиге, *Минеј*, *Осмогласник* и *Молитвеник*, потичу из штампарије Божидара Вуковића.¹³

У Београду се продајом црквених књига штампаних „српским словима и језиком“ бавио и београдски трговац Лука Димитровић, који је од једног трговца из Анконе 1554. године купио 200 штампаних књига, вероватно пореклом из штампарије Божидара

⁹ Хисторијски архив, Дубровник, *Senten. canc.* 128, 52v—53, у интерпретацији Д. Медаковића, *нав. дело*, 34—35.

¹⁰ *Исто*, 35—36.

¹¹ Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа за историју Београда*, I, Београд 1950, 66—67, 100.

¹² Ф. Кестерчанек, *Инвентар првог београдског тискара Трајана Гундулића*, *Анали Хист. института у Дубровнику*, Дубровник 1952, 200.

¹³ Д. Медаковић, *нав. дело*, 36.

Вуковића и његовог сина Вићенца.¹⁴ У Вићенцовој штампарији је Стефан Мариновић из Скадра 1561. године штампао *Посни Триод*.¹⁵ У поговору својој првој штампаној књизи, Мариновић се обавезао на нове „подвиге“, што је потврдио штампањем „божанствене књиге припеснец“ у Скадру 1563. године.¹⁶

Међу трговачки организоване штампарије за штампање српске књиге убраја се и штампарија которског племића Јеролима Загуровића у којој је 1570. завршено штампање *Псалтира с последовањем и Часловцем*.¹⁷ У поговору својој првој штампаној књизи, Загуровић је штампао и оглас да се његове књиге могу куповати у Скопљу код Кара-Трифуна, једног од првих књижара у нашим крајевима.¹⁸ У Кара-Трифуновој књижари продаван је и *Зборник* који је у Загуровићевој штампарији 1571. године издао Јаков из Софије. Два издања овог *Зборника* у току једне године уверљиво говоре о великој потражњи књига верске садржине у свим областима Турског Царства.¹⁹ То је добро знао и млетачки штампар Марко Гинами у чије је руке прешла Загуровићева штампарија почетком XVII века. Он је 1628. приредио ћирилско издање Орбинијевог *Огледала духовног*, а 1640, и Дивковићевог *Наука крстјанског*. Марков син Бартол, који је у фрањевачком самостану у Фојници научио српскохрватски језик, прештампао је 1638. године Загуровићев *Псалтир* који је са осталим књигама продавао преко трговачке мреже свог оца, иначе распрострањене по читавом Балканском полуострву.²⁰ У поговору *Псалтиру*, Бартол помиње и стовариште књига из Гинамијеве штампарије које је било у Великом Трговишту, а из једног извештаја софијског надбискупа Петра види се да су књиге из Гинамијеве штампарије продаване и у Софији 1650. године.²¹

Ограничен репертоар црквених штампаних књига надокнађивали су делом писари манастирских скрипторија, а делом писари лаици, ребе свештеници и монаси, који су се у градовима Турског Царства из комерцијалних разлога бавили преписивачком делатношћу. Развој овог вида књижевне репродукције помагали су с једне стране чланови црквеног клера, а са друге имућнији грађани (пре свега занатлије) који су већ првих деценија турског ропства постали најистакнутији поборници православља и јунаци

¹⁴ Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 66—67.

¹⁵ Б. Сп. Радојичић, *Стари српски штампар Стефан „от града Скадра“ и црква Ивановца код Пећи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (даље: ПКЈИФ), XVIII, 1938, 375—384.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 638.

¹⁷ Д. Медаковић, *нав. дело*, 38—39.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 683.

¹⁹ Д. Медаковић, *нав. дело*, 39.

²⁰ Исто, 39—40; упор. М. Решетар, *Издања Дивковићева Наука крстјанског ПКЈИФ*, VII, 1—2, 34.

²¹ Е. Fermandžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, Zagreb 1887, 210; Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, 1310.

нове мартиролошке књижевности. Примера ради, то су кујунџија Георгије из Кратова, „српског корена изданак“, или обућар Никола из Софије чија су мученичка страдања у борби са агресивним исламом у првој половини XVI века описали поп Пеја и Матеј Граматик.²²

Од бројних писара који су професионално, за новац, радили по балканским градовима Турског Царства пре и после обнове Пећке патријаршије сачуван је мањи број имена. У XV веку се помињу дијаци Петар, Ратко, Михо, Дмитар, Лацко, Радивој Зрелић, Станко, Никола и граматик Дамјан.²³ Преписивачка делатност добија неслућене размере у XVI и XVII веку. Најпознатији писари овог периода били су писац Пахомије, писац Лонгин, писац Равул, дијак Дмитар, граматик Тудор, даскал Максим, писац Дмитар Јањевски, граматик Банчо, даскал Јован, даскал Драган, даскал Аромије, дијак Митар, дијак Јован, граматик Петар, дијак Симон, граматик Теодор, дијак Петар, даскал Пахомије, даскал Пејо, граматик Филип, граматик Душко, дијак Јован Малешевац, дијак Димитар и Дијак Биро Хоповац.²⁴ Појава руских штампаних књига нагло је смањила број писара у XVIII веку, али су се овим видом књижевне репродукције и даље бавили дијак Теодор Комадина, даскал Павле, дијак Живко, дијак Јован Поповић, даскал Николај Глигоревић и дијак Христо Призренац.²⁵

Из једног броја ауторских записа познато је да су у Новом Брду радили Јован граматик и дијак Авакум, у Јањеву даскал Димитрије, у Кратову многогрешни Јован и дијак Буро, у Ловечу граматик Петар и граматик Душко, у Будиму дијак Јован, у Зворнику расодер Роман, у Београду граматик Јанкул, у Требињу дијак Јован Малешевац, у Јајцу дијак Лазо, у Сарајеву дијак Дмитар и даскал Симеон Борђевић.²⁶ У изворима се помињу и анонимни дијаци који су радили у Новом (Херцег-Нови), Цетињу, Дренопољу, Требињу, Сарајеву и Јањеву.²⁷

Преписивањем књига из комерцијалних разлога бавили су се и свештеници градских цркава, на пример, поп Јован у Кратову, поп Петар у Земуну, митрополит Георгије у Сегедину, поп Цветко у Призрену, монах Виктор у Струги, презвитер Вук у Сарајеву, поп Јован и Јеромонах Аксентије у Јањеву, монах Никанор у Браничеву, јеромонах Данило у Трнову и поп Живко у Пловдиву.²⁸

²² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 244—245.

²³ Љ. Стојановић, *нав. дело*, II, 4203, 4204, 4206, 4211, 4221, 4222; IV, 6188, 6178; VI, 9355, 9359.

²⁴ *Исто*, I, 1130, 1637, 1767, 451, 1920; II, 4243, 4248, 4246, 4267, 4272, 4282, 4301; III, 5705; IV, 6283, 6297, 6316, 6337, 6362, 6393, 6405, 6977, 6995, 7110; VI, 9377, 9383, 9627.

²⁵ *Исто*, III, 5901; V, 8095; VI, 9645, 10262, 10312.

²⁶ *Исто*, I, 563; IV, 6362, 6455; I, 455, 451, 645; III, 5705; II, 3516; IV, 6297, 6283, 6383, 7031.

²⁷ *Исто*, I, 1994, 919, 554; II, 2275; IV, 6303, 7176; V, 7788.

²⁸ *Исто*, I, 598, 742, 832, 427, 1023, 1006; V, 6664, 6744.

Биле су две врсте градских писара, лаика. Једни су изгледа имали своје скрипторије у којима су рукописне књиге повезиване и као занатска роба продаване, а други су по позиву радили у кућама својих ктитора и наручиоца. Постојање лаичких скрипторија може се посредно доказати подацима да су писари плаћали харач турским властима који се налазио назначен у цени неких рукописних књига.²⁹ Писари су претежно радили самостално или у ортаклуку. У једном запису из XVIII века говори се о двојници писара ортака, Сави Милићу и Михаилу Поповићу, а у другом о ортаклуку писара и књиговесца, даскала Георгија и мајстора Златана.³⁰ Књиге су преписиване по наруџбини ктитора или према захтеву тржишта. Познато је, на пример, да је граматик Јован радио у Новом Брду по наруџбини епископа Никанора, дијак Јован у Будиму за будимског митрополита Матеја, граматик Петар у Ловечу за епископа Јеремију, а неки анонимни дијак у Новом за захумског епископа Саватија.³¹

Много више се зна о лутајућим писарима, лаицима, који су по позиву и за новац радили у кућама својих ктитора. Већина их је радила у градовима, у кућама богатих занатлија, али и по манастирима и селима. Дијак Дмитар је 1564. записао да је једну књигу преписивао у „месту Сарајеву, у дому благочестивог хришћанина Михаила кујунџије Десисала и његове браће, Николе и Драгобрата“, у доба „када је Босном управљао велики Мустафа паша [вероватно Мехмед-паша Соколовић], сродник благочестивог и христољубивог пећког патријарха кир Макарија“.³² Други су по позиву радили привремено у манастирима или селима, у кућама имућнијих сељака и овештеника, на пример, дијак Ратко, граматик Филип, дијак Дмитар или дијак Тома Урисовић.³³

Турске власти су повремено прогониле писаре и планиле преписане књиге, особито у време рата или немира хришћанске раје. О томе говоре и бројни ауторски записи дијака који се жале да се због свог рада налазе у „смртној опасности“ и да пишу „избегумљени“ у „сталном страху од јаничара“ или „проклетих Агарена“.³⁴ Из сачуваних записа зна се да је дијак Никола, скривајући се од Турака, извесно време радио у селу Петници, „у дане проклетог цара Бајазита“, један непознати дијак под гором Јелицом, „у време султана Селима“, кад је „велика туга и метеж била у орпокој земљи“, граматик Теодор у селу Конав, „у доба турског цара Мурата, Селимова сина“, а дијак Митар у једном забаченом месту, „у дане Сахин аге Арнаутовића“ који је за хришћане био „зли пас, велико смушеније и страшне вериге“.³⁵

²⁹ Исто, II, 2607.

³⁰ Исто, 8053, 5817.

³¹ Исто, I, 455; IV, 6297, 6283.

³² Исто, I, 645.

³³ Исто, I, 563, 1840; II, 4272; VI, 9510.

³⁴ Исто, I, 810, 455, 492, 653.

³⁵ Исто, I 580, 1767; IV, 6178, 6393.

Нагло опадање Турског Царства у XVIII веку и све чешће побуне хришћанске раје отежавали су и рад писара које су Турци као родољубе све више прогонили и онемогућавали. Силвестер Гомионичанин из рода Станивукловића записао је средином XVIII века да је „књигу звану цар Александар и цар Лазар и Милош Обилић“ преписивао код Бање Луке, скривајући се у „планини званој Осмача, близу реке Врбаса код велике стене“.³⁶ Радећи у тешким и често неповољним условима, писари су грешке и пропусте у своје раду правдали, с једне стране страхом од Турака који су их прогонили, а с друге, лошим мастилом и папиром, скромним знањем писарске вештине или поодмаклим годинама. Један писар се 1535. жалио да је радио „уморним рукама и с очима мутним од неспавања“, јер је место где је радио „било незгодно, гло влажно, време зимно и мрачно, а мастило лоше“.³⁷ Други су, као даскал Арамије, недостатке у свом раду правдали самоукошћу, или, као поп Теодор „неискуством у књижевном учењу и писању“, а уз то је радио „без очила [наочара] без којих није мога“.³⁸ Ово је стварало бројне тешкоће, а каткад доводило и до сукоба између писара и ктитора. Тако се на пример дијак Симон 1561. године жали на свога ктитора који одбија да плати лоше преписану књигу, па га моли да не „поступа као Тома у Девичу“, него да му плати урађен посао „јер бог неће неправду“.³⁹

Писари су у почетку сами повезивали рукописне књиге, а касније су то радили професионални „књиговезци“ или „мајстори“.⁴⁰ Од почетка XVI до краја XVIII века, књиге су повезиване у Смедереву, Софији, Прибоју, Подгорици, Видину, Београду, Пироту и Прокупљу.⁴¹ У изворној грађи су сачувана и имена неколицине књиговезаца, као „књиговезца Георгија Ковачевића из Подгорице“, „мајстора Буре Стефановића“, савременика патријарха Максима, „мајстора Стојана Девроза“, „мајстора Томе“ и „мајстора Мојсија“ из времена патријарха Калиника.⁴² Једна од познатијих књиговезница била је у „Београду српском“ где је 1662. повезивано и оковано једно еванђеље за београдског митрополита кир-Илариона, а 1668. једно еванђеље за цркву у Сарајеву средствима Сарајлија: кујунције хаџи-Јована, Михаила Тадића, Буре Михаиловића, терзије Комљена, ћурчије Милета, Милутина Секуловића, Милутина Вуиновића, Вукашина Вуиновића, кујунција Велимира и Амитра, терзије Бурице, ћурчије Вука, кујунције Сладоја и Вуина Милутиновића.⁴³

³⁶ Исто, VI, 9424.

³⁷ Исто, III, 5598.

³⁸ Исто, I, 1637; III, 5859.

³⁹ Исто, IV, 6337.

⁴⁰ Исто, I, 476; VI, 10087.

⁴¹ Исто, I, 498, 735, 746, 1384, 1640; II, 2144, 2444; IV, 7015; V, 7601.

⁴² Исто, I, 1574; V, 7316, 7296.

⁴³ Исто, I, 1584, 1640.

Спољашњим украшавањем рукописних књига бавили су се и златари. Познато је неколико таквих златара, на пример, златар Матија из Софије с краја XVI века и златар Сава који је 1691. „оковао у сребро и злато“ једно рукописно еванђеље у манастиру Житомирлићу.⁴⁴ Врста и квалитет повеза знатно су увећавали тржишћну вредност рукописних књига. Један писар је 1480. забележио да је само за „руководјеланије мајстору“ (књиговосцу) платио 345 динара, а други 1733. да је „за кадифу и повез с харачем“ платио „седам гроша сребра“ и за „спојнице и чивије три и пола талира“.⁴⁵

Цена рукописних књига зависила је од садржаја, формата и опреме; највећу цену имала су рукописна еванђеља и псалтери. Златар Продан је 1663. платио хиљаду аспри за рукописно еванђеље, чекмеџија Степан 1690. само 180 аспри, а Мелентије Поповић 1767. године три дуката.⁴⁶ Цена *Псалтира* је 1627. износила 15 дуката, а вредност му је 1648. износила онолико сребра колико је књига била тешка.⁴⁷ Слична цена рукописних књига била је и код Срба у Угарској. Арсеније из манастира Ораховице је на „осечком пазару“ платио рукописно еванђеље 24 форинте, колико је слично рукописно еванђеље у Шаренграду платио и Симеон Вуковић.⁴⁸ Књиге су због високе цене куповали претежно имућнији појединци. Једни су их, као на пример, терзија Обрад из Дервенте, сапунџија Петар, Јешо Бојанац, Вуле Миловановић, Мелентије Пропоснић или Милош Бакић, куповали „за своју душу“, односно за читање, а други да би их за „своје здравље“ или здравље својих ближних приложили некој цркви или манастиру.⁴⁹ Међу дародавцима ове врсте помињу се свештеници градских цркава, као пиротски јеромонах Исаије или сарајевски прота Вукоје, затим имућнији хришћани, на пример, спахија Димитрије из Подгорице, спахија Стефан Аврамовић, спахија Марко Стојков Вучинић, а најчешће чланови разних градских занатских еснафа као хлебар Крсто, чизмаџија Стефан из Дервенте, златар Продан из Јагра, сапунџија Вукадин из Сарајева, типограф Мелетије из Бара, терзија Велчо из Ниша, кујунџија Михаило Наранџић или абаџија Димитрије.⁵⁰

Књиге су куповане у књижарама које су пооредством дубровачких трговаца привремено радиле у Скопљу, Видину, Београду, Великом Трговишту и Дренопољу, непосредно од самих писара, или од препродаваца, најчешће Турака који су их због велике

⁴⁴ Исто, I, 735, 451.

⁴⁵ Исто, I, 349; II, 2607.

⁴⁶ Исто, I, 1596; III, 5361; IV, 7176.

⁴⁷ Исто, I, 1425; IV, 6694.

⁴⁸ Исто, II, 2206; V, 8119.

⁴⁹ Исто, III, 5361; IV, 6760; V, 8003, 8002; VI, 9461, 9437.

⁵⁰ Исто, I, 624, 1473, 908, 1287, 1596, 1597, 1240; IV, 6438, 7176; V, 8086, 7290, 8042; VI, 10283.

вредности плаћкали по црквама и манастирима, а затим препродавали на „градским пазарима“. У записима се помиње продаја књига на „осечком пазару“, а сличних пазара било је у Скадру, Сарајеву, Нишу или Дервенти.⁵¹ Оплаћкане књиге откупљивали су побожни хришћани „из турског ропства“ и враћали их црквама и манастирима. У једном запису се говори о откупу књига „из ропства“ у Скадру 1689. које је Махмут-паша Беговић оплаћкао из Пећке патријаршије.⁵² Једно еванђеље које су војници принца Еугена Савојског украли у Сарајеву 1697, а затим продали у Јанок јаночким хришћанима, откупљено је и враћено сарајевској цркви залагањем Сарајлије хаџи-Дамјана Арнаутовића.⁵³ У сачуваним изворима има доста података о откупу књига „из ропства“. Јеромонах Венијамин је 1682. „из турског ропства“ откупио једну књигу и приложио „српској земљи, храму Ваведенија Пресвете Богородице званом Завала близу града Дубровника“.⁵⁴ Никола Севић је 1722. „откупио од Агарена“ једно еванђеље и приложио манастиру Гомионици, а једно еванђеље пореклом из манастира Савине откупио је „капетан Радивој Србин“ 1703. године.⁵⁵ Књиге су најчешће откупљиване у оним балканским градовима Турског Царства у којима је било развијено тржиште књига, као што је на пример, случај са Сарајевом у коме је сапунџија Стефан Николић откупио један *Псалтир* „од Турчина“ 1738. године, а 1749. је Митар Бегковић откупио *Богородичин молебник* „из турских руку“ и за своје здравље га приложио манастиру Завали.⁵⁶ Књиге су у ретким случајевима откупљивали и црквама враћали и сами Турци. Тако је, на пример, клубучки диздар Рустембег откупио од Турака једну књигу оплаћкану у цркви у Дробњаџицима и предао је игуману манастира Косијерево, Кирилу Андријашевићу.⁵⁷

Трагичне последице губитка државне самосталности и пада у турско ропство, ма колико неповољно за даљи развој оригиналног књижевног стваралаштва следећих векова, позитивно је утицало на развој књижевне репродукције која је од почетка XVI века све више добијала лаичко и комерцијално обележје. Књиге нису више преписивали само свештеници и монаси него и писари лаици под заштитом и покровитељством имућнијег хришћанског живља, трговаца и занатлија, остварујући тако на ширем плану него раније своју духовну и друштвену улогу у новим историјским и политичким околностима које је наметнуло турско ропство.

⁵¹ Исто, I, 1907, 1597, 1796; II, 2206, 2406; IV, 6483.

⁵² Исто, IV, 7163.

⁵³ Исто, II, 2444.

⁵⁴ Исто, VI, 10134.

⁵⁵ Исто, II, 2109, 2406.

⁵⁶ Исто, VI, 10080; II, 2746.

⁵⁷ Исто, II, 3675.

*Dragoljub Dragojlović*PRINTING AND TRANSCRIBING OF CYRILLIC BOOKS
IN BALKAN TOWNS OF THE TURKISH EMPIRE

Summary

More significant reviving of Church activity in the South Slav countries which came under Ottoman domination until the end of the fifteenth century, became more conspicuous only after the defeat of Turkish army at Mohač in 1526, and the moving of the Turkish Empire Central European borders. The restoring of demolished churches and monasteries instigated the transcribing and printing of ecclesiastic books which were ruthlessly destroyed in previous epochs by the Turkish conquerors. In course of the first decades of the sixteenth century, the old monastery scriptoria have been restored too, although new were established, not only in the monasteries but also in other places in the Balkan towns of the Turkish Empire. At the beginning of the sixteenth century Božidar Vuković founded in Venice new printing works which was inherited in the middle of the same century by his son Vićenco Vuković. From the small number of valuable sources it is known that the books printed in Vuković's printing works have been sold in the Balkan regions of the Turkish Empire, i.e. in Belgrade, Vidin, and Nikopolje, most often through mediation of traders from Dubrovnik.

In the middle of the sixteenth century prince Radiša Dmitrović established in Belgrade printing works which, after Radiša's death, was taken over by Trajan Gundulić, a Belgrade merchant from „the great city of Dubrovnik«. In the meantime one printing works has been founded in Skadar in 1563 by Stefan Marinović, while the second one by a Kotor nobleman Jerolim Zagurović, whose books were on sale in the Kara Trifun's bookstore in Skoplje — which was one of the first bookstores ever instituted in the South Slav area. The Kara Trifun's bookstore also had on sale the books printed in Zagurović's printing works by Jakov from Sofia.

At the beginning of the seventeenth century Zagurović's printing works was taken over by the Venetian master-printer Marko Ginami who had a storehouse of printed books in Veliko Trgovište.

The limited repertoire of ecclesiastic printed books has been partly compensated by the scribes of the monastery scriptoria, the other part being the activity of laymen scribes — and rarely clergymen — who did transcribing out of commercial reasons in the towns of the Turkish Empire. The development of that kind of literary reproduction was promoted, at the one hand, by members of the clergy and, at the other, by prosperous citizens, first of all craftsmen. The latter ones already in course of the first decades of

Turkish slavery became the most outstanding protagonists of orthodoxy and heroes of new martyrdom literature, the corresponding examples being the goldsmith Georgije from Kratovo, or the shoe-maker Nikola from Sofia.

The small number of names is known out of numerous scribes who professionally, i.e. for money, were active in the Balkan towns both prior and after the restoration of the Patriarchate of Peć. In the fifteenth century there is mention of Petar the disciple (*dijak*) of disciple Ratko, disciple Miho, disciple D Mitar, disciple Lacko, disciple Radivoj Zrelić, disciple Stanko, disciple Nikola, and the grammarian Damjan. The transcribing activity assumes unimagined proportions in the sixteenth and seventeenth centuries. Most famous scribes of the mentioned period were writer Pahomije, writer Longin, writer Ravul, disciple D Mitar, grammarian Tudor, teacher (*daskal*) Maksim, writer Dmira Janjevski, grammarian Bančo, teacher Jovan, teacher Dragan, teacher Aromije, disciple Mitar, disciple Jovan, grammarian Petar, disciple Simon, grammarian Teodor, teacher Pahomije, teacher Pejo, grammarian Filip, grammarian Duško, disciple Jovan Maleševac, disciple D Mitar, and disciple Ćiro Hopovac.

The appearing of Russian printed books sharply decreased the number of scribes in the eighteenth century, but this kind of literary reproduction has been continued by disciple Teodor Komadina, teacher Pavle, disciple Živko, disciple Jovan Popović, teacher Nikolaj Gligorević, and disciple Hristo Prizrenac.

On the ground of a number of author's inscriptions it is known that active in Novo Brdo were Jovan the grammarian and disciple Avakum; in Janjevo this was teacher Dimitrije, in Kratovo the „multi-sinning" Jovan and Đuro the disciple, in Loveč grammarian Petar and grammarian Duško, in Buda disciple Jovan, in Zvornik the cassock-tearing Roman, in Belgrade grammarian Jankul, in Trebinje disciple Jovan Maleševac, in Jajce disciple Lazo, and in Sarajevo disciple D Mitar and teacher Simeon Đorđević. There is also mention in relevant sources of some other anonymous scribes who were active in Novo, Cetinje, Drenopolje, Sarajevo, and Janjevo.

Besides professional scribes who were laymen, transcribing of books was done also by the clergymen of town churches, such as the following: priest Jovan in Kratovo, priest Petar in Zemun, metropolitan Georgije in Segedin, priest Cvetko in Prizren, monk Viktor in Struga, presbyter Vuk in Sarajevo, priest Jovan and higher monk Aksentije in Janjevo, monk Nikanor in Braničevo, higher monk Danilo in Trnovo, and priest Živko in Plovdiv.

There is much more information on the rambling laymen scribes who were called on occasions to homes of their patrons to work there. These rambling scribes worked in the towns, in the homes of rich craftsmen, but also in monasteries and in the villages. Dis-

ciple Dmtitar thus noted down in 1564 that he transcribed a book in the town of Sarajevo, in the house of the honourable Christian Mihail the goldsmith Desisal and of his brothers Nikola and Drago-brat at the time of the Bosnian ruler great Mustafa pasha (probably Mehmed pasha Sokolović), who was the relative of the honourable and Christianity-loving patriarch of Peć mister Makarije. The others, on the other hand, worked after being called, in monasteries and in the villages from time to time, namely in the homes of prosperous peasants and priests; such were, for instance, disciple Ratko, grammatician Filip, disciple Dmtitar, and disciple Toma Urisović.

Turkish authorities sometimes persecuted the scribes and confiscated transcribed books. This is witnessed also by the authors' inscriptions of disciples which complain that they work in deadly peril and write driven crazy and in permanent fear of janissaries or damned Agarens. It is thus known that disciple Nikola, while hiding from the Turks, worked for the time being in Petnica, »in the days of the damned Bajazit«; another unknown scribe „under the Jelica mountain” and „at the time of sultan Selim” did his work when „great sorrow and disorder reigned in the Serbian land”; grammatician Teodor in the village of Konav did the same „in the times of Turkish emperor Murat, Selim's son”, while disciple Mitar was active in a remote village, „in the days of the Šahin-aga Arnautović” who was for the Christians „a wicked dog, great confusion and heavy chains”.

The books were purchased by prosperous citizens, most often craftsmen for „their soul”, namely for reading, or to be donated to a church or monastery. The books were bought also in the book-stores which, through mediation of Dubrovnik tradesmen, worked from time to time in Skoplje, Vidin, Belgrade, Veliko Trgovište and Drenopolje; persons selling them were scribes themselves at the town markets, or middlemen who were most often Turks who robbed the churches and monasteries for books. The books robbed in such a way from churches and monasteries were bought off by religious citizens who thus freed them „out of Turkish slavery” only to return them to the churches and monasteries. Thus it is known from an inscription that some books were redeemed in Skadar in 1689 after the plunder by Mahmut pasha Begović of the Patriarchate of Peć. One book of gospel taken off by the soldiers of Eugen of Savoy from Sarajevo in 1697 thus has been ransomed later to be returned to the Sarajevo church through the efforts of the citizen of Sarajevo Hadži Damjan Arnautović.

All the above data speak of highly developed printing and transcribing activities in the period of Turkish slavery, as well as of the fact that the book was a significant trade article in town markets in almost all Balkan cities of the Turkish Empire.

Предраг ПАЛАВЕСТРА

МОТИВ ДОШЉАКА У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Мотив странца, дошљака и туђинца пред вратима града јавља се у новијој српској књижевности много чешће него што на први поглед изгледа. То је, у извесном смислу, један општи, традиционалан мотив целокупне нове српске прозе, парадигматичан мотив који с једне стране говори о силовитом и драматичном ритму друштвених и културних промена, што се дешавају чак у једном једином нараштају, а са друге стране о вртоглавом преображавању приповедачког реализма српске књижевности. Књижевне форме мењају се упоредо с променама у систему духовне и материјалне културе, откривајући при томе природну законитост да књижевност овојом унутрашњом духовном, стилском и стваралачком организацијом одражава измене у свом ширем духовном контексту, као и у општем систему културе овога доба. Мотив дошљака се посебно често среће у српској реалистичкој и модернистичкој приповеци на преласку XIX у XX век, мада се не губи ни касније. Он се доста често обрађује и данас, када је савремени тип урбане културе увелико разорио и последње остатке духовности и морала традиционалне народне културе на којој је све донедавно била заснована културна баштина новије српске књижевности.

Откако је половином XIX века започео ујурбан процес урбанизације српске националне културе и њено задихано одвајање од дотад превладавајућег патријархалног и фолклорног цивилизацијског модела, односно откако је почело њено нестрпљиво прилагођавање не високим европским узорима него специфично балканском и левантинском типу периферијске и паланачке културе европског цивилизацијског предграђа, српска књижевност није престала да се суочава са темом и судбином странаца. Дошљак који у недоумици и пригушеном страху стоји пред градском капијом, и који се с муком и опрезношћу уклапа у нови свет, постао је омиљени јунак многих српских приповедача, како оних који су ишли путем класичног реалистичког детерминизма и следили традиционалну поетику миметичког и дидактичког приповедања, тако и оних који су у модернистич-

коме стилу симболичког персонализма и психолошко-натуралистичких инвокација освајали унутрашње просторе душе, а објективну слику реалног света замењивали у својим делима субјективним одразима, нервном напетости и пустошним осећањем напуштености, пораза и космичке усамљености. Дошљак и странца су пратећи мотиви урбанизације новије српске приповетке, симболични ликови с богатим и пространим унутрашњим семантичким пољем у коме су неки аутори тражили архетипске моделе метафизичког отуђења неприлагођености, самоће и трагизма људске егзистенције, док су други видели непосредне одразе друштвених превирања, сликовите и речите примере моралних и психолошких трансформација и типичне обрасце историјских преображаја. Исечак из живота, парадигма, претварање књижевног лика у социјални тип и трагање за неком врстом општег унутрашњег интеграла у „јунаку наших дана“ учвршћивали су и ојачавали идеолошки телос и дидактичност српске реалистичке приповетке и свих њених доцнијих, више или мање модернизованих модификација. На другој страни, ликови дошљака и странца омогућавали су дубље продирање књижевности у унутрашњу стварност и душевна узнемирења модерног човека који се неприпремљен и сам, без корена и без подршке, нашао у туђој средини, међу људима и обичајима који су му били страни и непознати, чак мрски, али које је хтео да савлада и да победи, да подреди себи и да у акцији, у деловању, докаже своје биће и моћ своје воље. Порази који су их чекали на путу живота били су такође део њихове људске стварности и суштине, део њиховог људског садржаја у чијем су се језгру преламале и сударале многобројне и разноврсне струје као облици оних незадрживих енергија што су одувек мењале историјске токове и један цивилизацијски модел свести замењивале другим културним моделом.

Српска књижевност новијег раздобља обрадила је мотив дошљака и странца на више начина: социјално-сатирички, критичко-реалистички, психолошко-натуралистички и персонално-лирски. Приповетке и романи који су били засновани на теми прилагођавања једне свести другој и најчешће саграђени на контрастима и на драматичним, па чак и на трагичним, али и трагикомичним и гротескним формама неусклађености различитих културних модела, моралних претпоставки и духовних погледа на свет, иако мотивски уједначени, формално и стилски нису нимало јединствени. Међу њима негде превладавају жива реалистичка опсервација и сликовита дескрипција, лежерно фабулирање и хоризонтална пројекција неутралног приповедања, наследила из традиције тзв. Bildungsromана коме су појачане социјалне и пикареске иманенције. Негде се позиција приповедача скрива иза сатиричко-хуманистичког, враголастог тона смејачке књижевности која своје оштре инвективе и критички телос одева у лакрдијашки подсмех, гротескно изокретање, парадоксе пре-

увеличавања и фантастичне обрте. Негде се, опет, тежиште приповедања из објективног простора друштвене и историјске стварности пребацује у унутрашњи простор лирског јунака који се тешко или никако не сналази у контексту, и који се зато затвара у сопствену шкољку као изолован микросистем и капсуларни свет властите субјективности. Вештачки одвојен од живота јаве услед појачаног напона између унутрашњих тежњи и спољашњег притиска, лирски јунак је изложен трагичним разрешењима и кобним консеквенцама неприлагођености и отуђења.

Занимљиво је, међутим, да се готово сва четири основна модела приповетке о дошљаку и туђинцу пред вратима града обнављају у српској књижевности више од стотину година. То је, с једне стране, свакако доказ књижевне и естетско-стилске гипкости одређеног приповедачког жанра и стваралачке неистрошености тематског поља које би се могло сматрати „докривеним” многобројним и разноврсним конотацијама датог мотива. С друге стране, та околност говори о томе да се у српској књижевности без прекида обнавља исти унутрашњи семантички простор једног истог мотива и да честе корените промене цивилизацијских и културних модела — који су најдубљи узроци духовних, моралних и стилских дисконтинуитета — књижевност нагонски покушава да превлада преношењем приповедачког исказа с једног на други комуникацијски ниво, тј. претварањем лика у тип, а типа у архетип, у парадигму, у ширу метафору, односно у симбол. Тиме се, на одређен начин такође потврђује правило које је на почетку формулисано као законитост: да између књижевности и културе постоји чврста и природна међузависност и да је књижевност на одређен начин изоморфна моделу културе у којој се остварује. Честе и нагле социјалне промене, које су се током последњих стотину година дешавале у друштвеном организму и у систему националне културе српског народа, у готово сваком нараштају доводиле су неку другу свест пред капије града. Код старих српских реалиста, паланачка чаршија је углавном прождирала или изопачавала наивне и добродушне сељачиће, горштаке и придошлице; неки од њих су се ипак осамостаљивали, усправљали и као нови големаше супротстављали ономе од чега су до јуче стрепели. Код модерниста и симболиста с почетка века, странац је своју самосталност покушавао да сачува и оствари кроз трагични сукоб са околином и владајућим моралом; његова самосвест и његов индивидуализам одговарали су охолој самосвести и индивидуализму донекле већ стабилизване грађанске културе која се борила за свој духовни и морални опстанак, и то истовремено и са остацима традиционалног патријархалног морала и са искушењима нове, сурове и немилосрдне вучје грађанске етике, засноване на вољи за моћ. Код савремених писаца, од којих су многи и сами покренути из постојбине општим револуционарним таласом урбанизације, странац и дошљак немају више никаквог ослоња

ни у једној култури. Народна и фолклорна култура патријархалног села и сеоске задруге распале су се и изопачиле још у време првобитне акумулације капитала, те у процесу социјалног раслојавања тек стасале грађанске класе претвориле се у урбану и паланачку, маловарошку и касабалијску свест. Подржана пролетерском класном идеологијом, та свест се кроз социјалну револуцију и кроз нове моралне стандарде превратичке епохе консолидовала доцније као хумус за свакојаке социјалне пробе. У својој непросвећености и несигурности, малограђански морал и периферијска свест спустили су се на ниво биолошког опстанка, на ниво духовног сиромаштва, потрошачке грамзивости дај-нам-данас и циничног неповерења у било какву форму друштвене етике.

Социјално-сатирички и критичко-реалистички однос према дошљаку у град и новом јунаку српске прозе — чија је урбанизација и сама била део општег преображаја националне културе — установили су већ први српски реалисти, нарочито они који су на овај или на онај начин били озрачени социјалним идејама Светозара Марковића и идеологијом непосредног саучествовања књижевности и уметности у друштвеном животу народа. Особен процес преображаја патријархалне сеоске заједнице у једну нову, маловарошко-паланачку грађанску културу — која је на балканском културном подручју била не само степеница на путу до европског културног стандарда него и једина замена за праву грађанску културу консолидованог и ојачаног капитализма — процес који је на место једног установљеног и утврђеног морала доносио друкчију свест и друкчија мерила друштвеног понашања и, самим тим, означавао распад једног и стварање другог културног модела, такав процес се може с лакоћом пратити кроз дела готово свих важнијих представника српске реалистичке приповетке. Претежан део српске реалистичке прозе заснован је на општој дихотомiji духовне и материјалне културе с краја XIX и почетка XX века, на сукобу двају светова које је нови друштвени поредак покушавао да усклади и чији су упоредни животи давали основу за стварање идејног и стилског плурализма модерне српске књижевности и за симултано деловање неколико међусобно различитих, па чак и непријатељских струја у култури и у цивилизацијском моделу грађанског друштва. На једној страни, у српској књижевности тога доба види се балканска и србијанска паланка, а тек у даљини град према коме се окрећу и теже сви прегалачки, романтични и оптимистички духови, покренути жељом за самоостварењем и превазилажењем друштвене инерције. На другој страни стоји село изложено пропадању, осипању, осиромашењу и изабљивању, захваћено неизвесношћу, страхом, носталгијом или пркосом у очувању својих светиња и вредности што се топе и обезвређују у новом животу. Контраст између света богатих и света сиромашних — који је српској књижевности епохе реализма дао

снажну и изразиту социјалну боју — био је одраз опште дихотомије у којој се наша српска култура у процесу урбанизације. У граду, који је постепено потискивао традиционалне сеоске мотиве и наметао своју културну и моралну проблематику као нову стварност коју је требало стваралачки обрадити, несклад између богатих и сиромашних огледао се кроз сукобе различитих схватања књижевних јунака, али и кроз контрастирање града и његове периферије, господских и пролетерских квартава, кроз сукоб велике и мале вароши и, наравно, кроз противстављање града и села чији су становници ишли трбухом за крухом и са зебњом застајали пред градским зидинама.

Ако би се српска реалистичка приповетка читала у том кључу, као приповест о смени цивилизацијских модела у окриљу српске и балканско-левантинске народне културе, њена досад недовољно уочена и истражена слојевитост добила би друкчије значење, други контекст и нову садржинску дубину. У томе смислу, у друкчијем светлу засјали би културолошки садржаји многих више или мање стандардних дела српског реализма — од *Главе шећера* или *Свирача* Милована Б. Глишића, *Школске иконе* и *Први пут с оцем на јутрење Лазе* К. Лазаревића, до *Сеоске учитељице*, *Горског цара* и *Порушених идеала* Светлика Ранковића, до *Паука* и *За крухом* Иве Филика, *Београдских прича* Симе Матавуља или *Јунака наших дана* Јанка Веселиновића. Исто тако би много већу вредност и већи значај добила и нека раније потцењена и занемарена дела српске књижевности као што су *Два аманета* Лазара Комарчића, са криминалистички конструисаном фабулом и неуобичајеним угловима приказивања градског живота, затим *Новац* Пере С. Талетова, „роман из београдског живота” изграђен у истом амбијенту и од истог ткива као и тадашња српска периферијска драма с натуралистичким акцентима (*Голгота* Миливоја Предића, *Иза божјих леђа* Бранислава Нушића, *Под жрвњем* Драгослава Ненадића). У исти круг могли би равноправно да уђу још и *Хаџи Диша* Драгутина Ј. Илића, као и јеврејске дорђолске приповетке *Хајима Давича Са јалије*, *Касарнске приче* Милутина Јовановића, *Господа сељаци* Тадије П. Костића, и још многе друге данас заборављене приче и цртице, затурене по листовима и часописима онога времена.

Изразито социјалну сатиричку компоненту у критичком и реалистичком приказу варошког живота имали су приповетке и романи Стевана Сремца, нарочито *Вукадин* и *Кир Герас*, а такође и сатиричке алегоричне приче Радоја Домановића, међу којима је приповетка *Краљевић Марко по други пут међу Србима* чак непосредно одсликавала нескладности двају противречних културних и цивилизацијских модела, док су *Страдија*, *Данга*, *Мртво море*, *Укидање страсти* и друге осветлиле оне поданичке црте у менталитету српског паланчанина и малограђанина које су силовито тровале и нагризале већ и онако угроже-

ну моралну свест и духовну енергију народа. У томе смислу, парадигматичну вредност за социјално-сатирички однос српских писаца према дошљаку у град има Сремчев Вукадин, архетипски јунак српске књижевности који се готово у свакој новој генерацији раба изнова као антиначело духовности и моралности, честитости и достојанства човека из народа. Замишљен и остварен као осуда паланачке подмуклости, духовног сиромаштва, безочности, ускопрудости и моралне запуштености, Вукадин је прерастао своје време и пишчеве пригодне сатиричне намере и постао симбол најнижег слоја и талога у националној култури, тешких оштећења у националном карактеру. Вукадин је образац лукавости, глупости, примитивизма, чиновничко-пандурске понизности и притворености, носилац оног жилавог и неуништивног менталитета дошљака-аривисте који се упркос кореним историјским и друштвеним променама одржао готово непромењен у будаку националне културе и тако постао очигледан израз духовног стања и друштвене свести, квасац „мртвог мора” у којем се гуши свака мисао о напретку и достојанству слободе. По том дејству у свом времену и изван њега, Сремчев *Вукадин* је обележио тренутак приближавања српске реалистичке прозе новом стилском поступку и идејном значењу критичког реализма који се управо у епохи *fin de siècle* уобличавао као оплемењена стилска и идејна тековина натурализма. Вукадин је морална и друштвена надопуна Матавуљевом Бакоњи фра-Брну који је као странац и дошљак међу манастирском браћом постао и сам део некада туђега и далеког света. Вукадин је у српску књижевност увео лик гртеског антихероја, дошљака који се лукавим упорством домогао прада, али од њега није прихватио ништа што би му помогло да се усправи и издигне у духу, него само оно што га уз најмању жртву може прехранити и заклонити да би безбедно и празно проживео свој худи и голи биолошки век.

Нешто од те себичне празнине малограђанина, ситог, грамзивога и бездушнога, у својим реалистичким приповеткама из градског живота задржао је и Иво Андрић. Он је, додуше, ублажио Сремчеву сатиричку бриткост и отворени Матавуљев подсмех, али није сасвим одступио од сатиричке дистанце, чак ни у оним прозним делима која — као роман *Госпођица* или приповетка *Злостављање* — поред критичких имају и очигледне трагичне конотације. И Рајка Радаковић и газда Андрија Зерковић, као и Стјепан Ковић из приповетке *Бифе „Титаник”*, изразити су типови неприлагођених дошљака који сопствену пустош надокнађују агресивношћу, злостављањем, немилосрдношћу и тврдом мржњом којом се свете за све што им је у животу промакло или остало неостварено. Кад је наступао као приповедач урбаних средина и малограђанског сивог живота са периферије историје, Андрић међутим није засецао онако јетко као што су то чинили његови претходници ведријега сатиричког и

ругалачког духа, него је на трагични песимизам натуралиста и критичких реалиста српске и хрватске књижевности надовезивао меланхолију космичког очајања и егзистенцијалну слутњу свеопште људске беде и ништавила. Са тим се пре и више од других сучоћавају и сусрећу странци, туђинци, усамљеници и дошљаци, осуђени на самоћу, дистанцу и хладну одбојност света коме не припадају. Тако је већ код Андрића био припремљен терен за касније повезивање и спајање различитих приповедачких приступа и поступака у обради мотива странца и дошљака, за проширење тематског поља и за превладавање једностраности и једнозначности како сатиричке тако и критичко-реалистичке социјалне функције књижевности.

Много једноставнији однос према мотиву дошљака имала је тзв. социјална књижевност која се, једним делом, надовезала на дидактичност и веризам српске реалистичке приповетке, додајући старој моралистичкој тенденцији одређенију социјалну, па и класну свест осиромашеног сељака и градске сиротиње као друштвенога слоја у коме су се рађале пролетерска култура и идеологија. Такав црно-бели схематизам и оштра тематска и стилска контрастирања два отуђена и непомирљива света нису били непознати ни далеки многим српским реалистима који су израсли на традицији „народног реализма” и утилитарне естетике. Чак и најбољи српски и хрватски реалисти су своја главна драматуршка решења налазили најчешће у сударању и сукобу опречних животних начела, етичких схватања и друштвених структура, у противречностима непомирљивих идеологија и духовних опредељења. Њихов морализам је стога био природно и нагонски прихваћен као легитимна духовна и књижевна баштина и основа будућих још оштријих моралних, класних и идеолошких конфронтација. Сиромашни дошљак, отеран са своје земље зеленашким шпекулацијама, а потом бездушно израбљиван од големаша и варошких газда, постао је чак и нека врста књижевног стереотипа чије се дограђивање могло пратити током целокупног развитка приповедачког реализма новије српске књижевности. Од *Горског цара* Светолика Ранковића, *Паука* Иве Бицика, *Стојана Мугикаше* Светозара Ђуровића до *Трајана Анђелка Крстића* и многих дела социјалне књижевности — са *Девојком за све* Милке Жицине као најизразитијим примером пролетерске тенденције у третирању сиромашног дошљака у град — лик странца, туђинца и бескућника био је у српској књижевности потпуно типизиран. Створен према уобичајеном моделу јунака из „романа васпитања”, који је веома раширен романескни жанр европске реалистичке књижевности, дошљак са села се сналазио у животу на разне начине, задржавајући у свом односу према новој стварности нешто исконско — напетост, опрез и ратоборност, чиме се статичко начело патријархалног схватања света супротстављало динамичком начелу модернизације. Иако није имала ниједног јунака који би могао

бити цивилизацијски пандан једном Растињаку или Рибампреу, српска књижевност је свог омиљеног хероја имала у лику дошљака који је у себи сједињавао готово све облике друштвене, културне и психолошко-етничке трансформације балканске сеоске и варошке културе.

У том смислу су посебно значајна два романа: *Стојан Мутикаша* Светозара Ђоровића и *Трајан* Анђелка Крстића. Написан према традиционалној схеми реалистичког друштвеног романа, са многим снажним особеностима прокрајинске прозе и са темељним познавањем херцеговачког менталитета, чаршијске психологије левантинске касабе и новог трговачког морала, *Стојан Мутикаша* је дао нови тип дошљака у град — продорног, безобзирног, успешног и промућурног туђинца који се добро прилагођава, па чак и намеће новој средини. Насупрот њему стоји роман *Трајан*, који не осветљава раст трговачке чаршије и промену паланачког балканско-левантинског патријархалног културног модела, него судбину македонских печалбара који одлазе у туђину у потрази за хлебом и радом да би прехранили породицу што остаје у завичају. Печалбарство, које је временом постало сталан пратилац промена у цивилизацијском и културном развоју балканско-левантинских и медитеранских полусељачких и расељачених друштвених слојева — и које у модерном виду „привременог боравка у иностранству“, тзв. Gastarbeitara, представља још недовољно испитан социјални, културни и антрополошки феномен преображавају традиционалне заједнице у цивилизацијски модел који се тек уобличава — то печалбарство је роман Анђелка Крстића приказао преваасходно као социолошку појаву постепеног отуђивања странца и дошљака. Тиме је тема урбанизације добила јаснија и изразитија социолошка одређења, каква су и иначе била својствена већини прозних дела посвећених социјално-сатиричком и критичко-реалистичком осветљавању мотива дошљака и разради теме распадања патријархалних заједница по селима и балканским варошицама.

Психолошко-натуралистички однос према том мотиву проистекао је делимично из реалистичког да би се, под навалом и притиском нових књижевних форми и под дејством модернистичке естетике, постепено приближио персонално-лирском, симболистичком и експресионистичком роману као праоблику и наговештају каснијег авангардног антиромана. Сужавање видног поља на личност и на детаљ, које је било карактеристично за продор модернистичког стила у структуру прозе, отварало је нове путеве преображавању реалистичког наслеђа и омогућавало примену новог приповедачког поступка и нових наративних форми које су саображаване лику новог јунака. У српској књижевности епохе модернизма, која је започела почетком XX века, тај поступак је означио почетак превазилажења дескриптивног и миметичког реализма и друкчију, суптилнију обраду грађе непосредно узете из живота, али пропуштене кроз филтер суб-

јективизма и персоналности модерног човека, обузетог жељом за самоостварењем и самопотврђивањем. Тако је у српску књижевност уведен лик новог јунака коме се прилазило аналитички, више изнутра него извана; својим индивидуализмом, сложеним психичким животом и разубеном координацијом нагона, подсвесних стања и моралне воље, тај нови јунак је све више заокупљао пажњу писца. Његова унутрашња стварност и његов лични микрокосмос били су супротстављени објективном свету условности и књижевно уобличени као језгро драматичних и трагичних разрешења. Промењен садржај идеја мењао је појам реалности, а самим тим и концепцију приповедачког реализма. То више није могао да буде традиционални језик фолклорне сеоске приче, него језик душевне, моралне и психичке пуноће модерног човека, језик који је означавао удаљавање од традиционалног реализма и продор у нове области унутрашњих стања и узнемирења. Био је то покрет ка психолошком натурализму и поетској визији испаштања и патње човекове голе душе као трагичне жртве; онде где је нарација била захваћенија продирањем у дубину, у лично и субјективно, језик модерне српске прозе добио је истанчанија својства и урбанизованији речник. Постао је апстрактнији, поетичнији, мекши, разрађенији, субјективно јаче наглашен и прилагођен интелектуалнијим потребама и разноврснијим захтевима модерног реализма у коме и лик дошљака, странца и туђинца није више могао бити само одраз спољних збивања и објект друштвене драме, него носилац и субјект дубоких егзистенцијалних противречности, својствених људима свих историјских епоха.

Дошљак који је колико јуче збуњено стајао пред вратима града, постепено се претварао у странца у животу и туђинца међу људима. Губећи конкретна регионална, друштвена и културна одређења, он је све више постајао архетип двојног, суморног, неприлагођеног „сувишног човека“ који се с мучком и уз тешка одрицања од личних светиња уклапао у нови живот на који је био осуђен и у који је био бачен без своје воље. Његова побуна, ако се и догађала, била је унапред осуђена на пораз, чак и онда кад је била мотивисана силовитим и снажним унутрашњим нагоном за пуним и слободним чулним животом, узаврелом енергијом воље што се крши и ломи у судару са стегама и законима спољашњег света. *Порушени идеали* Светолика Ранковића били су само увод у такву нову стилску и духовну оријентацију српских реалиста другог нараштаја, озраченог идејама модернога доба. Одмах после *Порушених идеала* дошао је *Мртви живот*, а касније и *Беспуће* Вељка Милићевића, *Дошљаци* и *Чедомир Илић* Милутина Ускоковића, *Сапугници* Исидоре Секулић и *Исповести* Милице Јанковић, *Буња* Вељка Петровића и цео низ других више или мање изразито психолошко-индивидуалистичких проза чије су се стилске одлике уобличавале у распону од натуралистичких до симболистичко-лирских

и импресионистичких форми и приступа. Природа приповедачког реализма била је тиме знатно обогачена; социјалне и моралне садржине проширене су психолошким и лирским осветљењима, па се и мотив дошљака и неприлагођеног туђинца разрастао у комплексан мотив отуђења за чију обраду нису више биле довољне традиционалне миметичке форме реализма.

У прози Милутина Ускоковића, који је српској модернистичкој приповеди дао одлучујући подстицај у преображавању реалистичке традиције, град и дошљак још увек стоје један наспрам другог као два огречна начела и два туђа непомирљива света. Психолошка сенчења и местимични натуралистички тонови у иначе реалистички постављеној причи помогли су да се оживе ликови суморних, угашених и изгубљених људи, уништених мртвилом и скученим животом паланке као „мртвог мора” и као зле коби српског грађанског друштва, недовољно спремног да патријархалну културу у кратком времену и без болних потреса замени модерном урбаном културом новог доба. Судбина странца у сусрету с градом описана је у *Дошљацима*, где се процес прилагођавања „искорењених” и збуњених провинцијских интелектуалаца првог колена меша са сентименталном и мелодрамском историјом несрећне љубави а разрешава трагично — потпуним поразом дошљака чија се морална енергија поломила у борби за одржање. У *Чедомиру Илићу*, Ускоковић је још непосреднији и бриткији критичар социјалних прилика у српској вароши захваћеној брзим и динамичним процесом метрополитанизације, али истовремено и добар познавалац унутрашње напетости модерног човека, његовог моралног отуђења и трагичног распада романтичког идеализма. Град у његовим приповеткама и романима није више балканска провинцијска касаба која се споро и нерадо ослобађа оријенталних навика и старинских мерила и у којој се, иза баштенских ограда и замандањених капија, у скученом и затвореном простору ограниченог живота-тамнице одигравају велике и тешке драме етзистенције. Његов град је цин који се буди, равнодушно чудовиште које признаје једино своје потребе и своју неутаживу глад, не водећи рачуна о жртви или јунаку који му се супротставља.

Код Борисава Станковића, међутим, сукоб између два морала — морала заједнице и морала појединца — дат је кроз обостране тензије и кроз судар две моћне енергије. Типична балканска и левантинска варошица какво је крајем XIX века било Врање са својим живописним шаренилом оријенталних и хришћанских схватања и моралних обичаја, уграбених у психологију сваког појединца и у колективно осећање друштва, у прози Борисава Станковића није толико противник неприлагођених самотника и странаца колико је позорница њихових страшних драма, позадина која својом контекстуалношћу утиче на ток и јачину драмске радње. Жал за младошћу као једна од битних идејних и естетских одредница Станковићеве прозе схваћена је и

дата првенствено као субјективна одлика личности, а не као воља заједнице или друштва; дата је као лични немир и лично проклетство појединца неприлагођеног свету у којем се затекао, осуђен да живи у супротности са најдубљим тежњама свог индивидуалног бића, својих осећања, маштања и хтења, своје сопствене крви. Несклад и сукоб појединачног и општег, лирског и натуралистичког, макро и микрокосмичког начела, сукоб ирационалног и искуственог, чулног и реалног — тако карактеристични за књижевност и уметност модернизма — код Станковића су имали облик сукоба новог и старог света, патријархалног живота који пропада и са собом повлачи своје жртве, и нове, субјективне енергије ослобођеног човека, набреклог у жељи за самоостварењем, опчињеног магијском носталгијом за пуним животом и испуњеног сензуалношћу и лиризмом.

Зато познати валај „Старо ми дајте!“, који се у целокупном Станковићевом делу јавља као унутрашњи лајтмотив, није одбрана или афирмација старог патријархалног морала јужносрбијанске паланке, него је човечански крик за утехом. Тај крик се у *Газда Младену* претворио у егзистенцијалну драму самоће, тескобе и отуђења, садржану у четири речи тешке исповести: „Умрећу рађав и жељан“. Окренут прошлости, Станковић је стварао и описивао трагичне судбине људи и жена слуганих законима времена и друштва које се гасило, али новом грађанском свету што се рађао није супротстављао неки други, светлији, бољи и човечнији свет; он је једино тражио човека — пуног, живог и слободног човека који сагорева кроз самоостварење, али нема ни пута ни начина да дође до себе и да искаже суштинску свој бића. У *Нечистој крви*, странац није човек који је дошао са стране него јунак израстао из самог језгра живота, чије осипање и гашење чини окосницу велике космичке драме у Софкином малом свету. Прича формално остаје у оквирима објективне друштвене и историјске стварности, али се човек у приповеци одваја од те стварности и стреми струјом властитог нагона за срећом, ношен матицом сопствене крви. Људске судбине у *Нечистој крви* остварене су не само у сукобу са околином и друштвеним правилима него и у унутрашњем сукобу личности са самом собом. Чулност је њихова заједничка коб; јунаци тог романа потврђују чулно своју притешњену и оковану људскост, али њихова судбина као да трансцендендира чулни свет: дубина Софкине и Маркове драме је у њиховој немогућности да изван задатог круга остваре своју људску душу и да испуне свој живот у пуној слободи и потпуним интензитетом.

Сличну драму, мада у мањем кругу и слабијем интензитету, доживљавају и јунаци Вељка Милићевића који је нагонски осетио и изразио исту моралну и психолошку напетост човека модерне епохе, принуђеног да се осећа туђином и странцем у свету са којим мора да истрајава свој људски век. Његов *Мртви живот* имао је нешто од опште духовне културе епохе

fin de siècle: пригушену и мутну светлост слутњи, далеких наговештаја, угашених страсти и истрошене моралне енергије уморних људи без будућности. Јунак романа *Беспуће* представља, међутим, антитезу Ускоковићевом дошљаку пред вратима града — он је странац и усамљеник зато што је *бегунац из града*, отуђен кобник који се више не може уклопити ни у свет из којег је поникао и у који се вратио, нити у свет у којем се испразнио и разболео. Тежак интелектуални и психолошки роман отуђења и тескобе модерног човека отрованог градским сплином и пустошном равнодушностју цивилизације, роман искорењености тзв. сувишних људи, обузетих досадом, болешћу воље и неизлечивим светским болом меланхоличних самотника, *Беспуће* је означило одлучан раскид новог књижевног нараштаја са приповедачком традицијом миметичког реализма и истовремено било наговештај будућих продора модерних српских писаца у психологију градског човека, у подсвесне токове и ковитлаце ума и нејасне декадентне нагоне за нестајањем, гашењем и растапањем немоћних егзистенција у магми несхваћеног и неприхваћеног живота. Снажни индивидуализам Милићевићеве већ потпуно урбанизоване прозе, са јасним и видљивим траговима психолошког натурализма, симболистичке поетичности и лирског персонализма, могао би се сматрати весником будућег модернистичког расцветавања поетске урбане и интелектуално-медитативне прозе у коју спадају *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, *Црвене магле* и ратне приповетке Драгише Васића, приповетке *Из прошлости* Исидоре Секулић, *Буња и други у Раванграду* Вељка Петровића и, наравно, *Ex Ponto*, *Немири* и *Пут Алије Берзелеза* Иве Андрића, као уводни акорди у велику митологију усамљености странца и туђинца затеченог пред капијом живота.

Лирски јунак Андрићевог *Ex Ponto* је идеалан херој исповедно-лирске прозе, обликоване према мотиву странца и дошљака; текст је плод самоће и самопосматрања, сетних „разговора с душом“, сусрет усамљеника са самим собом и са одразом сопственог духовног лика. Пред њим се стално затварају врата и њега, вечито самог, од властитих жудњи увек одвајају некакви мандали и браве; он је увек *напољу*, увек пред вратима, као што је у *Немирима* без икаквог прибежишта био сам песник — прави и основни лирски субјект целокупне Андрићеве исповедне прозе: „Пролазио сам свијетом и ударао лијево и десно на врата туђих судбина, али сва су редом, као по неком мучком договору, била за мене затворена.“ Као за сваког странца и сваког усамљеника, за Берзелеза такође није било никаквог другог излаза сем компромиса и пораза: од свих жудњи за идеалом и смирењем у пуном животу, њега је на крају пута чекала само извесност купљене љубави. Пораз Берзелеза као дошљака и странца у свим трима ситуацијама у којима се нашао на свом путу, најмање је, међутим, пораз трагичног љубавника који велики и

недостижни идеал замењује малим и достижним: његов пораз је нужан и неизбежан компромис усамљеника, митски пад хероја који је изишао из своје божанске сфере, скинуо маску и открио свој прави, трошан људски лик. Сјајни и ненадмашни Андрићеви ликови странаца и дошљака — као што су Бонавал-паша, поручник Мурат, Лотика из вишеградске хронике *На Дрини ћуприја*, сви конзули и странци у *Травничкој хроници*, окрутни проверица Омер-паша Латас и многи други — употпуњују и обogaћују велику и самотничку филозофију отуђености преко које се може доћи до јединственог скривеног унутрашњег интимистичког слоја у Андрићевом делу. Својом недељивошћу и чврстином, тај лирски исповедни слој олакшава како да се схвате симболизам његове прозе и јединствена семантика његовог митотворства. Дошљаци који живе у Босни, путници и странци које је животна судбина довела да део свог живота, а некад и цео живот проведу по касабама, истинска су сабраћа и најближи сродници Берзелови, а самим тим и рефлкси Андрићевог сопственог духовног лика, скривеног иза маске на лицу странца и дошљака, ко зна каквим хировима судбине затеченим у туђој земљи, међу непознатим и неповерљивим људима са којима морају да деле свој људски век.

Психолошко-натуралистички и персонално-лирски однос према мотиву дошљака добио је Андрићевим књижевним делом чврсту естетску и уметничку форму, духовну дубину и широка антрополошка значења. У другом плану, иза тих невољних и горких људских судбина туђинаца и странаца — који су песнику углавном служили као архетипски обрасци и симболи у обликовању његове велике и трагичне филозофије усамљености — у Андрићевим приповеткама и романима се увек јасно и у оштрим контурама видео балкански оријентално-левантински град, склопљен од несклада, немара и опречности неколико различитих култура које су се у њему сусретале и прожимале, град помало чудне, поетичне и ћудљиве урбанизације, духовног и историјског богатства и злехуде среће да увек, у свачијем животу, буде поприште борбе за одржавање и сурова позорница губитака и пораза. Сарајево, Травник, Вишеград и друге мале босанске касаве у унутрашњости нису код Андрића мртве кулисе за трагичне историје и кржаве егзистенцијалне драме неприлагођености, самоће и отуђења, него су живи организми са својим дамарима и психологијом, градови са својом душом и својим судбинама. Тако Андрић каже за Сарајево да „има два вида и два лица, једно тамно и строго, а друго светло и љупко. На висовима изнад непроходно тесног гротла дижу се куле и бастioni тврђаве османлијског порекла. Из тог теснаца бије увек нешто као дах минулих ратова и опасности, мало страха и тескобе помещане са оштрим планинским ветром. А доле у долини, где је османлијска власт, у сарадњи са домаћим живљем, развила, у својим најбољим временима, стваралачки рад и живот — шири се град

Сарајево... Град буна и ратова, новца и гладних година, кужних епидемија и разорних пожара, град вештих људи који су увек волели живот, иако су га познавали и с лица и с наличја. Његово лице у последњој светлости сутона изгледа древно мудро: на њему су, као боре вековних подвига и искустава, урезане линије улица, кривудава и смеле оне из турске епохе, праве и круте оне из аустријског времена. Те две врсте градских улица још се јасно разликују, као две азбуке из два разна писма и језика. Али вео сумрака, који бива све гушћи, све више их изједначаје и стапа у нечитку причу заједничке ноћи, која сада покрива историје и легенде..."

Данашња српска књижевност у којој се мотив града, странца и дошљака такође јавља као један од средишњих реалистичких мотива, не даје већу предност ниједном од основних начина уметничке обраде. Штавише, сва четири главна приступа: социјално-сатирички, критичко-реалистички, психолошко-натуралистички и персонално-лирски поступак мешају се и повезују у полифонији савремене прозе, тако да често и у једном једином делу истог писца има елемената и по неколико различитих поступака. Бранко Ђопић са својом ведром смејачком књижевношћу, прожетом животним оптимизмом и добродушним сатиричким подсмехом, у згодама крајишних колониста и невољама јунака *Осме офанзиве* исписује нову, послератну историју странаца и дошљака пред вратима града. Веран реалистичкој традицији српске приповетке, он даје предност социјално-сатиричком и критичко-реалистичком третману, чији се више или мање наглашени елементи с неједнаком јачином јављају и код других послератних писаца као што су Ерих Кош, Михаило Лалић, Радомир Смиљанић, Миодраг Булатовић, Бора Ђосић или Слободан Селенић. Код Селенића, на пример, сатирички тонови при опису дошљака у град губе се постепено пред све чистијим социјално-критичким и реалистичким опредељењем аутора који је у романима *Пријатељи* и *Писмо/глава*, кроз неколико споредних ликова као носилаца историјске и драмске антитезе, дао истанчану друштвену и психолошку драму моралног прилагођавања странаца и дошљака што су их таласи и плиме револуције донели у разорене и расточене градове, захваћене страхом, сиромаштвом, моралном ерозијом грађанских начела и свеопштим пропадањем некадашњих вредности.

У великом циклусу романа о успону и распадању српске грађанске класе, који је започет у *Коренима* и настављен у *Времену смрти*, Добрица Ђосић је искористио и обогатио многе класичне, стилске, културно-антрополошке и идеолошке могућности критичког реализма и кроз обновљену форму породичног и друштвено-историјског романа-реке дао неколико ступњева у духовном преображавању патријархалне и грађанске свести. Сукоб међу нараштајима, сродницима и пријатељима, који чини

основу романескне структуре и драмске радње, условљен је историјским токовима и друштвеним контекстом културе, измењом цивилизацијског модела и променом психолошких и моралних претпоставки у развоју националног идентитета, чији су носиоци увек били они изразити и јаки карактери који су имали смелости и снаге да се одвоје од своје околине, да начине историјски корак и да прихвате изазов судбине. Замењујући стабилну и сигурну позицију традиционалног наслеђа неизвесношћу утопије и песничког очекивања, ти покретачи породичне и племенске историје отискивали су се у други, непознати живот и тамо постајали дошљаци и странци, туђинци у непознатом свету с којим су се хватали укоштац и кроз борбу и рвање остваривали своју судбину.

Елементи генеалогског романа, са ликовима дошљака и странаца који се јављају у готово свим поколењима, развијени су и у великом циклусу романа *Златно руно* Борислава Пекића, у коме је кроз историју цинцарске трговачке породице досељене у Београд развијена широка и драматична историјска карта културног развоја средњобалканских градова и вароши, а истовремено дата и помало цинична и фантазмагорична хроника настајања и јачања грађанског staleжа у Србији. Писац велике имагинације и моћне експресивности, Пекић је постигао да његови цинцарски дошљаци, торбари и путујући печалбари буду извучени из прикрајка историје и постављени у центар убранизације Балкана, да постану нераздвојан део социјалне и духовне историје Балкана и Србије, градитељи Београда и квасац његове урбане свести. Велики точак историје, који је романом *Златно руно* покренут и убрзан, изнео је на светло дана творачку и градитељску снагу једног геноса чије се мутно и мрачно порекло, обавијено маглом легенде, нераздвојно испреплело са судбином српског грађанског staleжа и тиме помогло да се у духовној структури учврсте неке специфичне одлике балканске урбане културе. Град у Пекићевом роману није никакво легло зала нити предворје пакла, као што је то код патријархалних моралиста традиционалног кова, него је плодно поднебље у коме дух и култура народа живе пуним животом, у раскошном облику форми и садржина. По томе се Пекићева визија града и оцена урбане свести у српском народу оштро разликује од митског, старог и примитивног доживљаја града као затвореног и непријатељског простора, као кључалог лонца порока и искушења у коме ће се или угасити или сасвим изопачити чиста душа човека из народа.

Дух и психологија мале вароши, паланке и полугурбанизоване градске периферије, у савременој српској прози унеколико допуњавају општу слику мрачног живота коју са наличја, у грубим и натуралистичким потезима, документаристичким поступком и непосредним снимком живог говора у лице сугеришу писци

тзв. стварносне прозе — Миодраг Булатовић, Александар Тишма, Живојин Павловић, Драгослав Михаиловић, Милисав Савић и Видосав Стевановић. Дошљак и странац пред капијом града, за њих је првенствено жртва и трагичан херој подземља од којег се тешко и нерадо одваја и у које се на крају увек неминовно враћа, гоњен мрачним нагонима и немогућношћу да се отргне од зла на који је навикнут. *Задах тела* Живојина Павловића и *Периферијски змајевци* Видосава Стевановића су карактеристични и речити примери неприлагођености и отуђености дошљака који свакодневно, без икакве духовне спреме и моралног колебања, гладно наваљују у град у потрази за бољим и лакшим животом; ту по правилу губе све ослонце, а своја ведрa очекивања замењују поразом, падом и расулом људских вредности. Таковани мали човек велеградске периферије, сиромашних уцерица и недовршених бесправно зиданих кућа, које као венац сеоске и маловарошке културе опасују велике градове, задржавајући материјалне облике сељачког живота измешане са јевтиним и тривијалним формама најмасовније потрошачке субкултуре — која се увек намеће пауперизованим и дезинтегрисаним друштвима без духовне садржине и моралног интеграла — тај мали човек који је једном ногом и даље остао на селу а другом закорачио у нешто што му се учинило као град, тај човек није више ни дошљак ни странац. Он је трагична жртва социјалних, културних и цивилизацијских поремећаја на које књижевност својим облицима и значењима реагује готово непогрешиво — без обзира на то да ли је слика живота која се добија осликана светлим бојама, или је прожета црним и трагичним тоновима људског очајања и историјског безизлаза.

Мотив дошљака, странаца и туђинца пред вратима града је један од пратећих, али доста значајних мотива везаних за развитак градске и варошке културе на подручју Балкана. Понегде се кроз лик дошљака и судбину странца одражава процес историјског и друштвеног преображаја једног цивилизацијског модела у други, а посебно процес урбанизације и модернизације левантинске касаве, распадање патријархалне сеоске и грађанске заједнице и њеног традиционалног породичног морала под притиском и навалом нових, сасвим дружчијих и суровијих животних форми. Понекад се, међутим, дошљак и странац не посматрају само као носиоци или жртве друштвених преображаја него и као симболични архетипски примери духовног, моралног и културног отуђења, усамљености и неприлагођености појединаца у свету који је по свом целокупном устројству туђ и неприхватљив за осетљиве, меланхоличне, сетне и контемплативне сањаре, неспособне да се уклопе у стандарде и правила за њих страног и непријатељског света. У новије време, српска књижевност кроз ликове странаца и дошљака прати послератну, велику и драматичну постреволуционарну миграцију сеоског и паланач-

ког становништва у велике градове, изнуђену и наглу урбанизацију села и паланки. Вртоглави ритмови и невероватни облици свакодневног живота градова, понекад привлаче и уздижу придошле јунаке, а понекад застрашују, па често и прождиру или сламају илузије дошљака и странаца, истргнутих из корена и пуштених у живот без икакве припреме.

У најбољим делима српских писаца који говоре о процесу урбанизације и о мотиву дошљака и странаца задржано је и сачувано мноштво културноисторијских, културолошких и антрополошких чињеница о преображавању малих и живописних левантских касаба на средишњем Балкану у европске градове у којима је релативно брзо замирао некадашњи миран и срећен живот, заснован на традиционалном моралу и патријархалном поретку. Врање, Ниш, Ужице, Мостар, Травник, Сарајево и Београд су у тим најпресуднијим временима имали сваки свог песника и свог хроничара, тако да је у једном делу српске књижевности реализма засвагда конзервисано понешто од старог типа урбаног живота и урбане културе Балкана, нешто од амбијента, пејзажа и душе старих варошица и градова. Са спољашње стране, ти градови и паланке су били озрачени оријенталним и левантинским утицајима, док су изнутра били чврсто укупани у духовну традицију народа и у тврдокорну стаменост његове старе етике у којој су странац, путник и намерник били увек поштовани, а дошљак прихватан као најрођенији — све док у људским односима нису завладали вучји закони неповерења, мржње, зависти и отуђења као отровни плодови модерне цивилизације.

Predrag Palavestra

THE MOTIVE OF NEWCOMER IN THE TURN OF
THE CENTURY SERBIAN LITERATURE

S u m m a r y

The motive of newcomer, a stranger, and a foreigner at the doorstep of a town appears in the turn of the century Serbian literature much more frequently than visible at first sight. This is in a sense general, namely traditional motive of the entire new Serbian prose, a paradigmatic motive witnessing, at the one hand, a sweeping and dramatic rhythm of social and cultural changes taking place even in a single generation and, at the other hand, speaking of a dizzying transformation of the narrative realism of Serbian literature. Literary forms are changed side by side with

changes within the system of spiritual and material cultures, discovering in the process the natural rule according to which literature, by its intrinsic spiritual style and creative organisation, reflects the changes in its wider spiritual context, as well as in the general system of culture of its era. The motive of newcomer is particularly frequently found in Serbian realistic and modernistic short story at the end of the nineteenth and the beginning of twentieth century, although it does not disappear after that time too. It is rather frequently treated even today, when contemporary type of urban culture has significantly destroyed even the latest survivals of spirituality and morale of the traditional national culture, which only until recently had served as a ground of cultural heritage of the turn of the century Serbian literature.

Ever since, around the middle of the nineteenth century, the accelerated process has begun of the urbanisation of Serbian national culture, together with its breathless disengaging from the formerly ruling patriarchal and folklore civilisation model, namely, ever since its impatient adapting has commenced, not to high European standards but to a specific Balkan and Levantine type of peripheral and small-town culture of European civilisation suburb — Serbian literature did never stop to face the theme and destiny of stranger. A newcomer who stands up with perplexity and in muffled fear at the town doorsteps, and the one who tries to fit into the new world with pain and caution, became a favourite hero of many Serbian story writers, both those who followed the way of classical realistic determinism and that of traditional poetics of mimetic and didactic prose, and the ones who — in modernist style of symbolic personalism and psychologico-naturalistic invocations — conquered internal spaces of soul and who changed the objective picture of the real world in their works. with subjective reflections, nervous tension and destructive feeling of state of neglect, defeat and cosmic loneliness. The newcomer and stranger are attached motives of urbanisation of the turn of the century Serbian short story; they are symbolic characters with rich and vast internal semantic field where some authors tried to find archetype models of metaphysic alienation, of non-adjustment, of loneliness and of tragicalness of human existence, while the others saw direct reflections of social upheavals, picturesque and eloquent instances of moral and psychological transformations and typical models of historical metamorphosis. A segment of life, a picturesque paradigm, the changing of a literary character into a social type and searching for some kind of general internal integral in the „hero of our time” — consolidated and strengthened the ideological notion and didactic element of Serbian realistic short story and of all of its future, more or less modernized, modifications.

On the other hand, the characters of newcomer and stranger made possible deeper insight by the literature in the internal reality and spiritual anxieties of modern man, who found himself,

unprepared and alone, without root and support, in a foreign environment, and among people and customs which were unknown and strange, and even odious to him, but the environment which he *wanted* to master, to win and subordinate, in order to prove in action his own being, as well as the power of his will and his determination. Defeats waiting for them on the road of their life were also a part of their human reality and essence, part of their human substance in whose core were refracted and encountered numerous and different currents as forms of those irrepressible energies which from time immemorial did change historical trends and replace one civilisation model of conscience with another cultural model.

The motive of newcomer, foreigner and stranger at the town doorsteps is one of the accompanying but rather significant motives related to the development of urban culture in the Balkan area. In some cases through the character of newcomer and destiny of stranger the process is reflected of historical and social transformation of a model of civilisation, and more particularly, the process of urbanisation and modernisation of a Levantine provincial town (*kasaba*), as well as that of disintegration of patriarchal rural and middle-class communities and of their traditional family morale under the pressure and assault of new and entirely different and more brutal forms of life. In other cases, however, a newcomer and stranger are not considered only as protagonists or victims of social transformations, but also as symbolic archetype examples of spiritual, moral, and cultural alienation, of loneliness and non-adjustment of individuals in a world which is completely alien and unacceptable to sensible, melancholic and contemplative dreamers, unable to follow the standards and rules of a foreign and unacceptable world.

In recent times Serbian literature, while treating the characters of strangers and newcomers elaborates on the post-war great and dramatic post-revolutionary migration of rural and small-town population into large cities, and a forced and hasty urbanisation of villages and small towns. Dizzying rhythms and incredible forms of day-to-day life in towns sometimes attract and raise outside heroes, but on other occasions frighten and even devour or crush the illusions of newcomers and strangers uprooted from their native soil and let loose into struggles of life without any preparation.

The best works of Serbian writers describing the process of urbanisation and using the motive of newcomer and stranger, keep and preserve many cultural-historical, culturological and anthropological facts on the metamorphosis of small and picturesque Levantine towns in the central Balkans into European cities, where former way of peaceful and steady life, based on traditional morale and patriarchal order, withered away relatively rapidly. Vranje, Niš, Užice, Mcstar, Travnik, Sarajevo, and Belgrade had in these

most crucial times their own poet and their own chronicler, so that a part of Serbian realistic literature preserved forever some segments of the old type of urban life and culture of the Balkans, as well as a little of the milieu, landscape and spirit of these old small towns. From the outside, these towns and small-towns were radiated by Oriental and Levantine influences, while deep in their substance they were firmly founded into the spiritual tradition of the people and into the firmness of their old ethics — where a foreigner, traveller and guest were always respected, while a newcomer was accepted as the dearest one. This lasted, however, only until human relations became permeated by merciless laws of distrust, hatred, envy and alienation as poisonous fruits brought about by modern civilisation.

ΦΑΝΑΡΙΟΤΣΚΟ И СРПСКО ГРАΒΑΝΣΚΟ ΠΕΣΝΙШТВО

Као творевина углавном анонимних поета и поетеса, грчка фанариотска и српска граβанска поезија представљају замашно и занимљиво питање у историји српске и грчке књижевности и културе; и не само у њима, јер је ово песништво, у ствари европски феномен у иначе непесничком XVIII веку. У вези са тим је у нашем граβанском певању и најтеже објаснити му порекло и открити уметничку инспирацију, поготово кад се узме у обзир да су његови ствараоци — занатлије и трговци, баџи и војници — познавали по неколико језика и страних култура. Доиста, многа важнија питања у токовима рабања и развоја српског и грчког граβанског песништва нашаа су одговоре у проучавањима наших претходника Т. Остојића и В. Ђоровића,¹ М. Лесковца,² Б. Михаиловића,³ Б. Маринковића,⁴ Л. Врануџиса,⁵ А. Камариано,⁶ А. Даскалакиса,⁷ Н. Камариано,⁸ Г. Протопапа-Бубулиду⁹ и П. Пи-

¹ Т. Остојић и В. Ђоровић, *Српска граβанска лирика XVIII века*, Сремски Карловци 1926.

² М. Лесковац, *Српско граβанско песништво осамнаестог века*, Летопис Матице српске, књ. 356, св. 1—2, Нови Сад 1946, 57—99.

³ Б. Михаиловић, *Огледи*, Београд 1951, 5—59.

⁴ *Српска граβанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I—II. Приредио Б. Маринковић, Београд 1966 (у даљем тексту: *СГП*).

⁵ А. I. Врануџис, *Ρήγας, Βασική βιβλιοθήκη* 10, 'Αθήναι 1953; А. I. Врануџис, *Οι Πρώδρομοι, Βασική βιβλιοθήκη* 11, 'Αθήναι 1955.

⁶ А. Camariano, *Influenza poeziei lirice neogrecesti asupra celei românești*, Bucaresti 1955; 'Α. Καμαριανοῦ, *Λαϊκά τραγούδια και Φαναριώτικα στιχογραήματα 'Ελλήνων και Ρουμάνων του 18ου και 19ου αιώνας*, Λαογραφία III (1912), 112-49.

⁷ 'Απ. Β. Δασκαλάκη, 'Ο Θούριος του Ρήγα εις τὸ ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, XVI (1962), 'Αθήναι, 370-383; 'Απ. Β. Δασκαλάκη, *Τὰ ἐπαναστατικά τραγούδια του Ρήγα Βεληστίνλη*, 'Αθήναι 1977.

⁸ 'Ἀσματα και ποιημάτια διαφορῶν. Chansons et opuscules patriotiques publiés à Jassy en 1821 par un Hétairiste. Réédition, avec une étude introductive par Nestor Camariano, Bucarest 1966.

⁹ Γλυκερίας Протоπάπα - Μπουμπουλίδου, *Χειρόγραφοι συλλογὰι ποιητικῶν κειμένων III' και IV' αιώνας*, *Δωδώνη*, 2, 'Ιωάννινα 1973, 330-367.

стаса.¹⁰ Помињемо, дакле, само оне ауторе који су највише проширили наше видике грађанског живота и певања. Истакнуто је доиста, а биће да је тако, да је „ова пре интимна и вољена него надахнута и уметнички виспрана књижевност, негована из самозадовољства у прикрајцима срца“, па ваљда и стога „у њеној свукупности ипак остаје духовни свет нејасних граница и неодређеног састава“.¹¹

О књижевној вредности грађанске поезије речено је углавном онолико колико се у границама њене адеспотности и животних преокупација њених стваралаца могло рећи. Били су то, пре свега, текстолошки и тематски приступи који су без сумње унели доста систематичности и неопходне критичности у проучавање тема и мотива грађанског поетског израза. Међутим, неиспитани садржаји рукописних записа и објављених текстова грађанске поезије XVIII столећа остају и даље недовољно осветљен кутак наше историје књижевности у балканолошком и европском контексту; и даље остају интегрално несагледане сложености и испреплетеност утицаја у овој књижевној појави века просвећености. Тек предстоји читав низ друштвено-историјских и књижевних предрадња на географски и етнички веома широком простору и у неколиким језичким доменима. А то нас управо и води ка чињеници да књижевноисторијско сагледавање српског грађанског певања и стиховања није могуће без указивања на изворе и паралеле у литературама суседних — балканских и других европских народа. Ово утолико пре што су у певању нашег грађанског сталежа недовољно разјашњене многе поетске теме које траже разнолика знања за своје компаративно проучавање у контексту европске књижевности и културе, пре свега њених балканских размећа.

Адеспотно — анонимно песништво (Ἀδώνυμα στιχοурγήματα)

Феномен грађанске поезије код Срба негован је по аустроугарским градовима, као што је фанариотска лирика уобличавана по градским центрима — Фанарију и прекодунавским војводствима Влашкој и Молдавији¹² — у које је у то време допирала провета са плодотворним утицајем европског рационализма.

¹⁰ П. Σ. Πίστα, 'Η πατρότητα τῶν στιχοурγήματων τοῦ "Σχολείου τῶν νελικῶτων ἑραστῶν", 'Ελληνικά, 2, Θεσσαλονίκη 1967, 393-412; Π. Σ. Πίστα, Τὰ τραγούδια τοῦ "Ἐγχολπίου" τοῦ Ρήγα, 'Ανάτυπον ἀπὸ τὰ "Ελληνικά", 22, Θεσσαλονίκη 1969, 183-207.

¹¹ СГП, I, 13—14.

¹² Фанариоти су становници грчке четврти у Цариграду, седишту екуменског патријарха до 1925; отуда овај назив и за грчке свештенике и особе које су заузеле важније положаје у турској управи као дипло-

У једној песми с љубавном тематиком, непознати песник се диви изгледу жена из Арада и готово каталошки наводи њихове особине поредећи их са одликама девојака из других градова:

О, Араде, ни село ни граде,
 Већем један украј воде смраде.
 У тебек' су жене поносите:
 Широке су како Темишварке,
 А дебеле као Сегединке;
 Главу носе како Коморанке,
 А зулофе како Острогонке;
 Лепо шећу како Сентандрејке,
 Црна ока како Пештанкиње,
 А беле су како Будимкиње;
 Поклецајиве како Осечкиње,
 Податљиве као Футошкиње;
 Смејачице како и Бајкиње,
 Вино пију како и Карловкиње;
 Пољубљиве како Варадинке,
 Ситно ходе као Јегарке;
 Стеновите како Земункиње,
 Румену се како Иришкиње;
 Пуне гара како Сомборкиње,
 Танковите као Вуковарке;
 Трудољуб'ве као Бечкеречке,
 Белоноге као Белградкиње.
 (СПП, I, 135)

Неке од тих варошких средина, нарочито оне у банатском поднебљу, биле су, како ћемо видети, заједничко исходиште српском грабанском и фанариотском певању. На овом терену су настајали и потом били записивани, појединачно или заједно, српски, грчко-фанариотски, румунски, немачки, мађарски и други стихови.

Ово ново песништво разноврсне тематике и сложене метричке структуре ницало је спонтано за потребе људи свога века, али много пре друге половине XVIII столећа. Наиме, већ је Геземан, издавач *Ерлагенског рукописа* наших народних песама, међу њи-

матски тумачи и кнезови Влашке и Молдавије; њихов значај је почео опадати после грчког устанка 1821, у коме су се неки од њих видно истакли. У нашим крајевима под Турцима, Фанариоти су били познати као црквени достојанственици; упор. M. Ph. Zallony, *Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie, sortis de Constantinople connus sous le nom: Fanariotes*, Paris 1830 (и критичко издање на грчком језику: Μ. Φ. Ζαλλώνη, Σύγγραμμα περί τῶν Φαναριωτῶν, Ἐπιμέλεια-Ἐισαγωγή: Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος, Κριτική Ἔκδοση, Ἀθήνα 1977); Ἀπ. Ἐ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ', Θεσσαλονίκη 1973, 236—288; упор. Symposium „L'Époque Phanariote", 21—25 octobres 1970, Thessaloniki 1974.

ма уочи неколико песничких састава „уметничког“ постанка, у немачком тзв. „volkstümliche, volksläufige Lieder“ не „Volkslieder“. У овакве песме убраја оне под бр. 1, 2, 20, 37, 38, 39, а онда додаје: „Кад сам рекао да су „уметничког“ постанка, нисам тиме хтео да кажем и да имају уметничку вредност; напротив, врло су грубе, афектиране по стилу и смислу, сентименталне и слабе у осећању. Али као литература извесних времена и социјалних стајека врло су интересантне, утолико више што досада још никако нису испитиване. Да су грађанског, варошког порекла то је несумњиво...“¹³ Ако се томе дода, како сматра Д. Костић, да састављача *Ерлангенског зборника* „треба тражити међу војним или административним чиновницима окупационе управе у Србији између 1717. и 1733. године“,¹⁴ онда су ове наше варошке песме морале настати у првим деценијама XVIII века. Од тада до појаве прве Вукове *Пјеснарице* (1814) протекло је читаво столеће, са бројним рукописним песмарицама грађанских стихова. *Ерлангенски рукопис* и доцније грађанске песмарице имају доста заједничких особина које их не красе као добре збирке стихова: састављачи и преписивачи нису бирали искључиво лепе песме, то су претежно стихови еротски слободног израза; сродни су им језик и правописне навике, И Вук се при састављању овоје прве *Пјеснарице* служио грађанским песмарицама. На то поред наслова упућују језик и садржина песама, а у спољашњој сличности стоји приближно исти однос, тј. неупоредиво већи број лирских у односу на епске песме, и у Вуковој *Пјеснарици* као и у многим грађанским збиркама.¹⁵

Док је усмена песма одјекивала са народних усана и гусала, догле су грађански стихови сачувани у рукописним песмарицама. Записивање и преписивање је било „готово исто толико ствар нужде колико и у правом средњем веку“.¹⁶ Биле су то мале „антологије“ оригиналне и преведене адеспотне „варошке веселе, љубавне и јуначке песме“. Овај нови тип, претежно еротских песама, преношен је полутрадиционалним путем, тј. певањем, препевањем и преписивањем, уношењем у песмарице и фанариотске „μισμαγίες“, „κατάστιχα“.¹⁷ У њима има свакаких записа —

¹³ *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, издао др Герхард Геземан, Сремски Карловци 1925, СХIV.

¹⁴ Д. Костић, *Ерлангенски Рукопис старих српскохрватских народних песама (Критика)*. Лужнословенски филолог, VI, Београд 1926—1927, 291.

¹⁵ Упор. С. Матић, *Наш народни еп и наш стих*, Нови Сад 1964, 43.

¹⁶ Т. Остојић и В. Боровић, *нав. дело*, стр. III.

¹⁷ *Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ὁ ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία. Τόμος ΙΑ'*, 291; Α. Καμαριανού, *Λαϊκά τραγούδια καὶ Φαναριώτικα στιχογραφήματα Ἑλλήνων καὶ Ρουμάνων τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰώνος, Λαογραφία III* (1959), 101; *μισμαγία* према турском изразу месџиа — збирка, упор. Δ. Ἄ. Πετροπούλου, *Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν Ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (1771-1850)*, Ἐπετ. Λαογραφ. Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8 (1953-54), σ. 64, № 1.

„поетских и прозних, и литературе и онога што је било у вези с најобичнијим облицима живота — рачуна, рецепата, молитава, шарада, трговачких писама, записа о променама времена, датума из живота чланова породице састављача песмарица“.¹⁸ Песмарице с духовним садржајем доносиле су учење светих отаца, мудре изреке, савете родитељима о васпитању деце. Поред неких несумњиво народних и књижевних састава и песама које су њихов непосредан одјек, у песмарицама срећемо упесмљене разне „историје“ косовских јунака и доста варијантних стихова и песама са националноослободилачком тематиком.

Дух и тип варошке поезије је исти у многим зборницима, али су текстови различитог језичког записивања — од руског и рускословенског до реформисаног Вуковог правописа; има записа грађанском ћирилицом и старим правописом, са доста омашки и недоследности у писању. Почетак неке песме дат је латиницом, и обично од треће руке. Понека збирка је, као она Остојићева Д, „писана црквеном курзивом лепо и разговетно“. Занимљиво је да су овде и „грчки текстови ирмоса и осталог писани ћирилицом“.¹⁹ Међу духовним песмама, једна је латински превод песме Христу од Исидора јеромонаха, „ex versibus slavano russicis traducta cum eodemoriginali syllabarum mensura et tono eodem.“²⁰ Наће се и по која мађарска или немачка песма — *Keine Liebe ist mehr heilig, keine Treue bestehent*.²¹ На другој страни срећемо ваљда јединствену песму у грађанској лирици уопште, спевану наизменичним стиховањем на српском и немачком језику, при чему се немачки стихови римују. Песма је у целини забележена ћирилицом:

Сад ми кажи, драга,
Ver hat dih gemaht,
 Да ја не могу спават'
Di gance [libe] naht.
 Кад ја легнем спавати
Zo [t]ro[j]mt [es]mir fon dir,
 Све мислећи, душо,
Du bist baj mir.
 Ти не веруј људ'ма,
Di betrigen dih,
 Штогод они говоре
Gar iber mih.
 Злочести на свету
Gibt zer iber al,

¹⁸ СГП, I, 74—75.

¹⁹ Т. Остојић и В. Ђоровић, *нав. дело*, стр. VIII.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, X.

Истинито рећи
In jeden fal.
 Ти си ми једина
Majnen hercen[s] froj[d],
 Без тебе једине
Hab[e] ih kaj:n froj[d],
 Само то једино,
Ist mir zer lajd,
 Што с' тако далеко
Gar vaj[t] fon mir.
 Ти си лепо цвеће,
Fergi[s] mer (?) niht.
 Сада, дакле, браћо,
Ver hat lib un[d] lust,
 Напуните чашнице
Efentlih blust.
 Нека сваки живи
Vi im zer froj[d],
 Нека сваки винце [пије]
Das Got imer hert.
 (СГП, I, 70)

Ма колико помишљали да је ово песничка духовита творевина образованог појединца и зналца немачког језика, ипак не би требало занемарити могућност да је то превод или препев по неком немачком моделу, за којим ваља трагати. Стога се може сасвим претпоставити да су наше поете „баш у немачкој песми наилазили најближе грађанске узоре за своју поезију“.²² Истакнуто је и то да наше грађанско песништво забележено на терену Срема, Баната и Бачке, „није у ствари ништа друго до оно што је у Средњем веку била код Француза la poésie bourgeoise и што је код Немаца био Meistergesang“;²³

Средишни циклус српског и грчког грађанског песништва (ἀστικά τραγούδια), стилски и метрички представљају веома разубене љубавне песме. Љубав, одвајкада врховни мотив свих лирика, и овде има највише песама. Оне су психолошки најсложеније, а трубадурски елементи у њима сигурно нису морали да дођу са стране него, како је то у литератури већ прихваћено, и са домаћег подручја, из дубровачко-далматинске књижевности.²⁴ Отуда многи љубавни стихови упућују на књишкост и ученост грађанског песника; у њима су присутне бројне реминисценције из античке историје и митологије, као у песми:

²² М. Богдановић, *Наша грађанска лирика у XVIII веку*, Српски књижевни гласник, XXIII/7, 1928, 507.

²³ Исто, 506.

²⁴ *Ерлангенски рукопис*, CXIV.

Нинфе Аполона,
 Вјежество Насона,
 Превосходни' можно,
 Зато теби сложно
 Завидет.
 Астреја во устах,
 Красота во персах,
 И самоје тело
 Дичи те зело,
 Умилна.
 Цвета Аморанта
 У теби лепота,
 Сама Андромеда
 Поред твог погледа
 Ревнујет.
 Љубови достојна
 Баш и самог трона.
 Нити Венус може
 Представи уже
 Пред тобом.
 (СГП, I, 226)

У неким љубавним песмама мешају се књишке реминисценције са елементима народног певања. Занимљиво је пратити те разне слојеве како се међусобно преплићу, нпр. у песми:

Феникс древо превисоко,
 На ком појет дивни соко,
 Верну своју спомињући,
 И у дневи и у ноћи. (СГП, I, 246)

„Дивни соко“ из народне песме не седи на некаквом јавору; њега грађански песник поставља на „финикс древо превисоко“. Наша песма, дакле, почиње класицистички, а фанариотска уместо феникса има „високо дрво, златни кипарисић“ (ἜΩ ὑψηλὸν δεινδράκι, χρυσὸ кипарισσάκι)²⁵. Немоћан да обузда срце у љубави, наш учени песник призива:

Византије племенита,
 У Европи знаменита,
 Пошли мени медицине,
 Да ми с[е]р[д]це не изгине! (СГП, I, 246)

Лек за „скорб“ не може се дакле тражити у травама и биљу, него се „медицина“ наручује из Византије, јер ваља показати

²⁵ Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, Βιέννη 1792, σ. 14.

своју ученост,²⁶ што нас подсећа на римске poetae docti, посебно по метричким облицима.

Фанариотски заљубљеник, међутим, призива птицу:

Долети, најзад, птичице, да излечиш ми рану,
Оздрављење донеси и утеху ми пружи!
(Στρέξε λοιπὸν πουλί μου, νὰ γιάνη ἡ πληγὴ μου,
Δὲς μὲ τὴν ἰατρίαν μου, καὶ τὴν παρηγορίαν μου.)

Ништа мање учено нижу се стихови у нашој претход-

Рубинтово славно лице
Љубне моје герличице,
— Сладост тога может' саде
Утолетн горак јаде;

као да распредају један стих из грчке песме: „Твоје лице, моја светлост, утеха је света“ (Τὸ πρόσωπόν σου φῶς μου, παρηγοριὰ τοῦ κόσμου).

Свако дело у ноћи је тешко и пада још теже ако је без сна. Ноћ није тешка једино у љубави, само кад би је заљубљени могли описати и другоме показати како усамљени проводе чежњиве састанке:

Кад је драгим' тај састанак,
Не пада им на ум санак,
Него живу как' у рају —
За растанак и не [х]ају. (СГП, I, 87)

Љубав мора да остане тајна заљубљених да им други не би завидели. Отуда се у песмама ретко срећу имена вољених особа, као она Јулка Острогонка, Мартица (Маца) Малешева, Сентагд-дрејка, или слатка Јеша Нешковица, из Новог Сада, налик звездани Даници, којој се песник диви у стиховима:

Лепше фарбе устне твоје
О[Δ] кармина скупе боје,
Алавастер, твоји груди,
Снег пребели, твоји уди. (СГП, I, 272)

А тек какав је онај опис лепотице чији оци мора да су небески богови и какве нема ни у царском Бечу, а камоли у Новом Саду. Она је:

У персони Хишпанка,
У речи је Талијанка,
Ход је њезин а ла гранде, . . .
Фризур носи холанди[j]ски, . . .
Лепо харфу знаде бити. . . (СГП, I, 268)

²⁶ Б. Михаиловић, *Огледи*, 55; упор. М. Стојановић, *Народно у грчанском песничтву Војводине*, Рад XX конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, у Новом Саду 1973, 119.

На исту „лепоту девојку“ односе се и другде спевани стихови: „Срећан тебе Нови Сад / Земља васпитала“. Песник се осмелио да закуца на било њенога срца:

Дај ми љубов, твој дар,
 С[е]р[д]це будећ ми олтар,
 На олтару будећ стих,
 Храм постави гро[з]ан, тих,
 Жертва буду сам
 Твој [к]лијент, мадам. (СГП, I, 122)

Лепоту вољене драге није лако описати. Ни грађански песник који штедро троши речи, од пригодних до порнографских, није кадар да увек дочара и својој љубави саобрази њен предивни стас, сјајно лице и блиставе очи што су две сјајне звездице — Аурора и Луна (СГП, I, 209), па слатки глас и умилни поглед који као силни магнет стрељају срце:

Καὶ ταῖς ματιαῖς ἐκείναις, ἡλιακαῖς ἀκτίνες,
 Ταῖς, ἔχει διὰ βέλη, κτυπᾷ, καὶ δὲν μέλει. (ЕА, σ. 11)

Ὅσων μαγνίτης σέρνει, στάς χειράς σου καὶ φέρνει
 Καρδιαῖς καὶ ταῖς δουλώνει, ἀρπάζει καὶ σκλαβώνει
 (ЕА, σ. 15)

Све су то опојне дражи Венере, богиње љубави, и њене „прве“ жртве, лепе Јелене која је била „чудо целог света“. Њену љубавну историју упесмио је и наш грађански песник:

Много су година Грци брењ имали
 Док су тебе, славна Јелено, добили.

Волели су они љубит' лице твоје
 Неже л' пребогато скровишче своје,
 Волели су они прелепу Јелену
 Неже л' сами себе и целу селену.

Коме л' саде имаш, дакле, захвалити,
 Коме ли свој „помен будеш преписати?
 Јер да није било гречески[х] поета,
 Не би тебе овог описали света.

Нити би лепоту ми прву познали,
 Да нами поете нису описали. (СГП, I, 196)

Грађански песник зна да је било песника и пре Хомера, и да су сви они остали анонимни осим Фемија и Демодока. Мали, непознати и анонимни остали су многи песници грађанске поезије која се развијала упоредо с класицизмом, често и у његовом окриљу. „Ти мали грађански поете, краткога песничкога даха, са трезвеним смислом обична и прагматична човека за блиско, актуелно, видљиво, корисно и своје, слутили су да има ваљда нека

силна снага у свим тим античким војскама Венера, и Јунона, и Купидона, и Аполона, и Плутона, и Дијана, и Минерва, и Јупитера, и Енеја, и Дидона, и Адона, и свакојаким других богова и јунака (па су и своје стихове повремено китили њиховим славним именима) и слутили су учене реминисценције иза мирног класицистичког ритма, и језу слатких потсећања иза његових сложених песничких поступака, — али су ипак више волели да без нарочитих претензија, од срца, запевају своју домаћу арију, њима приснију и речитију, иако неумивенију, иако помало простачку, калфенску и мајсторску, трезвену, терестралну.²⁷

У љубавне песме као засебан потциклус треба уврстити и антицинцарске стихове. У њима је дивљење према женама замењено оштром критиком и љутом подсмевком. Како примећује Б. Михаиловић: „Све те песме против Цинцара, све одреда инспирисане су питањем девојке, жене или брака. Њихов шовинизам нема корен и извор у некој нетрпељивости која је била својствена нашем грађанству XVIII века. Шовинизам изражен у овим песмама је изузетан и настао је, углавном, због тога и поводом тога што су се Српкиње удавале за Цинцаре, те главне претставнике једновероке чаршијске конкуренције. . . Цинцари су некако, због родбинских веза, језика и вере, били ближи свет, више свој него Немци или Мађари, па баш зато више пред очима упоређењу, више под руком потсмевци. Они су се женили махом доцкан и бивали често богатији, што је условљавало неравноправне бракове са Српкињама, у које су оне уносиле своју младост и цео онај свет жеља који са њом иде, а Цинцари своју старачку заковчаност, зимогрожљивост и мргодну нарав старих цимрија. Прилика као створена за потсмех и није је могао пропустити наш грађански песник који је уз то у много случајева био и слабији чаршијски конкурент, или баш онај исти неуслишени просац, кога су победиле „Гогине“ паре.“²⁸

Ако се која српска лепотица уда за Цинцара, ма она била „и ружици цвету равна“,²⁹ тада постаје невесела, бледа лица и са стрепњом у срцу, јер је мори тешка мука: „Из корена сердце гори, / што с Цинцари брак сотвори“ (СГП, I, 74). Она их, доцкан, анатемише и проклиње што су је преварили и у несрећу суновратили. Њене јаде чини још тежим пркосно стиховање, у сну, неког одбаченог просца који јој се руга и готово свети:

Једа није ко, за Б[о]га,
Славног места из овога
Вредан био лица твога
Већ цинцарски један Гога?

²⁷ М. Лесковац, *нав. дело*, 65.

²⁸ Б. Михаиловић, *Огледи*, 46—48.

²⁹ "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, Βιέννη 1792, σ. 13: "ῥόδον ὀραιότατον τῶν λουλουδιῶν κορώνα, Σε σένα βλέπω καθαράν τοῦ ἔρωτος εἰκόνα.

Било је и тако лепих да их песма пореди са Дијаном и Минервом, а вољени драги не може да се помири са чемерној судбином да је она пошла за Цинцара. Пре је помишљао да ће „Дунав горе поћи“ и да ће „ватра воду дати“, него да ће га она тако оставити. И ту, у очајању, избија шовинизам:

Да си пошла за С[е]рбљина,
Била би ми душа мирна

Веће поће за Цинцара,
Ту учини мене квара.

Већ у њега седа брада,
А ти си ми, с[е]р[д]це, млада.

Заљубљени „грађанин“ призива богове Јупитера, Купидона, Аполона да своје стреле пошаљу „калајције да постреле“:

Плуту пошљи Луцифере
Да однесу све Цинцаре. (СГП, I, 179)

Једном удата за Цинцара, девојка је бивала изгубљена личност за околину јер се таквог „добровољног“ ројства ослобађала тек онда „кад га стану износити и 'агиос' восплојати“ (СГП, I, 291). У истој песми тугује једна Сентандрејка и каје се што се удала за калајцију, касно увиђајући како Цинцари држе жене:

Кад испросе, као богиње,
Кад ожене као робиње,
Затворе и[х] дома саме,
Да код куће свагдар чаме.

Сушта супротност оваквој невести је Паунина Ката, такође из Сентандреје, удата за Цинцара, иако је могла наћи и бољег господара:

Јер јест танка и висока,
И милнога весма ока.
Зато њојзи многи ходе,
И сас њоме љубав воде.
Види она да је млада,
А у њега седа брада. . . (СГП, I, 294)

У другој песми, та иста Ката надмашује лепотом и саме Москопољке; грађански стихови то пренаглашавају:

Укри[ј]те се, дакле, све Гркиње младе,
Не имаду овде лица владе.
Јербо Ката свим лепоту отела,
И аки облаком Гркиње покрила. СГП, I, 298)

У ствари, то је протестни одговор на лажи и хвалисање Цинцара да у свету нема невеста као што су Москопољке. Уз хвалисавост и лицемерје, грађанска песма наглашава шкртост Цинцара и њихово дволично приказивање:

Тако наши калај[ц]ије,
 Арнаути и сими[ц]ије,
 Који добу [у] Сент Андреју,
 И проведу перифанију,
 Кад се хоће оженити,
 И овамо доселити,
 О[д] другога узјамљују,
 Те се овде показују,
 С тући новци себе славе,
 И хиљадама весма хвале.
 А кад добу кредитори,
 Ондак њему глава гори. (СГП, I, 304)

Сви ови стихови су значајни као документ културе и као социолошка грађа. Јер грађанско песништво је сталешко и у томе лежи његова историјска снага.

„Поклич“ (‘Ο Θωβριος) Риге Валестинлиса и фанариотске песме у рукописној песмарици Јакова Илијина

Рукописна песмарица Јакова Илијина, на коју је пажњу скренуо Б. Маринковић (СГП, II, 251), датирана је 1807. године; налази се у Библиотеци Матице српске³⁰ у Новом Саду под сигнатуром РР 145 (инв. бр. 193060). То је опсежан рукопис повезан у свеску величине 20×12 cm, са 170+2 непагинисане странице. Насловна страна рукописа је оштећена; сачуван је насловни текст рукописа (сл. 1.) Странице 1—2 остале су неисписане, чисте. На првим страницама посебно, и даље све до десете странице, стихови су тешко читљиви, местимично и прецртани.

Јаков Илијин, за кога се у овом часу једино може претпоставити да је био близак кругу банатских фанариота, саставио је ову песмарицу преписујући песме из неколико углавном рукописних збирки српских и фанариотских песама. Због тога се целина

³⁰ За страног читаоца није сувишно дати неколико података о Матици српској. То је најстарија и најзначајнија културна установа у Југославији; основана је у јануару 1826. у Пешти, а зачетник и главни оснивач био је књижевник Јован Хацић са шесторицом пештанских трговаца. Непосредан повод за њено оснивање била су два догађаја: објава да се обуставља излажење часописа *Србска летопис*, који је 1825. покренуо новосадски проф. Г. Магарашевић, и оснивање Мађарског научног друштва (доцније Академија). Хацић је израдио и њен статут који је промењен тек 1864, кад се из Пеште преселила у Нови Сад, где и данас ради.

рукописа може пратити кроз неколико различито компонованих делова. Тако се првих 27 песама, нумерисаних од 1 до 27 (уз напомену да недостаје, уопште није преписана, песма 15), нижу све до странице 72, где је назначено *Крај* (Крај). У ствари, неколико последњих страница (68—72) овога дела песмарице доносе под бр. 27 двостихове посебно нумерисане од 1—28.

На истој страници на којој се завршава песма 27 (стр. 72—75) записана је песма под бр. 36 (двостихови 1—26), што значи да се не може претпоставити било какав недостатак страница, него да је изостављање песама 28—35 свестан чин преписувача, састављача песмарице. Ово утолико пре што и песма 38 обухвата двостихове 1—28, све до странице 84. Овде је још забележено „Крај Архидјаконовой Пѣсм[арици]“, што наводи на закључак да је Илијин преписивао стихове из разних песмарица, задржавајући редослед, а некада и укупан број песама збирке из које их је преузео. Следе затим песме 39 (стр. 85) и 40 (стр. 86—88); странице 89—96 доносе четири фанариотске пеоме (41, 42, ?, 44). У ствари, одломак песме на стр. 93 није означен са бр. 43, како је следило, јер су ови стихови преписани доцније другим, светлијим мастилом. Накнадно је истим мастилом нумерисана песма 44, у којој су истовремено извршене и неке исправке (стр. 94). Ова песма је најпре била означена са бр. 43, а преко њега је затим дошла нова нумерација 44 светлијим мастилом. Цео текст песме је иначе исписан раније истим мастилом као и песме 41 и 42; не-исписане су остале странице 97—98.

Песме означене бројевима од 1 до 9 (стр. 99—114) требало је да се наставе и на стр. 115 која је остала неисписана. На њеној полеђини и даље (стр. 116—127) следи још пет грчких песама без нумерације. Једна од њих је *Поклич* Риге од Фере (стр. 122—127). На стр. 128 читамо једну ненумерисану српску грађанску песму, док је страница 129, првобитно празна, накнадно делимично исписана мајускулним ћирилским словима нелогичног садржаја. На страницама 130—132 налазимо поново две грчке песме, а две српске песме од по пет посебно обележених строфа испуњавају странице 133—136; страница 137 је остала неисписана. После две песме на стр. 138—141 следи још једна српска песма (стр. 142—43) писана другачијим мастилом; њен текст је доста прецртаван, па је стога тешко установити да ли је и рукопис у ствари исти као и у претходним песмама. Две грчке песме читамо на стр. 144—148, а после чисте 149. странице и једне лирске песме (стр. 150—151) следи преписана *Песн на инсурекију Србианов* (стр. 152—155) српског просветитеља Доситеја Обрадовића (1739—1811). Овде су другачијим мастилом вршена накнадно прецртавања и дописивања испод текста, а такође је и знак њ у речи Пѣсонъ дописан другачијим мастилом. До краја песмарице забележено је још неколико националноослободилачких и *милитарских* песама. За настанак ове песмарице значајан је

запис *Песн на славно серпско кнаж[ество]*, стр. 164—166, под бр. 15 из трећег дела рукописа; почиње стиховима:

Београде, мили Граде
 Опет Те Серблин имаде.
 Черни Георгие витез славни. . . ,

а на крају песме (стр. 166) забележено је: „Преписано из женског календара '807“. Чини се да је и Доситејева *Песн на инсурегију Сербиапов* преписана са штампаног примерка ове песме објављене у Венецији 1804. код Пано Теодосија, у време настанка песмарице Јакова Илијина. Могућно је да се то исто догодило и са годину дана раније (10. јуна 1803), датираним записом Ригиног устаничког поклича. Овај препис Јакова Илијина пада четири године раније у односу на један букурештански текст из 1807. године,³¹ најстарији до сада познат рукопис целовите Ригине ратничке песме.³² Наш рукопис доиста преноси само одабране стихове (1—14, 21—22, 41—54, 59—66), али је значајан као сведочанство за распрострањеност Ригиног *Thourion*-а у годинама пре грчког устанка за независност 1821. Не мањи значај имају и фанариотске песме, углавном лирске, две народне или спеване по узору на грчке народне стихове, и једна духовна, изгледа уметничког постанка. Ова песма је, према једној вертепској сцени руског порекла „Орација от Ирода“, из једне песмарице непознатог састављача;³³ може се претпоставити, морала настати у црквеним круговима у Банату. На то упућује и посвета на крају песме упућена Димитрију Качану и Георгију Поповићу.³⁴ То би могао бити доказ више да је песмарица Јакова Илијина само један од одјека бројних фанариотских и других миксоглотских записа грађанске поезије каквих је, према једном каталожском попису,³⁵ било на десетине у задубавским крајевима, посебно у Банату и по војводствима Влашкој и Молдавији. С друге стране, већ су обележени утицаји грчког песништва преко фанариотске поезије на румунску поезију, па би с обзиром на симбиозу и непосредне културне и друге контакте нашег и другог живља у овим областима било занимљиво и научно оправдано проширити истраживања и потражити узајамност у њиховој грађанској песми.

У прилогу доносимо почетне и завршне стихове фанариотских песама у запису Јакова Илијина, на принципу incipit —

³¹ Ап. В. Δασκαλάκη, 'Ο Θούριος τοῦ Ρήγα εἰς τὸ ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρογράφων, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, XVI, Ἀθῆναι 1962, 370-383; Α. Βρανούσης, "Ἀπαντα τῶν νεοελλήνων. Ρήγας, 2, 674.

³² Пре тога штампао је Христофор Перевос на Крфу 1798; упор. Α. Βρανούσης, "Ἀπαντα, 680.

³³ Т. Остојић и В. Боровић, *нав. дело*, XXI.

³⁴ У једном уговору (Рукописно одељење Матице српске; М. 14. 240); Г. Поповић се помиње као уговорна страна „о издавању цркве-куће под кифрију; Вршац, без датума“.

³⁵ Упор. С. Litzica, *Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscrisurilor precești*, Bucarești 1909.

finitur. Једино је Ригина ратничка химна пренесена у целини како је и записана. За сваку од њих смо, колико је то било могуће, утврдили паралеле у штампаним и рукописним изворима.³⁶

[1] 89

Inc.: Ἔρωδον ὠραιότατον, τῶν λουλουδιῶν κορόνα.
Σέ σενα βλέπω καθαράν τοῦ ἔρωτος εἰκόνα.

Fin.: Ὅντως φυτόν ἐρωτικόν πού ἔλα σοῦ πηγαίνου
καί μόνον τά τζιμπήματα τῶν ἀγκαθιῶν σοῦ μένου.³⁷

[2] 91

Inc.: Ἔρω ὑψηλόν денτράκι, χρυσόν κυπαρισσάκι,
Ἄλᾶκερον μέ νούρι ἔλον χωρίς κουσοῦρι.

Fin.: καί ἄν ἀποκοτήσω νά κρυφοπροσκυνήσω,
τό πρόσωπόν σου, φῶς μου, παρηγορία τοῦ κόσμου.³⁸

[3.] 93

Inc.: Πικρά ἀναστηνάζω, τά μάτια μου τρηνοῦν,
παρηγορία δέν βρίσκω, τά σπλάχνα μέ πουνουῦν.³⁹

[4] 94

Inc.: Ἄν σέ ἔχαμεν ἢ φύσις
διά νά μέ τυραννήσης,
θέλει κάμει καί κανένα
διά νά τυραννῇ καί σενα.

Fin.: Κι ἄν τοιοῦτον τό νομίζεις,
ἴσους νοῦν δέν κουλανδρίζεις.⁴⁰

[5] 116

Inc.: Καθώς ὁ κάμπος, / καί τά λιβάδια,
σάν πρασινίζουν, / εἶναι χαρά.

Fin.: ἀφοῦ, περάση, / δέν ἔχει χάζι,
μάλιστα εἶναι / καί ἀνοστιά.

[6] 116

Inc.: Ἔρω Ἡρώδη, ὦ παράφρων καί μωρέ /
ὦ ἀνήμερον θηρίον καί ἐπίβουλε ἐχθρέ, /

Fin.: σῶσον, ἀ/ῶ/ δικάιοκρίτα, καί ἐπάκουσον ἡμᾶς /
καί ἐξιλέωσε τό γεῦμα /ᾤμα/ τούτων τῶν μικρῶν παιδιῶν.

³⁶ Читање и идентификовање грчких стихова, оцену значаја рукописа, посебно у односу на одломак Ригиног *Thuriona*, објављујемо у сарадњи с колегом Панајотисом С. Пистасом, асист. на Катедри за новогрчку књижевност Универзитета у Солуњу.

³⁷ "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, Βιέννη 1792, 13; Λ. Πολίτη, Ποιητική Ἀνθολογία, Βιβλίο τέταρτο, Οἱ Φαναριῶτες καί ἡ Ἀθηναϊκή σχολή, Ἀθήνα 1966, 34-35.

³⁸ "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, 14.

³⁹ "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, 17.

⁴⁰ "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, 131.

117

Πρός τόν ἐντιμότατον κύριο Κύρ Δημήτριον Κατζάνου
ἀναφέρω τήν ὑστερινήν μου ἀπό τάς 14 τοῦ ἀνοστῶτος
| ἐνεστῶτος/

Πρός τόν κύρ Γεῶργη Ποποβίτς

[7]

118

Inc.: Πικρά ἀναστενάζω τά μάτια μου θρηνοῦν,
παρηγοριά δέν βρίσκω τά σπλάχνα μου πονοῦν.

Fin.: μά θέλω τήν ζωήν μου, νά φήσις! = ν' ἀφήσεις/ νά περνῶ,
νά μή μέ ὑστερήσεις, ἐκεῖνα πού πονῶ.⁴¹

1803: Ἰουνίου 8

[8]

120

Inc.: Ὁ πικρός ὁ χωρισμός, πού μέ φέρν' εἰς 'πελπισμόν,
εἰς ἀθλία δυστυχία, εἰς φθοράν καί 'φανισμόν/ = κι ἀφανισμόν/

Fin.: ζητῶ χάρη πού νά πάρει, τοῦ θανάτου τήν ὁρμήν,
τήν ζωήν μου τήν δι/ν/κήν μου ἀπό τούτην τήν ὁρμήν.

9.] [σελ. 122-127: ὁ "Θούριος" τοῦ Ρήγα· στίχοι 38 (1-14, 21-22, 41-54, 59-66),

122-123

1 Ὡς πότε παλικάρια νά ζοῦμεν στά στινά [=στενά],
μονάχοι σάν λ<ι>οντάρια στές ράχες, στά βουνά;
σπηλ<ι>ές νά κατοικοῦμεν, νά βλέπωμεν κλαδιά,
νά φεύγωμ' ἀπ' τό <ν> κόσμον, ἀπ' τήν πικρήν σκλαβιά;

5 νά χάνωμεν ἀδέλφια, πατρίδα καί γονεῖς,
τούς φίλους, τό [τά] παιδιά μας κι ὄλους τούς συγγενεῖς;
Καλύτερα μιάν ὥρα ἰ-ελεύθερη ζωή,
παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά καί φυλακή.
Τί σ' ὠφελεῖ κι ἂν ζήσης καί εἶσαι στήν σκλαβιά;

10 στοχάσου πός σέ ψένουν καθ' ὥρα στήν φωτιά.
Πασιᾶς, βεζύρης, μπέγης, αὐθέντης κι ἂν σταθῆς,
ὁ τύραννος ἀδικον [=ἀδίκως] σέ κάμνει νά χαθῆς,
Δουλεύεις ὅλη ἡμέρα σέ ὄ, τι κι ἂν σέ εἰπῆ

14 κι αὐτός πασχίζει πάλι τό αἷμα σου νά πιῆ.

124-125

21 Ἐλάτε μ' ἕναν ζῆλον εἰς τοῦτον τόν καιρόν,

22 νά κάμωμε τόν ἔρκον ἐπάνω στό σταυρόν.

41 Δι' Ἀνατολήν καί Δύσιν, καί Νότον καί Βοριάν
γιά τήν πατράδα [=πατρίδα] ὅλοι νά ἔχωμεν μιάν καρδιάν,
στήν πίστιν του καθένος ἐλεύθερα νά ζῆ,
ντήν δόξαν τοῦ πολέμου νά τρέζωμεν μαζί.

⁴¹ Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, 17.

45 Ρωμαῖοι κι Ἀλβανίτες, Βουργάροι κι Ἀρμενοί,
ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, μέ μίαν κοινήν ὀρμήν
γιά τήν ἐλευθερίαν ἄς ζώσωμεν σπαθί,
γιατί εἴμεστε ἀντρεῖοι παντοῦ ἐξακουστοί,
"Ἐως [= "Ὀσ"] ἀπ' τήν παθρίδαν [=πατρίδαν] πῆγαν στήν ξενιά
[=ξενιτειά],

50 στόν τόπον του ἄς ἔλθῃ γιά τήν ἐλευθεριά·

καὶ ὅσοι τοῦ πολέμου τήν τέχνην ἀγρικοῦν,
ἐδῶ ἄς τρέξουν ὅλοι τυράννους νά νικοῦν·
ἢ Ρούμελη τούς κράζει μί [=μέ] ἀγκάλας ἀνοικτάς,

54 τούς δίδει βιόν καὶ τόπον, ἀξίας καὶ τιμάς.

126-127

59 Καὶ ὅσοι προσκυνήσουν δέν εἶναι πλιά ἐχθροί,

60 ἀδέλφια θανά γιένουν, ἄς εἶν' καὶ ἐθνικοί.

Μά ὅσοι θά τολμήσουν ἀντίκρυ νά στατοῦν [=σταθοῦν]
ἀν εἶναι καὶ δικοί μας, καὶ κείνοι ἄς χαθοῦν.

Ἡλιότες [=Σουλιῶτες] καὶ Μανότες [=Μανιάτες], λιοντόρια ζακουστά,
ὡς πότες στά σπηλιά [=στές σπηλιές]σας κοιμάστε σφαλιστά;

65 Μαῦρο βουνό [=Μαυροβουνιῶ] καὶ πλάνια [=καπλάνια], ὅλοι νά
σταυρωθοῦν [=Ἐλύμπου σταυραετοί],

66 κι ἂν γράφουν [=κι Ἀγράφων] ἐλευθερίαν [τά ξεφτέρια], γίνεται
[=γίνετε] μιά ψυχή.⁴²

1803. Ἰουνίου 10

[10] 130

Inc.: Κόρη μ' μέ τά ξανθέα μαλλιὰ
καὶ μί/ =μέ/ τὰ μαῦρα μάτια/
καὶ μί/ =μέ/ τόν ἄσπρον τόν λιμόν/ =λαιμόν/
καὶ μί τὰ μαῦρα μάτια,

Fin.: ὅτι λιερώνει ὁ κόρφο μου, / =λερώνει/
χαλνῶ τὸ πρόσωπόν μου,/
καὶ μί/ =μέ/ μαλώνει ἢ μάνα μου
μί/ μέ/ =δέρνει ὁ μπαμπάς μου.⁴³

[11.] 131

Inc.: Ἡ παραττησιά/ =περπατησιά; /σου, κόρη/ =κόρη; / μ',
μοιάζει σά τοῦ παγοννοῦ/ =παγωνιοῦ;/

Fin.: 12 λουιῶν/ =λογιῶν/ παιγνίδια
ἔχον/ =ἔχουν/ τά φρούδια σου...

⁴² Λ. Ι. Βρανούση, Ρήγας, 389-393; Ἀπ. Δασκαλάκη, Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλή, Ἀθῆναι 1964; Ἀπαντα Νεοελλήνων Κλασσικῶν, Ρήγας Βελεστινλή-Φεραῖος, ἐπιμέλεια Λ. Ι. Βρανούση, 2, Ἀθήνα 1968, 673-680, 728-731,

⁴³ Δ. Πετρόπουλου, Ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια, 2 /Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 47/, Ἀθήνα 1959, 91 Εἰρήνης Σπανδωνίδη, Τὰ τραγούδια τῆς Ἀγόριανης, Ἀθῆναι 1939, 68.

12.]

144

Inc.: "Ἡ μέ στέλνεις τήν καρδιά μου, ἡ κρατεῖς καί τό κορμί,
ἡ πεθαίνω καί γλιτώνω, ἀπ' τήν τόσην μου ὀρμήν,

Fin.: "Ὅτι ἄλλον τρόπον βλέπεις, πώς ὁ νοῦς μου δέν γεννᾷ,
καί ἡ εὐκαιρη ἐλπίδα στό ἐξέσ/ = ἐξῆς/ δέν μέ πλανᾷ/ = πλανᾷ/.⁴⁴

[13]

146

Inc.: Σήμερον ὅλοι χαίρονται, μόνον ἐγώ λυποῦμαι,
γιατί τό φῶς μου τό γλυκό, ἔξαφνα ὕστεροῦμαι.

Fin.: Σήμερα πρίπει/ = πρέπει/ νά φανεῖ, πλέον ἡ εὐσπλαγχνία,
γιατί ἀγάπης ἔγινα θανάτου ἡ αἰτία.⁴⁵

Miodrag Stojanović

PHANARIOT AND SERBIAN URBAN POETRY

S u m m a r y

As the creation of mostly anonymous poets and poetesses, the Greek phanariot and Serbian urban poetry is a complex and interesting question in the sphere of history of Serbian and Greek literature and culture; and not only in that sphere, since this poetry is, in fact, a European phenomenon in otherwise non-poetic eighteenth century. In relation to that, in our urban poetry one of the most difficult issues is to explain its origin and to discover its artistic inspiration, bearing in mind particularly the fact that its creators — namely, craftsmen, pupils and soldiers — knew even several foreign languages and cultures.

In fact, many important issues in the trends of origination and development of Serbian and Greek urban poetry found their answers in the studies of our predecessors (T. Ostojić, V. Ćorović, M. Leskovac, L. Vranousis, A. Camariano, A. Daskalakis, N. Camariano, B. Mihailović, G. Protopapa-Bouboulidou, and P. Pistas). We are mentioning only those authors who did the most to widen the horizons of our urban life and poetry. It has been emphasized, in fact, and rightly it seems, that »this more intimate and loved than inspired and artistically skilled literature has been nursed out of self-pleasure in the corners of the heart» so that probably because of that „it remains in its entirety yet a spiritual world of unclear borders and indefinite composition”.

⁴⁴ Ἐρωτος 'Αποτελέσματα, 181.

⁴⁵ Ἐρωτος 'Αποτελέσματα, 175.

Literary value of urban poetry has been treated to a degree of its availability to analysis and life preoccupations of its creators. These were predominantly textological and thematic approaches which undoubtedly introduced much system and necessary criticism in the research of the subjects of treatment and motives of the urban poetic expression. However, unexamined contents of manuscripts and of published texts of this poetry still remain not exposed constellations of our history of literature in the balkanological and European context.

The phenomenon of urban poetry with Serbs has been nourished in Austro-Hungarian towns, just as the phanariot lyrics has been taking its form in urban centers — in the Phanar and in the across-Danube dukedoms in Walachia and Moldavia. Some of these urban environments, and particularly the ones in the Banat region, in Serbia and Rumania, have been the common point of departure of both Serbian and phanariot urban poetry. In these territories took their origin only to be written down after that, individually or jointly, Serbian, Greek-phanariot, Rumanian, German, Hungarian and other verses.

That new kind of poetry with diversified themes and composite metric structure grew spontaneously, but long time prior to the second half of the eighteenth century. Namely, already Gesemann, the editor of the *Erlangen Manuscript* of our folk poems, noted among them several poetic compositions of „artistic” origin, in German terms — so-called „*volkstümliche, volksläufige Lieder*“, and not the »*Volkslieder*«. These poems included the following ones: numbers 1, 2, 20, 37, 38, 39. The corresponding remark by him was: „undoubtedly all of these are of urban origin«. They were most probably created in the first decades of the eighteenth century, since the inscriptions in the *Erlangen Manuscript* date back to 1720.

Noting down and transcribing in the eighteenth century was „almost that far the need as it was in the Middle Ages”. In such a way urban verses remained preserved in the hand-written collections of poems. These were small „anthologies” of original and translated „urban, cheerful, love and heroic poems”; they filled up also the phanariot song-books „*κατάστιχα*“, „*μυσμαγίες*“. They contain all kinds of inscriptions — „poetic, prosaic, and literature, including the things related to most common forms of living, such as bills, receipts, prescriptions, prayers, commercial letters, charades, notes on weather changes, dates from the life history of members of the family of the creator of the collection of poems”.

The central cycle of urban poetry is represented by rather complex love poems in terms of their style and metrics. They are the most complex ones in terms of psychology, although many love verses refer to the fact that their urban authors were educated in literature and otherwise. Besides love poems, as the specific sub-cycle, there are anti-Tsintsar verses too. In these verses the admi-

ration of woman is replaced by severe criticism and bitter mockery. All love motives analyzed here are significant as documents of the culture and as sociological materials, since urban poetry is of the class character which explains its historical force.

Thourios by Riga Veletinlis and phanariot poems in the hand-written collection of poems by Jakob Iljin (Jakov Ilijin) from Tomaševac, appear as the illustration of the phenomenon of joint creation and writing down of Serbian, phanariot, and Rumanian poems both in the Serbian and Rumanian Banat. All poems in this collection are selected with great ability and their manuscript is deposited in the library of the Matica Srpska in Novi Sad (sign. RR 145).

Jakob Iljin who was supposedly rather close to the circle of Banat phanariots, composed his collection of poems while introducing the poems from several, mainly hand-written collections of Serbian and phanariot verses. Therefore, the entity of the manuscript can be followed through several parts which are composed in different ways, having usually particular numbering of poems. These include also *Thourios* by Riga Veletinlis (pp. 122 — 127). That inscription by Jakob Iljin dates four years earlier in relation to a text from Bucarest of 1807 — which is the oldest known up to now of the complete Riga's warrior's hymn. Our hand-written inscription indeed transfers only the well-selected verses (1 — 14, 21 — 22, 41 — 54, 59 — 66), but it is significant as a testimony of the extent of Riga's insurgent cry prior to 1821.

Not less in importance are also phanariot poems mainly lyrical ones, to be followed by two folk poems, or poems composed in the pattern of Greek folk poetry, as well as one spiritual, probably of artistic origin. These ecclesiastic making of verses most probably took place in the Church environments in Banat. The ground for such a conclusion is found in the inscription (or a part of the letter) at the end of the poem sent to Dimitrije Kacan and Georgije Popović (from Vršac). This collection of poems by Jakob Iljin is but an echo of numerous phanariot and other mixoglotic written mention of urban poetry in the cross-Danube regions — as evidenced by one of the relevant catalogues.

Enclosed to the text are the beginning and the final verses of the phanariot urban poetry from the work of Jakob Iljin quoted along the principle of *incipit* — *finitur*. Only the insurgent cry of Riga Veletinlis is submitted in its original entirety. Each of these poems is accompanied, as far as possible, by the corresponding parallels supplied by the author in printed and hand-written sources.

Сл. 1. — Насловна страница рукописне песмарице Јакова Илијина —
Title-page in the hand-written collection of poems by Jakob Iljin

4 on Ogeguivt'ou dev je
 edegia Dava jicou
 Ma on da loqu'ou avirugi
 de je ni f'uiyas ij
 i'iole. ij paroles jivlagia
 os doles ta dirions
 Ma ~~on~~ ~~est~~ ~~je~~ ~~gravia~~
 nian ~~je~~ ~~g'ou~~ ~~je~~ ~~je~~

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50

Dia E'edzi
 4 ni ij E'edzi.
 va ta lo
 vivij as, adav
 jaurta,
 nija de o'edzi
 j'ou ni ta ta
 Ma ~~on~~ ~~est~~ ~~je~~ ~~gravia~~
 nian ~~je~~ ~~g'ou~~ ~~je~~ ~~je~~

(1800 1800)

Павле ВАСИЋ

ПОСТВИЗАНТИЈСКО СЛИКАРСТВО У СРБИЈИ У XVIII И XIX ВЕКУ

Реч „поствизантијски“ звучи као нешто што се већ само по себи разуме, међутим у значењу тога појма сусреће се нека врста проблема. Да ли је то хронолошки термин који је настао после 1453, или стилски који обухвата промене настале у византијској уметности после пада Цариграда у турске руке? Ако бисмо се ограничили на прво значење, онда би могле настати тешкоће при класификацији појава које се јављају у византијској уметности после пада Цариграда, али не садрже било каква одступања од дотадашњих стилских образаца. Ако уз то не бисмо знали кад су настале те промене, тада не би било основа да их сматрамо за поствизантијске. На основу чега? Стога хронолошко објашњење не садржи потпуну сигурност за идентификовање поствизантијских елемената. Било би готово парадоксално сматрати их за поствизантијске ако се ни по чему не разликују од византијских, па зато постоји озбиљна ограда према хронолошкој подели. Уколико бисмо усвојили стилску поделу, онда бисмо свакако били на сигурнијем терену, а такође бисмо добили одређеније мерило пошто би се поствизантијске појаве одређено разликовале од византијских. Тиме би било могућно да се дају тачна објашњења која не би остављала места недоумици. Ово у толико пре што су те појаве прилично утврђене, а њихов развој и хронологија се могу пратити са сигурношћу. Поставља се питање шта оне доносе као ново и у чему се разликују од начела византијске уметности.

Ако је византијска уметност — феномен источног овета — успела да сачува суштину свог основног бића, учења које се састојало у поштовању одређених облика што су вековима преношени као нека врста драгоцених предања, на пример начело непроменљивости лика светитеља, који у ствари представља његов портрет *sui generis*, онда је свако нарушавање тог начела

било одступање од традиције, заправо од утврђене истине.¹ Према томе, оно би уносило нешто ново у византијску уметност. Недавно је истакнута улога Паола Венецијана који би требало да је унео извесне новине у сликарство епохе Палеолога тридесетих година XIV века. То би можда била боја инкарната, што би одударало од дотадашњих византијских формула о сликању људског лица по правилима ерминија.² Додуше, неки заступници овог мишљења нису сасвим сигурни да је Венецијано и био у Цариграду, а други, на пример Б. Беренсон, сматрају да је то поуздано. Уколико би се и прихватило такво мишљење, онда би то био утицај млетачке уметности на византијско сликарство који би га изменио у његовим темељима. Кад је средиште уметничког живота прешло на Крит после пада Цариграда, тада је Андреа Рицо (1451—1492), један од критских сликара, формулисао строги стил у коме је византијска уметност блеснула сјајем некадашње стилско-иконографске чистоте. Међутим, његово сликарство је послужило као подстрек за преображаје и изграђивање итало-критског стила.³ (Сл. 1).

Први продори западне уметности јавили су се већ почетком XVI века, да би их било све више у следећим столетјима. Области ширења и утицаја грчке уметности биле су Македонија, Србија, Бугарска, а потом Русија. На првом месту, графика је била та преко које су облици западне уметности стизали у Грчку, у којој су били прихваћени у нешто измењеном виду. Најнепосреднији и најпопуларнији су били бакрорези Маркантонија Рајмондија (око 1480—око 1530) који су преносили Микеланђелова и Рафаелова дела, беспрекорна у анатомској конструкцији и композиционим схемама.⁴ Она су морала подстаћи жељу грчких цртача и сликара не само да уживају у њима него и да искористе Микеланђелове облике и Рафаелову композицију. Они су били васпитани да поштују хеленистичке традиције цариградске школе, њеног схватања уравнотежене композиције, одмерене гестикације фигура и динамике у распореду драперија. Стога су умели да цене врхунски домашај ренесансних мајстора у тој ди-

¹ Г. Острогорски, *Основни принципи источнохришћанске иконографије*, Уметнички преглед, књ. II, Београд 1939, 43.

² S. Bettini, *Venezia e Bisanzio*, 8—VI—39, 1974, Electa, editrice, 87.

³ S. Bettini, *Andrea Rizzo di Candia, sec. XV*; Марио Катапан је нашао документу на Државном архиву Венеције из којих произлази да је Рицо живео на Криту од 1451 (откад се помиње као сликар) до 1492.

⁴ A. Procopiou, *La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le XVIIIe siècle*; Essai sur la transformation de la peinture byzantine en baroque, Athènes 1939; T. P. Spiteris, *L'évolution de la peinture post-byzantine dans les îles ioniennes*, Athènes 1952; Introduction à la peinture neohellénique, Athènes 1962, 9—10; M. Chatzidakis, *Etudes sur la peinture postbyzantine*, Variorum reprints, London 1976, 5—28, 147—161 (III Marcantonio Raimondi und die postbyzantinische Malerei).

сциплини. Већ у првим деценијама XVI века, у композицијама домаћих сликара јавило се подражавање Микеланђелових облика и Рафаеловог распореда, које је ухватило корена и даље од великих уметничких средишта. Тако је сликар Михаил Дамаскинос (1570—1591) на Криту прихватио западњачке обрасце у композицији и стилу. (Сл. 2). Пренео их је и младом Доментику Тотокопулију (1541—1614), који је затим отишао у Венецију и у њој прихватио утицаје њених сликара, особито Тинторета, тако да је осим одређених мотива потиснуо обележја византијског стила, на пример симултанеизма у неким иконама.⁵

У самој Венецији се два света, западни и источни, сусрели у делу сликара из породице Виварини са острва Мурана. Реализам ране ренесансе удружио се овде с декоративним сјајем Истока, позаћеним позадинама испред којих се издвајају реалистичке фигуре оветела и ктитора. Дело Виваринијево послужило је и другим земљама да изграде своје варијанте поствизантијског стила. Главни узор који је омотућио непосредно подражавање западних образаца с распоредом фигура била је графика. У почетку је могло изгледати да је византијска уметност била тиме само обогаћена, да је снагом свог стила упила елементе Запада без икакве опасности по свој духовни и стилски интегритет. Међутим, западна уметност није имала на располагању само тај композициони распоред који се могао позајмити без штете него и друге елементе који су затим постепено начинили византијски стил и битно утицали на промене у њему. Тај неслућени арсенал западне уметности био је апсорбован да би неосетно сменио стари стил, у ствари оно што је била *vecchia maniera greca*.

Поствизантијски свет се рађао из два извора: из Грчке и Русије, а процес је био прилично одмакао у XVII веку. У Грчкој је тада био велики број сликара, особито критских, који су радили у том духу: Емануел Цанес (сл. 3), Ели Москос, Петар Ламбардос, Филотеј Скупос, Теодор Пулакис и многи други. Ели Москос је већ 1657. приказао *Васкрсење* по западном узору: Христ који излази из свога гроба уместо *Силаска у ад*. Ова тема је од XVII века ушла у репертоар грчког сликарства и коначно остала у њему. Друга тема је *Крунисање Богородице* које је такође постало мотив православног сликарства, а у српску умет-

⁵ О Дамаскиновим делима доста је писано, али се мање зна о његовом животу; његов развој од критског до млетачког стила био је прилично динамичан, сличан Грековој сликарској каријери. Лит.: Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, VIII, Leipzig 1911, 314; засад главна лит.: S. Bettini, *Il pittore Michele Damasceno, e l'inizio del secondo periodo dell'arte Cretese-Veneziana*, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1934/35, Tom XCIV, Parte sec., 331—380. Греко није могао да се ослободи симултанеизма својственог византијском сликарству (*Св. Маврикије и тебанска легија*, Ескоријал; *Деисис у Погребу грофа Оргаза*, Катедрала у Толеду).

ност је ушло с југа истим путем.⁶ Новија истраживања су показала да на грчке сликаре нису утицали само графике италијанских мајстора XVI века и млетачко сликарство него и друга неочекивана компонента, мада сасвим разумљива с обзиром на велику комуникативну моћ графике, почевши од реформације кад није имала само уметничку него и политичку улогу: то је била фламанска графика. Недавно је осветљена улога графике Јана Саделера (1550—1600) у формирању грчког сликара Теодора Пулакиса, значајног у јеку процвата поствизантијског сликарства у Венецији и на Јонским острвима.⁷ Јонски сликари су били носиоци једног хибридног стила у коме је злато као важан декоративан елемент било спојено с реализмом фигура, усмерених разним композиционим обрасцима у сличном правцу. Таква симбиоза је била редован пут којим су нова стилска схватања постепено смењивала традиционалну структуру византијског сликарства. При том се увек задржавало нешто од ранијих облика, управо онолико колико је било потребно да се сугерише извештај континуитет између старог и новог. Тако су нове варијанте православног сликарства представљале у ствари опроштај с традиционалном православном иконографијом. За јавност, за православни свет, то је била грчка уметност подмлађена европском кул-

⁶ G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes*, 1955, 22. Најзначајнији сликар у овој групи био је Емануел Цанес (1610—1690), рођен у Ретиму на Криту; кад је његов родни град пао под турску власт 1646. склонио се на Крф, а потом 1655. у Венецију; 1659. постављен за капелана цркве Сан Борџо деи Греци и у том звању остао до смрти. Његово најстарије дело потиче из 1636 (*Св. Спиридон у музеју Корер*); учествовао је у сликању иконостаса у Цркви св. Борџа у којој је оставио многе иконе (сада у музеју Хеленског института). Био је најзначајнији грчки иконописац XVII века; у стилу му се удружују »тапиета греса« и типови Тинторета и Палме Млабег, те италијанска графика XVI века. У сликама појединих светитеља био је претежно конзервативан, а у историјским сценама се више приближио западним утицајима. Омиљена тема био му је Христос Велики Архиепископ, а датира још из времена Палеолога; нарочито се проширила у поствизантијској епохи; и поред западњачких елемената (круна, скиптар), он је и у старости остао веран традицији.

⁷ Γεώργιος Ριγώπουλος 'Ο ἀπόγραφος Θεόδωρος Πουλάκис καὶ ἡ φλαμανδικὴ Χαλκογραφία διατριβὴ ἐπιδιδασκαλία ἐκδόσεις Γρηγόρη 'Αθήναι 1979. J. Rigopoulos, *The Icon Painter Theodore Poulakis and the Flemish Engraving*, Summary in English and Index of Icons, pp. 489—500, Grigoris Publications, Athens 1979. Пулакис је рођен 1622. на Криту, а умро 1692. на Крфу, на којем се наставио од 1675; на Криту му је био учитељ мало познат калуђер Амброзијус. У Венецију је стигао 1645. и остао до 1657, а потом се вратио на Крф. У делу му се сусреће синтеза критске школе и западноевропског реализма који је упознао још на Криту преко Дирерове графике, особито бакрореза; у Венецији је нашао Саделерова графичка дела, па је дошло до спајања поствизантијског стила с маниризмом фламанске варијанте (податке о Пулакису добио сам од Лепосаве Шелмић, саветника Галерије Матице српске, на чему јој и овом приликом захваљујем).

туром и њеним тековинама.⁸ Можда споро али упорно, она је започела да се од XVIII века шири на север, у Македонији, Србији, у пределима преко Дунава и Саве, све до Будима, где је стигла у последњој четвртини XVIII века, упоредо са рококоом који је тада освајао место међу Србима и усталио се у српској уметности.

Продор елемената западне уметности остварен је у Русији сличним путем и сличним средствима. Додир Руса са страним трговачким колонијама у својој земљи („германска слобода“, „холандска слобода“) имао је озбиљних последица по културни живот Русије па и уметности. Бакрорези протестантских Библија које су радили низоземски уметници Мартин Хемскерк и Петер Фишер звани Пискатор имали су исту улогу као и Маркантонијеви и Саделерови бакрорези. Реалистичке композиције и реалистичке представе библијских сцена почеле су већ у XVII веку да смењују византијски стил, његово схватање фигуре, перспективе и односа према природи. Преокрет се почео испољавати после 1659. у делу царског изографа Симона Ушакова (1622—1686), који иначе није био једини уметник новог смера. Исту улогу је имао и царски живописац Богдан Салтанов, а у Украјини је насликан *Деизис хетмана Самојловича 1672*, чији је аутор остао досад непознат. На украјинску уметност је утицала Пољска. Процес преображаја брзо је узимао маха у последњим деценијама XVII века, особито крајем века, кад је добио подршку Петра Великог који је једним указом из 1707. одвојио црквено сликарство од профаног уз сарадњу Ивана Зарудњија. Црквено сликарство је отад требало да чини симбиозу старог и новог. То су биле реалистичке фигуре светитеља на украшеној златној позадини, с декоративним сугнатурама које су биле сличне онима у строгановској школи, на сличан начин као у стилу Млечана, односно Виваринија пре више од две стотине година. Додуше, сликари су у почетку покушавали да новим композиционим распоредом прилагоде фигуре византијском стилу, прекривајући их орнаментиком као раније. Али чврст и сугестиван реализам западњака није могао бити ограничен једино на композициону схему: он је

⁸ Преображаји стила под утицајем млетачког сликарства најбоље се уочавају ако се упореде две иконе Емануела Цанеса: *Св. Димитрије* из 1672. и *Св. Георгије* из каснијих година; спајање западних и источних елемената је очигледно у анатомији тела светитеља и њихових коња, подвргнутих строгој анализи, приближавању реализму, док су лица светитеља остала портретликана у византијском духу са осветљењем *suī generis* које није подређено осветљењу из једног извора. И овде постоји деловање симултанеизма по коме светлост може бити разноврсна исто онако као и разне радње у једној слици, где сликар још није усвојио ренесансно начело јединства, времена и радње, као нпр. у *Плаћању пореза* од Мазача (Санта Марија дел Кармине). То значи да ни фирентинско сликарство није одмах могло да се ослободи наслеђа које је оставила «*vecchia maniera gresca*».

захтевао све, и судбина византијског стила била је решена, истина не без отпора црквених људи. Тако је један ђакон, Србин Јован Пљешковић, већ шездесетих година XVII века устао против нове уметности говорећи како сада сликају Христа „као Швабу коме још фали само немачка сабља о бедрима“. У прелазном периоду могли су још да коезистирају старо и ново, али после 1707. није више било говора о поствизантијском стилу него о бароку. Захваљујући подршци Петра Великог, барок је добио снагу закона, а поменути указ је решио коначну судбину поствизантијског сликарства у Русији.⁹

Како је грчка уметност била сталан образац за уметнике у Македонији, Бугарској и Србији, то овакве промене нису могле изостати у тим земљама без обзира на степен варијаната. Тако се на пример у графици српских књига штампаних у Венецији у штампарији Божидара и Винћенца Вуковића, већ запажа да се у илустрацији црквених књига одражава млетачка уметност. Допојасне фигуре светитеља подсећају на неки вид *saesra conversazione* кад добијају место вињета, а многобројне библијске сцене, резане по делима млетачких сликара у ренесансном стилу, са пределом у перспективи, говоре у прилог непосредној позајмици из католичких Библија. Оне делују упадљиво у оквиру целине чије су илустрације остале у границама православне иконографије, пренете у технику дрвореза.¹⁰ Тај процес је имао спорији ток у сликарству зато што Србија није била изложена непосредном утицају западне уметности, чак ни стране графике која је у том погледу имала најбрже дејство. Напротив, приврженост традиционалним начелима владала је задуго после пада Деспотовине 1459; тако су се на пример сликари зидних слика у Хопову држали традиција. У наосу су сликали фреске 1608. копирајући дела из Милутинових задужбина, а у припрати је 1654. заступљен један стил с наглашеним тактилним вредностима, живљим колоритом и издуженим фигурама чије је порекло светогорско, али су сликари били Грци. У сваком случају нема знакова ни за промену стила ни за појаву идејних новина. Патријарх и црква су чували старо сликарство у вихору политичких збивања која нису могла уздрмати српску православну цркву у њеним темељима. Званична уметност око српске патријаршије у Пећи сублимисала је свој идеал у рафинованом сликарству дворског сликара Радула. То је била квинтесенција византијског стила, јасна,

⁹ И. Грабар, *История русского искусства*, књ. VI, св. 22, 1916, 424—454, 469.

¹⁰ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, 146, 214, таб. LXIV—LXX; С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској књизи из XVI века*, Зборник Светозара Радојчића Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1969, 258.

доследна, традиционална, и у таквом њеном зрачењу није било одступања од канона који су били стално поштовани.¹¹

Доба немира и опасности донела је велика сеоба 1690. године. Истина, Срби су кренули из отаџбине после знатних припрема: понели су покретне ствари, мошти краљева, иконе, црквене утвари, драгоцености, књиге, литије, барјаче, уопште сву покретну имовину. За њима је остало оно главно — манастири, цркве, и фреске. Иако су понели ерминије и друге приручнике, ипак су остали главни извори сликарства: фреске на зидовима и таваницама и у куполама цркава и манастира. То је имало последице за уметнички живот Срба у Угарској и Хрватској.¹²

Почетком XVIII века јавило се нешто ново у уметности у Србији, а пристигло је са севера и југа. На првом месту су четири иконе за манастир Раковицу које је добио игуман Григорије за услуге учињене руском посланику приликом закључења Карловачког мировног уговора 1699; иконе су донете у Србију 1701. Сликали су их руоки царски иконописци 1687. за манастир Ватопед у Светој Гори, али су супротно овој намени биле поклоњене игуману манастира Раковице.¹³ Оне су могле послужити као изванредан узор, али о томе засад нема података. Није искључено да су могле утицати на круг око раваничког игумана Стефана. Он је био ктитор једне иконе Јована Претече која се налази у епископоком двору у Сремским Карловцима, а била је намењена цркви Вазнесења.¹⁴ Игуман Стефан се вратио у Србију после Пожаревачког мировног уговора 1718. и убрзо подигао и живописао припрату манастира Раванице 1721. године.¹⁵ Новину у том сликарству представља живљи колорит који се местимично јавио на територији београдско-карловачке митрополије, на пример на иконама за цркву у Сланкамену 1726. године.¹⁶ Живописци манастира Драче унели су нешто ново 1736: елементе јужног барока у украшавању престола Богородице, круне, скиптра, капитела стубова стилита, који делују као рустичан облик оног стила који су увелико примењивали сликари са Јонских острва. (Сл. 4). Сликари Драче су остали при пригушеном колориту и широким монументалним облицима који су посебно дошли до

¹¹ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 153—156.

¹² П. Васић, *Зограф Станоје и његово дело*, Зборник за ликовне уметности, 14, Нови Сад 1978, 330 и даље.

¹³ П. Васић, *Аутори, порекло и значај престоних икона из Велике Ремете*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 28, Нови Сад 1960, 93.

¹⁴ П. Васић, *Уметност у Сремским Карловцима*, Уметничка топографија Сремских Карловаца, Нови Сад 1978, 166.

¹⁵ М. Боровић-Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1956, 73.

¹⁶ П. Васић, *Српски сликари XVIII века у Срему, Доба барока*, студије и чланци, Београд 1971, 65.

израза у драперијама Христа, више западњачким него византијским. Типови у Враћевшници обликују се извесном линеарном минџиозношћу која се удаљила од византијског канона лица. Међутим, и једнима и другима лежи као циљ извештан реализам чије је обележје више спекулативно него емпиричко, више замишљен а priori него изграђен а posteriori. Аутори сликарства у Драчи потичу с југа, а судећи по језику били су Цинцари или чак Грци. Нешто више се зна о тајфи Андреје Андреовића која је живописала манастир Враћевшницу, а осим Андреје у групи су били Филип Андреовић и зографи Недељко, Никола и Георгије. Постоји мишљење да је ова група после завршених радова у Враћевшници радила зидно сликарство у цркви Лазарици у Крушевцу. Међутим, од овог сликарства су сачувани само мали делови владарских портрета који по стилу показују нешто већу слободу.¹⁷

Истовремено је по Србији у Угарској (данашњој Војводини) радио и Христофор Жефаровић (умро 1753. у Москви) који је дошао с југа. Нису позната његова дела из првих година, а његов најранији познати циклус слика налази се у манастиру Боћанима, сликан 1737. године.¹⁸ Његово сликарство се у погледу стила налази отприлике у сличној клими као и његових савременика, али што се тиче тема, у њему су извесне новине по којима се види да је упознао поједине елементе сликарства са Јонских острва који су пренети и у Грчку.¹⁹ То се запажа по двама темама које су сликане у Боћанима: *Васкрсење Христово* и *Крунисање Богородице*. Жефаровић је био радознала природа; пут преко Београда, Боћана, Брањине и Шиклуша водио га је у Беч у коме се обрео 1741, ако не и раније. Ту се активно бавио графиком, па је из поствизантијске фазе прешао у барок, да би убрзо прихватио и елементе рококоа. Жефаровићева биографија показује пут којим су вероватно прошли и други наши уметници. Жефаровић у сваком случају делује као нека врста српског Бота који је динамичним развојем изградио услове за нова открића, за даљи корак што су га остварили тек други: представници руско-украјинског стила у српском сликарству. Жефаровић је ишао испред свог времена; он је унео тематске новине у свој репертоар, док су његови савременици из Драче и Враћевшнице остали при сред-

¹⁷ М. Коларић, *Српска уметност XVIII века*, Београд MCMLIV, 21; П. Васић, *Барокни елементи у српском сликарству прве половине XVIII века*, Београд 1964, 8; В. Ристић, *О живопису цркве Св. Стефана у Крушевцу*, Рашка баштина, 1, Краљево 1975, 53.

¹⁸ А. Мирковић и И. Здравковић, *Манастир Боћани, Београд* 1952, 56.

¹⁹ G. Sotiriou, *нав. дело*, 21; он помиње сликаре Георгиоса Видалиса, Јована Москоса (1713), Константина Контариниса (1715), Георгиоса Црисалораса (1733), Михаила Ефезиоса (1738), Жефаровићеве савременике.

њовековним мотивима, на пример *Силазак Христа у ад*. Његово идејно опредељење показује и његов крај: путовање у Москву.²⁰

Исте године 1737. кад је сликана Враћевшница, и Георгије Стојановић, иконописац из Свиштова а грађанин београдски, сликао је иконе за Цркву св. Јована у Савамали у Београду.²¹ Георгије је по свему судећи био патријархов сликар. Његово сликарство је настало из укрштених утицаја севера — из Украјине — и југа, при чему је солунски барок имао знатнији удео. Он се и касније јаче испољио у иконама него у зидном сликарству. Георгијева веза с југом огледала се у томе што је после сликања иконостаза за Цркву св. Петра и Павла у Сремским Карловцима поново ишао на југ 1746, где је цртао манастир Дечане²², а потом дао да се изради бакрорез.

За време аустријске владавине у Србији — „администрације“ — Србија је била у вези са Аустријом и однекле имала везе с Русима који су долазили у наше земље као учитељи, трговци, монаси, а посебно као уметници. Међутим, тај процес је био прекинут Београдским мировним уговором 1739, тако да су Србија, српска црква и српска црквена уметност опет били упућени на југ као пре аустријске окупације, што значи да су то били узорни из Грчке. Они нису имали снагу непосредности с којом су Руси преносили образце и начела украјиског сликарства у Сремске Карловце, него су били ограничени на посредан додир у коме су се нова схватања јављала местимично, колико је досад познато. Тако је нађена икона Јована Крститеља из 1745. у манастиру Букову, дело иконописца. Генча Филуповског из Габрова. У манастиру Рукумији налази се слична икона са записом: *Святи Јоанъ моли милостиваго Ега за грешниј света* 1784. Икона има барокни оквир и можда потиче из Војводине. Њен стил помало подсећа на сликарство Силвестра Поповића на первницама у Моноштору, донекле експресионистичко. У цркви села Горобиља налази се икона Јована Претече која би по барокним елементима могла потица из средине XVIII века. Зограф Ставро је 1754. сликао иконостаз манастира Враћевшнице с рустичним поствизантијским стилским обележјем.²³ У манастиру Вратни налази се такође једна Богородица из XVIII века.

Од шездесетих година XVIII века, у западним крајевима Србије радио је Симеон Лазовић и то у Сирогојну 1764, у Севојну

²⁰ Д. Давидов, *Стематологија*, Нови Сад 1872; исти, *Описаније Јерусалима*, Нови Сад 1973.

²¹ П. Васић, *Српски Београд у доба барока*, Доба барока, Београд 1971, 174.

²² В. Вучковић-Савић, *Зограф Георгије Стојановић*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. XVII, Нови Сад 1957, 35.

²³ Р. Станић, *Иконостаз манастирске цркве у Враћевшници*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, посвећен Павлу Васићу, 7, Нови Сад 1971, 148.

1779. и у манастиру Клисуре 1801. године.²⁴ Присуство Георгија молера забележено је у Студеници 1766. године;²⁵ да ли је то био Георгије Стојановић или можда онај Георгије из дружине Андреје Андреовића, тешко је рећи. Један од записа с краја XVIII века налази се на северном порталу Манастира св. Романа код Буниса: „Маистори Сотир Шунда и Димо 1796“. Шунда је био родом из Ниша и помиње се у Карађорђевој *Деловодном протоколу*.²⁶ Из истог времена потиче и иконостас у Св. Роману који је сликао непознати зограф у поствизантијском стилу. (Сл. 5). Тај иконостас најбоље представља стил који је у Србији добио прецизније обележје; треба рећи да је имао два вида: један строжи, може се рећи ученији, а други наиван, бастардизован у поређењу с јонским сликарством. Првој групи која је мање заступљена у Србији припадају мајстори иконостаса Св. Романа, мајстор мале цркве у Нишу из 1815. године,²⁷ Алексије Лазовић с дечанским иконостасом из 1814. године,²⁸ (сл. 7) затим Дичо зограф из Велеса који је сликао иконостас цркве у Врању 1860. године.²⁹ Лазовић и Дичо су настојали да се приближе бароку солидније грађеним фигурама, чвршћим схватањем форме која безмало има академоке претензије. Стога им се не може дати име „греческих мајстора“ као ни сликарима Св. Романа и нишке цркве који представљају виши дорет поствизантијског стила; он се код Лазовића и Дича уклапа у барок, мада је то у суштини поствизантијски феномен. Међутим, и ова двојица обилато распростиру злато на својим иконама као да не желе изгубити везу са својим зографским пореклом.

Друга група, многобројнија, која у потпуности оправдава име „греческих мајстора“ деловала је у Србији током првих седам деценија XIX века. Да је наша уметност већ у XVIII веку била жељна иновација види се по делу Христифора Жерафовића. Католичке теме су могле ући у његово сликарство посредством сликара с Јонских острва. Истина, тај јужни (или солунски) барок је био мање присутан у зидном сликарству него у иконама. У иконама се испољио у наглашеној декорацији која је унела стилизоване елементе из природе, претежно из биљног али и фигуралног света уместо геометријске орнаментике византијског сликарства. Нова декорација је постала китњаста, разграната,

²⁴ К. Павловић, *Непознате иконе 1764. године, Први рад зографа Симеона Лазовића*, Политика од 16. августа 1964.

²⁵ В. Р. Петковић, *нав. дело*, 314.

²⁶ Деловодни протокол од 1812. Маи 21. до 1813. Августа 5. Карађорђа Петровића, врховног војда и господара народа Србије, ДСС, издало Друштво Српске Словесности у Београду 1848, 26 (744).

²⁷ П. А. Гагулић, *Мали нишки саборни храм са летописом*, Прилог историји Ниша и епархије нишке, 1961, 19.

²⁸ В. Р. Петковић, *нав. дело*, 88.

²⁹ К. Томовски, *Саборна црква св. Тројице у Врању*, посебан отисак из Врањског гласника, књ. III, Врање 1967, 20.

претерана; она је умањила уобичајено осећање мере у погледу декоративности које је византијска уметност црпела из хеленистичког наслеђа. Ако је било теже мењати обрасце из ерминија у зидном сликарству, иконе су биле подложније овим новинама које нису мењале суштину православног учења него само спољну страну ликовног израза. Овај смер је више полагао на утисак који оставља декорација него на ликовну вредност дела. Ново у фрескама огледало се у појединостима, у одећи светих ратника која је постала дугачка, у бизарним шлемовима, у декоративности престола, мобилијара, круна, скиптара, инсигнија, а у иконама у обилној употреби злата које је почело прекривати композицију, да том пренаглашеношћу злата свуда и на сваком делу иконе потионе ликовни израз који је све више губио у пиктуралности. Овај нови манир је пленио духове, поготову оне просечне за које је и сам појам злата означавао и највиши квалитет довољан за вредност дела.

Јужни, солунски, барок, је представљао не само потребу источне уметности за обновом него и жељу да се користи правац који се проширио по свету, и то не само у Европи и на Блиском истоку него и у Јужној Америци захваљујући Шпанији и Португалији. На сличан начин као што су у XVI веку преузимани елементи ренесанса, сада су преузимани елементи барока. А Маринијев образац барока „*abbagliare, stupire*“ („засенити, запрепастити“) у измењеном виду је стигао до границе византијског света. Католички барок је деловао приближавањем уметничког дела масама убедљивошћу *trompe l'oeil*, док се барок у православном свету испојио наглашавањем декоративности, што је имало основу у византијској уметности. Међутим, док је византијска уметност у тој изванредној симбиози ликовног и декоративног била окренута ка духовном, дотле је сјај златом украшене орнаментике више припадао свету материјалног, ономе што је очигледно опипљиво. Да ли треба рећи да је тако схваћена декоративност била уопште антитеза ликовности, увођењем тог елемента страног ренесансно-тродимензионалног концепту ликовног дела. Међутим, она је освајала свест широких маса кас и образовног клира, који је у томе гледао најпотпунији израз православности, посебно у Србији.

У првој половини XIX века, особито после Хатишерифа из 1830, настала је права најезда зографа са југа. Већ у самом почетку се у кладовској цркви налази икона Богородице, рад непознатог зографа, сликана „1801 1го августа у Београџ“. Из 1815. је иконостас старе нишке цркве, а из 1817. лесковачке који је резао од шимшира неки Зашма из Велеса или Прилепа.³⁰ Јања

³⁰ Податке о лесковачким црквама дала ми је колегиница Радмила Стојановић, кустос-етнолог Народног музеја у Лесковцу, на чему јој и овом приликом захваљујем.

Стеријевић (или Стергевић), молер кнеза Милоша, 1822. је сликао иконостас цркве у Јагодини, а 1824. неке иконе за стару цркву у Крагујевцу.³¹ Иконостас у Својнову сликан је између 1821. и 1826, у Осипаоници 1827, у Прилепцу и Великој Дренови 1830, у Лозовику 1831, у Великом Градишту 1832. Михаило Филимоновић је сликао иконостас у Миланци 1833, а у манастиру Драчи 1838; иконостаси (или бар неке иконе) у Горобилићу и Белој Цркви каранској су из 1833, у Багрдану и Пироту из 1834, у Ђуприји после 1837, у Раму 1839, у Ражњу 1841, у Славчи 1843, у Крушевцу и Параћину 1844, у Брезови 1846, у Чачку 1847, у Медвеђи 1848, а у манастиру Заови и Миоковцима 1849. Из 1850. је последњи рад Живка Павловића у Александровцу (Кожетину). Из ове активности сачувана су засада многа имена: Јеремија Поповић који је радио за Караборба, Јања Стеријевић, зограф кнеза Милоша, Михаило Костић, зограф Константин из Битоља чије су иконе биле „художествено“ израђене, Живко Павловић из Пожаревца, Вита Николић, „рукодјелац“ из Параћина, Михаил Филимоновић, Никола Јанковић из Орида (Охрида?) (сл. 8), Андра Дијаковић из Војводине, Тома Стојковић из Варварина, Димитрије Павловић из Баточине. Листа тиме није исцрпљена пошто је приличан број зографа остао непознат. Потпунија слика о зографској активности у Србији добила се тек идентификовањем многих непознатих зографа из XVIII и XIX века.³²

Са устанком 1804. године јавила се једна нова активност која је унела драматичку у уметнички живог Србије. На првом месту су тешње везе са Аустријом (данашњом Војводином) које су у Србију довеле велики број људи, војника, чиновника, професора и сликара. Поједини сликари су радили за Србију заставе, печате, затим портрете, појединачне иконе и понеки иконостас. Ту је било и страних сликара који су оставили ликовна дела као документа о устанку. Једном речју настала је нова културно-уметничка клима у којој се дотадашња домаћа уметност сукобила с дошљацима, дајући нешто друкчије и ново. У свим крајевима Србије деловали су дошљаци: Лазар Стајић из Сремске Митровице (1765—1825) у Мачви,³³ Никола Апостоловић и Димитрије

³¹ Немања Бркић, сликар и проф. Академије ликовних уметности у Београду, нашао је испод *Распећа* запис да је иконостас (или неке његове делове) сликао Аксентије Јанковић сликар из Вршца; међутим, престоне иконе подсећају донекле на стил Алексија Лазовића.

³² П. Васић, *Сликарска породица Јакишића из Беле Цркве*, Зборник за ликовну уметност Матице српске, 1, Нови Сад 1965; исти, *Addenda* чланку: *Сликарска породица Јакишића из Беле Цркве*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 2, Нови Сад, 1966; исти, *Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба*, Браничево, Пожаревац 1968; исти, *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, Ужички зборник, 4, Титово Ужице 1975, 311—359; исти, *Сликарска породица Марковић*, Зборник Народног музеја, VII, Чачак 1976, 5—52, 30 сл.

³³ П. Васић, *Три иконописца, Стајић, Стајић-Тошкових, и Клајић*, Зборник за ликовне уметности, 11 Нови Сад 1975, 305.

Братоглић из Земунa у Београду,³⁴ Петар Радосављевић из Панчева у Београду, исто као и Георгије Лацковић из Панчева који је радио у манастиру Враћевшници 1817, Петар Николајевић Молер који је сликао зидне слике у Тополи за Карађорђеву цркву 1812 (чији је неимар био Аустријанац Сајдел или Сајдлер), а Симеон Јакшић је радио у пожаревачком крају.³⁵ После устанка, Никола Апостоловић је 1816. сликао иконостас цркве у Прокупљу у духу нових стремљења, ослобођених солунског барока.³⁶ Истина, за њим је следио и Симеон Јакшић са иконама за Саборну цркву у Београду из 1819, али то су били усамљени случајеви. Обојица су сликали фигуре Христа и Богородице у стојећем ставу као и други сликари у Аустрији. Много касније, 1840. у манастиру Рачи, Георгије Бакаловић је поновио ову новину за Србију, али пре тога је Арсеније Јакшић, који је сликао престоње иконе у Кисиљеву, (сл. 9) Поповици, Браничеву, Смољинцу, морао да постави Богородицу и Христа на престоле у седећем ставу и да се прилагоди зографским, односно поствизантијским обрасцима. Приврженост кнеза Милоша зографима била је пример и за његову околину; тако је било са совјетником Илијом Поповићем који је за цркву у Придворици као ктитор двеју икона погодио Јању молера, а портретисао се код Уроша Кнежевића 1842. године.³⁷ Сликари из Аустрије су стизали у Србију као нека плејада: Лазар Милић из Будима, Урош Кнежевић из Сремских Карловаца, Јован Исановић из Даља, Јован Поповић из Панчева, а Јован Деметровић из Чакова; радили су само као портретисти. Кнез Милош је дао пример тако што је 1823. позвао Павела Бурковића да га слика са целом фамилијом. Портретисање се демократизовало тридесетих година, постало масовна појава у чиновничким, грађанским и војним круговима, што је Стерија приказао у својој комедији *Београд некад и сад*, написаној у јеку одушевљења за портретисање. Међутим, црквено сликарству је остало у рукама зографа све до средине столећа.

Тада су настале неке појаве које су коначно усмериле ту грану сликарства новим путем. То је на првом месту било грађење Саборне цркве 1837, која је пројектована у стилу неокласицизма с барокним торњем. Она је у неку руку постала узор за нове цркве у Србији, али та околност би можда одложила судбину зографског сликарства да српска влада није позвала Дими-

³⁴ Т. Илић, *Из живота Николе Апостоловића као сликарског ученика и његових родитеља*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1962, 211.

³⁵ П. Васић, *Сликарска породица Јакшића из Беле Цркве*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 2, Нови Сад 1966, 321.

³⁶ П. Васић, *Иконе Николе Апостоловића у Прокупљу*, Уметнички живот, књига друга, Београд 1976, 255.

³⁷ П. Васић, *Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968, 12.

трија Аврамовића из Новог Сада (1815—1855) да слика иконостас и живопише зидове Саборне цркве. Аврамовићев уметнички ауторитет био је поткрепљен и књижевним, заправо историјско-уметничким делом, двама књигама које су објављене у исто време: *Описаніе Древностій србски у Святой (Атонској) Гори*, Београд, 1847, с XIII литографисаних таблица (сл. 10), и *Света Гора са стране вере, художества и повестнице*, Београд 1848, с литографисаном Немањином повељом манастиру Хиландару.³⁸ Ту је главну улогу имао митрополит Петар Јовановић из Новог Сада који је по паду кнеза Милоша добио одрешене руке у црквеној политици. Уставобранитељска влада, у којој су значајно место имали Срби из Аустрије, прегла је свим силама да изведе Србију из заосталости. Посебну важност имало је проглашење *Грађанског законика* (1844), који је у ствари био скраћен превод аустријског грађанског закона из 1811, јер је основним одредбама утврдио право сељака на земљу и крај феудализма у Србији. Познате су велике и значајне новине у области просвете које су остварене за време уставобранитеља. Црквено сликарство је било у надлежности Министарства просвештенија, које се у спору између ужичког епископа Никифора и двојице сликара 1851. године одлучно определило. Наиме, епископ је сматрао да су зографске иконе „художествено изображене“, а за сликарство дошљака је рекао да је „фушерај“. Министарство је стало на страну дошљака и тиме је судбина зографског сликарства била решена.³⁹

Нови смер сликарству дао је Димитрије Аврамовић чији је стил проистекао из сликарства немачких назарена, премда је он имао своју оригиналну црту: склоност ка тамно-светлом која га сврстава међу романтичаре. Међутим, новине у црквеном сликарству развијале би се спорнијим током да није било двојице сликара који су много допринели преображају црквеног сликарства у Србији. То су били Милија Марковић Распоп (1812—1873) и Димитрије Посник-Посниковић (1814—1891), а обојица су се позивали на Аврамовића као његови ученици и понашали се тако као да су то доиста били. Распоп је започео сликарску каријеру као зограф који се формирао „код греческих мајстора и других изображених художника“, а Посник је већ четрдесетих година дошао из Аустрије у Србију. Милија је био интелегентан човек, склон прихватању новина, па се све до средине педесетих година, управо до иконостаса у цркви Раче Крагујевачке, с муком ослобађао остатака зографског стила. Тек са иконама у Рачи 1859. могло се рећи да се коначно приближио новом сликарству, или бар да је њиме овладао. Према личном казивању насликао је у

³⁸ П. Васић, *Димитрије Аврамовић*, Галерија САНУ, Београд 1970, 36.

³⁹ П. Васић, *Сликарска породица Марковић*, Зборник Народног музеја, VII, Чачак 1976, 9.

Србији четрдесет иконостаса.⁴⁰ Међутим, тај уметничко-политички подухват не треба сматрати срећном околношћу по нашу уметност. Напротив, Милија је оставио по Србији велики број дела просечне вредности, уколико понекад нису била и испод тог нивоа, обарајући цену свом раду и одстрањујући све конкуренте. Тако су многи сликари, на пример Бура Јакшић, Урош Кнежевић, Јован Поповић и други, иначе неупоредиво талентованији од Милије, остали без послова који би много више обогатили сликарство у Србији од Милијине серијске производње иконостаса. Милија је уз то био способан „бизнисмен“, па је већ 1850. научио да фотографише и тиме допринео паду портретског жанра у Србији који се после 1860. знатно смањило и уступио место фотографији.⁴¹ Димитрије Посник је био можда мање енергичан од Милије, али ништа мање послован. Од Ужица и манастира Раче на Дрини до Доњег Милановца и Брзе Паланке, и он је допринео победи новог сликарства и пропасти зографа. Посник је био надарен и понекад је умео да буде на знатној пиктуралној висини, подсећајући у томе на стил Димитрија Аврамовића (*Пут у Емаус*, црква у Брзој Паланци).⁴²

Сликарство зографа налазило се на врхунцу средином XIX века. Педесетих година већ га је било мање, а током шездесетих је животарило, јављајући се понегде: у Миланци 1856, у Наупари 1860, у Орашју 1868, у Текеришу 1868, у Варварину 1869, у Кални 1877, али то је била његова лабудова песма. Сликарски послови у црквама поверавани су све мање зографима, тек понегде на периферији уметничких збивања. „Зографија“ се гасила као биљка којој су недостајали животни сокови — потреба за том врстом сликарства. Такав је био крај зографског-балканског сликарства у Србији.

Зографска уметност је имала активну улогу за време турске владавине. Сви преображаји које је доживљавала од XVII и XVIII века у Грчкој имали су одјека у суседним земљама, особито онима за које је Грчка била извор светлости и сазнања. Симвиоза између византијског и млетачког сликарства на Јонским острвима и на Криту, који је тек 1646. делимично потпао под Турке, била је прихваћена на грчком копну, у Солуну, одакле су њени токови струјали долином Вардара на север, у Македонију, Србију и Бугарску. Они су допрли до Будима у XVIII веку све догде гдс је било Срба. Међутим, примљена посредним путем преко македонских зографа, „грческих мајстора“, та уметност није имала обележје непосредности и снаге као у делима јонских сликара Цанеса или Пулакиса, или оних из круга Симона Уша-

⁴⁰ Исто, 11.

⁴¹ П. Васић, *Адолф Дајч и распон Милија*, Политика од 29. јула 1972.

⁴² К. Павловић, *Сликарство Димитрија Посниковића*, Зборник Историјског музеја, 5, Београд 1968, 93.

кова.⁴³ Зографско сликарство у Србији је представљало далеки одјек оних значајних процеса чији је циљ био да се земље под турском влашћу приближе европској култури, њеним токовима и њеном прогресу. У области уметности је нађен пут који је био могућ у постојећим условима. Његове варијанте у Србији током столећа, а особито она која се испољила за владавине уставобранитеља, њима је изгледала као антинтеза развоја који је прожњивалаво црквено сликарство у Европи. Уметност назарена била је прихваћена у свим католичким, протестантским и православним земљама. На свом путу ка ослобођењу од обичаја и традиција које је тадашњи просвећени друштвени слој сматрао „турским“ и назадним, Србија је морала да изабере само једну могућу алтернативу: ослобођење од свега што ју је делило од културе европских земаља. Нови циљеви уметности у Србији, у којима је већ био превазиђен Беч као уметничко средиште коме су гравитирали Срби из Аустрије све до последњих деценија столећа, истакли су Минхен као жижу којој су се усмеравали уметници не само из Србије него и Војводине. Ту није било места за зографе и њихово художество.⁴⁴ Не само да више нису били тражени него је и власт била против њих. Послови су им се нагло проредили, мада су покушавали да се прилагоде новом времену сликајући портрет као и његови противници. Али и ту је употребљавано злато свуда где су били метални делови на оделу и оружју. Овакви радови су ређи, али их има, па они готово говоре у прилог зографима. Портрети које су радили нису ништа гори од контрафа појединих „молера“, ако не и ефектнији. Штавише, они су покушавали да сликају „изображенија у целом стасу телесним“. Пример је *Иродијада* Живка Павловића на таваници манастира Заове, у целој фигури, у градској ношњи, с кринолином и бајадером. Али ту више није било помоћи: зографско сликарство, тај изразити плод балканске културе, ишчезло је нагло као да је желело да свет који му се толико дивило, од горњих до доњих друштвених слојева, зажали за њим, да га пожели. Међутим, тај период јасно одређен у идејним, стилским и хронолошким обележјима, у историјској перспективи заузима посебно место у драматичним токовима уметности који су се смењивали упоредо с немирним политичким збивањима у обновљеној српској држави.

⁴³ С. Петковић, *Живопис цркве Успења у Српском Ковину*, Зборник за друштвене науке Матице српске, 23, Нови Сад 1959; Д. Давидов, *Култ Св. Наума у Будимској епархији*, Београд 1980, 103; *Académie Serbe des Sciences et des Arts, Institut des études balkaniques* (Balcanica, XI).

⁴⁴ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, књига друга, „Шире подручје Београда“, Београд 1973; у оквиру подручја града Београда са више од шездесет места, у овој књизи супротстављени су заступници двају супротних праваца: зографи као „гречески мајстори“ и „молери“ као сликари новог смера који је стигао из Војводине; трећу групу, мање бројну, сачињавају они који су настојали да прихвате новине са мање или више успеха. Овде је готово статистички дат однос снага чији се сукоб може пратити хронолошки и по местима.

Pavle Vasić

POST-BYZANTINE PAINTING IN SERBIA IN THE
18th AND 19th CENTURIES

S u m m a r y

First question to be raised is the one of the meaning of the notion — the post-Byzantine. Namely, is it a chronological or a style describing term? Does it mean an art originating after the fall of Istanbul in general, or the stylistic changes taking place in course of time within the sphere of Byzantine fine arts? There exists a controversial scientific hypothesis on the stay of Paolo the Venetian in Istanbul, which could have certain influence on the style of the Paleologs epoch. Related to that is the fact of the painting of Andrea Ritzos, of Crete, which did exert influence on the development of the Italian-Cretan style. However, the influences of Renaissance graphics are obvious, and more particularly those of the works of Marcantonio Raimondi, whose engravings already in course of the sixteenth century exerted influence on individual painters just as the Venetian art of painting did. This refers, for instance, to Mihail Damaskinos and Domenico Teotokopulio, called Greco. The symbiosis between the Western and Eastern arts is visible also in the work of Vivarini, which on its turn influenced some countries to develop a variant of the post-Byzantine style.

In the seventeenth century Ionian Islands were a source which radiated in that spirit towards Greek mainland with the works of Emanuil Tsanes, Eli Moscos, Theodor Pulakis and others. At that time two themes were taken over from the Western art of painting, namely Christ's resurrection instead of descending to hell, and the coronation of Mother of Jesus. Recent research show that Greek painters, for instance Theodor Pulakis, were influenced also by Flemish engravings. Ionian painters became protagonists of a hybrid style which, in fact, meant abandoning the Byzantine iconography. In these changes some of the earlier forms were always present, and exactly to the extent needed to suggest to those interested the existence of certain continuity between the old and the new. From the beginning of the eighteenth century that transformation expanded slowly and persistently towards Macedonia, Serbia, and across the Sava and Danube rivers, over to Buda.

Similar phenomenon is noticeable in Russia where commercial colonies (so-called „freedoms” of German and Dutch origin), influenced cultural developments and activities, as well as the art of engravings used to decorate Protestant bibles, made by Dutch draftsmen and engravers. The consequence of these influences and changes was the order by Peter the Great of 1707, by means of which Church art has been separated from the secular one, and directed towards the realism.

Venetian art exerted influence on Serbian books printed in Venice, where to-the-waist figures of saints appear, somewhat similar to the compositions in the *Sacra Conversazione*, but complete compositions as well of the events from Christ's life. However, the art of painting remains outside of these radiations, as witnessed by works created around the middle of the seventeenth century (monastery Hopovo, for instance), or by icons of the court's painter Radul on which the Byzantine style reaches its melancholic sublimation.

The era of restlessness and transformation was brought about by the Great Migration in 1690. In course of 1701 four icons from Russia were brought to the monastery Rakovica in Serbia, which were painted by emperor's icon-painters. It was intended to send them further to the Vatoped monastery in Mount Athos. There are no records of their direct influence in Serbia, but already in the first half of the eighteenth century considerable changes did take place in the style of Serbian murals, and even more in icons (monastery Drača — 1736, Vračevšnica — 1737, and the Belgrade church of St. John (Jovan) — 1737). These changes are the expressions of the southern („Salonika") baroque, and are characterized by certain elements, such as the following: decoration of the Mother of Jesus throne, the crown, the sceptre, capitals of the columns of the throne and of the stylit columns, which give impression of a rustic style, otherwise appearing in the Ionian Islands.

There is mention in Serbia of a certain number of names of icon-painters, but most significant among them is Hristofor Žefarović (died in Moscow in 1753). He paints Christ's Resurrection instead of descending to hell, and the Crowning of Mother of Jesus. There exists in Serbia probably certain number of eighteenth century works, but they are not registered according to the system, so that new discoveries are still possible. Works of painters are mentioned in 1745, 1748, 1754, 1764, 1766, 1779, and 1796. Best known in the second half of the eighteenth century is Simenon Lazović, succeeded in the next century by his son Aleksije. These painters are frequently called „Greek masters" (*grečeski majstori*), while their style is divided into two variants, namely: the first one, which is strict and in course of time closer to the baroque, and the second, which is more popular and almost rustic, which is predominant in the beginning of the nineteenth century in Serbia. The latter one is more numerous and its characteristic is tufty, diversified and excessive decoration, with plenty of gold and less leaning on pictural effects.

There are many of these artists (*zografi*) and their works were created in 1801 in Belgrade, in 1815 in Niš, in 1817 in Leskovac, in 1822 in Jagodina, and in 1824 in Kragujevac. After 1821 — in Svojnovo, 1827 in Osipaonica, in 1830 in Prilipovac and Velika Drenova, in 1830 in Lozovik, and in 1832 in Veliko Gradište. Prin-

cipal master of prince Miloš Obrenović was Janja Stergević od Sterijević. Then follow the iconostasis in Gorobilje and Bela Crkva of Karan in 1833, in Bagrdan and Piroć in 1834, in Čuprija in 1837, in Ram in 1839, in Ražanj in 1841, in Slavča in 1834, in Kruševac and Paraćin in 1844, in Brezova in 1846, in Čačak in 1847, in Medveđa and Miokovci in 1848, and in monastery Zaova in 1849.

In course of the Revolution certain number of painters come to Serbia from neighbouring Austria, while their paintings in Austria have already acquired characteristics close to the European ones. That influence is gradually being expanded in Serbia, first of all through portraits, and after that also in church painting. The building of Belgrade Cathedral Church and painting of its iconostasis (in the period between 1837 and 1845) were, in a way, an example by means of which Church and State authorities promoted the painting of newcomers. The initiator of that movement was Dimitrije Avramović from Novi Sad, whose followers Milija Marković and Dimitrije Postnik, through their enormous activity, helped that the painting by *zografi*, namely by the „Greek masters” gave up its place to the innovations, so that after 1860 it almost vanished out of Church and secular spheres. This was an era of fast emancipation of Serbia which, after the recognition of its autonomy in 1830, endeavoured to free itself as soon as possible from cultural backwardness inherited from the times of Turkish rule. The painting of *zografi* which flourished under the Turks as a recognized artistic category from Thessaloniki up to Sava and Danube, although considered by high clergy as a genuine characteristic of Orthodoxy, had to give up its place to new times and its postulates. However, this did not happen without resistance. *Zograf* painters too attempted just as their adversaries to paint portraits decorated with gold, and these works of art, characteristic of their time, sometimes were not inferior to the new painting. That style which is clearly marked in its ideological, stylistic and chronological characteristics assumes particular position in the Balkan elements of the culture in Serbia.

Сл. 1. Андреа Рицо (?), Богородица са Христом (друга пол. XV в.) Црква у селу Миоковцима код Чачка. Фото Доброслав Предић

Fig. 1. Andrea Rizo (?), The Blessed Virgin with Christ (second half of 15th century). Church in the village of Miokovci near Čačak. Photo by Dobroslav Predić

Сл. 2. Михаил Дамаскинос, Свети Лука, XVI в. Музеј Ловердо, Атина.
Фото Бранко Пелиновић

Fig. 2. Michaël Damaskinos, St. Luke, 16th century, Loverdo Museum,
Athens. Photo by Branko Pelinović

Сл. 3. Емануел Цанес, Св. Димитрије (1672). Музеј Бенаки, Атина. Фото Бранко Пелиновић

Fig. 3. Emmanuel Tzanès. St. Demetrius (1672). Benaki Museum, Athens. Photo by Branko Pelinović

Сл. 4. Непознати зограф, Богородица са Христом (око 1796), манастир
Св. Роман код Буниса. Фото Доброслав Предић

Fig. 4. Unkown icon-painter (zograf), The Blessed Virgin with Christ (around
1796), St. Roman Monastery near Djunis. Photo by Dobroslav Predić

Сл. 5. Исус Христос, (око 1796), манастир Св. Роман код Буниса. Фото Доброслав Предић

Fig. 5. Jesus Christ (around 1796), St. Roman Monastery near Djunis. Photo by Dobroslav Predić

Сл. 6. Андреја Андреовић, Деизис (1737), манастир Драча

Fig. 6. Andreja Andreović, Deisis (1737), Monastery Drača.

Сл. 7. Алексије Лазовић, Богородица са Христом (1814), манастир Дечани.
Фото Душан Колунџић

Fig. 7. Aleksije Lazović, The Blessed Virgin with Christ (1814). Monastery
Dečani. Photo by Dušan Kolundžić

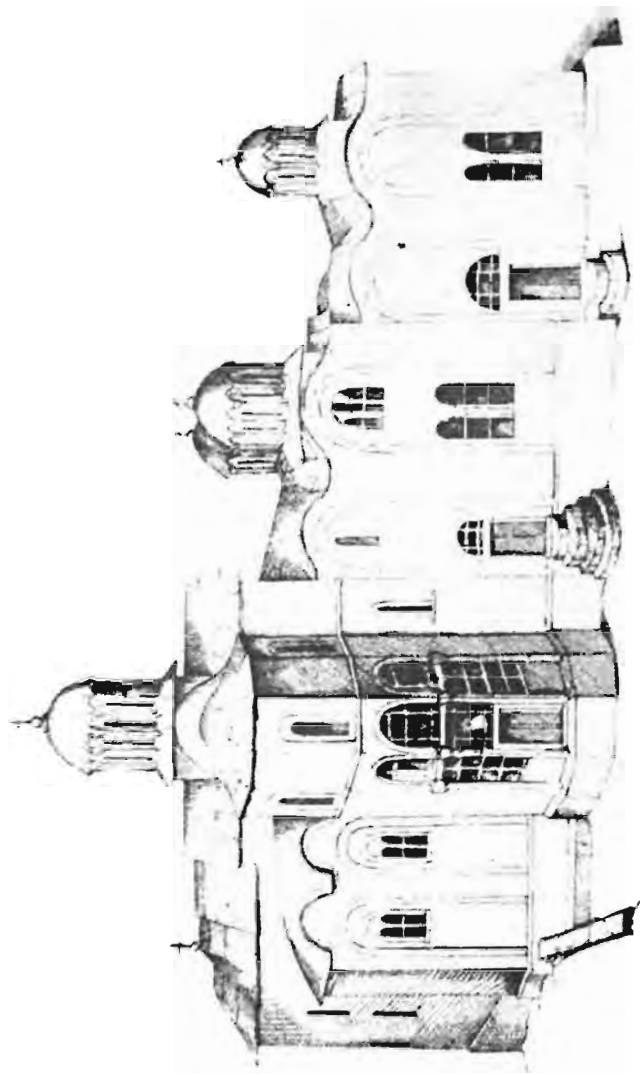
Сл. 8. Никола Јанковић, Исус Христос (1860), манастир Наупара. Фото
Доброслав Предић

Fig. 8. Nikola Janković, Jesus Christ (1860), Monastery Naupara. Photo by
Dobroslav Predić

Сл. 9. Арсеније Јакшић, Христос велики архијереј (1826), црква у Кисилеву. Фото Душан Колунџић

Fig. 9. Arsenije Jakšić, Christ Great Archpriest (1826), church in the village of Kisiljevo. Photo by Dušan Kolundžić

Сл. 10. Димитрије Аврамовић, Манастир Хиландар, лито графија Едварда Браумана уз књигу А. Аврамовић „Описание древностий сръбскихъ у Святой (Афонской) Гори”, Београд 1847. Фото Радомир Живковић

Fig. 10. Dimitrije Avramović, Chilandar Monastery, litogr arh by Edward Brauman with the book by D. Avramović „Описание древностий сръбскихъ у Святой (Афонской) Гори”, Belgrade 1847. Photo by Radomir Živković (1742)

Сл. 11. Настас Томић, Архангел Михаило, (1870—
—1873), црква у селу Ратаје. Фото Доброслав
Предић

Fig. 11. Nastas Tomić, Archangel Michael (1870—
—1873), church in the village of Rataje. Photo by
Doroslav Predić

Динко ДАВИДОВ

ИКОНОСТАСИ СРПСКИХ ВАРОШКИХ ЦРКАВА СРЕМСКЕ АРХИДИЈЕЦЕЗЕ У ХVІІІ ВЕКУ

Једна од битних историјских последица аустријско-турских ратова крајем ХVІІ века била је она позната и судбоносна сеоба Срба из средишних делова Балкана у Подунавље 1690. Северозападни део Срема био је тада ослобођен од Турака, што је потврђено мировним уговором у Сремским Карловцима 1699, а после нових сукоба је и југоисточни део сремске области дошао Пожаревачким мировним уговором 1718. у састав Хабсбуршке Монархије. Управо од тих времена почиње новија политичка и културна историја Срба у Срему, у саставу велике подунавске монархије.¹ Међутим, овде треба подсетити на то да је за турске владавине Сремом, у фрушкогорским манастирима, подигнутим крајем ХV и почетком ХVІ века, непрекинуто трајао духовни живот, а у црквеној уметности и књижевности које су у њима неговане, брижљиво је одржавана византијска традиција.² И у новонасталим приликама, уласком у сферу западноевропске цивилизације, није се могла повући оштра међа између традиционалне и нове културе, чак ни после оних историјских датума на мировним уговорима којима је повучена граница између два царства. Традиција је још увек живела, у црквеном оликарству, што се највидније изражавало у трајању поствизантијских канона.

Одласком турских посада и варошког муслиманског живља, стара насеља у Срему, Земун, Рума, Ириг, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Вуковар и Осипек, битно су изменила демографски састав. У ове вароши се тада најбројније насељавају

¹ Ј. Радонић, *Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Војводина, II, 1—47; Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950.

² М. Ласковац, *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*, Војводина, I, Нови Сад 1939, 415—440; М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини до Велике сеобе*, Војводина, I, Нови Сад 1939, 441—454.

Срби, а у неке и Хрвати (Осијек и Вуковар), колонизују се Немци, док у поједина места, у мањем броју, долазе Јевреји, Цинцари и Јермени. У првој половини XVIII века, сремске вароши су још увек показивале изразит левантски карактер, не само по архитектури него и по култури становања, трговини, по старим занатима, одевању, као и навикама које су имале балканска обележја. На убрзани привредни развитак повољно су утицали занаство и трговина, али тек од средине XVIII века кад је Срем постао жива раскрсница за размену добара између Турске и Аустрије — Леванта и Запада. То се, разумљиво, повољно одразило на све видове друштвеног живота и понашања, особито на културни успон, а такође и на урбанистичко-архитектонски изглед ових испрва малих сликовитих вароши. Од запуштених турских паланки, релативно брзо се образују западноевропске урбане целине са зградама у стилу провинцијског барока. Свакако да је велики утицај на промене које су уследиле имало и то што су се у Срему налазили столица српских митрополита (у Сремским Карловцима),³ војна управа граничарског пука (у Сремској Митровици)⁴ и седиште сремске жупаније (у Вуковару).⁵ То је, дакако, условило ближе додире с појединим аустријским и угарским центрима, особито са Бечом, одакле су долазили многобројни упливи битни за културни раст свих слојева српског друштва у веку просвећености.

О изгледу сремских вароши и о њиховом социолошком развоју оставили су занимљиве и историографски корисне записе високи представници аустријске администрације. Први, сажет извештај о Срему саставио је Јохан Христов Бартенштајн, председник Илирске дворске канцеларије,⁶ а други, опширнији и важнији опис под насловом *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien*. . . објавио је Фридрих Вилхелм фон Таубе, који је у званичној мисији путовао преко Славоније и Срема 1777. године.⁷ Његова књига доноси драгоцене описе изгледа села и вароши у јужним областима Монархије. Пажњу привлачи живописна слика Сремских Карловаца (Karlowitz). С мало речи, Таубе је верно описао седиште српских православних митрополита, уневши у текст свежину путописа: „Једна половина града лежи у долини а друга на брежуљцима. У томе положају има нечег љупког и привлач-

³ Р. Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. II, св. 1, Нови Сад 1929, 195.

⁴ С. Гавриловић, *Седиште штаба граничарског пука*, Зборник радова Сремска Митровица, Срем. Митровица, 1969, 93—118.

⁵ *Народна енциклопедија СХС*, IV, Загреб 1929, 1183—4.

⁶ А. Сандић, *Кратак Извештај о стању многобројног илирског становништва расејаног по цар. и краљ. наследним земљама*, Беч 1866.

⁷ Ф. В. Таубе, *Опис Славоније и Срема*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. II, Нови Сад 1954; књ. III 1955; књ. IV—V, 1958 (изишло и као сепарат).

ног... Овде је 845 нумерисаних грађанских кућа и много духовних зграда... Најбоље куће стоје у близини архиепископске резиденције... нешто их је мало међу њима за које би се и у Бечу или Берлину рекло да су лепе... Прва и најотменија од тих архиепископских зграда је нова резиденција, положена према северу дуж Дунава, куда је окренуто њено лице... Иза ње лежи гореспоменути трг... Одостраг на споменутом тргу дозидана је поред зграде лепа дворска капела украшена кубетом. Овде се одржавају обична заседања конзисторије и синода... Унутрашњост резиденције украшена је са племенитом једноставношћу старине. Намештај је веома далеко од расипничке раскоши данашњег света.⁸

Таубе је са посебном пажњом описао Земун (Semlin), за који је истакао да је „велики и добро насељен трговачки град смештен у углу који граде Дунав и Сава спајајући се према Београду. Град ипак лежи више на Сави, преко које је раније био саграђен мост за везу са Београдом; но он је 1739. године прекинут“. Таубеовој пажњи није измакао ни земуњски „контумац“, па је истакао да се „од карантина нико не ослобађа, чак ни хришћански и турски амбасадори и посланици који из Цариграда иду за Беч“. Ипак, привредни опис Земунa је најважнији: „Оно што ово место чини важним јесте трговина. Како се оно налази отприлике на средини између Беча и Цариграда, и како све што се креће тамо и амо мора додирнути овај град, то је он постао јака пијаца и главно стовариште све немачке и турске робе, за чије су смештање трговци саградили многобројне магацине и складишта... Дравом и Дунавом долазе лађе из Штајерске, Мађарске и Аустрије са мађарском, немачком, француском и енглеском робом. Чим се роба истовари у магацине, лађе се натоваре турском робом и шаљу натраг... Овде је могуће мењати новац скоро за сву Азију и Европу: поуздано обележје и сигуран знак напредне, широко развијене трговине“.⁹

Опис Сремске Митровице (Mitrowicz) је кратак, али је истакнуто да је то „добро насељено, нешто утврђено трговиште“ и да је главно место Војне границе — штаб Петроварадинског граничарског пука. „Становници места, који се баве како обрађивањем земље тако и бродарством и рибарством припадају сви грчкој (српско-православној) вероисповести“.¹⁰

У опису Вуковара (Wukovar), Таубе наводи да је то „прилично велик, добро грађен и врло насељен град од 700 кућа“ и да је „главни град целе Сремске жупаније“, а даље да је становника „на броју 3.600 од којих више него половина припада грчкој (српско-православној) цркви... У старом граду, у свакој гра-

⁸ Исто, III, 31—32.

⁹ Исто, III, 33.

¹⁰ Исто, III, 35.

ћанској кући има по трговачка радња и дућан који су пуни робе“.¹¹

Најзад, ту је и опширнији састав о Осијеку под насловом „Краљевско добро Осијек“ (Das Königl. Kammergut Essek) који административно припада Славонији, али је близак Срему у сваком погледу, а православни Срби у овом граду и околним селима (Осјечко поље) одвајкада спадају под Сремску архидијецезу. Таубе посебно описује тврђаву-град саграђену крајем XVII века и нове зграде које су у њој подигнуте, док у наставку обавештава о Горњој вароши, а посебно о Доњој вароши за коју наводи да „лежи јужно од тврђаве и има леп положај у љупкој зеленој околини. Она се састоји од 400 кућа, од којих је већина сасвим добро саграђена на илироки (јужнословенски) начин. Одприлике једна половина становника припада латинској а друга грчкој (српско-православној) цркви“.¹² У овом делу вароши су и српска црква и седиште протопропијата.

Таубе није пропутовао кроз Руму и Ириг; прва варош је у равничарском делу Срема у XVIII веку била позната по занатству и вашарима, а друга у планинском делу, на Фрушкој гори, била је једно од најнасељенијих места у Срему, са две велике цркве.

„Опис Славоније и Срема“ само је један од многобројних извора за упознавање изгледа вароши које су у каснија времена доста изгубиле од свог сликовитог, барокног изгледа. У њима су у првобитном изгледу остале њихове цркве са задивљавајућим барокним иконостасима. Остали извори и грађа који се односе на српске иконостасе у варошким црквама Сремске архидијецезе пружају потпунију слику пред којом ћемо застати да је изближе разгледамо. Та слика открива неколико слојева српске ликовне културе у Срему, а особито у варошима ове области. Први слој те културе одвео би нас у дубљу историјску прошлост, у време пре турских освајања и за њихове владавине. Пре турских упада, угарски владари су уступали поједине утврђене градове српским деспотима који су, поред осталог, на падинама Фрушке горе основали неколико православних манастира. У њима је негована позновизантијска култура, пре свега архитектура, а затим иконопис, минијатура, примењена уметност и сакрална књижевност.

Духовни живот Срба у Срему, у манастирима, варошима и селима имао је у XVIII веку поуздан ослонац на ту позновизантијску епоху. У првим деценијама тога века, у Срему су се још увек осећали потмули одјеси уметничке традиције. Они су се као ехо прошлих времена ширили панонским пространством, да би управо ту утихнули, ослабљени, уступивши место утицајима и звуцима уметности позног барока. Таква културна клима владала

¹¹ Исто, III, 21.

¹² Исто, III, 4—5.

је на целом пространству тадашње Угарске, односно на јурисдикцијоном подручју Карловачке митрополије, која је обухватала Банат, Бачку, Срем, Славонију, Барању, али и средишне делове Подунавља, све до Будима, Сентандреје, Коморана и осталих вароши у којима су Срби имали своје квартове и своје цркве. Тај, условно речено, други слој српског сликарства у Карловачкој митрополији неговали су малопознати иконописци-зографи. У Подунављу, а особито у Срему, још у првим деценијама XVIII века неговано је аутохтоно црквено сликарство. Необична уметност скромних зографа имала је доста спор развој, мада је била изложена разним утицајима. Једно је тачно: зографи су се унеколико ослањали на старији иконопис, али су те споне постајале све тање и лабавије. Они су спонтано одступали од строгих канона византијског иконописа, а управо то се приписује њиховој „оригиналности“ и наивном схватању иконе. Своја недовољна сликарска знања, која су стицали на брзину у сеобама, зографи су надокнадили и обогатили спонтаном али сигурном сликарском интуицијом која је водила њихове даровите руке у неизвесне светове неочекиваних колористичких изненађења, узлета и скокова, али и занимљивих, ликовно неуобичајених „погрешака“.¹³

Узбудљиво допадљиве зографске иконе, не више византијски строге и хијератичне него једноставне и пуне неочекиваних шара и боја, одговарале су укусу најширих слојева српског друштва. У исто време су такве иконе постепено постале стране црквеној хијерархији, која је у новим условима, од средине XVIII века, покушала да у једном кораку пређе, да прескочи јаз који је постојао између иконописа традиционалног православног Истока и религијског сликарства Запада. Међутим, хијерахија је настојала да се модернизација и европеизација спроведу постепено и понешто заобилазно преко руског, односно украјинског црквеног сликарства које је тада било у знаку особеног словенског барокног стила. То је сасвим разумљиво зато што до препорода српског сликарства није могло доћи без спољашњих утицаја, од којих су они са Истока били најизразитији, а у једном периоду (од пете до осме деценије XVIII века) чак и пресудни. Опредељујући се за Кијев и ослањајући се превасходно на Духовну академију Кијевопечерске лавре, а потом и на њену Сликарску школу, Карловачка митрополија је узела добар пример за углед. Тамошња Духовна академија је била велики центар православне теолошке мисли, педагогије, издавачке делатности и црквене уметности. У томе центру је поред осталих промена лагано текао процес европеизације и обнове старијих филозофских и естетских схватања. Из западноевропског сликарства су, посредством графике, само за неколико деценија преузета нова иконо-

¹³ Упор. Д. Давидов и Л. Шелмић, *Иконе српских зографа*, Београд 1977 (Каталог САНУ, бр. 30).

графска решења, а постепено и стилока обележја. Ту је настао словенски барок — стилска одредница коју с пуно разлога треба прихватити. Иза те одреднице стоји специфично схватање иконе. Овде треба истаћи да су утицаји из Украјине и Кијева стизали двомерно: још су Србима долазили сликари, а убрзо су онамо упућивани питомци на сликарско школовање.

Реч је о подмлађеном и обновљеном сликарству које је, напуштајући позновизантијски концепт иконе и градећи слику у западноевропском схватању, задржало мале, али ипак видне спомене на облике још незаборављене уметничке прошлости. У питању је, дакле, била симбиоза у којој је нови барокни стил потпуно преовладао, али ипак није сасвим замео сећања на традицију и на аутохтона обележја. Отуда је и украјинско и српско сликарство тога доба сасвим особено, у чему се, поред осталих одлика, открива и неубичајена драж ових „барокних икона“. Као што су некада на акцесорним деловима зографских икона примећиване барокне упадице, тако су само неколико деценија касније на религијским барокним композицијама, опет на споредним деловима, примећивани једва видљиви трагови старог иконописног манира. Суштина се, дакле, изменила: у првом периоду је детаљима наговештена стилска будућност сликарства, а у другом случају је дискретно забележена успомена на прошлост. Додири приликом којих је долазило до сажимања старог и новог, источног и западног, имали су развојну ликовну вегетацију, а ту је израсло много необично свежих и једрих изданака као при сваком природном укрштању. Напуштањем традиционалног схватања иконе култног знамења и усвајањем концепта западноевропске религијске слике, која доноси разумењиву иконографију, литерарну наративност, дидактику, алегоричност, симболику, али и допадљивост нових облика, остварени су потпуна стилска превласт и сазревање српског барока. На тај начин су од средине XVIII века створени повољни услови за битне промене, које су коначно довеле до стилског преображаја српске црквене уметности. А тај процес је захватио и старе фрушкогорске манастире, привидне чуваре уметничке традиције.¹⁴

Ове суштинске промене у сликарству претходиле су оновременим друштвеним кретањима, или су их непосредно пратиле утврђивајући се у танане нити духовних садржаја, па и у свест грађанске класе која је прихватала барок као стил сопствене младости и полета. То је било јасно испољено у свим видовима друштвеног понашања и духовног живота. Поред осталог, барокни стил у српској уметности XVIII века омогућавао је отварање нових видика, а то је за све сталеже оновременог српског друштва у крајњој линији значило прихватање идеја просвећено-

¹⁴ Д. Давидов, *Украјински утицаји на српску уметност средине XVII века и сликар Василије Романович*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 5, Нови Сад 1969, 121—138.

ности. У исто време, мада често у сукобу с грађанском класом, неупоредиво образованија српска црквена хијерархија је издашно помагала управо тај барокни смер уметности градећи у том стилу саборне цркве, владичанске дворце, парохијске и манастирске цркве и конаке. Барокни манир био је прихваћен у дворском, па и у црквеном ритуалу и церемонијалу. Отуда се и може рећи да је удео хијерархије у модернизацији српске уметности био највиднији и највећи.

Лепа здања црквеног и грађанског барока настала су у Сремским Карловцима, столици српског митрополита. У исто време се у карловачким црквама налазе иконостаси са иконама Димитрија Бачевића, Теодора Крачуна и Јакова Орфелина, док су иконостасе у осталим варошима сликали Јанко Халкозовић у Осијеку, Димитрије Бачевић у Земуну, Стефан Тенецки у Руми, Василије Остојић у Вуковару. Њихови монументални иконостаси — олтарске преграде израђене у разбокореном позлаћеном дуборезу, високе и до десет метара, имају 40 до 60 икона распоређених у неколико зона.

Хронолошки је на првом месту иконостас Јанка Халкозовића у цркви Успење Богородице у Доњој вароши у Осијеку (1761). Овај мајстор је дошао око 1740. године у Нови Сад из Македоније, можда баш из Солуна где су зографи још увек сликали у позновизантијском маниру. У једном грчком документу потписао се као Јанко „Халкозо“, па се претпостављало да је цинцарског порекла. Међутим, у другом извору наводи се као „Маћедонац“ Јанко Халкозовић; као „Јанко молер и грађанин новосадски“ помиње се у Новом Саду где је заједно са ортаком Васом Остојићем припадао сликарском еснафу. Дошавши са југа, он је, нема сумње, поседовао извесно иконописачко предзнање, а то искуство је било везано за позновизантијски манир. У новој средини морао је проћи кроз друкчију стилску праксу и образовање, превасходно због прихватања западноевропских иконографских решења, а потом и ради изражајно-стилских усавршавања. Већ тада у Новом Саду, а још пре у оближњим Сремским Карловцима, таква знања су се могла стећи у атељеима неких сликара. Бакрорезна графика, употребљавана као сликарски предлогак стизала је из удаљенијих графичких атељеа, али су за ову сврху радо коришћене и илустроване Библије. Све се то тада могло лако набавити у појединим варошима Јужне Угарске, а особито у Сремским Карловцима. Отуда су српски иконописци из ових графичких помагала најчешће преузимали композициона решења за велике празнике и страдања Христова — „Via crucis“. Халкозовић је то чинио међу првима, али се, ипак, није сасвим обратио у барокног сликара. Још увек је у његовим радовима тињала усломена на поствизантијску традицију, што се уочава на престоним иконама, често схематски насликаним. Међутим, његови издужени ликови на композицијама великих празника по-

казују нова опредељења. Иконостас цркве у Осијеку настао је 1761—62. године, у време пуне сликарске зрелости Јанка Халкозовића, после обимних радова за манастире Раковац, Беочин и Малу Ремету.¹⁵

Истих, шездесетих, година сликао је нешто млађи Димитрије Бачевић, „молер карловачки“, своје прве веће радове: иконостасе Горње цркве у Сремским Карловцима и Николајевске у Земуну. У првом раду се још није ослободио извесне почетничке схематичности, да би се већ у другом делу изразио смелије и индивидуалније. На иконостасу Николајевске цркве у Земуну (1762), Бачевић се афирмисао као пунокрвни присталица словенског барока, па се отуда и претпоставља да је учио код руско-украјинских мајстора. Његови ликови на престоним иконама, апостоли и пророци у другом и трећем реду, монументално су схваћени; цртани коректно, они и поред утврђеног статичног положаја указују на покрет тела који се наслућује испод набраних драперија. Већу пажњу привлаче иконе великих празника у четвртном реду и иконе страдања Христових у линети иконостаса. Држећи се западноевропских графичких предлога као иконографског модела, Бачевић је контрастним колористичким односима остварио живо религијске композиције која се битно разликује од иконе источноправославног порекла. Управо због тога треба изменити досадашње категоризације по којима је Бачевић сврстан у „прелазни период“ српског сликарства од традиције ка бароку, јер је он, нема сумње, сликар зрелог барока, његове словенске варијанте. Бачевићевим иконостасом у Николајевској цркви, Земун је међу првим варошима у Срему добио читаву галерију од преко педесет сакралних композиција.¹⁶

Иконостас цркве Пренос моштију св. Николе у Вуковару сликао је Василије Остојић 1768. године. Овај плодни сликар стекао је поуздано ликовно образовање у Сремским Карловцима, у радионици кијевског мајстора Јова Васиљевича, коме је још у младости помагао у сликању иконостаса цркве манастира Бођана у Бачкој. Поштујући у пуној мери поуке украјинског барока, Остојић је нашао могућности да се изрази самосталније. Истина, задржао је златни тапет као позадину својих престоних икона, док је златне линије у виду стилизоване биљне орнаментике, или у виду акцената на наборима драперија, издашно исцртавао, што су уосталом чинили и остали сликари његове генерације. И по тим декоративним упалицама, он је дуго остао привржен стилу украјиноког црквеног сликарства. У основи, Остојићевом сликарском сензибилитету одговарао је онај епископ-свечани стил словенског доживљаја барока. Сликао је апостоле

¹⁵ О. Микић и А. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Нови Сад 1981, 79—87.

¹⁶ П. Васић, *Доба барока*, Београд 1971, 191—205, 211—214.

и пророке као снажне људе, наглашеног стаса, крупних очију, високог чела, у положајима који су готово статичног али монументалног дејства. За композиције великих празника позајмљивао је композициона решења из западноевропских графичких извора. И ове већ типично западноевропске слике добијале су на његовим композицијама извесна источноправославна обележја. Остојић је преузимао само основна иконографска решења, док је слика добијала нешто измењен изглед. У том успелом превођењу страног стила у национални израз налазе се основне сликарске врлине које је Остојић испољио и на иконостасу у Вуковару. У првом појасу, у соку иконостаса, а испод престоних икона, налазе се композиције: Кушање Христа, Чудо св. Николе, Бекство у Египат и Усековање главе св. Јована. На царским дверима су уобичајене Благовести, на северним св. арх. Стефан, а на јужним св. арх. Михајло. Престоне иконе са готово увек истим ликовима (Св. Никола, Богородица са Христом, Исус Христос и Св. Јован Претеча) чине други појас, а у исто време су и најмонументалније. У трећем реду су распоређене иконе великих празника: Вазнесење Христово, Благовести, Рођење Христово, Сретење, Ваведење, Улазак у Јерусалим, Васкресење Христово, Рођење Богородице, Крштење Христово, Преображење, Богородичин покров и Силазак у Ад. Четврти појас испуњен је иконама на којима су насликани стојећи ликови апостола (6+6), док је у средини овог фриза икона Деизис (Моленије) смештена у посебном балдахину. Најзад, у линети иконостаса налазе се: крст Христовог распећа, Богородица и св. Јован, као и две мироносице, док је око њих распоређено 13 медаљона са ликовима пророка.¹⁷

Иконостас Вазнесењске цркве у Руми сликао је 1772. године Стефан Тенецки, један од најдаровитијих српских сликара XVIII века. Пореклом из Липове у североисточном Банату, где је средином тога века цветао зографски занат, он је код непознатог иконописца добио основне сликарске поуке. У петој деценији отишао је у Кијев и похађао сликарску школу. Боравио је у банатској варошици Араду где је држао своју сликарску радионицу са ученицима и помотачима, а радио је и као дворски сликар арадских епископа, који су му давали послове али и добре препоруке за сликање иконостаса. Био је плодан сликар, а његова дела, претежно иконостаси, налазе се у Срему и Банату. Веран својим украјинским сликарским назорима, он је међу првима, а најуспешније, сликао у духу „словенског барока“. Stil му је препознатљив по особеном сликарском рукопису, а поред осталог се одликује и рафинованом моделацијом инкарната. Главе светитеља су осликане складним стапањем ружичастих, смеђих и жутих тонова. Тенецки је успео да у неким иконама изрази мирска расположе-

¹⁷ О. Микић и А. Шелмић, *нав. дело*, 45—54.

ња, а његове Богородице на престоним иконама су најидеализованији и најпоетичнији женски ликови у српском сликарству XVIII века. Иконостас у Руми, као уосталом и друге репрезентативне иконостасе, украшавају развијени барокно-рокајни облици дуборезбарених позлаћених оквира, орнамената, картуша, конзола и стубића. На таквој разуђеној површини истичу се иконе на којима је мајстор оставио своје сигнатуре „1772. С. Т.“ Иконостасна преграда је решена тако да прими више од шездесет икона, због чега имају нешто мањи формат него обично. У соклу су медаљони са иконама које се ређе сликају у оклопу иконостаса: Св. Софија са кћерима Вером, Лубом и Надом, а затим следе Жртва Нојева, Јаковљев сан, Жртва Аврамова и Жртва Давидова, док овај појас завршава икона Анђео чувар. Престоне иконе, поред основна четири лика (Св. Никола, Богородица са Христом, Исус Христос и Св. Јован) допуњују са стране још иконе Св. Димитрије и Св. Георгије. На царским дверима, уз Благовести, приказани су још и Јоаким и Ана; на јужним дверима је Арх. Михајло, а на северним Васкресење Лазарево. У посебним картушама, изнад двери, смештене су композиције Тајна вечера, Вазнесење Христово и Силазак св. Духа. Следећи појас састоји се из фриза апостола и пророка, док је у средини Крунисање Богородице, централна икона иконостаса. У линети је крст Христовог распећа, а поред њега иконе Богородице и Јована Богослова, док су около распоређени медаљони Христових чуда, претежно Христовог исцељења.¹⁸

Водећи сликар српског барокно-рокајног стила, Теодор Крачун је насликао иконостас Старе цркве у Сремској Митровици 1775. године. Он је прве сликарске поуке примио у Сремским Карловцима и околним местима, највише сарађујући с Димитријем Бачевићем. У таквој уметничкој атмосфери која је владала у Срему у шестој и седмој деценији XVIII века, Крачун је испрва сликао под снажним утицајем украјинског црквеног барока. У том стилу насликао је своје прве иконе, да би касније са Јаковом Орфелином провео неколико година у Бечу похађајући Уметничку академију. Око 1770. већ је имао угледно име међу сликарима и меценама у Срему. После првих обимнијих радова показало се да се огласио сликар чији радови најбоље одражавају уметничке недоумице и домете српске културне епохе просвећености. Крачун је највише насликао у осмој деценији тога века, али је уметничким замахом испунио цело друго полустолеће. Био је одиста прави „мајстор који је у свом делу најпотпуније сажео уметничка хтења свога времена, у чијим је радовима најдоследније одражавана велика драма умирања дуговечних

¹⁸ О. Милановић-Јовић, *Иконостас Стефана Тенецког у Вазнесењској цркви у Руми*, Зборник за ликовне уметности, 2, Нови Сад 1966, 307—315.

уметничких облика, претварање старих иконописачких схема у барокну слику¹⁹. Док је у раној сликарској фази био под утицајем Бачевића и украјинског барокног сликарства, дотле је у зрело доба на појединим иконама испољено израстите склоности ка поетизацији, а тада су његове религијске композиције биле у знаку рококоа и колоритом и сликарском материјом. Иконостас у Сремској Митровици настао је око средине Крачунове сликарске каријере. Већ је истакнуто да је мајстор овде постигао „маркантне портретне физиономије апостола и пророка изведене фином тонском моделацијом иако су светитељске фигуре сликане тврђе и анатомски несигурније. Неоспорно је да су на иконостасу занимљивије празничне иконе, рабене слободније и динамичније, без исликавања и педантног дотеривања. За њих су, несумњиво, коришћени предлошци из западњачких сликарских приручника јер поједине имају више изглед правих барокних слика него шаблонизираних икона“²⁰. Крачун је насликао 57 икона за овај иконостас.

Кад су у другој половини XVIII века у Сремским Карловцима саграђене нове сакралне и профане грађевине, њих је архитектонски надвисила и крунисала новоподигнута митрополијска Саборна црква (1762) посвећена св. Николи. За њено сликарско украшавање ангажовани су водећи српски „академски молери“ Теодор Крачун и Јаков Орфелин. Претходно је Крачун насликао мали иконостас за капелу св. Георгија на хору нове цркве. Ту је, иако се показало после проучавања сликарства овог мајстора, његово најуспешније дело. Овде је Крачун занемарио и иначе недовољно јасне меће између барокног и рокајног стила и дао предност рококоу. На тим малим издуженим медаљонима, обавијеним дуборезним оквирима флоралног порекла, мајстор се радовао бојом, складном игром валера и лазура, постижући свласту прозрачну фактуру рафиноване сликарске материје. Због високих вредности овог сликарства, медаљони Улазак Христов у Јерусалим, Прање ногу апостолима, Гостољубље Аврамово и Прозлаз Мојсија биле су изложене у Паризу на изложби „L'art en Yougoslavie de la préhistoire à nos jours“ (Grand palais, 1971).²¹

На великом иконостасу катедралног храма у Сремским Карловцима, мајстори Крачун и Орфелин насликали су 41 икону претежно великог формата. У уговору који су склопили са црквеном општином није назначено које ће иконе сликати први, а који други сликар, што је због привидне сличности њиховог рада изазвало недоумице у погледу атрибуције. Међутим, главни разлог за недоумице био је у томе што су иконе биле прекривене

¹⁹ Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 38.

²⁰ О. Микић, *Дело Теодора Крачуна*, Каталог Галерије Матице српске, Нови Сад 1972, 11.

²¹ Каталог: *L'art en Yougoslavie de la préhistoire à nos jours*, Paris 1971 (№ 474, 475, 476, 477).

слојем чаби и прљавштине, а уз то иконе у горњим зонама нису биле доступне за анализу због висине од преко десет метара. Тек после чишћења и конзервације може се сматрати сасвим поузданим мишљење да је Крачун насликао иконе у соклу, иконе великих празника, две престоње иконе (Св. Сава и Св. Симеон — Св. Цасилије и Св. Григорије), као и две иконе из циклуса страдања Христових у линети иконостаса. Остале иконе припадају руци Јакова Орфелина; овај други мајстор карловачког иконостаса и Крачунов ортак био је изузетно плодан сликар. Истини за вољу треба рећи да је у портретним радовима дошла до пунијег испољавања његова сликарска вештина, али је ипак преваходно сликао верске теме. На престоним иконама у Сремским Карловцима које је сликао Орфелин испољена је солидна сликарска техника, али без колористичке свежине и темперамента као код његовог колеге Крачуна, па је отуда и примећено да је Орфелин „изразити заступник једне умирене, скоро рационалистичке варијанте барока, коју карактерише уздржљивост и у цртежу и у боји“.²² По тим особинама које је испољавао у зрелом добу, Орфелин се може сматрати првим представником класицизма у српском сликарству.

После ослобођења Срема од Турака и уласка ове области у састав Хабсбуршке Монархије, у српској уметности је владао још увек дух позновизантијске традиције, као уосталом и у другим деловима Балкана који су и даље били под Турцима. Међутим, овде је баш због великих промена политичког и привредног карактера постепено дошло до стилских иновација црквеног сликарства. Нова естетска усмерења дала је црквена хијерархија, а њене идеје прихваћена је грађанска класа из које се издвајао слој интелигенције и мецена из трговачко-занатлијских редова.

Присуство традиције на иконостасима варошких цркава у Срему трајало је до средине XVIII века, а у другој половини века се стилски преображај и овде јасно испољавао. Садашњи иконостаси тих цркава, који делују као мале барокне галерије, о томе уверљиво сведоче.

²² Д. Медаковић, *нав. дело*, 125.

Dinko Davidov

ICONOSTASIS OF SERBIAN URBAN CHURCHES OF THE
SREM ARCHBISHOPRIC IN THE 18th CENTURY

S u m m a r y

One of the greatest consequences of the Austrian-Turkish wars at the end of the XVII century was the well-known and fatal migration of Serbs in 1690 from the central parts of the Balkans into the Danube Basin. The north-western part of Srem was liberated at that time from the Turks and that fact was confirmed by the Sremski Karlovci Peace Treaty concluded in 1699. After new conflicts the south-eastern part of Srem Area too entered within the borders of the Habsburg Empire (Požarevac Peace Treaty of 1718). From that time exactly dates the beginning of new political and cultural history of Serbs in Srem within the borders of the Habsburg Empire. However, it is necessary here to remind that during the Turkish rule, monasteries were built in Srem at the end of the XV and the beginning of XVI century, and spiritual life continued uninterruptedly, while Church art and literature promoted in them carefully followed and maintained the Byzantine tradition. In the new circumstances too, while entering into the sphere of Western European civilisation, a clear-cut border could not be set forth between the traditional and a new culture, even after those historical dates of mentioned peace treaties which drew the border-line between the two empires. In the church painting tradition was still alive, which was expressed primarily in continuous following the post-Byzantine icon-painting canons.

After Turkish garrisons and Moslem population left the old towns of Zemun, Sremska Mitrovica, Ruma, Irig, Sremski Karlovci, Vukovar, and Osijek, the demographic composition of the population did considerably change. Most numerous to come into these towns at that time are the Serbs, then Croats who settled in Vukovar and Osijek, to be followed by Germans, while some towns received, although in small numbers, Jews, Tsintsars and Armenians. In the first half of the XVIII century towns in Srem still have the Levantine character, not only in terms of architecture but also regarding the craftsman products, culture of living in homes, wearing apparel, as well as the usages and habits which had typical Balkan characteristics. Crafts and commerce promoted the development of economy, but only beginning with the middle of the XVIII century, when Srem became a lively trade crossroads between Turkey and Austria, namely between the Levant and the West. All that, naturally, exerted influence on all aspects and activities in society, on cultural ascent, and more particularly on general urban-architectural view of these formerly small picturesque towns.

The view and appearance of towns in Srem and the state of their sociological development is found in interesting and histori-

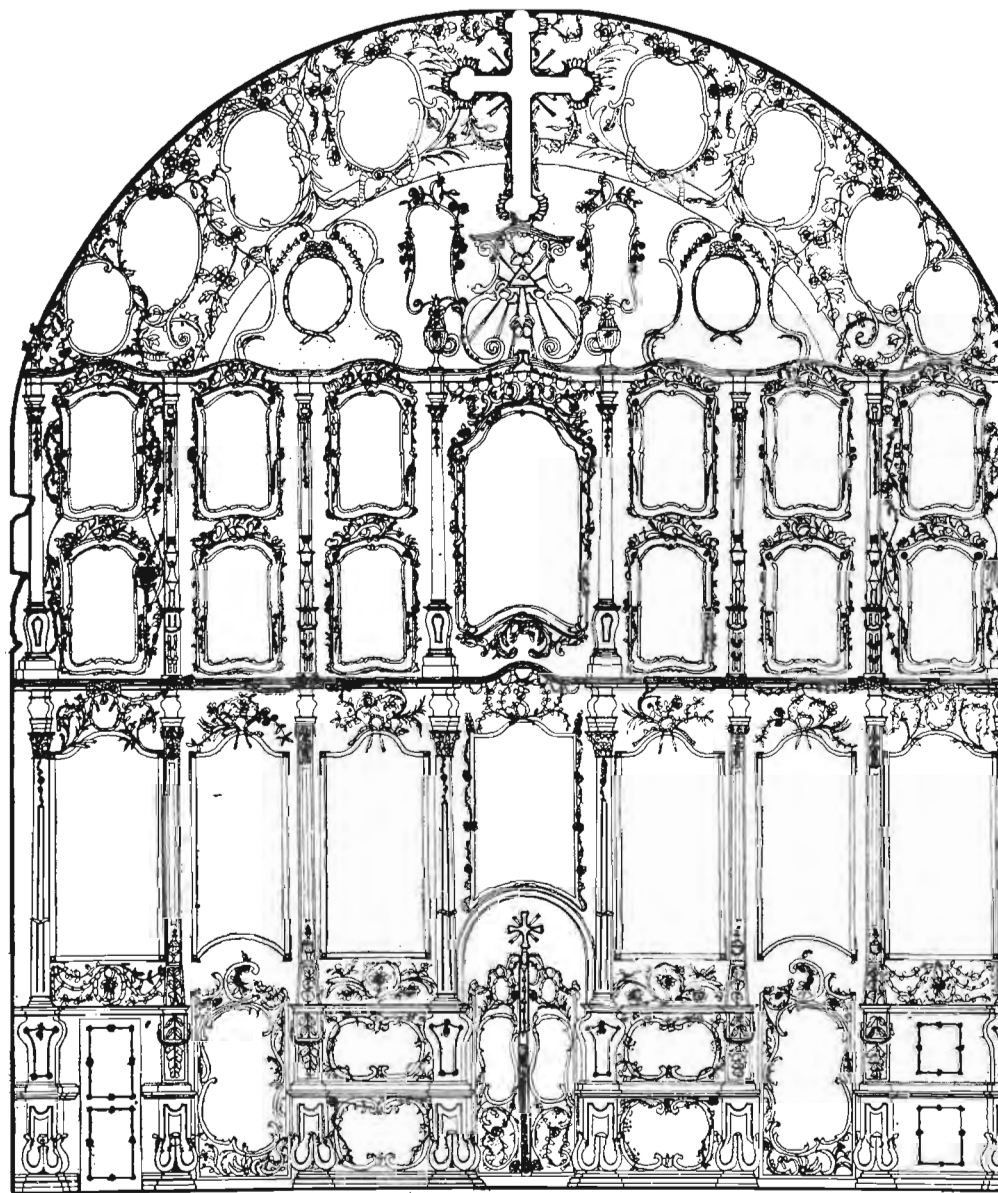
ographically useful records made by high representatives of the Austrian administration. First condensed report related to Srem was submitted by Johann Christof Bartenstein, who was the president of the Illyrian court deputation, while the second, which is more detailed, and with the title *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien...* was published by Friedrich Wilhelm von Taube, who travelled across Slavonia and Srem in 1777 in an official mission. His book brings about valuable descriptions of view and appearance of towns and villages in the southern parts of the Monarchy.

Taube's „... Description of Slavonia and Srem...” is one of rather significant sources for obtaining information regarding the appearance of towns in Srem which, in course of the XIX and XX centuries lost much of their picturesque view. Original appearance was preserved in them as far as their churches were concerned, with high multistory iconostasis, where considerable number of religious figures and compositions were set in gold-plated wood-carved frames.

Chronologically the first is the iconostasis made by Janko Halkozović in the church of Assumption of God's Mother in the lower town section of Osijek (1761). Dimitrije Bačević, "icon-painter of Karlovci" (*moler karlovački*), painted in the same period the iconostasis of the Upper Church in Sremski Karlovci and of the Nikola's Church in Zemun. Bačević won acceptance while working on the iconostasis in Zemun as a devoted follower of the „Slavic baroque”, so that it was presumed that he took his lessons from Russian and Ukrainian masters. The iconostasis of the Church of Transfer of Holy Relics of St. Nikola in Vukovar was painted by Vasilije Ostojić in 1786. This prolific icon-painter acquired solid fine-arts education in Sremski Karlovci, in the workshop of Ukrainian master Jovo Vasiljevič. The iconostasis of the Assumption Church in the town of Ruma was painted in 1772 by Stefan Tenekci. Faithful to his Ukrainian education obtained in the Kiew School of Painting, he painted religious compositions in the style of „Slavic baroque”.

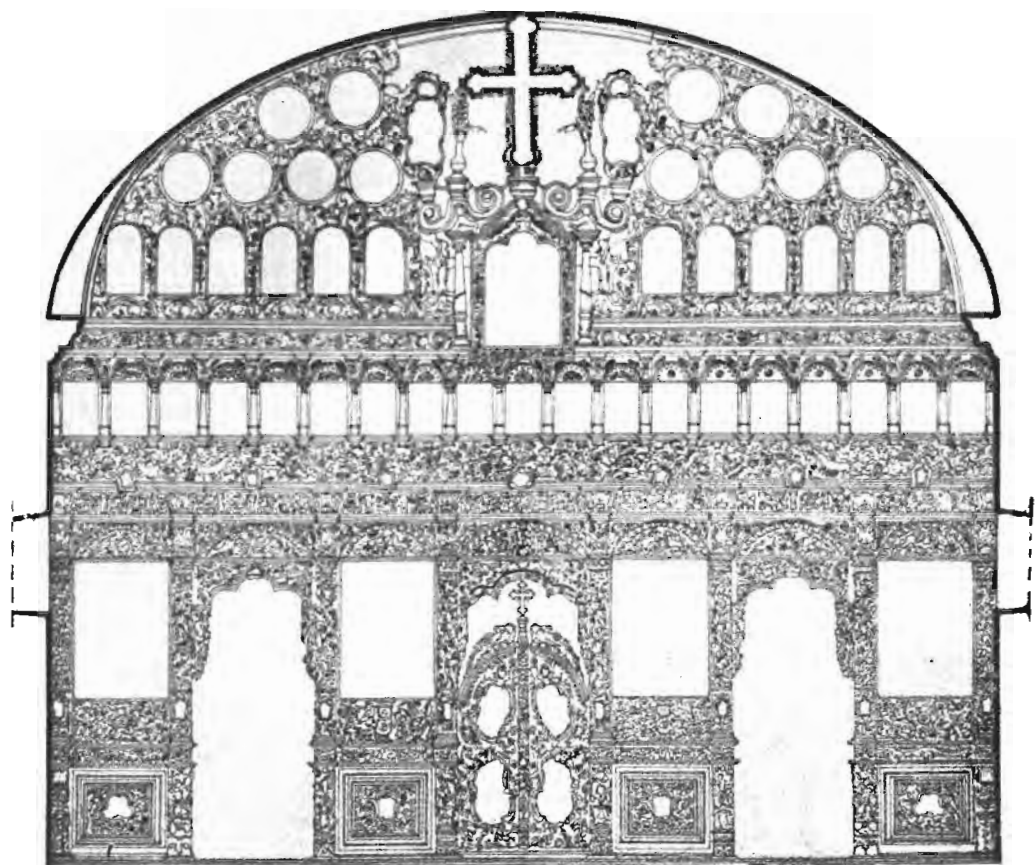
The leading painter of Serbian XVIII century art was Teodor Kračun. He painted in 1775 the iconostasis of the Old Church dedicated to St. Stephen in Sremska Mitrovica. In 1780 and 1781 Kračun, together with Jakov Orfelin, painted the iconostasis of the cathedral church in Sremski Karlovci containing fourty one icons, mostly of large size.

The presence of tradition in the iconostasis of town churches in Srem is noticeable until the middle of the XVIII century, while in the second half of that century new iconostasis partitions begin to be built, where the transformation of style is clearly visible. This is convincingly proved by the present-day iconostasis in the churches in Srem.

Сл. 1. Иконостас са дуборезбареним оквирима Старе цркве у Сремској Митровици (1775)

Fig. 1. Iconostasis with wood carved frames of the Old Church in Sremska Mitrovica (1775)

Сл. 2. Иконостас са дуборезбареним оквирима саборне цркве у Сремским Карловцима (1780)

Fig. 2. Iconostasis with wood carved frames of the Cathedral Church in Sremski Karlovci (1780)

Павле ВАСИЋ

ГРАДСКА НОШЊА СРБА ОД XVI ДО XIX ВЕКА

Извори за српску градску ношњу су разноврсни, али не дају потпуну слику о њој него само делимичну, везану за поједине крајеве, и нека хронолошка раздобља на основу којих се могу проширити *per analogiam*, што значи на већу област и дуже раздобље. Главни извори су ликовни и писани, али има и епитафских или друге врсте на основу којих се могу доносити одређени закључци. Ликовни извори се налазе у сликама, минијатурама, а писани претежно у многобројним путописима страних путника који су за време турске владавине пролазили кроз Србију и друге земље у којима су живели Срби. Друга врста писаних извора су књиге о ношњи у XVI, XVII и XVIII веку које приказују разне народе пошто је након открића Америке постојало велико интересовање за стране земље, особито за Турску и Турке који су угрожавали Европу. Турској су посвећене и посебне књиге, често драгоцене као извор о животу, обичајима и ношњи, јер су по правилу биле у дрворезу и бакрорезу украшене графичким представама других народа. Велики значај имају писани извори који потичу из Дубровачког архива и говоре о Дубровчанима у Србији, у којој је иначе био приличан број дубровачких колонија. Подаци о Дубровчанима су посредан извор и о Србима међу којима су живели дубровачки трговци, уколико нису у питању и непосредни подаци.¹

Ношња у XVI веку

Што се тиче ликовних извора, слика, графика, скулптура, они дају најпотпуније податке о ношњи разних друштвених слојева. Међутим, за Србију су најважнији портрети ктитора у црквама и манастирима. После пропасти српске државе, црквени људи, племићи и грађани су се јављали као ктитори, што је историју

¹ Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, изд. ИОНО града Београда 1950.

наше ношње обогатило бројним портретима из којих се може доста сазнати о одевању људи у нашој земљи.² Међутим, у путописима се највише говори о сељацима који су били најбројнији друштвени слој тога доба. Племство је у знатном броју изгинуло, побегло у Мађарску или се посељачило. Због тога су путописци највише описивали сељаке, особито у Србији, и то углавном на сличан начин. Они су били одевени у одећу од грубог белог или сивог сукна, на глави су имали шиљате капе, а на ногама опанке. Лети су носили само гаће и кошуљу до колена, а поменут је и један свештеник одевен исто као сељаци осим што је имао дужу косу и друкчију капу. Рубље сељака било је украшено везом. Жене су имале на глави круне од пружа по угледу на круне средњовековних племкиња, а девојке су уплитале косу у кичку око главе. Украшавале су се јефтиним накитом који су им ковали Цигани. Сељаци су продавали путницима воће; забележене су и извесне игре уз песму које су изводиле жене. Слична ношња је била у Македонији и Бугарској, где су сељаци носили карактеристичне капе које су у доњем делу имале четири или шест кракова. Ту врсту капе је вероватно донела на Балкан турска војска јер подсећа на малоазијску ношњу, односно на фригијску капу.³

Што се тиче горњих слојева племства, грађана и клира, о њима постоје извесни подаци, делом фрагментарни, који пружају извесну основу за шире закључке. На првом месту је деспот Јован Бранковић чија су капа и седло чувани у манастиру Прибина глава све до 1941. године. Капа је била изложена у Будимпешти 1885, па је том приликом дат њен подробен опис: митра с плитким теменом, висока 17 см, у горњем делу шири за 2 см него у доњем, израђена од зелене кадифе, с везеним шарамма од злата и сребра, подељена на четири кришке. На свакој од њих био је извезен лик серафима, а на једној још и лик Богородице. У доњем делу је била опточена црвеном кадифом, док се на темену налазио метални крст „лепо сложен“. Ова капа подсећа на капу коју носи св. Борђе Кратовац на фресци у манастиру Петковици (1588).⁴ Још један извор за ношњу деспота Јована представља икона коју је копирао Никола Нешиковић 1753. по наређењу епископа Јована Георгијевића. На њој је деспот приказан са необичном круном која се састоји из два дела (доњег и горњег), а одело му сачињава плава долама украшена густим златним гажтанима до појаса; изгледа да је била постављена хермелином. Његов плашт, типа хламиде, закопчан је нешто испод десног рамена. Међутим, долама би била исувише рана за почетак XVI века, а уколико се суди по долама Војина, спахије из Св. Тро-

² С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 1557—1614, Нови Сад 1965.

³ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968, 48.

⁴ П. Васић, *Српска ношња у средњем веку*, Београд 1979, 50.

јице у Пљевљима, који је живописан 1592, онда оригинална икона није старија од првих деценија XVII века. Она би у том случају била податак о ношњи племства каснијој за читаво столеће.⁵ Али постоји друга могућност: то је портрет војводе Радоја Храбрена из цркве у Тријебњу сликан 1534, на коме је приказан нови облик одела — оно је без икаквих украса осим лоптасте сребрне дугмади, различитог распореда, којом се закопчава спреда. Један Буркмајеров бакрорез који иначе представља одликоване мађарске или српске војнике, приказује такво одело с делимичном појавом ширита на грудима као украса. Забележен је податак о једном српском племићу из Јагодине 1553. који је изјавио Хансу Дорншваму да је племић, да поседује бољу одећу и посуђе, али да то не сме показати пред Турцима. Овај племић се поселашио, а о његовом оделу се не може рећи ништа друго осим да је било боље од сукнене сељачке одеће.⁶

Међутим, одело племића је остало дугачко. Шубе кнеза Вукића Вулетиха из Мораче (1574) и Војина, спахије из Св. Тројице у Пљевљима (1592), такође је дугачко, има гајтане на грудима, а на зарукављу занимљив полукружан украс, који се иначе одржао на оделу граничара и на гуњевима у Србији све до XIX века. Доњи део рукава њихових долама је такође украшен дугмадима која су се можда могла откопчавати. Гајтани су источњачког-месопотамског порекла; у нашу земљу су их донели Турци, па их је преко јаничара примило и наше племство, како мисли Ј. Ковачевић. Портрет спахије Војина приказује последњу фазу развоја племићке ношње у Србији, кад је племство прихватило турске украшне елементе.⁷

На другој страни, у Јужној Мађарској (данашњој Војводини) биле су потпуно друкчије прилике; има нешто података о двојници значајних људи тога доба: цару Јовану Црном и Павлу Бакићу, последњем деспоту. Јован Црни је стекао приличан политички и војни углед; из података о његовим односима с царем Фердинандом сазнају се неке појединости које су значајне за историју српске ношње. Јован је уредио телесну гарду од 600 пешака, једнако одевених и наоружаних, и назвао их јаничарима. Аустријски цар Фердинанд му је послао на поклон 500 комада чохе за одела. На другом месту се помињу оклопи, шлемови и црвено сукно које је требало да се пошаље за Јованову дворско особље. Уз то је Јован тражио од цара и заставе и добоше за своју војску.⁸ Занимљив је и изванредан број података о Павлу Бакићу који је као последњи деспот погинуо 1537. године. На његовом печату се налази представа коњаника оклопника (што

⁵ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, 7.

⁶ Исто, 50.

⁷ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња Балканских Словена*, САН, Београд, МСМЛIII.

⁸ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, 51.

је унето и у његов грб добијен 1533) који има шлем без ширма и нособрана, док му из средине штрчи перјаница. Бакић је носио титулу „magnificus dominus Paulus Vakyth de Lak capitaneus generalis huzaronum Regiae Maiestatis“, а иначе је командовао латинском коњицом цара Фердинанда.⁹ У познатом делу Јоста Амана *Das Kunstbüchlin* из 1599, поред група разних митолошких и историјских личности, међу мађарским ратницима са сличним шлемом приказан је и један који држи командну палицу, а оклоп му је преко доламе с малим ширитима. Његов штит има орнамент преплета изнутра дуж овала. По месту у књизи могло би се закључити да је близак Мађарима; по опреми подсећа на оклопника на цимеру Бакићевог грба.¹⁰ Бакићев унук Петар узео је за свој грб коњаника, слично наоружаног, чији је горњи део само у оклопу, по чему се види да је у питању лаки коњаник какав је био и Павле Бакић. Можда се у том оклопнику налази сачувана Павлова фигура или опрема, нешто од аутентичних елемената о опреми Срба у XVI веку.¹¹

Грађански костим Срба у XVI веку са својим развојем огледа се у представама Борба Кратовца који је страдао на ломачи у Софији 1515. за православну веру. Најранија представа овог мученика потиче из 1537, а неколико фресака у Пећи, Студеници и Петковици показују занимљиву еволуцију. Ношња из 1561. из Пећи има доста сличности са ношњом из XV века. Изгледа невероватно да је такав облик горњег одела трајао више од 100 година! Међутим, као да ликовни извори то потврђују; од Закона у рудницима из 1412. до фресака у Пећи и Студеници из 1565. и 1568. нема битних промена. Према једном извору, тканине су у то време биле веома јаке и издржљиве. Монтењ каже: „Увијао сам се у свог оца“, тј. носио је огртач свог оца. Георгије Кратовац је био златар, што значи грађанин, а већ је 1588. на фресци у манастиру Петковици приказан у оделу с лоптастом дугмади, не са белом шубаром него са капом какву је вероватно носио деспот Јован.¹² Златар Хочанин из Пљеваља има шубу чији је оковратник од крзна, иначе сличан традиционалном облику оковратника од тканине. Његова шуба се затвара врпцом кроз два мала прстена. Другим речима, грађански костим је по кроју остао сличан племићком, али без гајтана на грудима. Обе шубе су биле постављене крзном. С обзиром на то да св. Георгије у Петковици има горње одело краће од доњег, то би могло значити да је оно преузело улогу *кунтуша* као ново одело. Мада су Срби у многим погледу, особито културном, били под утицајем Грка, ипак је градска ношња у ово доба, при прелазу из XV у

⁹ Д. Поповић, *Војводина*, II, Нови Сад 1941, 89.

¹⁰ J. Amman's *Kunstbüchlin*, Dover Publications, inc., New York 1968, 103.

¹¹ Д. Поповић, *Војводина*, II.

¹² П. Васић, *Српска ношња у средњем веку*, 51.

XVI век, имала своје обележје. Према неким примерима које је навео Ј. Ковачевић, слична ношња је била и у Бугарској, с том разликом што су жене носиле шалваре које у Србији нису биле прихваћене, колико је досад познато. Судаћи по досадашњим изворима, српска ношња у XVI веку на северу је ближа мађарској. Традиционални узор Грчка није била подражавана, што се лако запажа упоређењем с ношњом грчких племића и трговаца која показује форме *sui generis*, ближе Турцима и турским обичајима.¹³

Женску племићку ношњу у Македонији приказао је Чезаре Вечелио; њен спољни изглед подсећа на средњовековну ношњу на фрескама. Међутим, зубун од тафта је нешто ново, а круна од лаког материјала и доња одећа остали су по старом. Удата жена има на глави једну врсту турбана, а лице јој је забраћено преко чела и образа; хаљине су отворене око врата. Међутим, горња одећа матрона је од fine плаве чохе или чохе друге боје, а многе носе и црну одећу. Она подсећа на зубун по широким кратким рукавима који пропуштају широке рукаве доње хаљине. Вечелио сматра да су високе нануле, обојене црвено или позлаћено, биле турски обичај. Оваква врста обуће, високе нануле, у Венецији је означавала класне разлике (1590). Фигура сељанке из Македоније приказана је у једноставној хаљини која допире до чланака, прилично високо потпасаној. Док грађанка има хаљину до земље, она се код племкиње вуче по земљи као мали шлеп. Та разноврсност несумњиво показује и класне разлике. Традиционалну круну од прућа има и сељанка, а са круне позади виси кратко везана марама.¹⁴

С почетка XVII века, из 1603—04. године, потиче ктиторски портрет из Цркве Успења у Дивљу.¹⁵ Ктиторово одело делује архаично: горње одело (не види се да ли је то долама) открива облик кошуље каква је ношена у XV веку, а капа са четири крака око лоптасте главе подсећа на селачке капе које су преузете од Турака. Ктиторова супруга носи преко убрдаче белу пругасту мараму која јој обавија главу и широким крајевима пада на рамена. Обоје имају масивне минђуше — код њега провучене кроз уши, а код ње изгледа да виси о траци стављеној преко главе, испод убрдаче.

Свештеничка ношња се у знатној мери може видети на фрескама. Тако је патријарх Макарије приказан у Будисавцима 1568. у обичној службеној одећи, са косу преко тунике, са омофором око врата који пада напред. Коса му је уплетена у кике које падају са стране, а можда и позади.¹⁶ Монашка ношња је јасно

¹³ Le navigazioni et viaggi nella Turchia di Nikolo de Nikolai del'Delfinato, in Anversa MDLXXVI.

¹⁴ П. Васић, *Југословенске ношње у XVI веку*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901—1951, Београд 1953, 134.

¹⁵ С. Петковић, *нав. дело*.

¹⁶ *Исто*.

приказана у манастиру Ломници код Зворника 1607—08. године. Два ктитора Генадије и Акакије имају потпасано доње одело преко кога носе широку мантију која се закопчава испод грла. Капе су им отворене око чела, а крајеви, оперважени свуда наоколо, падају по раменима. На предњем делу капе имају мали крст; капе су иначе црне, а одело светлих боја. Монахиња Анастасија у Студеници, сликана 1568, одевена је у сличну ношњу, хитон и мантију, али јој је цела глава забраћена осим лица; горњи део капе има облик чалме. Одећа је такође светле боје, а покривало главе црно.¹⁷ Стефан Герлах описује 1574. године ношњу једног свештеника код Смедерева који је био одевен као и остали сељаци, али се разликовао једино дугом косом која му је падала преко рамена и другачијом капом.¹⁸

Срби као војници су у то доба били савезници или сарадници Мађара, а после битке на Мохачу пришли су Аустријанцима, на пример Павле Бакић. Засад није познат непосредан опис његових коњаника осим да су били лако наоружани (*levis armaturae*) и да су јахали „мале рацке коње“. Међутим, италијански путописац Пигафета је дао значајан податак из доба битке код Сигета, што значи тридесетак година касније: „Из Угарске је било 4.500 коњаника који су имали штитове, кациге, копља, шиљасте мачеве а врх тога железну кошуљу. Међутим, било их је (по старом скитском обичају или по опонашању Турака) који су имали на плећих највећа орлова крила, а преко рамена као оклоп од коже мебеда или од друге звијеради да се претворе у што ужасније страшило. Овакве зову Турци „дели“ тј. „луђаци“. Многи писци кажу да су ове делије код Турака регрутоване из Србије или Босне. Тако је Н. Николе сусрео у Једрену једног коњаника који је био истоветно опремљен: цео је био одевен у крзно, а на капи и штиту је имао орлова крила. Он је изјавио Николеу да је Србин, прочитао му све три главне молитве — „Оче наш“, „Богородице дјеве“ и „Вјерују“ — и рекао да се мора тако одевати због Турака. Сасвим је могућно да је и у Бакићевој лакој коњици било слично опремљених Срба коњаника кад их је већ било међу Мађарима и Турцима. Срби су служили и у пешадији под називом „хајдуци“. Душан Поповић је набројао њихову опрему: чакшире, мађарско ћебе, једна „вуна“ кабаница, долама, вунено одело, а од оружја мач. Један савремени рељеф приказује мађарског пешака из прве половине XVI века; његова фигура даје приближну слику хајдука. Срби су представљали још један род војске у Мађарској, а то су били шајкаши — насадисти, чије се средиште налазило у Коморану, а касније у Тителу. Од оружја су имали стреле, дуга копља, мачеве, шле-

¹⁷ Исто.

¹⁸ Вид. напомену 3.

мове и штитове. Насадисти су носили плаво одело; на једном дрворезу из XVI века приказане су њихове заставе на шајкама које су имале два пера и малтешки крст.¹⁹

Међутим, важан извор за ношњу XVI века у Београду јесте преписка дубровачких трговаца којих је било у многим српским градовима тога доба. То су инвентари неких трговачких радњи с пописом разне робе, при чему је највише забележено готових одела различитог порекла, из Скадра, Солуна, Лондона, Италије. Карактеристична је промена номенклатуре одела у поређењу с ношњом из XV века у Србији. Више се не помињу *сукња*, *бархан* и *крунтуш* него нови облици: *долама*, *минтан*, *зубун*, *беневреке*. Промена је настала после пада Београда у турске руке 1521. Очигледно је да је ношња Београђана прилагођавана новонасталим приликама и обичајима освајача, а присутна је већ у списковима робе из 1542. године. Најчешће се помињу одела од кариџије, доламе и минте (минтани), низови дугмади за доламе, српске капе од чохе, тканине раша, дамаска, проткане златом, затим фирентинске, млетачке, веронске тканине, шалваре, капе скупље од српских које су стајале свега 15 пара комад. Други попис из 1564. садржи одела од кариџије свих облика, затим из Лондона, доламе за жене, зубуне, маске (*ferega*), штофови, потом из Солуна и Скадра. Помињу се доламе, минтани, зубуни, свилени гајтани, дугмад за доламе, дугмад за минтане, одела од абе, штофови из Дамаска и „самартински“, зубуни и минтани постављени белим, црним и вучјим крзном.²⁰

Капе су по правилу биле од црвене или љубичасте чохе. Како се помињу „*barette di panno serviane*“, затим „*uno zubon di schlavino*“, та роба је вероватно била намењена Србима. Тканине су биле разних боја: зелене, тамнозелене, плаве, светлоплаве, љубичасте, црвене, по чему би се могло закључити да су градски становници, вероватно и Срби, смели да носе светлије боје које су иначе биле забрањене раји. Тешко је замислити да је ова роба била продавана једино Турцима. У Београду је било много Дубровчана и Срба трговаца, дућанџија и занатлија, највише ћурчија, терзија, екмекџија, туфегџија и кујунџија; према Вуку, они су се одевали по турски и држали турских обичаја.²¹ С доласком Турака прихваћена је и њихова мода, а то значи долама коју су тридесетих година XVI века носили војвода Радоје Храбрин, а знатно касније и Георгије Кратовац на фресци у манастиру Петковици. Њен главни украс била су лоптаста дугмад која су се одржала готово два столећа.

¹⁹ П. Васић, *Страни утицаји у српској ношњи*, Музеј примењене уметности Београд, 1958, 7; *Монаси етлеккопув* 1526, Budapest 1926, 95.

²⁰ Ј. Тадић, *нав. дело*, 147.

²¹ *Исто*, 31.

Ношња XVII века

Долама се раширила међу племством у Мађарској, Хрватској, па разуме се и код Срба. Душан Поповић је дао подробну номенклатуру српске ношње почетком XVIII века, у којој долама заузима главно место као мушко одело.²² Додуше, треба рећи да је она постала краћа, прикладнија, поготову за начин живота којим су живели Срби у Јужној Угарској после сеобе 1690. године. Енглески путник Е. Браун истакао је предност мађарске ношње, особито доламе која је краћа, допире до бутина, погоднија је за кретање, јахање, ратовање, тако да су је прихватили и Турци који су живели дуж мађарске границе.²³ Долама је допуњавана још и ћурком или ћурдијом, горњим делом одеће, која може бити краћа или дужа. Ово одело је постављено крзном и на предњој страни има ширите распоређене на разне начине: у низу, или по три-четири. Средином XVII века, ширитима је ребе украшена и долама којој као главни украс остају крупна сребрна или бакарна дугмад. Јака долама била је по правилу усправна. Уз доламу су ношене узане чакшире и кратке чизме мађарског, а можда и турског порекла. Најпотпунији извор представља серија бакрореза Елијаса Видемана (1619—1652), бечког бакроресца који је приказао мађарско племство. Такву ношњу имали су и Хрвати и Срби јер је она освојила шире подручје Мађарске, Аустрије, Пољске, Украјине све до Русије. Видеман је у своју збирку унео и неколико Хрвата: Николу Зринског, затим пуковнике хрватске лаке коњице, Николу Фелварија и њеног команданта Бованија Лодовика Изоланија чији је лик резао у бакру Петер де Једе по слици Госпара де Кројдера.²⁴ Ова коњица је сачињавала важан део Валенштајнове „Армаде“. Тако Иван Кукучевић Сакцински каже да је у тој коњици било „још Мађара, Влаха, Раца, и много привржениках грчко-источне вјере“, али да су Хрвати били у претежном броју зато што је одлуку о организовању ове трупе доносио Хрватски сабор на царско тражење. У њој се од Срба налазио Стефан Путник, потписник познате Пазенске декларације којом су Валенштајнови официри икавали оданост војсковођи. Засад нису познати ни портрет Путника ни његова ношња, мада нема никакве сумње у то како је он морао изгледати, али је зато позната фигура једног Валенштајновог заставника, свакако Србина судећи по ношњи, оружју и застави с „грчким“ крстом.²⁵

²² Д. Поповић, *Срби у Будиму*, СКЗ, Београд 1952, 272.

²³ П. Васић, *Страни утицаји у српској ношњи*, 19.

²⁴ Исто, 21; G. Cenner Wilhelm, *Über die ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann*, Acta historiae artium Academiae scientiarum hungaricae. Budapest 1957, 325.

²⁵ П. Васић, *Ликовни извори о Хрватима у тридесетогодишњем рату*, Зборник Музеја Славоније Осиек (у штампи).

Српски ликовни извор за доламу је фреска *Поклоњење мудраца* из 1654. у манастиру Хопову. Мудраци носе доламе које су узане у струку, широким пешева, потпуно према тадашњој моди, с малим гајтанима на грудима, док им је зарукавље украшено са три хоризонтална гајтана. Чакшире су узане, мађарског кроја, а вероватно и српског. Под грлом су имали причвршћене лепршаве огртаче. Сва тројица имају опанке на ногама. Одело првог поклоника је плаво као и коњска аша, а огртач ружичаст, док други има зелен огртач, тамноцрвену доламу и тамнољубичасте чакшире.

Душан Поповић је дао исцрпне податке о ношњи Срба у Будиму почетком XVIII века; описао је исте тканине које су ношене у XVI столећу: аба, чоха и кариџија. Основни део мушке ношње племића и официра била је долама с дугмадима од мѣди и сребра. Чакшире су израђиване од истих материјала, али су биле различите по кроју. Поповић наводи многе врсте, али не даје објашњења у чему је била разлика. Ипак изгледа да је основно оно што наводи Скерлић: кад су Срби прешли у Угарску 1690, одело грабана, па и других слојева, имало је источњачко обележје: антерије, димије, папуче, чалме, све по турском обичају. Источњачку одећу носио је и српски деспот Георгије Бранковић: дугачку до земље, на глави нека врста чалме, турска обућа — јемоније.²⁶ Важан извор за српску ношњу XVII века представља путопис Евлије Челебије који каже да је раја у Београду носила одело од шајака и црвеног и белог сукна, а на глави граничарски калпак. Становници Параћина су носили чохану одећу оваковрсне боје. Наш хроничар Антоније Даскал каже у своме писму великој руској кнегињи, сестри Петра Великог, да су се људи у Србији одевали „в одежди добрија от сукна кармезинова“ и да су добро живели.²⁷ Са тим се слаже и Браун када тадашњу Србију описује као плодну и допадљиву земљу у којој има метала, здравих људи, коња, вина и река. Браун је у једном бакрорезу дао и упоредну ношњу српског сељака („A Slavonian“), Немца, Пољака, Мађара и Хрвата. Србин је гологлав с чуперком косе спреда, у гуњу који је стегнут појасом и узаним чакширама; то је засад једина позната ношња српског сељака из седине XVII века. Много је подробнија представа сељанке из околине Баточине; на њеној круни, која је слична оној из претходног столећа, налази се проста орнаментика хоризонталних мотива, док јој је хаљина богато везана дуж грудију, рукава и од половине сукње наниже. Она држи дињу и нуди је путницима на друму. Судећи по њеном костиму, и овде се запажа традиционална склоност ка декоративности коју су запазили и ранији путописци.²⁸

²⁶ П. Васић, *Страни утицаји у српској ношњи*, 21.

²⁷ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, 67.

²⁸ Исто, 64.

Кад је Аустрија прешла у офанзиву после опсаде Беча придружили су јој се многи Срби на патријархов позив. Аустријанци су чак намеравали да униформишу „Српску милицију“ и дали су јој заставе од жуте тканине које су имале с једне стране крст, а са друге аустријског орла. Не зна се како је изгледала та милиција, али се на основу каснијих покушаја у вези са тим може претпоставити да су се власти трудиле да униформа има народно обележје, ваљда у циљу да им омили. Срби су у извесном погледу били сличног менталитета као Турци, јер су после њихове дуге владавине стекли исте особине: нетрпељивост према редовној војсци и европским навикама и обичајима. Међутим две представе — српског војника и официра — потичу управо с краја XVII века и на извешан начин допуњују ретке ликовне изворе о том времену. Официр носи доламу која се закопчава са три гајтана у горњем делу, слично онима који се касније појављују на сељачким гуњевима. Капа личи на дубровачку „барету“. Војничова ношња подсећа на јаничарску по капи, узаним чакширама и турској обући (јеменијама). Облик горњег одела није јасан, али се види да је било источњачко.²⁹

Ношња XVIII века

О ношњи Срба у XVIII веку има доста података, више о Србима у Угарској, мање о онима у Србији под Турцима. Подаци су обилнији већ од четврте деценије захваљујући серијама гравира-бакрореза који су представљали Србе као војнике у саставу старске аустријске војске. Бакрорези су често били праћени стиховима, истина просечним, али написаним у похвалу и славу војника „страних народа“ који су проливали крв за славу и корист Хабсбуршке Монархије. Срби су у овим бакрорезима приказани комплетно, од официра, музиканата и свештеника до говедара, војника и њихових жена и деце. Судећи по великом броју необичних појединости, одела, оружја, заставе, та документарност је аутентична, па без обзира на уметничку вредност ових одела, она су драгоцене са историјског гледишта. Понекад се, истина ређе, јављају подаци ове врсте у ретким сликама Христофора Жефаровића или Јоакима Марковића, али су они ограничени на племство, горњи слој, док бакрорези представљају извор за изглед Срба готово свих тадашњих друштвених слојева.³⁰

Одећа племства је била слична мађарској, с мање гајтана или с петљама уместо гајтана, како се то види на слици Јоакима Марковића која говори о примању привилегија у селу Дишнику.

²⁹ П. Васић, *Срби у доба барока*, Зборник Музеја примењене уметности, 15, Београд 1971, 150.

³⁰ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, 75.

Одело је сличног кроја као хрватско одело, али са обележјем веће једноставности и строгости. Оно је слично оделу два Страти-мировића од Христофора Жефаровића које је копирао Арса Теодоровић. Уз ово одело — доламу, чакшире и чизме — ношени су калпак, ћурак или ћурдија постављени крзном. Боја одела била је црвена или плава, од којих је ова друга сматрана за народну боју. Кад су 1740. у Русији основани хусарски пукови, они су добили боје по народностима: мађарски црвену, грузијски жуту, српски плаву. Срби официри у аустријској војсци имали су хусарску униформу с калпаком, чаковом или тророгим шаширом. И код њих су гајтани били мањег формата и декоративности, тај украс је имао и улогу петљи на два дугмета, као што данас носе свештеници на мантијама.³¹

Грађанску ношњу приказао је Душан Поповић доста подробно на основу архивске грађе из Будима. Та ношња је у првим деценијама XVIII века била прелазног типа у коме се балканско-источњачко обележје прилагођавало узанијем и тешњем мађарском оделу. Један енглески путописац је 1737. описао богате Рашане Србе у Бечу у антеријама, шалварама и са чалмом сасвим налик на Турке.³² У то исто време је Никола Франсоа де Спар, сликар лотриншког војводе, сликао београдске становнике у оријенталној ношњи, вероватно зато да би истакао контраст између Европе с барокном архитектуром и источњака који се сналазе у новој културној клими.³³ Треба нагласити да су тканине за одећу остале исте као у XVI веку: чоха, кариџија, аба. Кад су напуштали источњачку ношњу, грађани су усвајали исте делове одеће као и племство: доламу, чакшире, ћурак или ћурдију. Строго узевши, то су исти делови који су ношени и у XVI веку, иначе преузети од Турака, на пример долама, али под притиском политичких догађаја као што је била сеоба, Срби су се прилагођавали мађарској практичној ношњи. Овај процес је запазио Е. Браун за време свог боравка у Мађарској и истакао га као упадљиву чињеницу. Штавише, одело је задржало исте називе, а назив „долама“ остао је до данашњег дана за хусарско одело. Долама је била украшена дугмадима или копчама, чакшире су израђиване од абе или чохе и везивале се учкурором, од обуће су ношене чизме, ципеле и опанци, а у кући папуче. Грађани су носили штапове или напаче, неки и сат на ланцу. Хације су по правилу носиле бројанице. Већина људи је пуштала браду. Поповић је подробно описао и женску ношњу тога времена код Срба у Будиму. Истина, женска грађанска ношња је била мање приказана у миковним изворима од ношње жена војника и пандура, сељанки, заједно са децом. Грађанке су носиле „оплећак“, сукњу, а поврх тога

³¹ Исто, 78.

³² Исто, 77.

³³ П. Васић, *Доба барока*, Уметничка академија у Београду, Београд 1971, 204.

ћурдију, понекад оперважену лисичином. Сукње су израђиване од раше разних врста у погледу нити, а каткад и од коже; чипке и украси су рађени од срме. Још 1714. забележена је фереца која је ношена већ у XVI веку, и то лондонске провенијенције. Обућа је била иста као и код мушкараца. Жене су на глави носиле разне врсте марама или шамија, а убадаче су прављене од fine танке тканине; циљ им је више био да заклоне лице него главу.³⁴ Грађанска ношња је донекле приказана на фрескама Христофора Жефаровића у манастиру Бођанима; то су сцене параболо којима се позабавио Л. Мирковић, сматрајући да ту нису приказани Срби. Међутим, у параболои о трну у оку, личности носе мађарску ношњу с тророгим шеширом, али је одело плаве боје која је сматрана за српску боју. Један од посредних доказа био би и грб града Сомбора из 1749; приказане су две фигуре, једна у црвеном оделу, што значи Мађар, а друга у плавом, тј. Србин или Буњевац.³⁵

У одећи сељака и војника још увек су се огледали турски облици, особито у широким чакширама налик на димије, које су допирале некад до испод колена, а некад до колена; носили су их Срби чак и после униформисања граничара 1744. године. Аустрија се и тада и касније држала правила да ношња страних група има народно обележје, ваљда с циљем да створи утисак како они служе неком свом интересу. Уз ове чакшире је ношена кратка долама, ћурак с кратким рукавима опточен крзном преко кошуље широких рукава, званих „грчки“, гуњ или кабаница с капуљачом. На глави су имали фесове или калпаке с дугом кесом која је падала позади и подсећала на јаничарске капе. На ногама су обично носили опанке, а каткад и ципеле. Уопште, фигуре ових војника су много подсећале на Турке; штавише, и оружје им је било турско, на пример сабља са птичјом главом или арханчна пушка. Заставе су носили на кратком копљу као некад ландскнехти. Сељаци су имали бело одело и хајдучку капу, каснији хусарски чаков који први пут помиње Евлија Челеби код раје. За то време су сељаци у Србији носили бео гуњ до колена и чакшире, затим црвене, црне и беле капе абењаче, а понеки старац је имао и шубару; коса је била везана у перчин. Капа је била полулоптаста, вероватно слична оној која се помиње у писаним изворима из XVI века. Ова капа је остала у Србији, а „хајдучки калпак“ је пренет у Угарску где је доживео разне промене, да би се коначно усталио као хусарска капа и задржао се до уласка у XIX век. Земунски сељаци су је носили до XIX века као свечану капу звану „рџгач“ уз плаво одело,

³⁴ Д. Поповић, *Срби у Будиму*, 277; И. Кадак, *Српска грађанска ношња XVIII века у Војводини*, Зборник за друштвене науке, бр. 24, Нови Сад 1959.

³⁵ П. Васић, *Уметничка топографија Сомбора*, Матица српска, Нови Сад (у штампи).

грудњаке без рукава, чакшире и опанке. Тако су приказани на барјаку „руфета орачкога“ 1776. године (музеј у Земуну).³⁶ Душан Поповић је приказао и свештеничку ношњу у XVIII веку. Она је потпала под западни утицај, па је променила облик код високог свештенства које је желело да се у томе такмичи с католичким клиром. У Угарској је измењен облик камилавке; епископи су носили црвене, плаве и сиве мантије, возили се у каруцама које је вукло шест белаца, у пратњи „фелд-јегера“ и наоружаних катана. Ова жеља за такмичењем је разумљива у средини у којој је одређени стандард био безмало услов за опстанак.³⁷

Везе Срба са Русијом сметале су Аустрији, па је предузела кораке да измени то стање. Регуламентима из 1770. и 1778, српске школе су изузете из надлежности цркве, а у Бечу је основана штампарија Јосифа Курцбека која је требало да убудуће штампа српске књиге. Срби су у таквим околностима морали да се усмере према Аустрији и друкчијем начину живота, особито за владе Јосифа II, просвећеног владара који је по Доситејевим речима „у своје време премноге одушевљавао и умове восперјавао“.³⁸ Међутим, током времена наступили су одређени преображаји у грани која је била важна за историју друштвених прилика. То је појава портрета који је у почетку био само привилегија високих црквених прелата, а потом је постао тражен у круговима племства, богатих трговаца и официра, тако да је при крају XVIII века представљао важан извор за упознавање одевања тих слојева. Богати грађани нису желели да заостану за европским начином живота, па су постепено прихватили и европску моду. Известан број портрета Арсенија Теодоровића и Павела Бурковића приказују промене у тадашњој моди код Срба; истичу се модом рококоа, класицизма, па чак и директоријума.³⁹ Укус Срба се прилагођавао овим новинама, а потом везивао за Будим, особито од тренутка кад је Курцбекова штампарија била купљена за потребе Пештанског универзитета. Отад је Будим постао културно средиште Срба; у њему су штампане српске књиге чак и за време српског устанка (књиге Гаврила Ковачевића, Георгија Михаљевића, Викентија Ракића).⁴⁰ Тим путем су се Срби непосредно укључили у европски културни живот, а поготову су прихватили моду.

³⁶ П. Васић, *Одело и оружје*, Уметничка академија у Београду, Београд 1974, 165.

³⁷ Д. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1936, 144.

³⁸ М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932; *Домаћа писма Доситеја Обрадовића*, СКЗ, Београд—Загреб 1899, 176.

³⁹ М. Коларић и М. Стефановић, *Павле Бурковић као портретиста*, Београд МСМЛIII.

⁴⁰ П. Васић, *Београд за време Карађорђа*, Зборник Историјског музеја Србије, Београд 1983.

Ношња XIX века

Што се тиче Србије, она је у то време била сељачка земља чији је грађански слој био везан за градове. Према Вуку, то су били трговци и занатлије који су боравећи међу Турцима живели по турском обичају, па их Срби нису рачунали у праве Србе. Међутим, независно од тога како су живели и како су се одевали, они су се понашали као Срби. У архиви манастира Раванице у Врднику сачуван је извештај број рачуњских књига у којима су забележени житељи Београда, Шапца и Смедерева који су дали прилоге за подизање нове манастирске зграде и то још 1787. године.⁴¹ Што се тиче њиховог начина живота убрзо по избијању устанка има података о Миленку Стојковићу, команданту Кладова, који је био варошки одевен: на глави је имао капу дињару, носио је кратак гуњ без рукава, шалваре, папуче, и имао дуг чибук; друштво које се код њега налазило пушило је на дуге чибукe.⁴²

Власти су за време устанка доносиле извесне одлуке о ношњи, опште и посебне природе. Тако је 1809. било забрањено женама да носе накит на дотадашњи начин, а људима да брију главе као Турци кад је остављан само један прамен косе, него су морали да пуштају косу. Затим је 1810. донето наређење којим се забрањује пришивање ширита на одела под претњом строгих казни. Ширит је вероватно означавао неко звање или официрошки и чиновнички чин. Посебна наређења су донета о униформисању регуларне војске пешадијског батаљона и батерије у којој су по Баталакиним речима били „ове сами београдски синови“. Регуларици пешаци носили су црно сељачко одело са европским чаковом, а официри, значари и тобције су имали руску униформу. Београдски „биргермајстер“ Радич Петровић је имао овечану униформу: шешир, плави капут (или фрак?) са златним еполетама и мач о официрском кајасу, што му је све покрала његова покрштеница Даница и побегла у Земун. Карађорђе је 1812. тражио од Совјета да пролише униформу за тобције и добошаре. У *Деловодном протоколу* помиње се Карађорђево одело: „да начине јошт једне чакшире и капу Господару, и тако да се састави цјели кат аљина“. По свој прилици, то није била капа коју помињу наши писци — фес или шубара — него руска капа, „шапка“, каква је продавана на лицитацији у Земуну 1813. после пропасти Србије. Много раније су турска покрштена деца која су остала без родитеља била одевена у руско „руо“. Другим речима, питање ношње је било предмет интересовања устаничких власти које су настојале да у границама могућности

⁴¹ П. Васић, *Мали прилози историји првог српског устанка*, Зборник Музеја првог српског устанка, III—IV, Београд 1964—65, 108.

⁴² П. Васић, *Београд за време Карађорђа*.

уклони све оно што је подсећало на турску владавину и прихвате западњачку културу и обичаје.

Ношњу грађана трговаца приказао је Балтазар Хаке; он је описао дуго одело, антерију, и капе дињаре, а трговци у аустријским градовима имали су пешуре.⁴³ Јоаким Вујић је дао слику београдског трговца с дињаром, у антерији и јеменијама, ношњи која свакако потиче из XVIII века. Међутим, она се променила после 1830; ношени су само фес, гуњ, јелек и широке чакшире до колена. Долама је била свечана ношња преко које су долазили појас и јелек без рукава. Око врата је увијана црна марама, први реквизит европске ношње. Пре тога су устаници донели извесна нараћења која су се тицала одевања: као прво је било забрањено бријање главе као у доба Турака, а перчин је подсечен већ 1810, за шта је Карађорђе као први дао пример. Горња одећа се састојала од кабанице или ћурдије од плаве, зелене или црвене чохе, опточене крзном, особито код старешина. Било је непристојно изићи само у гуњу пред какву уважену личност. Пирх каже да је човек код Турака био утолико цењенији уколико је на себи имао више одеће. Црвени огртач, бињиш, добијан је у знак одликовања. Тако је Хуршид-паша 1813. поклонио црвене бињише заробљеним старцима, свештеницима, кметовима и кнезовима који су били пуштени да народу објаве амнестију.⁴⁴

Највише ликовних података о овом времену дао је Јоаким Вујић у свом *Путешествију по Србији* (1828) у коме је приказана ношња кнеза Милоша, чланова његове породице, дворана, телохранитеља, војника, грађана, сељака, калуђера и на крају кнезова у бињишима, што је Вујић могао видети на путовањима по Србији. Нова фаза представља прекретницу која је настала после 1830, а приказује је слика Јована Исаиловића *Кнез Милан на одру* (1839) на којој је насликан дворски круг, мешавина униформи и оријенталне ношње код жена из породице Обреновић. Промене ношње у процесу европеизовања ишле су по етапама: трећа етапа је била 1848, а њу је описао Димитрије Маринковић у својим *Мемоарима*. Многи људи из Србије, „наш свет и отмен и прост“, одлазили су у Војводину за време буне, а после мађарских офанзива, велики број Војвођана је побегао у Србију па су ти догађаји допринели да се упозна српски свет са обе стране река. Маринковић каже да је стара ношња, „тако зовемо турске аљине“, почела нагло да се губи.⁴⁵ Мушкарци су носили фес, атилу и европске панталоне, а чиновници униформе по угледу на чиновнике у Русији, али њих су имале и друге европске земље које је Србија пратила, па је *Шумадинка* Љубе Ненадовића донела вест о чиновничким униформама у Мађарској. Тај процес

⁴³ П. Васић, *Српска ношња за време првог устанка*, Историјски гласник, 1—2, Београд 1954, 161.

⁴⁴ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, 99.

⁴⁵ Исто.

је текао још брже током педесетих година после Париског мировног уговора којим је Србија стављена под заштиту европских великих сила. До тог времена је руски цар носио званичну титулу „цар свих Руса и протектор Србије“.

Приближавање Србије Француској одразило се у више видова, па је један од њих била и француска мода. Један хроничар приказује двор кнеза Александра: кнез је носио атилу и официрску шапку, кнегиња Персида је имала орпску ношњу, а кнежеве кћери су виђане у вароши одевене по последњој париској моди. Као „стара српска ношња“, атила је одражавала романтичарско расположење духова. Нешто касније је и народна војска добила сличну униформу с гајтанима. Женска ношња је спајала моду с традицијом и тако створила изванредно прожимање. У горњем делу је остало либаде или ћурак, кратки до појаса, а у доњем широка сукња с кринолином, док је око паса био нехајно везан свилени појас бајадер. Ова ношња (либаде) која подсећа на оријентални облик јавила се у Грчкој у XVIII веку, кад је приказана у делима путописаца, али је можда и ранијих датума. У XIX веку је већ била освојила велики део Грчке судећи по материјалу изложеном у музеју Бенаки,⁴⁶ а јавила се и у Бугарској. У Преображенском манастиру је живописан *Страшни суд*; демони терају грешнике у пакао: мушкарци су приказани у сељачкој одећи, а жене у варошкој.⁴⁷ То је исти костим који је ношен у Србији, а вероватно му је грчка ношња послужила као узор. У Србији је та ношња владала безмало цело столеће. После првог светског рата било је још жена које су је носиле, додуше искључиво црне боје, претежно у унутрашњости. Либаде је у XIX веку било тамноплаве боје, а код девојака светлих боја: роза, светлоплаве или беле.

Промена је брзо захватила и мушку ношњу; одбачене су широке чакшире и прихваћене панталоне, уместо гуњца преузета је атила, или реденгот, али је на глави ношен фес. Карикатуре Димитрија Аврамовића објављене у листу *Шаливац* прилично добро илуструју ту промену у Србији где се стара ношња меша са европском, али се и уз једну и другу носе шапка или фес. То је Книћанин живо представио кнезу Александру и указао на „наше несрећно положеније“, кад Турци траже да се носи фес, а Руси да се носи шапка, „па сваки оће да бије. . . а где је било да се на једну главу стављају две капе“. Европска ношња је у сваком случају преовладала у интелектуалним круговима већ педесетих година, али је Вук Караџић остао при фесу, а Книћанин и Тома Вучић-Перишић су до краја живота носили народно одело. Касније је та новина продирала и у широкое слојеве градског ста-

⁴⁶ Musée Benaki Athènes, GUIDE, Athènes 1936, 219, 222—224.

⁴⁷ *Преображенски манастир, Бугарски манастири*, Издаваштво Наука и искуство, Софија 1972, Стенопис „Страшни суд“, Детаљи, Стенопис „Захари Зограф“.

новништва. Међутим, служење у војсци утицало је да се на селу одбаци фес и прихвати „капа граничарска“, шајкача, али такође и шешир; сељаци опредељени за радикале носили су шубаре извучене у шиљак. У последњим деценијама XIX века, женска мода у градовима, и то код чиновничких и официрских жена, све се више ослобађала народне ношње, у чему се одражавала извесна подвојеност друштвених слојева. Ове промене се могу пратити у сачуваним породичним албумима. Међутим, такође се запажа да се мода све мање управљала по моделима из Беча и Пеште и све више кретала упоредо с политичким опредељењем тадашње Србије која је после Париског мировног уговора 1856. тражила по могућству ослонац на Француску.

Историја ношње код Срба представља прилично сложен еволуциони процес. Он је био различит у појединим друштвеним слојевима, код сељака, грађана, племства, војника и клира, а зависио је и од тога да ли су односи са суседним земљама били добри или лоши. Ако су се Срби ослањали на суседа, онда су то били Мађари; ако су били под суседовом влашћу, то су били Турци; ако су остали у извесним духовно-културним везама, тада су били Грци, грчко-византијска култура. Туђим утицајима били су најпре подложни племство и грађански слој, потом војници из тактичких разлога, а најмање сељаци и клир, премда ни они нису били изузети од тих зрачења. Такав друштвено-економски састав утиснуо је историји наше ношње обележје хетерогености, подложне одређеним законитостима народног живота уопште.

Pavle Vasić

TOWN COSTUME OF SERBS IN THE 16th TO
19th CENTURIES PERIOD

S u m m a r y

The sources for studying Serbian town costume are diverse, but they supply only a partial view, related to individual areas or periods, so that more general conclusions covering larger areas and more extended periods could be obtained only by deduction. These sources are of the fine arts and written natures. The former are found on paintings and miniatures, while the latter ones in travel accounts written by travellers through Serbia and other lands populated by the Serbs during the Turkish rule. Particular kind of sources relates to the works on costume from earlier centuries describing Turks, but also making precious data for the costumes of our people. Significant sources are those in Dubrovnik Archives

concerning the citizens of Dubrovnik in Serbia, as well as indirect information on Serbs.

The most significant fine arts sources include the frescoes, namely portraits of founders (*ktitor*) of churches and monasteries. After the destruction of Serbian state various personalities, high clergy, noblemen and founders of churches and monasteries, take the role formerly held by the rulers. And while these belong to the higher layer of society, travellers speak mostly of peasants and their costume, which was similar in a wider territory of the Balkans, namely in Serbia, Macedonia and Bulgaria.

Some objects belonging to the rulers of noblemen are preserved, such as the cap and saddle of despot Jovan. The travellers provide in some cases the data on costumes of noblemen turning peasants. The characteristic of aristocratic suit is its increased length, decorated with cords or braids, according to the Turkish pattern. However, since after the destruction of the Serbian state a major part of the people, and particularly noblemen, emigrated to Hungary in order to continue the struggle against the Turks, the Hungarian costume did influence the Serbian one which applied not only to the noblemen but also to soldiers, hussars and haiduks infantrymen.

The middle-class costume of Serbs is similar to the one of noblemen as far as its length is concerned, but there are no cords on the breast. Woman town costume is not frequently depicted on frescoes. In any case the always present piece of clothing of married women has been the special type of kerchief (*ubradača*), while jewelry was worn in the way similar to that practised by noblewomen in the Middle Ages. Noblewomen in Macedonia wear the short-sleeved jacket (*zubun*) and a crown as they formerly did. High-heeled wooden slippers (*nanule*) here too, as in Venice, reflect the class differences.

Church costume of the high clergy and monks is represented rather frequently on frescoes, since their members appear as founders of churches. That costume consists of a wide mantle buttoned up to the neck, caps are open across the forehead, while long coat-tails fall sidewise. The clothing of nuns is similar but covered with a kerchief around the face, and with a cap shaped as a small turban.

The appearance of Serbian soldiers who fought together with Hungarians and after that side by side with Austria, is described by individual travellers. Cavalrymen had helmets, wire-woven shirts, while their side arms consisted of so-called *paloš* and spears. Some of them wore eagle's wings or bear or wolf furs, as Turks did. Infantrymen, namely haiduks, had a dolman (*dolama*), trousers (*čakšire*), a kind of overcoat (*struka*) and a cloak (*kabamica*); their side arm was a sword. Sailors in Austrian river naval battalions

(*šajkaši*) were armed also with long spears and arrows, while their clothing was blue.

Inventories of Dubrovnik merchants living in Belgrade are rather important for the history of costume in Serbia, since they contain detailed lists of clothing, with a breakdown according to the types and purchase prices. Also interesting is the origin of merchandise, which sometimes comes from London. With the coming of Turks their terminology of clothing has been accepted too (*dolama*, i.e. *dolmai*) instead of the former kind (*kuntuš*, *svita*).

In the seventeenth century town costume was already strongly influenced by Turkish design and Serbs move to Hungary in the 1690 Migration with that costume. In the new homeland their clothing gradually approaches Hungarian costume, namely the one otherwise spread over wide areas in Hungary, Poland, Ukraine, and up to Russia. English traveller E. Brown says that, due to its appropriate form for horse riding and for fighting, that costume has been adopted also by the Turks in the state border area. A Viennese engraver E. Wiedemann submits many varieties of that costume worn both by Croats and Serbs. It was accepted also by the middle-class layer of Serbian merchants and craftsmen who deserted gradually their Oriental fashion. Austrians tried to introduce uniforms for the »Serbian militia«, but when this was achieved in the eighteenth century, it kept the characteristics of folk costume.

The process of modernisation of clothings of Serbs has been continued in course of the eighteenth century, when already developed and rich bourgeoisie kept pace with Europe by adopting the baroque fashion, as well as that of rococo. In classicism that bourgeoisie achieved equal footing with Vienna and Buda. This applies to the commanding staff and the army in general, which after the attempt at imposing uniforms with national characteristics, obtained in 1767 the Austrian uniform of tawny colour, which was characteristic for the border guard regiments, composed of Serbs too. High Orthodox clergy endeavoured to compete in clothing with the Catholic one. The colour remains black for the monks, while blue for priests. Upper layers of bourgeoisie requested to be portrayed (this came into fashion after the French Revolution). Portrait is an important source of information related to costume of that social layer, and the one which is characteristic much more in that than in the previous centuries.

Serbia of that time was a country of peasants whose thin middle-class layer was limited to towns where it lived among the Turks, behaving and dressing according to Turkish customs. After the Serbian Revolution many foreign citizens came to Serbia, introducing the elements of Western fashion. These elements include the uniforms of officers in the army who, together with Serbian clothing, wear high European military collars and neckerchiefs, as well as make their hairstyle to match new fashions. Serbs introduce uni-

forms into their regular army, among Turkish christianized children and, probably, clerical employees, since an order strictly forbids to citizens to put on braids on their clothing, since braids were probably the symbol of a position and/or function. Belgrade *Bürgermeister* Radič Petrović had a blue *spencer* with golden epaulettes and a hat. The wardrobe of some high officials contained parts of European men's and ladies' costumes.

After the fall of Serbia this transformation comes to stagnation and the Turkish costume remains, namely the former Serbian, because of Turks. When the autonomy of Serbia was recognized by the 1830 *Hatisherif*, duke Miloš put on European uniform together with clerical employees, military officers and soldiers, and that uniform became the issue of permanent care in later legislation. An important aspect of emancipation is the portraying, which also contributes to the spreading of Western fashion, although it is reduced to the narrow upper layer of society. However, the turning-point in the development of Serbia takes place after the 1848 Hungarian Revolution, when thousands of volunteers migrated to Vojvodina, where they found a different life and different customs. An author says in his memoirs that since then everything began to change in Serbia. People left their „Turkish” cloathing and put on „*dušanke*”, in fact *atila*, while firmly believing that this was the old Serbian clothing, which really was in use in the preceding century in Vojvodina.

The process of development of European fashion becomes since that time more and more intensive in the towns, but also in the villages, where rich and prominent peasants begin to wear hats, instead of *fez* (*fes*), or Serbian soldiers' and peasants' cap (*šajkača*), which gradually become the component part of peasant's clothing. European fashion enters into lady's town costume, which is rather similar to the Greek and Bulgarian ones after the 1856 Paris Peace Treaty, but Serbian costume, particularly in the province as far as older women are concerned, remains almost until the Second World War.

Сл. 1. Валенштајнов заставник, бакрорез из серије Бенара Базиле коју је резао Кристијан Вилхелм (1742)

Fig. 1. Wallenstein's standard-bearer, engraving from the Genaro Basile series made by Christian Wilhelm (1742)

GEMEENE SERVIAAN.

Сл. 2. Српски војник, бакрорез непознатог холандског уметника (1744)

Fig. 2. Serbian soldier, engraving by an unknown Dutch artist (1744)

Сл. 3. Српски официр, бакрорез непознатог холандског уметника (1744)

Fig. 3. Serbian officer, engraving by an unknown Dutch artist (1744)

Сл. 4. Деспот Илирика Георгије Бранковић, акварел непознатог аутора (после 1711)

Fig. 4. Georgije Branković, despot of the Illyria, watercolour by an unknown author (after 1711)

Ein alter Mann samt seinem Sohn.
Schau, Vater! wie so süß ein Pfeifgen Toback schmeckt.
Wan sich mein müder Leib bei meiner Trommel streckt.
Mein Sohn! ich glaub es dir doch laß auch ein wenig
Ich könnte es dir Krafft für meinen Magen brauchen

Сл. 5. Стари Србин са сином, бакрорез из серије Генара Базиле (1742)

Fig. 5. Old Serb with his son, engraving from the Genaro Basile series (1742)

Сл. 6. Добровољац из Србије (у Штајерском фрајкору) 1793,
бакорез Михаила Кауперца из Граца

Sig. 6. A volunteer from Serbia (in the Steiermark Freicorps),
1793, engraving by Michael Kaupertz from Gratz

Сл. 7. Војнук, дрворез из Путовања Николе де Николеа (1569)

Fig. 7. Vojnuk, wood carving from the Nicolas François de Spar

Сл. 8. Београђани 1739, сепија Николе Франсоа де Спара

Fig. 8. Citizens of Belgrade in 1739, sepia by Nicolas François de Spar

Сл. 9. Портрет Јаничија Бурџа, Караборђевог секретара, сликао
Урош Кнежевић 1855 г.

Fig. 9. A portrait of Janičije Đurić, Karadjordje's secretary, painted
by Uroš Knežević in 1855

Верена ХАН

ТУРСКИ ПОЧАСНИ КАФТАН У СЛУЖБИ ХРИШЋАНСКЕ ЛИТУРГИЈЕ НА БАЛКАНУ (XVI—XVII ВЕК)

После турских освајања балканских земаља, живот и обичаји исламизираниог становништва у градовима, али и оног које је остало при вери овојих отаца, брзо су се мењали. Уз све друго хетерогено и комплексно, што је утицало на те релативно брзе промене, били су то и непосредни сусрети са инвентаром нових предмета материјалне културе и уметности чији се утицај ширио с плимом ратних освајања и померањем граница Царства преко географских и политичких међа Балкана према средњој Европи. Неслуђено богатство орнаментике које се испољавало на предметима турских уметничких заната и примењене уметности, висок степен квалитета њихове обраде, племенити материјали од којих су израђивани, плодносно су утицали на домаћу „уметност малих форми“. У појединим освојеним балканским областима долазило је до необичних стилских синкретизама, обележених специфичностима, за које се другде не могу наћи аналогије. Ова појава у науци балканских земаља била је задуго више или мање свеомно занемаривана, или је као незаобилазно објективна чињеница уздржано прихватана, и то су је пре прихватили историчари уметности са стране него домаћи који су, познавајући прилике у завичајној средини, могли да ту појаву непосредније и потпуније осветле и дубље објасне. Анимозност према изазивачима и узрочницима крвавих ратова и драматичних токова историје зарађених страна, али и према носиоцима те врсте културних добара што су се таложила кроз неколико векова турске управе у појединим земљама, створило је табу-тему која је нерадо или никако дотицана. Међутим, научна мисао је ипак — некад брже, некад спорије — крчила пут ка истини.

У протеклој 1983. години организоване су две занимљиве изложбе, изузетно значајне за питање о коме је реч. Једна је

одржана у Цариграду,¹ друга у Бечу.² Балканско пространство нашло се у поларизацији културно-уметничких вредности из прошлости са тих двеју веома интересантних манифестација. На жалост, нисмо имали могућности да се упознамо на лицу места са тим изложбама. Њихови каталози су, међутим, добро методски конципирани и богато илустровани, па као пратећа исцрпна документација омогућују да се и *par distance* упозна материјални садржај тих експозиција, а такође и идеје које су њиховим ауторима служиле као полазне основе.

У III, последњем тому каталога цариградске изложбе који приказује цивилизације на анадолском тлу, односно периоде селџучке и османске уметности, систематски изложен материјал, делом већ познат, а делом још необјављен, открива развојне токова тих уметности кроз седам столећа, тј. од XII до XIX века. У овом тренутку за нас је занимљив период османске уметности у XVI—XVII веку који представља и најбогатије стваралачко-синкретистичко стилско раздобље турског уметничког занатства и примењене уметности уопште. У светлу тих сазнања, и уметност балканских народа тог времена добија елементе за друкчије сагледавање неких питања или за откривање нових.

У каталогу бечке изложбе, организоване у поводу 300-годишњице друге турске неуспеле опсаде аустријске престонице, између осталог је истицана идеја да оно што је од материјалних добара заостало од Турака, од којих и занатско-уметнички предмети, више или мање скупоцени, не представља се — или не би требало да буде тако представљено — како се то раније обичавало, само војним термином „турски плен“ (*Türkenbeute*), што је ишло у прилог признавању војне вештине једној од зараћених страна, али не и потврђивање других квалитета тих материјалних добара. Та добра се, међутим, сада идентификују појмом „турско благо“ (*Türkenschatz*).³

Овим прилогом желели смо да у духу изложених идеја укажемо на један од занатско-уметничких предмета турског порекла и на могуће начине његовог деловања у срединама где се појављивао у више варијетета, где је био цењен као ствар велике новчане вредности, а где је претрпео и адаптације према специфичним потребама те средине.

На основу података забележених у скубини докумената који се чувају у Хисторијском архиву у Дубровнику сазнало се да су у периоду од средине XVI и готово кроз цео XVII век,

¹ *The Anatolian Civilisations, III, Seljuk /Ottoman, Catalogue*, Topkapı Palace Museum, Istanbul 1983.

² *Die Türken vor Wien — Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Katalog der Sonderausstellung*, Wien 1983².

³ Z. Abrahamovicz, *Europas erbeutete Türkenschatze, Die Türken vor Wien — Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*, 172, 173.

у тај град пристизали примерци почасних турских кафтана као нарочито свечано, церемонијално одело из групе занатско-уметнички израђених одевних предмета турског порекла. Почасни кафтан је као носилац хијерархијско-друштвене симболике која је владала на ондашњем цариградском двору представљао и материјални доказ указане почасности онима који су га примили на дар. У новој средини, у Дубровнику, међутим, поставши средство за обављање католичког црквеног ритуала престала је његова лаичка намена, а тиме се изгубио и његов ранији значај који је имао у земљи матици.

Контакти између дародаваца кафтана и дариваних одвијали су се на основи дипломатских односа између Дубровника и Порте и уз њих везаних протоколарних норми понашања које су примењиване у Цариграду, на Порти, односно на султановом двору. Доносећи годишњи дубровачки трибут и уз њега уобичајене дарове, више или мање скупоцене, а дељене према значају положаја који је појединац имао и степену угледа који је на царском двору уживао, посланици дубровачке владе су, већ према уставном обичају, били даривани са више или мање скупоценим кафтаном, *hil'at-om*, церемонијалним почасним оделом, „аљином за диван“. Овај обичај да се дарује почасно одело појединцима за нарочите заслуге, чија су израда и квалитет тканине зависили од једног од три степена на лествици друштвеног значаја по којој су даривани били сврстани,⁴ вуче своје корене из византијског дворског церемонијала и из још старијих, азијских цивилизација. И сâм кафтан припада инвентару старе ношње средњоазијских народа; у XIII—XIV веку познат је и у Малој Азији.

Почасни церемонијални турски кафтани били су кројени од луксузних тканина израђених сложеним технолошким поступцима, а произведених у анадолским радионицама, понајвише у Бурси (Бурси), бившој престоници Турског Царства. Самој изради тих кафтана за свечане тренутке, често подстављених скупим крзном, указивана је велика пажња. Њихово шивење преузела је у Цариграду посебна корпорација од преко стотину специјализованих кројача који су били обавезни да раде само за султана.⁵ Тај завидан број кројачких радника открива да су, поред потреба двора за том врсти одеће, даривања кафтана на Порти била честа и бројна. Почасне кафтане добијали су пре свих домаћи људи, угледни и заслужни појединци, везири, паше и друге истакнуте личности из турског управног апарата или вој-

⁴ D. Cantemir, *Historian of South East European and Oriental Civilizations*. Extracts from *«The History of the Ottoman Empire»*, edit. by A. Dutu and P. Cernovodeanu, Bucharest 1973, 159.

⁵ R. Mantran, *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Paris 1965, 151, 152.

ске, затим странци, дипломатски представници европских дворова и влада, хришћански принчеви и други угледници из високог друштва. Путујући према Цариграду или на повратку из престонице ти странци су често били успут даривани истом врстом почасне одеће коју су им даривали представници турске власти у градовима — везири, паше, беглербегови, санџак-бегови, диздари — у европском делу турске царевине. Примера ради поменимо царско посланство у Будиму које је 1628. водио амбасадор Ханс Лудвиг фон Кишштајн, и који је том приликом добио од будимског везира два почасна кафтана, а чланови његове пратње четрдесет скромније опремљених примерака и уз то још нешто тканина.⁶ Враћајући се из Београда у Дубровник, извесни дубровачки посланици су у неколико наврата примили у Београду кафтане које им је султан поклатио.⁷ Приликом опсаде Београда 1521. године, „пребези“, дезертери и ренегати из опседнутог града добијали су од султана „почасне хаљине“, кафтане, за обавештења и податке стратешког значаја.⁸

У поступку протоколарног даривања кафтана било је и неких суптилних варијација. Примера ради наведимо случај француског посланика Louisa Dehayesa, барона де Согренина коме је паша у освојеном Београду 1521. године „према обичају“ даровао један брокатни кафтан и, желећи да му укаже нарочиту част и знаке пријатељства, лично га је њиме огрнуо.⁹ Приликом посете хрватском бану Николи Зрињском у новембру 1666. у граду Чаковцу, Евлија Челеби је предао „херцогу“ дарове Мелек Ахмед-паше, између осталог „... једну свилену, урешену и дивну хаљину за диван...“ у знак захвалности за ослобођење бихаћког капетана Мустај-бега Хасумовића из „херцегове“ тамнице и још као хвалу за богато чашћавање.¹⁰

Султан је даривао кафтанима разне друге, не нарочито значајне, али ипак на неки начин истакнуте појединце, примера ради путописце који су хвалили добре стране турског живота, па глумце који су успешно обављали свој посао друштвених аниматора,¹¹ или дворске уметнике и веште занатлије који су га приликом разних дворских свечаности и верских празника даривали

⁶ K. Teply, *Die Kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV, 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*, Vrlg. Schendl, Wien (s. a.), 63.

⁷ Хисторијски архив Дубровник (даље: HAD), *Dona Turcarum* 2, fol. 12^v; fol. 19^v; fol. 22; fol. 24.

⁸ F. Tauer, *Histoire de la campagne du sultan Suleyman Ier contre Belgrade en 1521*, Prague 1924, pp. 58, 59, 62, 63, notes 189, 196, 198, 200, 202.

⁹ P. Самаршић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век*, Београд 1961, 167.

¹⁰ Evlija Celebi, *Putojis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1979², 249.

¹¹ M. And, *Karagöz, Turkish Shadow Theatre*, Istanbul 1979², 25.

предметима што су их са много пажње и труда израдили за одређену прилику.¹²

Са своје стране, почасним кафтанима дариване личности су на разне начине користиле добијено свечано одело. Тако је на пример француски путописац Jean Thévenot (1633—1667), оријенталист и боем, добар познавалац прилика и живота у Турској, поручио свој гравирани портрет на којем је приказан у турској одећи са обавезним, на изглед не нарочито скупоценим кафтаном и турбаном на глави, како би том сликом, на којој кажипрстом показује Турску на мапи на столу, илустровао своју релацију о путу на Левант, издату 1664. године, и да би истовремено тим личним портретом манифестовао наклоност коју је гајио према Турском Царству.¹³

Други разлози, намере и потребе и уопште организација живота су усмерили Дубровчане да за употребу кафтана, поклоњених њиховим посланицима, нађу одговарајуће решење. У документима сакупљеним у неколико серија књига дубровачке владине администрације, са много брижљивости бележени су подаци о турским кафтанима које су посланици Републике доносили из Цариграда, или из других градова, где су од турских намесника добијали исту врсту почасних дарова. Вреди забележити случај који се издваја из ове, готово век и по одржаване праксе. Кад је турска флота под врховним заповедништвом Пиали-паше упловила у Јадранско море у пролеће 1566, адмирал је 22. јула те године са неколико галија допловио у Дубровник где је од владе примио годишњи трибут.¹⁴ Са адмираловом посетом може се довести у везу и податак забележен у архивској серији *Dona Turcarum* да је такође у јулу исте 1566. године (дан није означен), Пиали паша лично послао дубровачкој влади на дар једну златоткану „vestu”, то јест почасни кафтан који је био процењен на 50 дуката, што је у оно време била знатна свота новца.¹⁵

Најранији нама познати церемонијални кафтани забележени у дубровачким документима наводе се као „veste”.¹⁶ Овај појам посматран у ширем контексту, међутим, открива о којој је врсти предмета реч. Затим се одређеније помињу „veste turcicae”¹⁷ или, на крају, јасно и одређено као „veste turcicae dictae caftani”.¹⁸ Ове одреднице се јављају у неколико скрипција. Од шездесетих година XVI до осамдесетих година XVII века, у одлукама Већа умољених и одредбама Малог већа, а такође у серији *Dona Turcarum*, наишли смо на више од 150 навода о дариваним почасним турским кафтанима. Вероватно да овај број не пред-

¹² *The Anatolian Civilisations*, III, p. 98.

¹³ Р. Самарџић, *нав. дело*, репродукција с портретом Thévenota налази се између страна 32 и 33.

¹⁴ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Tome II, Paris 1976e, 35.

¹⁵ HAD, *Dona Turcarum* 1, fol. 1'.

ставља њихов реалан, коначан збир. Уверени смо да је морао бити знатно већи, а о разлозима због којих извесни подаци о кафтанима нису службено бележени, може се само нагађати.

Представници дубровачке владе који су на Порти или другде примили почасне кафтане на дар од султана или од турских намесника у балканским градовима били су обавезни да их по повратку у Дубровник предају владином коморнику-економу (*camerlengo, camerlingo*) који је био у служби Малог већа. По предаји кафтана вршена је њихова новчана процена. На основу исказане вредности тих предмета, по претпоставци веродостојне, могло се донекле оценити и расположење Порте у датом тренутку према Дубровнику, или мерити султанова наклоност према појединим посланицима Републике. Дубровачка влада је својом одлуком о обавезном депозиту почасних кафтана успоставила државни фондус изабраних примерака одређене врсте луксузне, занатско-уметнички израђене турске одеће којом је могла слободно располагати.

Према подацима из докумената, кафтани даровани дубровачким посланицима били су израђени од златотканог текстила зелене или црвене основе, боје које су биле карактеристичне за Турке уопште, затим од „велута“ — сомота, баршунa, кадифе — од тешке свиле проткане златном или сребрном нити, тзв. броката или од брокатела, лаке свилене тканине, такође проткане нитима од племенитих метала, или украшени везом који је изведен златном или сребрном жицом. Као место производње ових тканина, у дубровачким документима се само неколико пута помиње значајан малоазијски текстилни центар Бурса.¹⁹

Склоност Дубровчана према рационалном уопште и способност за практично решавање проблема било које врсте посебно испојиле су се и при одређивању намене за турске кафтане чуване у државном депоу. Да би Сенат удовољио молбама представника црква са подручја Републике за средства којима би набили иначе веома скупе, а потребне репрезентативне црквене одежде, простирке и покривке, овај највиши управни орган Републике налазио је решење тако што им је, већ према значају и величини цркве коју су заступали, давао богато опремљене или скромније декорисане примерке турских почасних кафтана. Колико се на основу расположивих докумената могло сазнати, намена турских церемонијалних кафтана у ту сврху у Дубровнику није мењана све док је трајало њихово даривање владиним посланицима.

Није незанимљиво да се узгредно опише како се одвијао поступак око додељивања кафтана заступницима појединих црква

¹⁶ Исто.

¹⁷ HAD, Cons. Rog., 100, fol. 178; 107, fol. 220; 111, fol. 12.

¹⁸ HAD, Cons. Rog., 118, fol. 5; fol. 118; 122, fol. 2'.

¹⁹ HAD, Dona Turcarum, 1, fol. 151; fol. 161.

посредством неколико инстанција дубровачке владине администрације. Захтев институције-молиоца решавао је Сенат, а коморник-економ је по његовој одлуци и на основу налога Малог већа издавао одређен број кафтана представницима цркава у градовима, местима и селима на подручју Републике. Очењујемо ли тај систем расподеле почасних кафтана на основу докумената који су нам стајали на располагању, онда без двоумљења можемо закључити да је добро функционисао.

Кроз период који је трајао више од једног столећа, турски кафтани су давани једанпут или више пута сакралним институцијама готово на целом подручју Републике: црквама у Дубровнику²⁰ — само катедрална црква је за то време примила више од двадесет примерака²¹ — затим мањим и већим црквама у Малом Стону,²² Великом Стону²³ и његовој околини,²⁴ а такође црквама у насељима и утврђеним градовима у Жупи²⁵ и Конавлима;²⁶ уступани су и понеком манастиру.²⁷ Прекрајани су у сакралну одећу — казуле или планите (миснице) и плаувијале — која је по правилу била и најбогатије украшена. Њихово шивење је понекад изведено на владин трошак.²⁸ Од кафтана су такође израђивани, али ређе, црквени балдахини²⁹ или су употребљавани за декоративно опремање црквених просторија посебне намене. Примера ради указујемо на опрему сачињену од турских кафтана у капелн-реликвијару дубровачке катедрале Цркве св. Марије;³⁰ одлуку за градњу капеле донело је Веће умољених 1607. године.³¹ Помињемо такође опрему капеле у Кнежевом двору,³² или ону у Манастиру св. Марка.³³ На жалост, у овом тренутку не располажемо подацима да ли је на дубровачком подручју сачуван неки примерак турског почасног кафтана, односно литургијске одежде искројене од њега, током XVI или XVII века.

²⁰ HAD, Cons. minus, 72, fol. 67'; fol. 110; Cois. Rog., 98, fol. 6; 100, fol. 178; 107, fol. 220; 111, fol. 12; fol. 117; 118, fol. 5; 122, fol. 2'.

²¹ HAD, Cons. Rog., 98, fol. 6; 100, fol. 22; 103, fol. 11'; 105, fol. 97'; 107, fol. 176', 110, fol. 254; 122, fol. 2', 102.

²² HAD, Cons. minus, 72, fol. 256'.

²³ HAD, Cons. minus, 71, fol. 3; 72, fol. 143'; 74, fol. 130.

²⁴ HAD, Cons. minus, 71, fol. 117.

²⁵ HAD, Cons. minus, 72, fol. 157; fol. 176; fol. 230; Cons. Rog., 109, fol. 52; 111, fol. 12.

²⁶ HAD, Cons. minus, 72, fol. 265'; 73, fol. 157; Cons. Rog., 107, fol. 220.

²⁷ HAD, Cons. minus, 72, fol. 40; fol. 61; fol. 72; fol. 74; fol. 148; Cons. Rog., 106, fol. 97'.

²⁸ HAD, Cons. minus, 68, fol. 240; 74, fol. 125'; fol. 130.

²⁹ HAD, Cons. minus, 72, fol. 143'.

³⁰ HAD, Cons. minus, 72, fol. 173'; fol. 175; fol. 198; Cons. Rog., 98, fol. 119'.

³¹ HAD, Cons. Rog., 82, fol. 23.

³² HAD, Dona Turcarum, 2, fol. 19'; Cons. minus, 68, fol. 227'.

³³ HAD, Cons. minus, 71, fol. 225.

Изгледа да се цео поступак око турских кафтана одвијао без доказа о исказивању анимозности према тој репрезентативној и луксузно опремљеној лаичкој одећи исламских верника као носиоцу одређене, туђе хијерархијске симболике, одећи која је претварана у католичку културну литургијску, или је њоме извођена нарочита декорација неких црквених простора посебне намене. Без сумње да су тканине од којих су били израђивани почасни кафтани представљале примерке са одабраним мотивима и шарама, а у односу на боје биле су „радост за очи“. У тим вредностима треба назрети један од чинилаца који је могао да утиче на толерантан став према тим предметима у вези са њиховом применом за католичку литургију. Технолошке и уметничке квалитете прекројених кафтана свакако су високо вредновали нови корисници, и вероватно се та оцена поистовећивала са степеном вредновања који су дародавци давали тим предметима, иако се смисао њихове практичне примене у културне сврхе католичке цркве оштро разликао са смислом и значењем што су их имали као турске почасне одоре, са значајном друштвено-политичком функцијом. Међутим, то размимоилажење није утицало на одређивање његове нове, ништа мање значајне ни мање свечане, а истовремено корисне намене у новој средини, али по смислу и значењу суштински различите.

Без сумње су и економски разлози утицали на помирљив однос дубровачке владе и католичког свештенства са дубровачког подручја према почасним, визуелно ефектним кафтанима пошто су тада луксузне тканине, набављане са било које стране, биле на изузетно високој цени. Као потврду томе наводимо пример из Славоније, опустошене и осиромашене ратовима, где је католичка црква у XVII веку такође прихватала турске текстилне предмете за израду црквених одежди, служећи се оним што јој је било на дохвату.³⁴

Поменимо још неке од могућих фактора који су утицали на чињеницу да су католички верници на подручју Дубровачке Републике прихватили црквене одежде скројене од свечаних турских кафтана.

Цени ми се по блиставој и раскошној одећи светитеља који су представљени на делима дубровачке сликарске школе, онда се може сматрати да орнаменти турског текстила из XVI и XVII века нису били страни верницима дубровачког подручја. Та одећа је без сумње сликана према стварним узорцима тканина који су, истина, највећим делом набављене из ткачких центара Италије, али су рађене по источњачким орнаменталним обрасцима преузиманим са Леванта. Уосталом, у Музеју Топкапи Сараја су још

³⁴ V. Pavelić-Weinert, *Misno ruho u Muzeju Slavonskog Broda dio turskog šatora 17. stoljeća?* Vijesti muzicalaca i konzervatora Hrvatske, br. 5—6, Zagreb 1969, 39.

сачувани примерци свечаних турских кафтана с краја XV века, који су такође израђени од италијанских луксузних тканина.³⁵ Међутим, на остварењима из фонда сликарских дела дубровачке школе има примера светитељских хаљина за које се може претпоставити да су сликане на основу оригиналних текстилних производа малоазијских турских радионица.³⁶ Са тим у вези не може се пренебрећи чињеница да је у Дубровнику већ током XV века поред обичног употребљаван и луксузни турски текстил за израду лаичке одеће и кућних употребних предмета израђених од текстила, што је свакако доприносило чињеници да су у граду ношени неки комади одеће специфичног турског кроја, или чак примерци непосредно набављени у Турској. У Дубровнику су радили и кројачи који су шили одећу турског кроја.³⁷ Усвајање неких облика турског начина одевања у граду св. Влаха свакако је утицало и на потражњу турских тканина; оне су најбоље одговарале таквој моди и специфичном кроју који је она заступала.

Најзад, у нашим настојањима да утврдимо и објаснимо могуће чињоце који су утицали на толерантан однос верника и свештеника према црквеном руху, израђеном од орнаментално и стилски препознатљивих тканина турског порекла, интересантна је такође појава разноврсних предмета са Оријента, посебно оних турског порекла, који су употребљавани у дубровачким домовима и на ширем дубровачком подручју.³⁸ Са тим предметима, специфичним по облику а често и по намени, мењали су се неки облици живота и начини кућног пословања, што је у ренесансном и барокном Дубровнику представљало дашак атмосфере са Леванта, тако карактеристичне за велик број балканских градова, тада под непосредном турском управом. Склоност Дубровчана према тим предметима била је, пре свега, изазвана њиховим необичним естетским квалитетима и занатским мајсторством, што је и разумљиво с обзиром на то да су многе гране турског уметничког занатства биле у пуном цветању у XVI и XVII веку.

Приликом прекрајања турских кафтана у одежде за католичко свештенство, покривке, простирке, као и њихове употребе за посебну декоративну опрему црквених ентеријера, постојала је опасност да се наруши орнаментална целина — што се, нема сумње, и дешавало — а тиме и стил мотива на тканинама кафтана, или уопште других текстилних предмета турског порекла који су служили друкчијој намени. Убедљив пример са таквим

³⁵ *The Anatolian Civilisations, III*, Е 26, р. 121.

³⁶ В. Ј. Бурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, сл. 33; св. Стјепан Првомученик на полиптиху у манастиру доминиканаца носи ђаконску даалматику, израђену од тканине највероватније турског порекла; можда је обликована од прекројеног кафтана.

³⁷ HAD, *Mobilia*, 11, fol. 31'.

³⁸ V. Han, *Orientalni predmeti u renesansnom Dubrovniku*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. VI—VII (1956—57), Sarajevo 1958, 115—136.

негативним последицама представља сакрална литургијска гарнитура од брошираног сомота коју сачињавају казула, стола и манипул из XVII века; манипул има натпис исткан арапским словима на персијском језику. Гарнитура је откривена у капели св. Петра у Зденцима у Славонији, а данас чини део збирке текстила у Музеју Бродског Посавља у Славонском Броду.³⁹ Ванда Павлић-Вајнерт, аутор написа о тој литургијској гарнитурџ, утврдила је да су за израду казуле употребљене две, по мотивима, различите „скутари“ покривке — тако назване по месту производње Скутари (Üsküdar) у Малој Азији — и две траке истог порекла за столу и манипул.⁴⁰ Павлић-Вајнерт је претпоставила да су „скутари“ покривке и траке биле део ратног плена или неке битке између хришћана и Турака у Славонији, а да су служиле као украс на турском шатору.⁴¹ Указивањем на пример зденчанске гарнитуре, на којој су очигледне слабости до којих је дошло приликом њиховог прекрајања (сл. 1), ауторка је у вези с њиховом применом уопште, истакла да посизање за турским тканинама ради израде црквених одежди представља, посматрано у европским релацијама, изузетан случај,⁴² али да „дуготрајно саживљавање с облицима оријенталне орнаментике, што су их Турци доносили у те крајеве (аутор мисли на Славонију) и у најнезнатијим предметима свакидашњег живота, брисало је разлике између оријенталног и европског“.⁴³

Неки ликовни примери наводе на претпоставку да су и у Срему били даривани луксузни кафтани, или можда заплењени током ратних операција, који су прекрајани у одежде за православно свештенство. Наводимо хаљину „далматику“ на ћакону приказаном на фресци „Штовање икона“, сликаној 1608. године у наосу цркве манастира Хопово (сл. 2).⁴⁴ Симетрично компонована шара састављена од „турског цвећа“, каранфила, тулипана и дивље руже, на ћакановој „далматици“, показује блиску сличност с таквим цветним мотивима на турским тканинама из малоазијских радионица.⁴⁵ Аналогије се откривају такође на предметима других занатско-уметничких дисциплина, примера ради на изничкој керамици која је сачувана на фасадама цркава и у њиховим ентеријерима неких манастира на Светој Гори,⁴⁶ или на

³⁹ V. Pavelić-Weinert, *nav. дело*, 36—41.

⁴⁰ *Исто*, 37—38.

⁴¹ *Исто*, 39.

⁴² *Исто*, 39, 40.

⁴³ *Исто*.

⁴⁴ V. Han, *Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens au XVIe et durant les premières décennies du XVIIe siècle dans les régions centrales des Balkans*, Balcanica I, Beograd 1970, 249, 250, sl. 9.

⁴⁵ Tahsin Öz, *Turkish Textiles and Velvets, XIV—XV centuries*, Ankara 1950, Pl. XIX.

⁴⁶ J. Carswell, *Pottery and Tiles on Mount Athos*, *Ars Orientalis*, vol. VI (1966), Plate 1, Fig. A, 33, 34; Plate 2, Fig. B, 39; Plate 10, Fig. T.

предметима од дрвета, украшеним коштаном интарзијом, из XVI и XVII века. Поменимо трон екуменске патријаршије у Цариграду из 1577. године,⁴⁷ сталак за икону Богородице у главној цркви манастира Хилендара, настао 1688. године⁴⁸ и црквена врата у манастирима Пиви⁴⁹ (крај XVI века) и Морачи⁵⁰ (почетак XVII века).

Прикази црквених лица и лаика на зидном сликарству XVI и у првој половини XVII века у неким балканским земљама, одевних у хаљине са орнаменталним шарама које указују на њихово оријентално, посебно турско порекло (Будисавци, Пива, Хопово, Бачково)⁵¹ сведоче да је луксузни текстил за потребе хришћана увозен на Балкан и из малоазијских ткачких центара поред увоза са Запада.

Кафтап је у XVI и XVII веку у Влашкој и Молдавији био карактеристичан предмет свечане дворске одеће, израђиван од луксузног текстила италијанске и турске, малоазијске производње.⁵² Скупоцени примерци кафтапа домаће израде са неким специфичним варијантама, али и они пореклом из турских радионица, највероватније цариградских, налазили су овде као и у Дубровнику, а без сумње и у неким другим балканским градовима, своју секундарну примену, црквену, литургијску. Наиме, недавно је утврђено да су извесни фелони и црквене простирке и покривке за гробнице, кивоте или часну трпезу, сачувани по црквама и црквеним ризницама влашких и молдавских манастира, састављани од некадашњих кафтапа, ношених на дворовима владара и племића или по градовима и мањим местима (сл. 3).⁵³ Та њихова друга, нова намена је свакако допринела да до наших дана остану релативно добро очувани.

Стрпљивим истраживачким радом једне екипе научника из Одељења старе румунске уметности Уметничког музеја СР Румуније у Букурешту коју је водила Корина Николеску, и практичним радом стручњака радионице за рестаурирање тканина из истог музеја, успело је да се неки од прекројених кафтапа врате у свој примарни облик. Међу њима се налазе изванредно лепо и занимљиви примерци турског порекла, настали крајем XV или током XVI века.⁵⁴ Није искључено да су неки од тих кафтапа

47 Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΚΕΙΜΝΑΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΝ, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1937, 17—21, ΕΙΚ. 4, ΠΙΝ, 5—6.

48 В. Хан, *Интарзија на подручју Пехке патријаршије, XVI—XVIII в.*, Нови Сад 1966, 105, 106, сл. 65.

49 *Исто*, 72, 73, сл. 40, 42.

50 *Исто*, 76, сл. 46.

51 V. Nan, *Les courants des styles...*, 249, notes 35, 36.

52 К. Николеску (С. Nicolescu), *Дворски костим Румуније од XIV до XVIII века*, каталог изложбе, Музеј примењене уметности, Београд 1969.

53 *Исто*, кат. бр. 1, 2, 3, 4, 19, 21, 22.

54 *Исто*, кат. бр. 1 и 3.

били у то време даривани влашким или молдавским великодо-стојницима, владарима, принчевима, или дипломатским представ-ницима двора и другим истакнутим личностима приликом њихо-вих посета Порти, односно султановом двору.

Турска управа над земљама европског југоистока оставила је велики број предмета, понајвише творевина турског уметничког занатства, који су упркос чињеници да су њихови носиоци били изазивачи тешких и дуготрајних борби и ратова, те узрочници вековних патњи и страдања народа на овом подручју, улепшавали живот домородног становништва у градовима, или му непосредно служили у свакодневици. Ти предмети су истовремено представ-љали трајно извориште подстицаја уметницима и домаћим мај-сторима истих или сродних заната за нова декоративна решења и стилске синтезе, као и за нове поступке у технолошкој обради. На вишем степену били су мирољубиви сусрети угледних лично-сти на Порти, односно султановом двору у Цариграду, где је про-мет био жив и континуиран, нарочито дипломатских представ-ника земаља европског југоистока или уопште Европе, где су го-ворене слаткоречиве протоколарне љубазности и измењивани ви-ше или мање скупоцени дарови, међу којима је са турске стране почасни, церемонијални кафтан представљао специфичност, а чини се да је уопште био један међу предметима турског умет-ничког занатства који је највише кружио по европским престо-ницама.

Из круга турске уметности, централизоване на султановом двору произишли су и по сили обичаја и на основу правила про-токола важећих на Порти били као дарови дељени многи при-мерци церемонијалне одеће, свечаног кафтана којим је, да се из-разимо савременим термином из речника политичких појмова, вршена добро смишљена и делотворна културно-политичка про-паганда пошто је тај специфичан занатско-уметнички предмет пленио општу пажњу својим високим квалитетом. Тај квалитет се пре свега огледао на скупоценом текстилу малоазијске произ-водње од кога су кафтани били скројени, затим необичним орна-менталним мотивима, шаренилом и живошћу добро усклађених боја, сјајем жица од племенитих материјала којима је била прот-кана основа тканине, или је био изведен везени украс на њима. Уверени смо да је један од важних чинилаца, можда чак и пре-судан при доношењу одлуке — у први мах необичне, бизарне — да се од турских церемонијалних кафтана израде одежде за хри-шћанску литургију, био пре свега њихов висок занатско-умет-нички квалитет.

Њиховим прекрајањем у сакрална одела или црквене про-стирке и покривке, почасним кафтанима је продужен век тра-јања, па је релативно велик број тих предмета сачуван у цркве-ним и лаичким ризницама, те у приватним збиркама имућника, у које су доспевали на разне начине, да би најзад неки међу њима

нашли безбедан смештај у музејима широм света као крајњој стапи свог постојања и завршници својих некад необичних промена власника и још необичнијих мена своје употребе кроз неколико столећа.

Verena Han

TURKISH FESTAL CAFTAN IN THE SERVICE OF CHRISTIAN
LITURGY IN THE BALKANS (XVI — XVII CENTURIES)

S u m m a r y

Festal, i.e. ceremonial caftan as a luxurious and costly piece of artistic craftsmanship of Turkish origin served, particularly in course of the sixteenth and seventeenth centuries, as a gift offered by the Porte or in the towns of European part of Turkish Empire to individuals of foreign nationality, and first of all to diplomatic representatives of European royal courts and governments, then to Christian princes and other members of contemporary high society. The festal caftan as a substantive proof of respects and a sign of benevolence by the sultan or some high official of Turkish administration power was at the same time an appropriate tool of political propaganda. Donated caftans, namely, due to their obtrusive beauty and excellent craftsmanship, were accepted with pleasure and used in various ways. Particularly interesting was a solution for their practical use applied by the Dubrovnik government. Festive caftan, in other words, as the sign of the hierarchial social symbolics at the Porte, was remodelled into priest's vestments for performing catholic church rituals.

Rich funds of the Historical Archives in Dubrovnik contain numerous data on Turkish festal caftans brought by the envoys of the Republic of Dubrovnik from Istanbul or from the towns of European part of the Empire, after receiving them on the occasion of delivering annual tribute. After returning to Dubrovnik diplomatic representatives were under a duty to submit caftans they received to government's chamberlain. The chamberlain then evaluated these garments, often rather high (even fifty ducats a piece on some occasions) and deposited them in the state depository where they were at free disposal by the government.

The inclination of the citizens of Dubrovnik toward rational way of life and their capacity for practical settlement of problems of any kind found its particular expression in designing the pur-

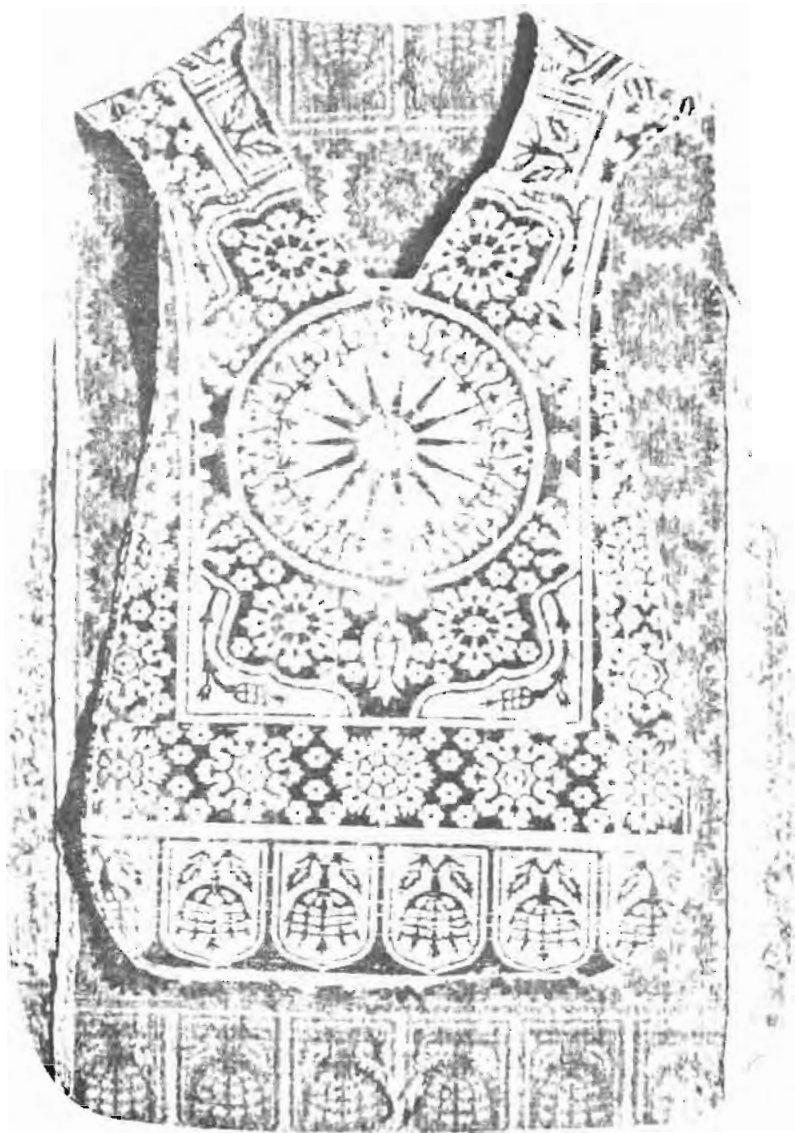
pose for these Turkish festal caftans. In order to meet the applications by the representatives of churches in the territory of the Republic for resources needed for purchasing rather expensive representative church garments, carpetry and covers, the Senate of Dubrovnik granted them the possession of caftans from its depository. Degree of ornamentation on the caftans depended on the significance and size of each church, since there were differences in the richness on the caftans. Thus, for instance, in course of more than a century the cathedral church in Dubrovnik received more than twenty pieces of caftans. These caftans were remodelled into *casulae-planitae* or *pluvialia*, then they were used to build canopies of decorative type, or for decorating church spaces for specific purposes (reliquaries). We have no data on any piece of remodelled Turkish caftans from sixteenth and seventeenth centuries preserved in the territory of Dubrovnik. However, on some paintings of Dubrovnik school there are examples of saints' garments which may be deemed as being painted on the ground of the original textile products from Turkish Asia Minor workshops, or, probably, of already made, i.e. remodelled caftans.

As far as Dubrovnik documents show, it seems that in course of processing Turkish caftans, i.e. of their dividing or remodelling, there were no reluctance or expressing animosity towards that luxurious Turkish layman clothings as the sign of specific social hierarchical symbolics. There are several factors which could influence that tolerant attitude towards these visually effective objects and their use in the catholic church. They can include, first of all, esthetic and technological qualities of these caftans, which attracted attention of observers and were pleasant to their eyes. There is no doubt that economic grounds were also of importance, so that church had to accept the caftans, since luxurious clothes from any source were exceptionally expensive. Finally, it should be emphasized that, in course of the sixteenth and seventeenth centuries, the renaissance and baroque Dubrovnik was full of various objects from Levant, specific in form and purpose, which gave to the town that characteristic atmosphere typical for a great number of Balkan urban centers under Turkish direct rule.

In addition to Dubrovnik, there is mention of some other examples of secondary use of Turkish festal caftans or, in general, of some other textile products of Turkish origin (*casula*, *stola* and *manipulum* from the chapel of St. Peter in Veliki Zdenci in Slavonia); there is also mention of related fine arts source (the fresco of „Adoration of Icons” from 1608 in the church of the Hopovo monastery in Fruška Gora — Vojvodina).

In course of the sixteenth and seventeenth centuries in Wallachia and Moldavia caftan has served, obviously under the influence of Levant, as a characteristic object of festive court attire. It was manufactured out of luxurious fabrics of Italian and Turkish

(Asia Minor) production. These caftans, just as those in Dubrovnik, Slavonia and Vojvodina, and undoubtedly also in other areas and towns in the European South East, found their secondary use in the church. The examples from the churches of Walachian and Moldavian monasteries are characteristic to that conclusion. Recently the experts and research workers of the Fine Arts Museum in Bucarest succeeded to restore into primary form and shape some examples of church attire (*felons*) which were remodelled from the caftans or from some blankets and carpets in mentioned monasteries.

Сл. 1. Казула, предњи део, скројена од „скутари“ покривке, са пре-сећеним орнаменталним мотивима, прва пол. XVII века. Музеј Бродског Посавља, Славонски Брод
(по Павелић-Weinert)

Fig. 1. Casula, front part, cut out from a »skutari« cover, with interrupted ornamental motives; first half of the XVIIth century. Mu-
seum of the Brod Sava Basin, Slavonki Brod
(By Pavelić — Weinert)

Сл. 2. Бакон у далматичи са мотивима „турског“ цвећа, фреска, 1608, наос цркве манастира Хопово

Fig. 2. A deacon in a dalmatica with motives of »Turkish« flowers, fresco, 1608, naos of the church of Hopovo monastery

Сл. 3. Кафтап, Мала Азија, XVI век, касније претворен у фелон,
недавно рестаурисан. Уметнички музеј СР Румуније, Букурешт
(по К. Николеску)

Fig. 3. Caftan, Asia Minor, XVIth century, transformed subsequently
into a felon, recently restored. Art Museum of the SR of Rumania,
Bucarest

(By C. Nicolescu)

Маријана ГУШИЋ

POINT DE RAGUSE — ДУБРОВАЧКА ЧИПКА

По усвојеном мишљењу, чипка је дјело највишег домета текстилног умијећа свих времена. У процвату европске чипке, у XVII стољећу једна од најбољих чипкарских творба носи назив Point de Raguse. Како су се врсте чипака најчешће звале по мјесту свог поријекла, то не треба сумњати да је та чипка доиста потјецала из Дубровника (отпада свака припадност граду Рагузи на Сицилији). Из француских вијести XVII стољећа дознајемо да је Point de Raguse била савршена чипкарска творба, прва по раскошној њепоти између свих тадашњих чипака. У француским изворима се Point de Raguse јавља четири пута,¹ од чега два пута у Едиктима којима министар Colbert настоји да заустави големе расходе за набавку иноземних чипака. Стога краљевским декретом из 1665. оснива чипкарско средиште у Аленçonу, дотадашњем средишту женских везова у Француској. Декретом је одређено да Point de France по квалитети мора бити равноправна чипкама »Point de Venise, de Genève, de Raguse...«
Ту дакле Point de Raguse стоји равноправно с тадашњим најбољим чипкама и очито је била сасвим прворазредна чипка. Као сасвим изнимна, Point de Raguse се јавља у поеми ругалици о чипкама. У свемоћној моди чипака, та пјесма је била гласни устук на забрану чипака из 1660. године. Сатирична поема је рецитирана у салону Mme de Sévigné, а затим штампана.² У тој алегорији наступају све тада познате врсте чипака. За наше питање је важно да венецијанска чипка, која води главну ријеч у опћем збору чипака, оштро прекорава Point de Raguse зато што она својом раскошном појавом уништава друштво и државу. Point de Raguse, каже се, свакако је „од финог свијета” и као

¹ М. Deanović, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950, 105 и даље; М. Schuette, *Alte Spitzen*, Braunschweig 1963⁴, 124—125.

² Поема »Revolte des passements«, у збирци *Recueil de Pièces les plus agréables de ce Temps, composés par divers auteurs*, Парис 1961; М. Schuette, *нав. дело*, 120, 223, нап. 35.

луксузну треба је уништити, изагнати из државе. А кад то говори »la dentelle de Venise« која је тада суверено владала на свјетском тржишту чипке, тада нужно закључујемо да је дубровачка чипка била сасвим особита. Јер према томе податку, колико год можда претјераном, Point de Raguse је по свему била чипка високе цијене, још рафиниранија од своје моћне супарнице из Венеције. Ми о том немамо писаних вијести ни материјалних споменика. Покушат ћемо посредно дознати и пронаћи каква је то била текстилна творевина која је име свога града пронијела свијетом у доба највећег цвата чипке. Можда ћемо наћи и примјерке антикне чипке који би могли одговарати тој високој оцјени Point de Raguse.

Као уопће на Леванту, тако је и на источној обали Јадрана у средњем вијску постојало профињено женско рукотворство из којег се у ренесанси око 1500. године издваја права чипка у обје технике: на иглу и на батиће. Фине мрежице од златне и сребрне нити потичу из старохрватских гробних налаза, а датиране су у IX стољеће.³ Очито је то био уобичајен декор на великашкој опреми. Израђене су у двије технике женског ручног рада — *macramé* и *filet*. Обје технике су служиле за разне суптилне текстилне творбе и у свом архетипу су претече раних чипканих творба. Касније права чипка напушта обје архаичне технике. У медијевалним текстовима, из јужне Италије сусреће се један од назива за такве ране декоративне радове. Године 1181, у служби придјева ка »*tobalea trinata*«⁴ садржан је онај облик који је касније као »*trina*«⁵ служио за праву чипку. Касномедијевални примјер левантског декора је и перизом на моћима св. Симеона у Задру.⁶ Овај уникатни предмет је у свом украсном пољу састављен од мотива звијезде у техници специјалног кружног *macraméa*. По натпису од крутног бисера дознајемо да је настао у осамдесетим годинама XV стољећа. По једином мотиву звијезде, тај јединствени предмет је сугласан с подацима у инвентару фамилије Sforza у Милану из 1493. године.⁶ Међу осталим, ту је и »*peza una de tarnete d' argento facte a stelle*«, дакле чипкана творба састављена од мотива звијезде у сребрној нити. А како А. Merli, један од најбољих познавалаца

³ М. Драгичевић, *Четири фрагмента текстила из старохрватских гробова*, Старохрватска просвјета III/е, Сплит 1981; исти, *Неколико фрагмената текстила из гробова некрополе Св. Спас у селу Цетини код Врлике*, Старохрватска просвјета III/12, Сплит 1982.

⁴ G. V. de Rossi Nitti и T. Nitti di Vito, *Codice diplomatico Barese*, I, Bari 1897, 111; Monopoli 1181, у мпразу: »... et unam tobaleam trinatum...«

⁵ М. Гушић, *Перизом у раки св. Шимуна у Задру*, *Balkanica*, VIII, Београд 1977.

⁶ F. Bury Pallisser, *Histoire de la dentelle*, Paris 1892², 37.

хисторијске чипке, израз *tarneta* изједначајује с називом *trina*,⁷ то се управо у томе очитује прелаз из медијевалних левантинских мрежастих творба према раној појави ренесансне чипке.

У нашем фолклорном текстилу се задржавају обје архаичне технике, *macramé* и *filet*, успоредо с појавом праве ренесансне чипке. Већ у споменутом инвентару *Sforza*, на постељној рубенини се налази декор с називом *reticella*. Иако у различитој графици (из чега су настала различита тумачења ове ријечи), ту је доиста ријеч о *reticelli*, о оној чипканој творби из које је непооредно настала самостална чипка под истим називом. У дубровачким списима, *reticella* се јавља већ од 1504. године⁸ па надаље, а и ту најприје као украс на бијелој кућанској рубенини, па је тек у XVIII стољећу у Дубровнику постала самосталан украс на женском костиму. Рана појава *reticelle* је очито у фактури још блиска развијеном декоративном расплету, али је већ обогаћена чипкарском текстуром израђеном на помоћној мрежици. Таква мрежица — *reticella* добивена је у платну од нити изостављених од основе и потке, али с надоданом помоћном дијагоналом. То је дакле примарна *reticella* која остаје у платну свога предмета. На даљем ступњу, помоћна мрежица оставља платно, тако да је причвршћена на привременој подлози (од пергамена или папира). На том ступњу настаје самостална чипка у фактури која и надаље задржава назив *reticella*. Испрва ликовно у *dessinu* одговара примарној, несамосталној *reticelli*, али доскора самостална *reticella* постаје права чипка у техници шивене чипке на иглу. У XVII стољећу достиже раскошне димензије велике барокне чипке.

Данас се на тлу некадашње Дубровачке Републике налази неколико примјерака хисторијске чипке; најприје, то је олтарник у црквици Госпе од Шуња на отоку Логуду.⁹ Овај уникатан предмет пронађен је 1950. као одбачена крпа, разрезан у два комада. Рестауриран и састављен у цјелину показао се као невелик столњак или олтарник намијењен за олтарну мензу под циборијем. Средина му је од тешког свиленог дамаста у три пастелне боје. Рубни украс је у двије боје, жућкаста је од сировог лана, а исти конач је обојен у свијетли индиго. Од тог двобојног конца израђен је широки рубни украс који се састоји од филета и рубне чипке. Широки филет носи орнамент изразито шпањолског стила XVI стољећа, али по детаљима у изведби види се да

⁷ A. Merli, *Origine ed uso delle trine a filo di rete*, Genova 1864.

⁸ Хисторијски архив у Дубровнику: *Diversa cancellarie Rhagusinae* (даље: *Div. canc.*), 97, f. 118, 1505: »entemelle con bottoni et rechielle, bone, numero 5«; 98, f. 2v., 1509: »due entemelle con la retella et con le loro botone«; 109, atergo f. 2v., 1519: »uno fazolo de tella cum rechiella, doi fazoli de fachiello cum rechiella«; 109, f. 41, 1519: »capezali con reticella«; 114, f. 35, 1525: »fazoli dua di tela suriana lavorati con li reticelle 3«; 121, f. 25, 1534: »Item dua intimelle lavorate con la reticella, nove, da bombasin.«

⁹ М. Гушић, *Уз пигање дубровачке чипке*, *Анали хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику*, II, 1, Дубровник 1952.

је то рад домаћих жена. Чипка је у исте двије боје, жућкастој и модрој, а израђена је на батиће у раном хвату ликова, те по својој полихромији и по раној појави ове технике потиче такођер најкасније из средине XVI стољећа. Други налаз историјске чипке у Дубровнику су чипкане пруге на јеврејским торама.¹⁰ И то је рад домаћих жена. Ове скромне чипке ма како не вјешто израђене на батиће, управо по својој недотјераности свједоче да је чипка и у техници на батиће већ рано ушла у широку употребу грађанства у Дубровнику. Коначно, трећи важан налаз антикне чипке у Дубровнику су три чипкане пруге које потичу из оставштине породице Соркочевих-Sorgo. Све три су подједнаке, а израђене су на иглу у масивном ланеном концу домаће производње. Наиме, у Одредби о раскоши из 1624. посебно се наглашава да се декоративни женски радови не смију радити другим концем »che di filo Raguseo«.¹¹ У *dessin* задржаном још из *reticelle*, али већ с правим зрачним бодом чипкарске израдбе и с мотивима људских ликова у стилизацији шпањолског костима, ова три комада потичу такођер из XVI стољећа. Као рубна чипка очито су припадале бијелим платненим олтарницима, нешто већа на главном олтару¹² и двије подједнаке на два мања покрајна олтара.¹³ Но док је лопудски олтарник још полихроман, дотле је бијела чипка на платненом олтарнику већ у духу Тридентског концила о бијелом црквеном прибору од ланеног платна. Тиме чипке Соркочевих-Sorgo стављамо у касно XVI стољеће, па су стиаски и технички закашњеле према тадашњем развоју западне чипке.

Представник далматинске *reticelle* у најбољем издању била је алба у фрањевачком самостану Дриду на отоку Чиово крај Трогира, сада на жалост изгубљена. Тај предмет је у стручној литератури оцијењен као висока репрезентативна *reticella* XVI стољећа¹⁴ још у примарној, у платну урађеној далматинској варијанти. У кроју и украсу, знатно скромнијем, овој мисној кошуљи одговара онај профани »*habito schiavonetto*« како пространу женску кошуљу приказује млетачки костимограф С. Vecellio, као љетну кућну хаљину¹⁵ фасонирану према одјећи далматинских жена.

¹⁰ М. Гушић, *Чипка на јидовским торама у Дубровнику*, Љетопис ЈАЗУ, 71, Загреб 1966; иста, *Неки примјерци текстила у збирци синагоге Јеврејске општине у Дубровнику*, Јеврејски историјски музеј, Зборник, I, Београд 1971.

¹¹ Хисторијски архив у Дубровнику: *Acta consilii rogatorum* (далс: ACR), 89, f. 21v, 1624, онебугује се да жене израђују везове »*di alto filo, che di filo Raguseo*«.

¹² N. Bruck Auffenberg, *Далмација и њена народна умјетност*, Беч 1910, т. XXII: чипка Соркочевих-Мирошевић.

¹³ Ове двије чипке Соркочевих-Мирошевић су 1950. на моје посредовање откупљене за Градски музеј у Дубровнику.

¹⁴ N. Bruck Auffenberg, *нав. дело*, т. XVII; M. Dvæger, *Entwicklungsgeschichte der Spitze*, Wien 1910², 67, т. XXVIII.

¹⁵ C. Vecellio, *Habiti antichi et moderni*, Venezia 1590, № 119.

По свему, дакле, чипка у фактури reticelle у Далмацији и Дубровнику је синхрона с најранијом појавом reticelle у јужној Италији. Таква примарна несамостална reticella у досљедном издању је сачувана на олтарницима у Цркви св. Еустахија у Доброти у Боки Которској.¹⁶ Тај свој старински рад, чипкарице у Доброти, и сада зову само „вез“, добротски вез. И у Дубровнику се у XVII стољећу аналогна декоративна творба јавља као »giscami detti vess«, дакле вез.

У дубровачким списима наћи ћемо бијели декор женске израдке у разним канцеларијским серијама.¹⁷ Најприје у књигама *Diversa cancellariae Rhagusinae*,¹⁸ у пописима робе који су вршени у кућама пригодом оставштина, инвентара и других правних послова, налази се големо мноштво кућанских и одјевних тканина украшених различитим везом и ткањем. Углавном се релажу *coperte* — покривачи, *fazoli* — рупци, *tovaglie* — стољнаци и убриси, али и остала употребна и декоративна текстилна роба. Другу групу споменика важних за наше питање чине Одредбе о забрани луксуза како их је повремено доносило Вијеће умомљених.¹⁹ Године 1624. установљена је серија *Prammatica* у коју су уз Одредбе и проглашења успоредо записивани и записници процеса против прекршитеља.²⁰ Пописе робе у књигама *Diversa cancellariae* пратит ћемо од почетка XVI стољећа, а како Одредбе и процеси почињу са 1624. и теку до 1661. то ћемо добити временски просјек о постојању бијелог декора из којег у том раздобљу у женском рукотворству настаје права чипка. Тако смо већ 1504. нашли *reticellu*. Међутим, жене су и после појаве праве чипке и надаље израђивале различит украс у техникама које су се конзервативно преносиле и ушле у наше фолклорно добро, гдје су се традицијски задржале до данас. Један од таквих елемената је и развијени расплет који се у Дубровнику ја-

¹⁶ М. Гушић, *Бијели текстил у цркви св. Стасија у Доброти, Бока Которска*, Гласник Цетињских музеја, XIII, Цетиње 1980.

¹⁷ Захваљујем друговима у Хисторијском архиву у Дубровнику, директору архива Мати Каповићу и архивисту Здравку Шундрици што су ми омогућили рад у архиву. Посебно захваљујем др Винку Форетићу што је на моју молбу а за потребе овог рада експертирао најважније из Одредаба *Acta consilii Rogatorum* и дијелом из књига *Prammatica*, I и II.

¹⁸ Грађа из *Div. sacp.* искориштена је од књиге 95 (1500) до закључно 125 (1545).

¹⁹ Године 1624. прихваћено *Providimenum super pompis*, ACR, 88, f., 251v—252v, а надопунама исте године, 89, f. 21v, f. 28v—29v; 1636. је прихваћен нови закон, ACR, 95, од чега за наше питање f. 88—92v.

²⁰ Године 1624. установљена је серија *Prammatica I et II* од 1624—61; у I књигу унесен је текст јавног проглашења Уредбе од 1. новембра 1638; нова Одредба је прихваћена 1661. због све веће раскоши, *Prammatica II a tergo*, f. 1—2.

вља у јекавском фонему, најчешће у графичи „расплет“.²¹ И украс који се данас зове „изриз“ или „изрезанац“, у Дубровнику се јавља као „истрис“, дакле нешто што је истрижено, изрезано, а то одговара и талијанском »tagliato«.²² У Одредбама се забрањује женама да на рукавима равне платнене кошуље (то је управо »habito schiavonetto«!) имају расплет шири од два палца, а та украсна пруга по дужини рукава зове се домаћим називом »traciaz«, трачац.²³ Али трачац смије бити израђен само у једноставном расплету, а никако као »altro lavoro ad ago«, дакле не у reticelli или другој чипки на иглу.²⁴ Од расплета и изриза разликује се »gisam-vess«,²⁵ дакле вез који под својим хрватским називом одговара везу у Доброти, па је то и у Дубровнику очито примарна несамостална reticella.

Међутим, и велика самостална reticella је позната у Дубровнику. У Одредбама се јавља у најбољем облику барокног оковратника. Године 1624. је одређено да такав оковратник смије бити само од једноструке reticelle без неких других додатака у чипки.²⁶ Такав оковратник се у Дубровнику звао „чихорица“, а то одговара италијанском »lattughe«,²⁷ како су се тада у романским језицима називали велики округли оковратници, мушки и женски, као тобоже налик на листове салате. Уосталом, аналогне одреде о једноструком чипканом прибору постојале су и на Западу, посебно у Француској. Али не само reticella него и остали чипкани декор могао је бити само једнострук, а то се

²¹ ACR, 88, f. 253, 21. март 1624: »Item si prohibisce l'uso delli raspglieti e degl' istrisi...«; 95, f. 88, 1636: »... si prohibisce l'uso delli raspglietti e delli istrisi...«; Prammatica I, f. 5, 3. јул 1624: »... ili rasplet...«; f. 29, 1. новембар 1636: »... tagoghier sabragnuu se liste i istrisi od koie-mugodi drago varste i rasplet isvan mire...«

²² Исто, нав. место, упор. M. Schuette, нав. дјело, 28, сл. 14; A. von Henneberg, *Stil und Technik der alten Spitze*, Berlin 1931, T. 1.

²³ ACR, 95, f. 88, 1636: »... e si concede il rasplet nelle camise detto traciaz, largo due dita al più... non vi sia fatto altro lavoro all' ago...«

²⁴ Исто, нав. место.

²⁵ ACR, 88, 21. март 1624: »III) Item si prohibisce l'uso del recami... detti ves; ... IV) Item... si prohibisce l'uso de' detti recami detti ves...«; Prammatica II, 1661, забрањује се женама занатлија »... tutti le ricami e vesi...«; 1660. за неки спорни украс у процесу пита се да ли је »ò vess, ò istris«.

²⁶ ACR, 88, 1624: »... VIII) Item si prohibisce l'uso delle cihorizze da colletti con ricami e lavori, infuori delle cihorizze con reticella semplice senza diversita di lavoro...«

²⁷ G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856; s.v. lattughe — tripete de la camisa.

противило раскошној моди која је форсирала богате чипкане волане на мушкој, женској, па и дјечјој одјећи. За прилике у Дубровнику поучан је о томе судски процес што су га официјали задужени за Одредбе о раскоши водили од 1648. до 1651. против Николе Бурђевина-Giorgi.²⁸ Његове три кћери дјевојчице, најмлађој је било осам година, виђене су у цркви на Нову годину у кошуљицама фасонираним по западњачкој моди, с чипканим воланима око врата и на маншетицама рукава. У опширном записнику огледа се знатан утјецај који су домаће жене из дубровачке покрајине, из Конавала и Ријеке Дубровачке, служећи у патрицијским кућама уносила у господско рухо примјењујући бијели украс из своје традицијске одјеће.²⁹ Управо је то био пут којим се левантински бијели текстил све више уносио у ренесансни habitus, насупрот медијевалној полихромији која се у нашим фолклорним везовима јужних варијаната задржала у архаичном мозаичком распореду. У дубровачким списима су чести хрватски називи за текстилни украс: расплет, истриз, вез, трачац, зашакнице,³⁰ ошвице,³¹ петљице,³² китице,³³ вез на мишје очи.³⁴ Права чипка јавља се као reponti,³⁵ trina,³⁶

²⁸ Prammatica II, f. 11—14v, 1648—1651: «... le figlie di Nicolo di Giorgi siano state presente... con le camise... fatte a nova faccia», зато се отвара процес.

²⁹ Исто, нав. мјесто: «... Zvieta serva di detto Nicolo di Giorgi... disse... che le tre figlie di detto mio patrone... sono state... in camise fatte et piegate a crespe a modo di gremiali... et io lo feci di spontanea mia volonta senza ornamenti di alcuno altro... et di più detta Zvieta... porto al Officio uno priliepco di nichhra fatto a crespe... gl' altre camise tutte a priliepzi».

³⁰ Исто, нав. мјесто. «... le maniscetti videlicet sasciacniczè...»; ACR, 95, 1636, дозвољава се «... raspлет... per gli orli manichette cioè sasciacnicze...».

³¹ Исто, нав. мјесто, дозвољава се «... osvize alle donne di Canali. Terre nove et Ponta».

³² Prammatica I, f. 5—5v, 1624, у процесу «... pizzelli con le petglize...».

³³ ACR, 89, 1624, дозвољава се «... le chitize semplice di filo... cioè pod skutom...».

³⁴ Prammatica I, f. 44, 1640, у процесу «... la camisa... con raspлет et con certo lavoro alle manichette zoe na missie occi...»; израз „на мишја окца“ служи у Босанској крајини за домаћу вунену тканину са ситним црно-бијелим dessinom.

³⁵ ACR, 88, 1624, забрањује се «... l'uso de' reponti e recami ad ago...»; «... l'uso dei reponti e recami all' ago».

³⁶ Исто, нав. мјесто, забрањује се «... l'uso delle trine»; ACR, 89, 1624, дозвољава се «una semplice trina»; «una sola trina, che non sia dopplicata»; Prammatica II, 1661, забрањује се зато за «trine, pizzilli, merletti, bottoni...» (осим за невјесте); 1665. у процесу «trina sopra raso recamata»; 1639. у процесу «due trene di seta».

merli³⁷ и picil.³⁸ Од тих италијанских ријечи, „пициљ“ се у Дубровнику удомаћио и до данас остао локални назив за праву чипку.³⁹ Назив trina, познат у Дубровнику у XVII стољећу, ту се изгубио, а merli, merletti, „мирлићи“⁴⁰ задржао се у Далмацији и Боки Которској за барокну чипку западних, највише млетачких варијаната.

По обилатим архивским подацима дознајемо да је у Дубровнику у току два стољећа, за цвата ренесансне и барокне чипке, уз остале ручне радове као важно женско занимање постојало и чипкарство у истом интензитету као и на читавом Западу. Међутим, док је чипкарство на Западу у вријеме највећег процвата чипке захваћено у комерцијалну економску структуру, у Дубровнику је чипкарска дјелатност остала у анонимној друштвеној позадини. Али да су се и у том скривитом оквиру производили неки сасвим истанчани радови, о том дознајемо управо из локалних Одредаба против раскоши.

Осим што се на женским кошуљама забрањује широки расплет, истриз, вез, а поготово пициљ, у женском прибору је честа употреба „копрене“ и „копренице“. Већ у пописима робе се копреном зове фино прозирно ткање у служби невјестинске покриваче.⁴¹ Додуше, у истој служби се чешће сусреће вео.⁴² У старом Дубровнику је разлика између ова два лагана текстила била иста као и данас. Вео је танка тканина од ланене или свилене преће. Свилени вео је израђиван од двије врсте предива, и то или с равно одређеном нити као муселин, или с нити препреденом и усуканом од чега се добија газа. Оба оријентална начина била су у Дубровнику производ домаћих жена и задржала су се у фолклорном текстилу, највише у покривачима из Конавала. Копрена се разликује од вела, а одговара данашњем

³⁷ Вид. напомену 36, »merletti«.

³⁸ Вид. напомену 36; Prammatica I, 1634, у процесу »... li pizzelli grandi alle manichette... li pizzelli attorno le manighe... li detti pizzelli largi tre dita...«; ACR, 1636, дозвољава се свилени појас дјечацама, али »senza però alcuno lavoro, o ricamo, o pizzil...«; Prammatica II, у процесу »ricamo pizul...«

³⁹ Рјечник ЈАЗУ под одредницом пициљ; П. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, II, Загреб 1972, под одредницом *шиц*.

⁴⁰ М. Гушић, *Бијели текстил*, 58.

⁴¹ Div. canc., 109, f. 2v. 1519, у Лопуду »tre copriene, due fruste et una nova«; 114, f. 35, 1525: »fazole uno da koprina«; 121, f. 25, 1534: »... una copriena de seda virga de bianco, brazza 4 1/2«.

⁴² Div. canc., 107, a tergo, f. 13, 1518: »... uno fazol de velo, uno fazoletto de velo turchescho lavorato con oro, una pocrivaza longa (прецртано) nova de velo, uno fazol de velo grande...«; f. 18, 1519: »item uno velo...«; 115, f. 73v, 1526: »uno velo da ducatum 5...«; 120, f. 24, 1532: »pocrivaze dua da done de velo...«; 122, f. 24, 1534: »De tela sotile brazza undecim et mezzo cioe de vello, uno fazoletto de vello de seda...« etc; у Одредбама је вео супротстављен платну; ACR, 1624: »ciorizze di velo e tele, затим се женама дозвољава »velo per gli ubrusi da testa, per le ogernacize e colletti di done...«

прозрачном tulle — тилу. Тај текстил је добио назив по мјесту Tulle у централној Француској, гдје је био цијењен производ женских руку. Касно у XVIII стољећу, у раздобљу рококо чипке, чипка од ручно израђеног тила била је тражена као помодни артикл тако да су чипкарице у Tulle једва снабдијевале тржиште својим скупопцијеним производом. Но кад је у раним годинама XIX стољећа пронађена машинска израда тила, ручни тил је сасвим нестао. Права копрена — tulle израђивана је у онс авије технике које смо затекли у медијевалном декору. То је или *macramé* — узлање или *filet* — мрешкање. Од златне или сребрне нити на оба начина постизана је финоћа очице са 2 до 3 mm у промјеру, и то тако да је у *macraméu* остављан мекани полуузао, док је у *filetu* нужно долазило до чврстог чворића. Према томе, такве су мрежице израђиване у мањем формату, какви су доиста и споменути фрагменти из старохрватских налаза.

У Дубровнику је Одредбом из 1624. године (поновно 1631) дозвољено женама да им за попрсницу на хаљини служи копреница златна или свилена.⁴³ Ипак на оба начина и у *macraméu* и у *filetu*, мрежица остаје релативно масивна и не достиже финоћу најтањег тила. Напустивши обје старинске технике, најфинији тил-копреница се нужно пренио у неку другу технику. Да се постигне очица у најситнијем формату а ипак солидно повезана, за то је послужио зрачни бод праве чипке у техници на иглу. Дакле, најтања и најфинија копреница могла је настати тек онда кад је права чипка искористила предност зрачног бода, а то значи у току касног XVI стољећа, можда не раније од времена око 1600. Тек шивањем једноликних очица правилно низаних у чистим зрачним бодовима постигнута је текстура најтање, најњежније копренице. Тај начин у израђивању тила-копренице могао се постићи тек на развијеном ступњу најбоље шиване чипке, кад је самосталан зрачни бод заузео главну улогу у чипки на иглу. У бити, израђивање такве текстуре је веома једноставан посао и не тражи нека тешка рјешења у сложеним хватовима као висока чипка западних стилова. Једноставним зрачним бодом обамета израђује се такав текстил у редовима по жељеној не превеликој ширини. Посао се изводио на помоћној подлози од еластичног велина, као што је такав танки пергамен служио за све врсте чипака на иглу. То се могло радити и са свиленом нити како је женама било дозвољено »*per uso delle parsi la coprenizza d'argento et altri drapetti di seta*«. Ако је била дозвољена златна, сребрна и свилена копреница, онда је без сумње за обичну употребу служила и копреница од ланеног конца. А

⁴³ ACR, 2. март 1624, cap. VI, дозвољава се »*per uso delle parsi la coprenizza d'argento et altri drapetti di seta senza altri lavori*»; Исто, 1636, cap. 11, »*si concede anco solamente per uso delle parsi la coprenizza di argento et altri drapetti di seta senza altri lavori sopra...*»; Исто, 1661, cap. 13, »... possono le donne e zitelle portare le loro parsi fatte da coprenizza slatna...«

заправо се од танког ланеног конца могла добити најтања копреница, њежнија и од свилене. Наиме, свилена нит је меканија, али није тако подесна за сасвим танку а чврсту текстуру као ланени конач веома танко испреден. Но такав конач се морао уносити у Дубровник. Нашли смо да је одређено да се женски радови изводе само од домаћег конца, али управо из те Одредбе посредно дознајемо како је ту већ колао и конач унесен из сјеверне Италије или из Фландрије, а тај је познат као најбољи.⁴⁴

Дакле, кад знамо да је у Дубровнику копреница служила женама стално као попрсница, из тог елементарног женског рада могла се развити најтања чипкана творба, и то у рукама жена које су вичне таквом профињеном послу. Једино таква изнимна чипка могла се пласирати на западном тржишту. Предујет за производњу најтање чипке-копренице постојао је у Дубровнику пошто је ту била на располагању женска радна снага вична истанчаним ручним радовима, па и најтањој копреници. Ипак је нетко морао преузети иницијативу да стави у погон такву изузетну дјелатност, а осим тога је требало снабдјети раднице најбољим фландријским ланеним концем. Будући да таквог конца није било потребно много, то су пренесене мање количине, уз заобилазак царине, па су остајале без сигнатуре трговачке робе. Наиме, у дубровачким списима нема ни помена о томе. Осим тога требало је набавити фини велин и чипкане предлошке који су одговарали захтјевима такве чипкане творбе. Све су то могли набавити Дубровчани у сталном контакту са западним земљама, што су искористили они добри познаваоци чипкарства који су се као и у сусједној Италији одавна бринули око производње бијелих везова и чипке. Прву вијест о томе дознајемо из сусједне Puglie; најранија вијест о чипки reticelli јавља се 1513. у мјесту Giovinazzo у Pugli,⁴⁵ а ријеч је о бијелом олтарнику »con lo friso de reticelle«. Али та пруга reticelle већ је пренесена с једног старијег предмета, што значи да је ранија од 1513. Олтарник с reticellom спада у богати инвентар мисног руха, а то је посјед братовштине Трећег реда у мјесту Giovinazzo крај Molfette у Pugli. Познато је да је лаички Трећи ред једна од друштвених структура у оквиру фрањевачких самостана; остављамо по страни мушку организацију, нас занимају жене трећореткиње.⁴⁶ Оне се у Италији и код нас у приморју зову „лицокаре“; тај назив је данас понешто подругљив, али тако

⁴⁴ A. von Henneberg. *нав. Дјело*, 25, т. 76 а), са индексом ланених конача до броја 1500.

⁴⁵ F. Carabellese, *La Puglia nel secolo XV*, Bari 1908, 227, инвентар добара братовштине Sancte Marie de Nova, положених у Цркви св. Фрање у Giovinazzo 1513, међу осталим и: »Idem uno mandile bianco de altare con lo friso de reticelle quale friso lo ha levato Leuci da lo panno de bonbace et postolo a quisto mandilo«.

⁴⁶ Н. Бивановић, *Станови редовница и трећореткиња у старом Дубровнику*, Дубровачки лист, бр. 47, 1926.

није било раније. Као да у повијесном смислу садржи основу ријечи *pizzo*, дакле чипка, па као да је то сасвим почетни назив за жене које су се првенствено бавиле израдом веза и чипака за црквено рухо. О томе као да свједочи и наслов једне од трећореткиња у споменутом самостану фрањеваца у *Giovinazzu*. Не може бити тек случај да је жена једног брата трећоредца »*Angiella de Angelo Pasciullo, la piczicoccha*«. ⁴⁷ Као удата жена живела је у својој обитељи, а лаичким завјетом је била везана уз организацију фрањеваца као и сви остали грађани у том мјесту. Назив указује на то да се бавила израдом *pizzi*-чипака јер је очито тај њезин назив првотно изведен од *pizzo*, што се касније практички претворило у „пицокара“. За рану везу с јужном Италијом говори и рана појава *reticelle* у Дубровнику, као и то да се управо израз *pizzo* одомаћио као једини назив за праву чипку.

Дубровачке пицокаре су се до наших дана бавиле претежно радовима око текстила. Осим поруџбина из грађанских кућа, плетења чарапа, вунене одјеће, крпања и шивања кућанског прибора, пицокаре су ткале и израђивале црквено и мисно рухо. Најближа самостану Мале Браће је и сада кућа у којој су до недавна пребивале трећореткиње, а стоји уз црквицу *Transfigurationis*, па се и та кућа звала „Од Сигурате“.⁴⁸ Као и остале лаичке куће, тако је и ова првенствено била задужена за разне текстилне радње. Ауторица *N. Bruck Auffenberg* је до прије I свјетског рата с великим занимањем пратила ту њихову дјелатност. Она им је умјесто старог ткачког стана набавила о свом трошку нови,⁴⁹ већи, а ја сам их прије тридесетак година затекла да на тим кроснама ткају мисну планиту од домаће полусирове свиле у масивној техници кепера. Зна се да су им жене из Конавала доносиле непредену свилу својих чахура, а трећореткиње су свилу испирале, испредале и од необојене откивале свилене невјестинске покриваче. Свилу су и бојадисале за везове којима су се стално бавиле. На конавоским покривачама су битни украс и рустична чипка у обје технике, што су, како се памти, још крајем прошлог стољећа радиле дубровачке пицокаре.

Да су се фрањевци бринули око чипкарства у XVI стољећу указује и то да је један од првих приручника за чипку саставио и издао уважени фрањевац опсервант.⁵⁰ Његова књига је издана

⁴⁷ T. Carabellese, *нав. дјело*, 212.

⁴⁸ Н. Бивановић, *Три веома старе сачуване црквице дубровачке — Црквица »Sigurata«*, Гласник дубровачког ученог друштва „Свети Влахо“, I, Дубровник 1929, 170 и даље.

⁴⁹ Податак добијен 1949. од госпођице Јелке Миш, одличне познатељице фолклорног текстила; њезином заслугом је ткачки стан, одложен из куће »Od Sigurate«, смјештен у музеј у Рупама.

⁵⁰ »Triompho di Lavori a fogliami de i quali si puo far Ponti in aere. Opera di Fra Hieronimo da Ciudad do Frioli, del' Ordine de i Serui de Osservantia. Padua M. D. LV« (цитирано по M. Schuette, *нав. дјело*, 80, 221, нап. 18.

у Падови 1555, а у предговору је навео како добро познаје чипку коју и сам зна радити. У Далмацији се у напуштеном самостану фрањеваца Бадији на Корчули нашло око шездесетак предлогака за чипке.⁵¹ Од једноставне рубне чипке на батиће, ту се налазе и предлошци за најбоље чипке у стилу и техници млетачког барока. Ту су и четири велина за чипку на иглу, и то за прворазредан Point plat de Venise и за прави Rosallino. Ако је, дакле, сигурно да су се фрањевци у распону од 1500. године па надаље готово до наших дана бринули о чипки у Италији и млетачкој Далмацији, то више су се могли несметано бавити тиме у слободној Дубровачкој Републици. У фрањевцима с правом гледамо иницијаторе чипкарства у Дубровнику; они су диктирали стил индигене дубровачке чипке и то су зналачки управили у техници којом је женска радна снага у њихову окриљу вјешто располагала. А то је управо израда најтање чипке на иглу у фактури копренице-тила.

По свему, из архивских података о бијелом везу и чипки у старом Дубровнику дознајемо да је у том превладавала техника шиваних везова и осталих радова изведених шиваним бодом, дакле у пуној мјери и чипка на иглу. Мора да су већи дио послова у томе обављале управо трећореткиње. Наиме, за израђивање високо профињеног текстила, као што је то најбоља чипка, није dostatно тек занимање домаћих кћери ни колудрица у самостанима уз њихове свакодневне дужности. Без сумње, и у женским самостанима је било веома вјештих чипкарица, али оне су радиле за ужи интересни круг своје цркве и својих исповједника, не за вањско тржиште. Међутим, за најбољу чипку је потребан изразито специјализиран однос према том послу. Чипкарица мора бити ослобођена свих кућанских послова, чак и оних око омиљеног цвијећа, мора имати његоване руке, осјетљиве и за најтању ланену нит. Посебно још мора посједовати у рукама онај сасвим специфичан потез којим код зрачног бода једнакомјерно затеже нит, а који је елементарно битан захват у изради чипке на иглу. Осим тога, чипка се не ради узастопце у заданом радном времену, него повремено уз одмарање очију и руку, а ипак интензивно током дање свјетлости. У једноставној средини у Дубровнику, у кућама трећореткиња није било оних помоћних направа као на Западу, гдје су чипкарице радиле у посебним просторијама, с приудешеном микроклимом и нарочитим освјетљењем. Међутим, насупрот радним узанцама на Западу, дубровачке чипкарице нису биле подвргнуте комерцијалном рачуну о утрошеном времену и радном ефекту. Зато су је-

⁵¹ Каталог са 59 папирних предлогака и 4 велина конзервирала и рестаурирала инг. В. Хршак у Хисторијском архиву ЈАЗУ у Загребу; саставила сам каталог и извршила музеолошку обраду на 63 листа са оригиналним предлошцима, описима, валоризацијом и фото-снимкама, а 1967. предала у Архив самостана Мале Браће у Дубровнику.

дино оне располагале немјерљивом стрпљивошћу у обављању веома једноличног посла који се састојао у монотоном низању ситних очица у чипки-тилу.

У томе лежи основна разлика између чипкарске индустрије у западним земљама и радне снаге која је у Дубровнику била локално ангажирана у тој дјелатности. Од саме појаве бијелог текстилног декора, Венеција је на својим посједима на Леванту организирана *scole*-радионице женског рукотворства, које су у XVII стољећу укључене у меркантилни систем. Женска радна снага је повезана у мрежу децентрализоване мануфактуре. Зато се чипкарство на Леванту одвијало успоредо на два колосјека: с једне стране, традицијски бијели вез и архаичне чипкарске творбе (расплет, примарна *reticella* и сл.) остали су резервирани за домаћи прибор, за рубенину у цркви, у кући и за властиту одјећу. С друге стране, високу чипку радиле су жене према добивеним узорцима и предлошцима и, досљедно, у млетачким стилским и техничким врстама. Израђивана по наруџби, та роба је одлазила на свјетско тржиште под млетачком сигнатуром. Управо такав двојни састав показује бијели текстил сачуван у Боки Которској, највише у збирци у Цркви св. Еустахија. Ту се уз примјерке високе чипке од XVI до касног XVIII стољећа успоредо налазе и предмети домаћег веза и *reticelle*, те осталих примарних чипкарских творба. Домаће жене зову ову групу својим добротским везом, док за високу чипку каже »*ala veneziana*«. У таквим чипкарским средиштима, младе жене су се усавршавале до професионалног занатства, а послодавци су посредовали између женске производње и трговачке мреже у Млецима. У томе је владао комерцијални однос, чиме је нужно управљана производња по усвојеној меркантилној норми с познатим изједначењем времена и новца. У читавом пословању вођен је рачун о уложеном раду и времену с коначном оцјеном финалног продукта; на цијелом Западу је превладала професионална чипкарска индустрија. Осим радница чипкарица, у то су били укључени и умјетници цртачи, графичари, ствараоци и доносиоци нових орнаменталних предлогака, а они су и надзирали израђивање својих чипака. У исто вријеме су се издавачи натјецали у штампању књига, приручника за све врсте чипака и бијелих везова. Осим тога, за веома сложене и профињене предлошке био је уз поједини предлошак приложен и рукописни или штампани коментар којим се чипкарица служила при раду. Чипкарице су биле вјеште писмености и владале су богатом специјалном терминологијом која је на Западу служила за радне захвате и појединости у изради чипке,⁵² ми такве терминологије за чипку уопће немамо. У западним радионицама, чипкарице су у току рада пратиле из писменог напутка и најмањи захват у израђивању свог дјела. Тако је било за обје технике, па отуда

⁵² T. Frauberger, *Handbuch der Spitzenkunde*, Berlin 1894.

сложеност појединих примјерака хисторијске чипке.⁵³ Чипкарска средишта су била позната, нека веома гласовита, и јавност је пратила њихову дјелатност. Посебно су се истицале мајсторице које су предводиле чипкарске школе-радионице; позната су њихова имена и активности.⁵⁴

Свега тога није било у Дубровнику. Ту је женска текстилна радиност остала изван меркантилне мреже, затворена или у кућном кругу обитељи или у женским самостанима. Чипка се могла уздићи до савршенства једино у потпуној преданости овом послу, а то је било могуће, како смо нашли, управо у кућама трећореткиња. Како у том скученом оквиру није било комерцијалног нормирања о радном улогу и утрошеном времену, то су чипкарице биле поштеђене журбе и бриге у кратком временском року, али су зато могле посветити више пажње квалитетној изради свог дјела. У мирном и од свјетских зала заштићеном боравку, ове скромне жене су се до краја предавале свом послу којем је цијена била немерљива у односу на уложен труд и вријеме потребно за његово довршење. Једино на тај начин могла се из домаће копренице развити чипка најњежније и најбоље текстуре. Док су у свим високим чипкама на иглу нужно постојали предлошци, односно нацрти на велину по којима се чипкарица управљала у свим сложеним захватима, код чипке-копренице постојао је само један радни захват. Нашли смо да се тај једини начин састојао у примјени зрачног бода; точније, то је бод обамета изведен у слободном простору без неких помоћних нити. Али ма како да је техника једноставна, тај једноличан посао тражи веома вјешту руку и немјерљив улог труда, рада и времена. Наше жене на селу су и данас још познате по извршним ручним радовима, особито у финим везовима. У старом Дубровнику, поготово у кругу трећореткиња, владали су друштвени односи који су могли задовољити такве радне премисе. Младе жене, од којих су многе као дјевојчице сишле у град из свог суровог планинског завичаја, нашле су уточиште у лаичком завјету. Осигуране у скромном живовању, готово без личних прохтјева, уз молитву и побожну мисао посветиле су се предано свом послу. Биле су вјеште иглице већ од дјечјих дана, кад су као пастирице идући за овцама радиле своје прекрасне везове у бијелом концу или шареној свили. Уз то је копреница тако једноставна у техничкој изведби да ту није било неких тешко схватљивих захвата ни посебно сложених поступака као код западних високих чипака. Наше једноставне жене нису се ни оптерићивале неким сложеним чипкарским поступцима. По

⁵³ А. von Henneberg, *нав. дјело*, 27, технику чипке на иглу приказује у свега 10 редака текста, док технику и терминологију чипке на батиче обрађује на пуних 8 страна текста са односним аналитичким таблама.

⁵⁴ Упор. F. Burg Pallisser, *нав. дјело*, 123, и даље; А. von Henneberg, *нав. дјело*, 41.

свему, дакле, једино је у таквом радном оквиру могла постојати и неко вријеме трајати она чипкарска творевина која се по финоћи и њежности могла такмичити с врхунским чипкарским достигнућима Венеције и Фландрије. Поготово је таква чипка-копреница битно удаљена од стила и технике високе млетачке чипке. Млетачко чипкарство уопће није усвојило израду чипке-тила, па се та дјелатност није могла укључити у финансијску структуру млетачког чипкарства. С ненаплативим стрпљењем у полагааном радном одвијању, чипка-копреница није могла бити укључена у пословне норме интензивне чипкарске индустрије. Једино у друштвено потиснутој средини, само у анонимној марљивости дубровачких пицокара могла се чипка у стилу тила-копренице винути до техничког савршенства и тако задобити супериоран атрибут Point de Raguse француских вијести. Управо таква чипка по својој квалитети и посебној врсноћи надмашила је на западном тржишту све тада познате чипкарске творбе. Ипак је по квантитету, по објуму производње, дубровачка чипка нужно остала у малој окученој производњи. Но можда је тиме изазвала још већу потражњу и вишу цијену на свјетском тржишту, гдје се таква драгоцјена чипка истицала као луксузна потреба повлаштених моћника.

Међутим, по овом цијелом нашем теоретском разлагању не можемо доказати постојање Point de Raguse у стварности. Потребна је и материјална документација. У големом поглављу историјске чипке које је похрањено у свјетским збиркама треба потражити материјалну потврду о постојању чипке-копренице. Покушат ћемо указати да доиста постоји антикна чипка која у свему, у стилу и техници, одговара премисама о дубровачкој чипки-копреници. Доиста, примјерци који тим премисама одговарају налазе се у неким приватним збиркама. Чипку која по свим својствима, по стилу и техници, по особености у свему одговара претпостављеној чипки-копреници посједује у неколико примјерака господин Mario Levi Morenos у Венецији.⁵⁵ Власник једне од познатих млетачких чипкароких радионица, он посједује богату збирку чипака; неке су изванредни примјерци најфиније чипке-тила. До сада су стручњаци ове чипке Levi Morenosa одређивали као чипку на батиће у једном још недефинираном саставу ове врсте. Међутим, изван сваке сумње је да су ове чипке израбене у техници на иглу, и то управо оним једноставним бодом који смо описали, гдје се правилне њежне очине нижу у боду обамета. Њежан флорални орнамент свједочи о барокној стилизацији. До сада нисмо говорили о томе да је дубровач-

⁵⁵ Пригодом студија чипке у Венецији 1959. имала сам прилику да упознам ове чипке у збирци Марија Леви Мореноса; тада још нисам довела у везу ове чипке с Point de Raguse; тек на основи даљих истраживања фолклорне чипке и архивске грађе детерминирам чипке Леви Мореноса као аутентичан Point de Raguse.

ка копреница била десинирама с орнаментом на својој позадини. Међутим, поновит ћемо да копреница по Одредби из 1624. може бити свидена, али је уз то наглашено »senza altri lavori sopra«,⁵⁶ дакле без неког додатка на својој текстури. Ако се нешто забрањује, значи да је у животу постојало; а тај неки »lavoro«, додатак на копреницу, могао је бити само чипкани dessin како то имају чипке Levi Morenosa.

У Дубровнику и Далмацији нема таквих чипака. У Дубровнику је чипкарска производња, као и много другог текстилног добра, без сумње пропала у катастрофалном потресу 1667. Колудрице у бројним женским самостанима су готово изгинуле; мали број их се спасао и прешао у Анкону. А о трећореткињама ништа се не зна — та оне су и за живота биле невидљиве у јавности. Није више било ни материјала за fine женске радове, а такођер се и интересовање за такву дјелатност изгубило у борби за елементарно спашавање живота. И самостан Мале Браће био је оштећен, па се требало спашавати из рушевина. Велике бриге надвиле су се над Републиком св. Влаха, у једној префињеној дјелатности није више било опстанка, у свему томе.

У прошлом стољећу, је у Дубровнику и читавој Далмацији дошло до велике распродаје баштињених добара.⁵⁷ Нагло је порасло интересовање европске јавности за старину и фолклорно благо, па је оснивањем музеја и јавних и приватних збирака масовно сакупљано све што је било вриједно. Далмацијом су кружили накупци који су као посредници хрпимице набављали старине за стране колекционаре. Било их је много, али једног можемо пратити у стопу у том послу; знамо му име и поријекло. То је Ernesto Jesurum родом из Сплита⁵⁸ гдје се фамилија Jesurum налази већ у XVIII стољећу, и то у пословању с текстилном робом.⁵⁹ Ernesto Jesurum је по презимену у сродству с Jesurumима у Риму и Венецији, како су већ фамилијарне везе међу Јеврејима одржаване у медитеранским земљама. У другој половини прошлог стољећа, Ernesto Jesurum је путовао по Далмацији и откупљивао старе и нове чипке по црквама и самостанима. То се догађало у исто вријеме кад се чипкарство у Венецији изнова подизало. Наиме, млетачко чипкарство је у XVIII стољећу нагло узмакнуло пред француском конкуренцијом, али се у другој половини XIX стољећа поновно уздигло. У томе су главну акцију водила браћа Aldo и Michelangelo Jesurum.⁶⁰ Они обнављају про-

⁵⁶ Вид. напомену 43.

⁵⁷ N. Bruck Auffenberg, *нав. дјело*, 10, 27, и на више мјеста.

⁵⁸ F. N. Jackson, *A History of Handmade Lace*, London 1900, у предговору захваљује Ernestu Jesurumu за информације о старој и новој чипки из Далмације.

⁵⁹ Г. Новак, *Жидови у Сплиту*, Сплит 1930, 47, 49.

⁶⁰ N. Bruck Auffenberg, *нав. дјело*, 34, дезинформира о активностима појединаца с презименом Jesurum те замјењује Jesurume у Венецији, браћу Alda и Michelangela с Ernestom Jesurumом, трговцем из Сплита.

изводњу чипке на основи традицијских узорака, користећи у том вјештину старица које су се у дубокој млетачкој покрајини још сјећале давних чипкарских времена. У непуних десет година, Michelangelo Jesurum престиже тада најјачу белгијску производњу европске чипке другог барока.⁶¹ Уз то своје велико дјело и непролазну заслугу за ревитализацију млетачког чипкарства, браћа Jesurum сабиру антикну чипку у своју богату збирку. А како је Ernesto Jesurum набављао чипке по Далмацији за разне музеје, нпр. и за Кенсингтонски музеј у Лондону,⁶² то је веома вјеројатно да је чипке набављао и за своје именење у Риму и Венецији. Тим путем је кроз руке многих посредника одлазило наше културно благо у туђе збирке гдје је данас под сигнатуром млетачке чипке лишено свог поријекла. Потомак млетачких Jesuruma, господин Mario Levi Mogenos посједује чипке из збирке Michelangela Jesuruma, а у њој су управо и они примјерци у којима препознајемо аутентични Point de Raguse. Чипке Levi Mogenosa које су до сада биле неодређено историјско добро, утврђивањем аутентичног Point de Raguse добивају пуну одредницу са стилским, временским и ширим историјским садржајем као добро откривено из културне афирмације Дубровника у доба цвата Републике у XVII стољећу до потреса. По свему, дакле, са чипкама Levi Mogenosa рјешава се загонетка дубровачке чипке, Point de Raguse, до сада непознатог културног добра из наше прошлости.

Marijana Gušić

POINT DE RAGUSE — A DUBROVNIK LACE

S u m m a r y

According to French seventeenth century reports most precious on the relevant Western market was the lace *point de Raguse*, under the denomination of its origin, which remained until today an unknown. The author resolves that historical unknown on the ground of data found in Dubrovnik Archives, and of substantive remnants from the wide chapter of lace-making. The manufacture of laces in Dubrovnik is mentioned in competent literature only occasionally and in relation to the denomination of *point de Raguse*. At the time of flourishing of Renaissance lace in Greek archipe-

⁶¹ M. Jesurum, *Cenni storici e statistici sull'industria dei merletti*, Venezia 1973; исти, *Sull'industria dei merletti a Pelestrina*, Venezia 1978, поводом изложбе млетачке чипке у Паризу исте године.

⁶² F. N. Jackson, *нав. дјело*, потврђује да је Ernesto Jesurum набавио чипке из Далмације за Kensington Museum у Лондону.

lagos, then in southern Italy, and in Boka Kotorska, there exists in Dubrovnik too several objects which are the ones *in situ* as regards their origin on that territory. This is, for instance, the altar cover from the small church of Our Lady of Šunje on the island of Lopud. A quadrangle out of silk damast bears a wide *filet-lacis* which is edged with clappers lace, which is in two different colours — i.e. raw flax and indigo blueness, namely still in the polychromatics of the early Mediterranean lace. Three lace streaks too originate in the sixteenth century, from the patrician house of Sorgho-Sorkočević, and they are preserved in the descendant family of Mirošević. In the provincial weft of *reticella*, that lace is made of tick flax thread as was determined in Dubrovnik for women, namely they had to make their fancy-works by using Dubrovnik thread (namely, „*de filo raguseo*”). Modest laces in Jewish thoras witness to the fact that the technique of clappers lace found its early and wide application in Dubrovnik.

Prior to the appearance of the Renaissance lace, decorated textile did exist in Dalmatia, just as in the Levant. Thus, findings are unique in the old-Croatian graves made of golden thread in the fillet and *macramé* techniques. Later on, the most beautiful relevant example is the *perizom* on the relic of St. Šimun in Zadar. Although dating back to the end of the fifteenth century, that object is entirely preserved. Its adornment is a field of stars made in a circle *macramé*. The Zadar *perizom* fits into data from the inventory of the Sforza family in Milano, from the year of 1493. That rich textile treasury contains also the „*tarnete facte de stelle*”, in other words, fancy-works with star-like motives made obviously in circular pattern. That same inventory contains also a *reticella*, although in an almost invisible graphics, while it is to be found already in the first years of the sixteenth century in its regular form in southern Italy and in Dubrovnik too.

At the break of the epoch, lace becomes a permanent decoration of white linen, but rather soon it reaches independence, but as an addition to the costume of all social classes. The techniques predominantly applied are the lace-on-the needle, as well as the clappers. However, the *macramé* technique is still predominant in the sixteenth century, the relevant evidence being the great altar cover in the white textile collection in Dobrota, in Boka Kotorska.

We know from the inventory lists and from house inventories, from the Regulations on Luxury that in Dubrovnik the costume had an accessory in the form of *reticella*, namely collar which was termed „*čihorica*”, obviously according to the Italian word *lattughe*. However, neither even the best *reticella* nor some other high quality lace could compete to the exquisite Venetian lace-making, so that the *point de Raguse* had necessarily to be different from the Western laces.

Women of Dubrovnik most frequently used the on-the-needle technique, so that the same technique most probably was applied also in case of the *point de Raguse*, and in the variant which was considerably different from the Western laces. Dubrovnik records do not mention the lace industry. The lace-making centers on Greek islands, in the southern Italy, and even in Boka Kotorska were included by Venice in its system of decentralized manufacture, but in Dubrovnik there were no commercial lace-making industry. The lace is made in families and most frequently in monasteries, but everything done is kept for one's own use, while it does not go to the market. However, a high quality lace requires permanent employment. Evidently, the *point de Raguse* in a modest production scope was manufactured by women workers not registered in written records, but that production was cleverly organized and placed on world market. There existed in Dubrovnik a certain number of such able anonymous lace weavers. That number of women is of the layman Third Order in our areas as were in Italy those called *picokare*. That term seems to follow the word *pizzi* — meaning lace, which suggests that lace came to Dubrovnik at the time it did in southern Italy, where — as we found — there was the earliest mention of *reticella* under that genuine denomination. The *picokare* women manufactured the lace in the texture of gentle *tulle*, since only such lace could compete to the exquisite Venetian products. Under the protection of Franciscans, modest *picokare* manufactured the most expensive lace which does not require either the knowledge of complicated terminology or of difficult lace-making applications, although sewed *tulle* is but a job requiring utmost patience. Here one finds the difference between the Western sewed lace with artistic applications and the simple but utmostly refined texture of *tulle*. Dubrovnik written records contain the term *coprenizza*, namely *koprenica* (small veil) which is a product of hand-made *tulle*. Only a lace made out of finest *tulle* could compete against Venetian style and technique.

All this would be just guess-work if we were not supplied with substantive evidence too regarding the existence of lace of the style and texture of the *koprenica-tulle*. However, there exists in Venice, in the inheritance of brothers Jesurum, really such a lace which by all of its properties corresponds to *koprenica*, but also to French informations. The owner of these laces, a descendant of the Venetian family of Jesurum, mister Mario Levi Morenos, has several examples of these very laces which were not yet examined by experts as to their technique and style. That lace is made by applying the on-the-needle technique and in the procedure of the most gentle *tulle-koprenica*, with a light lace *dessin*. Altogether, according to all these elements we do recognize in those examples the authentic *point de Raguse* — that extraordinary cultural remnants of the past of Dubrovnik Republic.

НАЛАЗИ ТУРСКЕ КЕРАМИКЕ ИЗ ИЗНИКА У СРБИЈИ

Производи турских уметничких заната стизали су у Србију и пре турског освајања Балкана, и то као предмети разгранате трговине с Левантом, као поклони којима су турски султани и други муслимански великодостојници даривали хришћанске великаше, а доносиле су их и занатлије са својих путовања по Блиском истоку. Већи прилив ових предмета од почетка XV века огледао се у све чешћој појави исламских елемената украшавања у стварањима домаћих мајстора.¹

На основу писаних извора, досад су расветљене многе стране трговачких односа између Балкана и Леванта преко објављене грабе, студија и синтеза. Један од најстаријих писаних извора из кога се сазнаје у коликој су мери били цењени ови предмети у највишим српским феудалним круговима јесте дело Eberharda Windecka с почетка XV века. Савременик деспота Стефана Лазаревића, Windeck у својим записима бележи посету српског деспота угарском краљу, наводећи при том бројне и драгоцене поклоне (носило их је 26 људи) којима је деспот даривао краља Сигисмунда. Оно што је значајно и због чега се овај попис помиње на овом месту јесте то да је већина предмета била турског порекла, што је увек наглашавано.²

Међу бројним предметима турског порекла, који су стизали у Србију на различите начине, налазила се и украсна керамика у технологији фајанса, настала у чувеним анадолским радио-

¹ Б. Радојковић, *Турско-персијски утицај на српске уметничке занате XVI и XVII века*, Зборник за ликовне уметности, 1, 1965, 117—140. З. Јанц, *Исламски елементи у српској књижи*, Музеј примењене уметности, Зборник, 5, 1959, 27—45. V. Нан, *Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens au XVIe et durant les premières décennies du XVIIe siècle dans les régions centrales des Balkans*, Balcanica, 1, Београд 1970, 239—271.

² W. Altman, *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, Berlin 1893, 177, 183.

ницама у Изнику, Кутахији и другим. До сада је налазима ових производа на нашем тлу поклањано сразмерно мало пажње. При објављивању архивске грађе, керамичке посуде оријенталног порекла су разматране у оквиру општег прегледа предмета материјалне културе.³ Истини за вољу, подаци из архивске грађе нису ни дозвољавали неке опширније коментаре о изгледу, стилу украшавања и другим особинама ових предмета примељене уметности. Последњих година, међутим, археолошка истраживања појединих локалитета у Србији пружила су нову, неочекивано лепу и досад непознату слику о врстама и квалитету увезене робе ове врсте, како у градским срединама тако и на црквеним поседима. У прикупљеном археолошком материјалу налазе се изузетно лепо производи турских малоазијских грнчарских радионица који су од XVI века па надаље пристизали у већој мери, преко Цариграда, на територију не само Србије него на цело Балканско полуострво и у суседне крајеве. Посебно место по снази уметничког израза и квалитетној изради заузимају производи једног од највећих керамичких центара Анадолије — Изника. Овај рад се усредредио само на изнички материјал, најпре преко архивских докумената, а затим кроз археолошке налазе.

Највећи део података о увозу керамичког материјала из Турске на Балкан у XVI и XVII веку сачуван је у документима Дубровачког архива, у серијама *Diversa cancellariae*, *Diversa notariae* и *Testamenta notariae*. Подаци се јављају у пописима инвентара дубровачких домова и трговина оног времена као резултат широко развијене трговине Дубровчана типичном оријенталном робом из малоазијских и других страна Леванта. У документима који се односе на керамику страног порекла, име Цариграда се често јавља као сабирног средишта ове робе са странстава Турског Царства.⁴ У приложеној табели приказани су архивски подаци о цариградској керамици у Дубровнику, без претензија да је попис потпун. Може се са доста сигурности претпоставити да је међу овим посудама било и производа изничких мајстора. Из приказаних архивских података може се извући неколико чињеница: време кад су посуде стигле или биле пописане у Дубровнику, њихово порекло, број, њихови облици. Што се тиче података о времену, они се не могу узимати као доказ о учестаности увоза по годинама пошто је у већини случајева реч о предметима који су највероватније коришћени у кући мно-

³ На керамичке предмете оријенталног порекла, прва је обратила пажњу В. Нап, *Orijentalni predmeti u renesansnom Dubrovniku*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, sv. VI—VII, 1956—57, 115—137.

⁴ В. Хан, *нав. дело*, 123, нап. 75—82.

го година пре пописа. Изузетак представља драгоцено писмо упућено 19. децембра 1603. године из Цариграда у Дубровник. У њему берберин Giovanni de Josepho јавља свом пријатељу кројачу Peteru de Marino да се у броду власника Giovannia Colende који плови из Цариграда у Дубровник налази корпа с мајоликом, укупно 88 комада тањира разне величине, здела, зделица, бокала (в. табелу). Ово је уједно и најпотпунији документ не само о времену увоза него и о врстама и броју посуда које су у једном каргу 1603. године биле пренете у Дубровник.⁵ Предмети увезени из Цариграда су се свакако својом фактуром и начином украшавања разликовали од осталих посуда у једном домаћинству или дућану, јер је код разних облика посуда (тањира, бокала, здела и зделица) често назначено и њихово порекло (цариградски, турски, из Туниса и слично), што показује да су Дубровчани разликовали облике и начине украшавања керамичких посуда појединих земаља.

Други, много потпунији извор података о фајансу из Изника налази се у археолошком материјалу са неких налазишта у Србији. Иако фрагментарно очуване, откривене посуде, се препознају по особеној декорацији, изведеној вештим рукама инвентивних сликара-керамичара, у разним стилевима који су се смењивали током времена. Остаци ових посуда издавају се по квалитету и особености украшавања од осталог керамичког материјала страног порекла. Та својеврсност и објашњава ознаку „цариградски“ која се у архивским подацима из Дубровника јавља уз поједине посуде да би их одвојила од осталих увозних предмета.

Пре него што се прикажу налази изничке керамике у Србији, ево неколико речи о овом најпознатијем керамичком центру Анадолије, чији се производи као изузетни примерци примењене уметности у области керамике налазе данас у многим музејима и светски чувеним колекцијама. У општој историји керамике, Турска је била једно од значајнијих подручја њене производње. Анадолски грнчари су правили глебосане мозаик-плочице још у XIII веку. Међутим, име овог подручја почело се прослављати тек са оснивањем радионица у Изнику почетком XV века. Рани производи изничких мајстора нису имали висок квалитет све до времена кад је двор у Истанбулу преузео патронат над тим радионицама крајем XV века. Изнички мајстори су стварали свој стил постепено, користећи нека умећа из византијског наслеђа, затеченог у овој средини старе Никеје, и додајући му нека уметничка достигнућа старих култура Кине, Персије и земаља Блиског истока. Најстарији производи били су украшени у духу стилизованих композиција, у плаво-белој гами, у којима су

⁵ У табели су коришћени објављени и део необјављених података које ми је уступила др В. Хан, на чему јој и овом приликом топло захваљујем.

се „хатаји“ мотиви преузети из кинеског порцулана мешали са „руми“ елементима, копираним из исламских илустрираних рукописа. Касније се овај стил мења: пред очима посматрача појављују се разиграни букети омиљеног цвећа Анадолије у натуралистичком маниру и живљем колориту, као и геометријске композиције, опет надахнуте минијатурама.⁶

Производи фајанса из Изника достигли су висок степен теолошког знања и уметничке зрелости током XVI и XVII века и постали веома цењена роба, тражена не само у највишим турским круговима него и надалеко ван граница Турског Царства. Керамика из Изника била је позната широм Европе; по узору на њу прављена је италијанска мајолика у Падови, Венецији и Фиренци. У Енглеској се помиње крајем XVI века, а у XVII веку већ инспирише енглеске локалне грнчаре.⁷

На основу анализа својеврсности и разлика у украшавању, у литератури је створена класификација типова декорације изничких посуда. Издвојени су типови Абрахама из Кутахије, Златног рога, Дамаска и Родоса. Та класификација је коришћена и при овом приказу изничких посуда откривених у Србији, у оквиру налаза у градским и црквеним срединама.

Највећи избор посуда из Изника у Србији пружило је Београдски град током систематских археолошких радова у Унутрашњем утврђењу или турском Нарину у Горњем граду, и у Западном подграђу. Најстаријем времену стварања изничких мајстора припада фрагмент посуде (димензије 9,3×5,5 cm), ископан на западној страни београдског доњоградског насеља (сл. 1).⁸ Украшен је густом композицијом укрштених грана с цветовима руже и лотоса. Живахну мрежу дршки местимично прекидају велики стилизовани листови и мале лиске савијене у виду чвора. По колориту (бели цртеж на плавој позадини) и маниру сликања (ситни изукрштани „руми“ и „хатаји“ мотиви), овај фрагмент припада групи посуда у тзв. стилу Абрахама из Кутахије који је трајао од последње деценије XV до треће деценије XVI века, кад је замењен новом композиционом и колористичком схемом.⁹ Према дебљини зидова посуде (6 mm) и њиховом заобљењу изгледа да је реч о остатку монументалног репрезентативног суда

⁶ A. Lane, *Ottoman Pottery of Iznik*, Ars Orientalis, II, 157, 268—281; *The Arts of Islam*, London, 1976, 211—212, 265—270.

⁷ A. Lane, *nav. дело*, 278—281.

⁸ Ископавања Завода за заштиту споменика културе града Београда 1972, необјављен материјал, инвентар Музеја града Београда (у даљем тексту МГБ), бр. II, 1890. Топло захваљујем Г. Марјановић-Вујовић, руководиоцу радова у Западном подграђу, на уступљеном материјалу из Западнoг подграђа.

⁹ Стил је назван по помену овог имена у натпису из 1510. године на једном малом бокалу, *The Arts of Islam*, 265.

у зиду ћупа, сличног ономе из Музеја Викторије и Алберта у Лондону.¹⁰ По начину стилизовања цветова, с наглашеним жилицама латица, нашем примерку је најсличнији стил композиције на једној здели из Музеја керамике у Севру.¹¹ Већ је речено да је стил Абрахама из Кутаје тако особен да се јасно издваја од осталих, каснијих стилова изничких мајстора. Ограничено време његовог трајања (1490—1525) указује на то да је ћуп из београдског Доњег града увезен вероватно у последњим годинама угарске управе над Београдом, или најкасније у првим годинама турске владавине. У сваком случају, било да је реч о Угарима или Турцима, овако репрезентативан комад није био намењен скромним грађанским срединама.

У једној од отпадних јама из турског времена, у Унутрашњем утврђењу Горњег града нађен је незнатно оштећен бокал висине 16,5 cm, пречника отвора 7,5 cm, пречника дна 7,7 cm.¹² Међу гомилом поломљених тестија, бокал је заблистао лепотом декорације (сл. 2); по стилу украшавања представља изузетан примерак орнаментике типа Златног рога из прве половине или средине XVI века.¹³ Бокал има дуг и доста широк врат који прелази у заобљен, ниско постављен трбух, а завршава се прстенастом стопом. Извијена дршка је на доњем делу пластично задебљана. Композиција украса од спирално савијених танких грана, с пупољцима, цветићима и узаним лискама у плавој и тиркизној боји понавља се на врату и трбуху суда. Узана трака на дну врата са орнаментом рибе кости и низом полукругова одваја по хоризонтали украсе врата од украса трбуха. На дну трбуха је насликана посебна трака извијених линија, уобичајена на бокалима овог типа. На врату и на трбуху суда, преко нежних и разиграних спиралних граница, крупним арапским писмом у црној боји списана је два пута иста песничка мисао: „Оздрављење срца је у састанку са вољеним.“¹⁴ Особен стил Златног рога забележен је до сада на малобројној групи посуда различитих врста. Бокал из

¹⁰ A. Lane, *нав. дело*, fig. 3.

¹¹ Исто, fig. 9.

¹² Ископавања Музеја града Београда 1972, неobjављен материјал, инв. бр. II 1585.

¹³ Стил орнаментике Златног рога првобитно је везиван за грнчаре на подручју Златног рога у Цариграду, према архивском податку из 1547, и оном код Е. Челебије из 1631; каснији истраживачи су утврдили да је таква стилизација била својствена радионицама Изника, K. Otto-Dorn, *Das Islamische Iznik*, Berlin 1941, 190—191. Најранији примерак овог стила представља боца из колекције Гудман, Енглеска, на којој је натпис из 1529; украс се састоји од граница с цветовима, пупољцима и лискама, слично као на бокалу из Унутрашњег утврђења, A. Lane, *нав. дело*, 270, fig. 33, 34.

¹⁴ Текст прочитала др Б. Бојанић-Лукач, на чему јој и овом приликом веома захваљујем.

Унутрашњег утврђења чини се да је засад једини примерак посуде украшен у стилу типа Златног рога са оваквом поетском поруком, два пута исказаном. Тиме овај бокал обогаћује списак малобројних посуда ове групе у светским музејима и приватним колекцијама.¹⁵

Бокал украшен цветним спирално завијеним гранчицама није усамљен примерак посуде са овим типом декорације нађен у Унутрашњем утврђењу. Њему се придружује мања, фрагментована здела (висина 7,5 cm, пречник горњег дела 9,2 cm, пречник дна 6,5 cm) у плаво-белом колориту, са неубичајеном орнаментиком (сл. 3 и 3а).¹⁶ Унутрашња страна зделице има на дну цветну розету окружену са два концентрична круга, од којих се вертикално грана орнамент у виду траке од пет елипсоидних обруча са малим розетама на крајевима. Средином траке тече низ спирала које се омањују према ивици посуде. Скупине од по три круга са тачком у средини понављају се четири пута између орнаменталних трака. Овакве скупине се налазе и на спољној страни зделице, испод цветова на кратким петелкама, са листићима и спиралом уместо тучка. Кратке цртице у виду запета, које допуњују цветове и скупине кругова, карактеристичне су за препознавање сликареве руке. Таква особена орнаментика налази се на старијем отоманском фајансу из прве половине XVI века. У литератури која ми је била доступна запазила сам ретке аналогije ових мотива са мотивима на фрагментима керамике ископане на Криму (СССР)¹⁷ и Софији (Бугарска).¹⁸ Како је у оба случаја реч о судовима који по украшавању припадају типу Златног рога, то би се могло претпоставити да је и зделица из Унутрашњег утврђења припадала једној од мање познатих варијаната овог типа украшавања.

Групи посуда из прве половине XVI века припадају још два предмета из Унутрашњег утврђења. То је најпре мали поклопац

¹⁵ Примерци малобројних посуда у овом стилу налазе се у готово свим радовима који анализирају производе изничких мајстора; наводим само неке ауторе: А. Lane, *нав. дело*, 270—272, pl. 10, fig. 35; К. Otto-Dorn, *нав. дело*, Taf. 48; К. Erdman, *Neue Arbeiten zur Türkischen Keramik*, *Ars Orientalis*, V, 1963. Taf. 20; О. Aslanapa, *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien*, Istanbul 1965, Abb. 69—73; М. Станчева, *Турски фајанс от Софија*, Известия на археологически институт, XXIII, 1960; Т. XIII; Ј. Милер, *Художествена керамика Турци*, Ленинград 1972, 31, 33.

¹⁶ Ископавања 1979. године у организацији Археолошког института (Пројект за београдску тврђаву, картон С, бр. 37) руководиоца М. Бајаловић — Хаџи Пешић.

¹⁷ Ј. Милер, *нав. дело*, 134; подударност се огледа у розетама и скупини кружића.

¹⁸ М. Станчева, *нав. дело*, 121—122, т. XIII; на полећини пзванредне зделе налази се украс истих цветова и скупина кружића као на примерку из Унутрашњег утврђења; наводећи аналогije у распону XVI—XVII века, М. Станчева оставља отворено питање датовања типова Златног рога.

(пречник 7,5 cm) од фајанса нађен у истој отпадној јами у којој је откривен већ приказани бокал Златног рога (сл. 4).¹⁹ Иако је рађен у истом плаво-белом колориту с додатком тиркизне боје, овај поклопац се разликује од бокала по начину сликања и по примењеним мотивима. Око мале дугмасте дршке, у прецизном и фином цртежу насликане су стилизоване лале повијене у истом смеру. Други предмет је фрагмент зделице или тањира (6,5×5 cm) са украсом од појаса вреже и цветова сликаних опет у бело-плавој боји, уз незнатно коришћење тиркизне боје. Вреже се понављају на обе стране посуде (сл. 5).²⁰ Стил преплитања грана с листићима, колико се то може закључити по овако малом фрагменту, подсећа на композиције на ивичним бордурама здела са гроздовима винове лозе из америчких колекција.²¹

У доњоградском насељу Београда нађен је још један бокал из изничких радионица, декорисан веома инвентивно, са истачаним осећањем за колорит, чије су димензије: висина 19,2 cm, пречник обода 8 cm, пречник дна 8,5 cm (сл. 6).²² Бокал је украшен низом наизменичних спирала и пуних кругова на врху врата. Средином врата и трбуха распоређени су бели медаљони срцоликог облика, испуњени букетом ситних и веома упрошћених цветова с петељкама. У просторима између медаљона смештене су, у два појаса, групе од по три спојена бела круга са окцима и дугуласти зелени листови таласастих ивица, с наглашеном средишњом жилком. Листови су постављени косо око медаљона и група кругова. На основи посуде тамније плаве боје, ове беле површине медаљона и кругова, са нагласцима зелене боје листова, делују веома усклађено и префињено. По облику посуде и систему слагања белих поља медаљона, нашем бокалу је сличан бокал из Софије, који је опредељен у тип Дамаск.²³ Пратећи описане орнаменте на досад публикованим изничким производима из разних колекција може се доћи до неких општијих закључака. Овако стилизовани медаљони, кругови и листови јављају се у другој половини XVI века у различитим комбинацијама. Кругови са окцем, који можда симболишу пауново око, јављају се

¹⁹ Ископавања Музеја града Београда 1972. године, руководиоц др М. Бајаловић-Хаџић-Пешић, необјављен материјал, инв. бр. II 1585.

²⁰ Ископавања 1979. године у организацији Археолошког института, картон С, бр. 23.

²¹ E. Grube, *Masterpieces of Turkish Pottery in the Metropolitan Museum of Art and in the private Collection of Mr James J. Rorimer in New York*, First International Congress of Turkish Art, Ankara 1961, 168, fig. 160—162.

²² Ископавања 1979. године у организацији Археолошког института, руководиоц др Г. Марјановић-Вујовић, картон С, бр. 170; Г. Марјановић-Вујовић, *Насеља у Доњем граду београдске тврђаве*, Археолошки преглед, 21, 1980, 143, наводи да се у неким јамама, а међу њима је и јама бр. 22 у којој је нађен бокал, налазно материјал XVI века.

²³ М. Станчева, *нав. дело*, 143, т. I/1.

као ивична бордура на тањирима. Различито су распоређени,²⁴ или су разбацани по целој површини посуде у комбинацији са два листа.²⁵ Листови са карактеристичним таласастим ивицама јављају се увек појединачно, у крстоликом поретку²⁶ или постављени радијално.²⁷ При посматрању свих ових комада добија се утисак да су произведени у истом грнчарском средишту, а да су мајстори-сликари комбиновали ове мотиве по својој инвенцији. Бокал из београдског Доњег града представља још један успео доказ њихове маштовитости.

У другој половини XVI века јављају се на београдском подручју нови облици отоманске керамике. Фрагменти зделе и чаше са дршком разликују се од већ приказаних предмета по коришћеним бојама и начину сликања. Уместо стилизоване цветне орнаментике јавља се натуралистички сликано цвеће у богатјем, пунијем колориту. Композиције су оживљене новом бојом, цигла црвеном, и то у рељефном наносу, али се и даље користе плава и зелена боја; контуре су наглашене црном бојом. Измењен је и орнамент трака на ивици обода. Наведене особине својствене су изничкој керамици из друге половине XVI века, боље познатој као тип Родос.²⁸

Фрагментована здела из Западног подграђа је типичан представник овог новог стила у изничкој производњи.²⁹ Очувани делови профилисаног обода и дела трбуха дозвољавају хипотетичну реконструкцију посуде (сл. 7). То су вероватно остаци складно обликоване зделе која је стајала на високој виткој ноzi. На основу профилације обода, декора и полихромије, најближе паралеле облика налазе се у изузетно естетски обликованој здели с поклопцем из Британског музеја, која је датована у време 1560—80. године.³⁰ На фрагментима су расцветане руже с рељефним латицама цигла црвене боје и плави каранфили на дугим дршкама са зеленим лискама. На профилисаном рубу посуде је украсна трака плаве боје са белим полуцветовима дивље руже. Сви мотиви су оивичени црном линијом. У истом маниру је рађена и чаша већ познатог типа с равним зидовима и пљоснатом

²⁴ Тањир из збирке Музеја Викторије и Алберта, Turkish Pottery, London, 1955, fig. 9; тањир из колекције Ермитажа, Ј. Милер, *нав. дело*, 76; тањир из збирке J. Soustilla; Cl. Kiefer, *Les Céramiques musulmanes d'Anatolie*, Cahiers de la Céramique et des Arts du feu, 4, 1956, pl. 11.

²⁵ Боца из Музеја Викторије и Алберта, Turkish Pottery, fig. 4.

²⁶ Тањир из Музеја Викторије и Алберта, Turkish Pottery, fig. 21.

²⁷ Боца из збирке Британског музеја; O. Aslanapa, *нав. дело*, Abb. 90.

²⁸ Родоски тип орнаментике развио се из стила Дамаск око 1560. године, *The Arts of Islam*, 268, fig. 414.

²⁹ Ископавања Завода за заштиту споменика културе града 1972. године, руководиоца др Г. Марјановић-Вујовић, необјављен материјал, инв. МГБ, бр. II 1888.

³⁰ R. H. Pined-Wilson, *The Turkish Pottery of Iznik*, изд. Британског музеја, 9.

дршком која је у вертикалном положају причвршћена на средини зида; њен фрагмент је откривен у Унутрашњем утврђењу (сл. 8).³¹ Пречник чаше износио је 12 см. На сачуваном горњем делу посуде истиче се ружа расцветалих латица црвене боје, вероватно на дугој петелци, као на сличним примерцима овог типа из средине XVII века.³² И здела и чаша се по украсима уклапају у богат избор изничких производа типа Родос, познатих из многих европских и ван европских колекција керамике. То су разигране композиције цветних аранжмана, пуног колорита, с посебним осећањем за исказивање детаља појединих врста цвећа. Добија се утисак да су сликари, понети песничким надахнућем, желели да што верније дочарају посматрачу сву лепоту турских башга. И док су на ранијим производима овог грнчарског центра очигледни утицаји кинеског поруцулана и отоманских илуминисаних рукописа, у овој групи се јавља цвеће Анадолије — руже, дивље руже, каранфили, лале, зумбули — у живописном натуралистичком маниру и фином цртежу на готово свим облицима керамике прављене тада у Турској.³³

У првој половини XVII века, на београдско подручје су и даље увожене посуде из Турске са цветном декорацијом, али упрошћенијих облика и слабијег цртежа, већ шаблонизованог и мање ефектног него што је био случај на производима те врсте у XVI веку. Један такав примерак је ископан у београдском Унутрашњем утврђењу.³⁴ На основу неколико фрагмената обода и дна тањира може се са доста сигурности претпоставити да је средишни простор заузимала композиција са лалама, турским каранфилом, дивљом ружом и још неким, засад недефинисаним мотивима, док је по широком ободу био наизменично исликаан низ цветова и пупољака (сл. 9).

У градским срединама Србије XVII века изгледа да су прилично коришћени ови каснији производи турских керамичара, технолошки слабије израде. У Музеју примењене уметности у Београду налазе се још три тањира од фајанса који припадају овом времену и стилу, а који су већ објављени.³⁵ Сва три тањира припадају истом типу. Обод је доста широк, водораван, дно је заобљено, нога веома кратка и прстенаста. Први тањир је украшен композицијом од руже, лала и каранфила. Стабљике цветова су сакупљене при дну, а на средини повезане извијеним лис-

³¹ Ископавања Музеја града Београда 1971. године, необјављен материјал, тер. инв. бр. 478.

³² Ј. Милер, *нав. дело*, 103; *The Arts of Islam*, fig. 419.

³³ У вези са цветном декорацијом на плочицама и посудама, занимљиве податке о љубави Турака према цвећу износи Tahsin Öz, *Turkish Ceramics*, 21; Е. Grube, *нав. дело*, 158, Taf. 17—26, даје разноврсне композиције с цвећем на тањирима из америчких колекција.

³⁴ Ископавања Музеја града Београда 1972. године необјављен материјал, тер. инв. бр. 192, 405.

³⁵ Р. Лончар, *Турски тањир из Кутахије*, Музеј примењене уметности, Зборник, 5, Београд, 1959, 123—128.

том зупчастих ивица, такозваном „копчом“ која је често коришћена у композицијама ове врсте. Ивична трака се састоји од троуглова формираних од цик-цак линија и испуњених половином цвета дивље руже (сл. 10). Други тањир има исти орнамент на ободу, а средину краси букет од лала и каранфила, при чему су каранфили насликани само контурно (сл. 11). Трећи тањир се издваја необичном композицијом која је састављена комбинавањем флоралних и зооморфних мотива. Средишни део заузима фигура животиње која стоји, дугог је врата и мале главе, слична газели. Тело је испуњено тачкастим мрљама, а на глави се истичу три рога. Простор око животиње је испуњен лалама и каранфилом, а по ивици обода тече појас наизменично поређаних цветова и пулољака (сл. 12). На тањирима су коришћене цигла црвена (у рељефном наносу), зелена, плава, кобалт плава и црна боја (за контуре). Услед лоше технологије, приликом печења је дошло до извесног разливања боја тако да је основа тањира добила зеленкаст тон. Насупрот сигурном и чистом цртежу на раније наведеним предметима из Београдског града, тањире из Музеја примењене уметности делују као рад другоразредних сликара-керамичара. Ово запажање се посебно односи на тврда и доста невешт цртеж на трећем тањиру.³⁶

Анализом мотива и аналогича, Р. Лончар је закључила да су ова три тањира произведена током XVII века у Кутахији, једном од керамичких центара Анадолије.³⁷ Изгледа ми да су коришћене аналогиче више ишле у прилог мишљењу да су предмети настали у Изнику.³⁸ Блиске подударности с начином компоновања мотива, цртања цвећа и са ивичном бордуром на првом и другом тањиру забележене су на касније објављеној керамици из Изника XVI и XVII века која су красила фасаде светогорског манастира Ивирина.³⁹ Трећи тањир, онај с тророгом животињом, недавно је поново објавио Ј. Милер, уврстивши га у дела изничких мајстора из друге половине XVII века, која су настала под утицајем минијатурног сликарства.⁴⁰ Слична композиција с дворогим јеленом налази се на тањиру из друге половине XVI века из Бенаки музеја у Атини.⁴¹

Приказани примерци керамике доносе нове податке о увозу предмета примењене уметности из Турске на подручје Београда у XVI и XVII веку. Фрагменти посуда с декорацијом карактеристичном за изничке радионице налажени су и на другим археолошким локалитетима Србије, али су ова открића у најве-

³⁶ Захваљујем Ј. Бурић, кустосу Музеја примењене уметности у Београду, што ми је омогућила да видим ове тањире у збирци.

³⁷ Р. Лончар, *нав. дело*, 128.

³⁸ *Исто*, 124, сл. 14.

³⁹ J. Carswell, *Pottery and Tiles on Mount Athos*, *Ars Orientalis*, VI, 1966, 81, 83, 90, pl. 2/31, 46, 51.

⁴⁰ Ј. Милер, *нав. дело*, 108—109.

⁴¹ Т. Öz, *нав. дело*, pl. LXXIV, № 141.

ћем броју случајева остала занемарена у објављеним резултатима. Изузетак представља документација из Фетислама, турског утврђења код Кладова на Дунаву, у којој је посвећена дужна пажња и овом материјалу.⁴² У Фетисламу су 1976. нађене три фрагментоване посуде које се могу приписати изничким мајсторима. Прва је веома оштећен бокал готово истог облика као они из београдског налазишта и Хвосна. Био је украшен цветном композицијом од црвених лала, плавих каранфила и зелених стабљика, у духу родског стила с краја XVI и почетка XVII века. Приближне димензије су му: висина око 23 cm, пречник отвора око 8,5 cm (сл. 13).⁴³ Други предмет, пљоснат, округлог облика са отвором у средини, можда је служио као подметач за свећњак. Сачувана је само половина, а првобитни пречник је износио 10,8 cm.⁴⁴ Предмет је исликан са обе стране у виду кружне траке. Основа је на једној страни бела с плавим мотивима, окупинама од по три волуте које су окружене листићима и цртицама, те представљају стилизоване цветове. На другој страни је плава, а венац „хатаји“ цветова у стилу Абрахама из Кутахије остао је бео (сл. 14, 14a). У начину компоновања мотива сагледава се сликарски израз изничких радионица из првих деценија XVI века. Из истог времена је и фрагмент зделице с плавим цветовима у спиралном низу, колико се то може закључити по малом фрагменту (сл. 15).⁴⁵ На основу времена у којем су настала два последња предмета може се закључити да је у раном XVI веку већ било организовано снабдевање туроких гарнизона увозним предметима за свакодневни живот, и то не само посада у већим утврђеним градовима него и у тек подигнутим граничним утврђењима као што је био Фетислам (изграђен 1524.).

Посуде од фајанса турског порекла нису коришћене само у градским срединама. Од XVI века па надаље налазимо их и по црквеним комплексима у свакодневној употреби, на трпези, или као украсне елементе на зидовима цркава и црквених зграда у Светој Гори.⁴⁶ Ове изузетно декоративне предмете

⁴² М. Јанковић и Б. Јанковић, *Фетислам, Кладово — турско утврђење*, Археолошки преглед, 18, 1976, 143; веома захваљујем мр М. Јанковић, кустосу Музеја града Београда, која ми је скренула пажњу на керамику Изника у Фетисламу, уступила ми је за публиковање и начинила цртеже.

⁴³ Бокал је нађен у Доњем делу Малог града, у поремећеном слоју сонде Н, инв., Бр. 136/76.

⁴⁴ Предмет је нађен на Доњем делу Малог града, у сонди Н, инв. бр. 107/76.

⁴⁵ Фрагмент је ископан код западног зида дунавске капије, у поремећеном слоју, инв. бр. 104/76.

⁴⁶ У наведеној студији J. Carswella (стр. 78, нап. 3) изнети су подаци о уграђеним тањирима, бокалима и плочицама на спољним фасадама следећих светогорских манастира: Кутлаумусну, Кареје, Ватопеда, Ивирона, Ставрониките, Пантократора, Лавре, Каракале, Дионисоу, Симопетра и других.

куповали су светогорски калуђери углавном на цариградској пијаци као робу омиљену на Леванту.⁴⁷ Уграђујући посуде разних облика и порекла у манастирске фасаде они су у ствари наставили средњовековни обичај украшавања спољне архитектуре који је владао и на Истоку и на Западу од XI—XII века.⁴⁸ У овом раду ће бити речи само о трпезним посудама из црквених средина у Србији, јер подаци о тањирима, бокалима и плочицама уграђеним у зидове српских светогорских манастира, ма колико били занимљиви за тему о увозу турске керамике на Балкану, још нису у потпуности забележени, нити је сакупљен документарни материјал.

Приликом археолошког испитивања културних слојева око цркве Троноше ископана је фрагментована зделица заобљених зидова, с прстенастом стопом, украшена орнаментиком која се јавља на раним примерцима османлијске керамике.⁴⁹ Димензије зделице су: висина око 3,5 cm, пречник обода 8 cm, пречник дна 3,7 cm (сл. 16). Цртеж сконцентрисан на дну посуднице састоји се од појаса упоредних кругова, унутар којих је шестокрака звезда с цветном розетом у средини и полукруговима у слободном простору око кракова звезде. Сликање је изведено плавом бојом на белој подлози, док су тачке у полукруговима и тучак цвета у виду црних мрља. Овакви геометријски мотиви, изведени кичицом у једноставном цртежу, често се јављају у материјалу који је ископан у Изнику 1964, а сврстан у трећу значајну групу ране османлијске керамике и датован у средину XVI века.⁵⁰ Време коришћења зделице (друга пол. XVI века) одређено према аналогном археолошком материјалу, поклапа се са историјским подацима о цркви Троноши и са резултатима археолошких истраживања овог локалитета.⁵¹

Један од најлепших примерака увозне турске керамике уопште са територије не само Србије него и Балкана, нађен је на комплексу манастира Студенице хвостанске, једног од епископских средишта средњовековне Србије.⁵² То је бокал издуженог и благо проширеног врата, бокастог трбуха, с високом закошеном стопом; извијена дршка се завршава малом волутом. По раскошној подглазурно сликаној орнаментици и употреби зла-

⁴⁷ J. Carswell, *нав. дело*, 78.

⁴⁸ A. Megaw, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας*, Ἀθήναι, 1966, 145—162, са старијом литературом о овом питању.

⁴⁹ Ископавања 1979, сонда 11, инв. бр. 30; за податке и цртеж зделице топло захваљујем мр М. Јанковић, руководиоцу радова.

⁵⁰ O. Aslanapa, *нав. дело*, инв. 63, т. 24, 25, Abb. 63.

⁵¹ Троноша је подигнута 1559; зделица је нађена испод нивелете првог разарања споменика заједно са угарским сребрним новчићем из 1551. године.

⁵² М. Бајаловић — Хаџи-Пешић, *Керамика*, у монографији В. Корана, *Студеница хвостанска*, Београд 1976, 77—78, сл. 156.

та,⁵³ бокал припада групи изузетно луксузних предмета турског порекла. Украси се састоје од три појаса флоралних композиција, који су међусобно одвојени узаним орнаменталним тракама. Украшавање почиње од ивице врата двочланим преплетом оштрих ивица у црвеној боји са златним наносима. Основни мотив композиције су извијене гране са стилизованим, шиљасто завршеним листовима и бобицама. Гране на врату бокала теку таласасто, а на трбуху се преплићу у немирном ритму. Листови су сликани зеленом бојом, а делимично су прекривени златним листићима и оперважени црвеном бојом која се рељефно истиче на беличастој основи посуде. На прелазу из врата у раме бокала налази се ниска белих цветова на плавој позадини, оивичена са горње стране појасом „S“ орнамената, а са доње низом српасто извијених лиски зелене боје. На дну трбуха је орнамент извијених линија (сл. 17). Такав начин компоновања орнаменталних трака и груписање стилизованих листова с чворовима, карактеристични су у изничкој производњи у другој половини XVI века.⁵⁴ То је време кад су почели да се истичу нови детаљи подглазурног сликања: контуре цртежа, употреба нових нијанси зелене боје поред плаве, као и рељефни наноси црвене боје прављене од нарочите глине. Највећа подударност са хвостанским бокалом нађена је на бокалу из колекције Музеја Викторије и Алберта.⁵⁵ Према неким појединостима цртежа изгледа да су оба комада рађена у истој радионици. На истом локалитету је откривен и остатак минијатурне зделице, украшене на рамену низом спирала, а на трбуху појасима тзв. рибеље крљушти, у неколико нијанси сиве боје.⁵⁶ Према условима налаза, изгледа да је зделица из Хвосна коришћена у другој половини XVI века.

Ова два луксузна предмета керамичког заната доказују да су путеви трговине оријенталним предметима стизали у другој половини XVI века и до удаљених црквених средишта као што је била Студеница хвостанска. Роба је вероватно стизала посредством дубровачких трговаца који су недалеко одатле, у

⁵³ Злато је делимично сачувано; треба напоменути да посуде с додатком злата припадају посебној врсти која је захтевала други технолошки поступак. Злато је стављано преко већ глебосане површине и посуда је поново печена, али је при том била потребна велика опрезност пошто је температура морала бити веома блага да би дошло до идеалног спајања глеби и злата; стога су посуде са добро очуваном златном декорацијом веома ретке; E. Grube, *нав. дело*, 162—163, fig. 26—28, наводи примере посуда са златним украсима.

⁵⁴ The Arts of Islam, 268.

⁵⁵ Turkish Pottery, слика на насловној страни.

⁵⁶ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *нав. дело*, 78, сл. 155/21.

Пећи, имали своју трговачку колонију још од средњег века.⁵⁷ Време увоза бокала и зделе приближно је одређено на основу услова налаза, поткрепљених историјским подацима. Обнова Пећке патријаршије 1557. године изгледа да је допринела да се у манастиру обнове и разне културне активности. Манастир поуздано живи до краја XVI века. Последња вест о њему забележена је 1635; према стању на терену изгледа да је био напуштен крајем XVII века, у аустријско-турским ратовима.⁵⁸

Посуде од фајанса турског порекла откривене до сада у Србији представљају само незнатан део некадашњег увоза таквих предмета. Његов прави обим није засад могућно утврдити. Поменуто писмо дубровачког грађанина о броју од 88 комада посуда које су у једном товару стигле 1603. у Дубровник, само је наговештај о количини те робе која је у једном тренутку могла стићи у ове крајеве. Нови налази керамике помогли су да се оквирно одреди време увоза луксузне робе у Србију, пореклом не само из Изника него и из других левантинских градова. Допуњујући празнине у историјским писаним изворима, археолошки материјал указује на то да је увоз текао од самог почетка XVI све до краја XVII века, кад су производе из Изника и других керамичарских средишта заменили производи из Кутахије, новог малоазијског грнчарског средишта, од краја XVII века надаље. Међутим, анализа тога материјала већ излази из оквира овог рада. Враћајући се на тему изничких производа на тлу Србије треба нагласити да то није била стандардна роба намењена широким слојевима. Свака од описаних посуда била је посебно остварење нама непознатих сликара. У којој мери су квалитет сликања и уметнички израз били цењени у тадашњим градским срединама говори и епитет „реали“ који се јавља у неким архивским документима уз посуде из Цариграда да би означио сличност са изничким производима намењеним султановом двору у Цариграду,⁵⁹ иначе главном наручиоцу посуда разних врста из овог керамичарског средишта.

Турска керамика је из Цариграда као сабирног центра допремана у наше крајеве воденим и копненим путевима, караванима, заједно са осталом робом оријенталног порекла. Увоз у Србију је највећим делом текао главним друмом из Цариграда, преко Једрена, Пловдива, Пазарџика, Софије и Ниша до Београда. Ова луксузна роба је стизала трговачким транспортима не само у далеке турске провинције на Балкану него и у многе градове Европе. Данас већ знамо да је Света Гора својеврстан музеј и изничких производа. У Бугарској су исто тако

⁵⁷ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд, 1959, 284, нап. 233.

⁵⁸ В. Кораћ, *нав. дело*, 140—143.

⁵⁹ В. Хан, *нав. дело*, 123.

забележени значајни налази ове врсте. Поред већ приказаних посуда из Београда, Хвосна и Трноше, у Србији су забележени налази изничке керамике још у утврђењу Бача⁶⁰ и манастиру Кастаљану.⁶¹ За сазнања о даљим просторима где су коришћени ти предмети значајан је један писани извор откривен у Будиму, у којем је 1588. сачињен попис инвентара у кући преминулог господина Али Челебије, турског цариника.⁶² Затечени предмети су подељени у групе: у групи стоног посуђа забележене су велика здела и седам шоља из Изника, поред кинеског порцулана, посуда с поклопцем за сокове и друго посуђе за трпезу. На основу пописаних ствари може се лако претпоставити да су такви предмети довожени у великим количинама за продају. Археолошки налази последњих година потврдили су постојање турског фајанса у неким градовима Мађарске и Румуније.⁶³

Керамичке предмете из Турске доносили су трговци разних народности.⁶⁴ Међу њима значајно место припада Дубровчанима који су имали немали број трговачких колонија на Балкану и у градовима Леванта. Роба за продају је смештана у безистане. У Београду, који је веома значајан по налазима керамичких посуда турског порекла, то је вероватно био безистан Мехмед-паше Соколовића. Heinrich Ottendorf, члан аустријског посланства, описује га 1663. као грађевину у којој Турци продају своју најлепшу робу.⁶⁵ Међу таквом робом су се свакако налазиле и посуде од фајанса, откривене касније у Нарину и Западном подграђу, тј. у оним деловима Београда у којима су живели представници тадашње турске власти.

Кад се говори о турском фајансу из Изника не може се заобићи још једна врста ове робе која је вероватно била тражена на свом подручју, али која досад још није нађена. То

⁶⁰ Ш. Нађ, *Тврђава Бач*, Рад војвођанских музеја, 10, 1961, 95, Т. XIV/1, XV/7, 9.

⁶¹ Ископавања Завода за заштиту споменика културе града Београда, руководиоца Г. Марјановић-Вујовић, необјављен материјал, инв. МГБ, бр. II 1747.

⁶² L. Fékétye, *Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI Jahrhundert*, *Studia Historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 29, Budapest 1960, 6, 18.

⁶³ G. Gerö, *Türkische Keramik in Ungarn, einheimische und importierte Waren*, Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, посебни отисак, 347—352; C. Nicolescu, *Céramique ottomane des XVe et XVIIe siècles dans les pays roumaines*, *Studia et Acta orientalia*, V—VI, Bucarest 1967, 245—251; K. H. Gyürky, *Venezianische und türkische Importartikel im Fundamaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16 Jh.*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1974), Budapest 1974, 413—423.

⁶⁴ Бројни подаци о пословању трговаца разних народности на Балкану налазе се у раду Р. Самарџића, *Београд у међународној трговини XVI и XVII века* у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 359—376.

⁶⁵ А. Андрејевић, *Удео Мехмед-паше Соколовића у подизању Београда*, Зборник Филозофског факултета, XI—1, Београд 1970, 434.

су украсне плочице од фајанса из Изника — још чувеније од посуђа — које су красиле зидове џамија и других турских здања широм турске царевине. Реално би било очекивати их на терену Србије у којој су одређени градови доживели свој архитектонски преображај под турском управом, претварајући се у насеља са изразито исламском архитектуром. Један податак, опет везан за Београд, привлачи пажњу у том смислу. Значити турски путописац Евлија Челеби помиње 1660. године у овом граду Чинили-амам, тј. амам обложен украсним плочицама. Тај амам је Д. Бурић-Замоло идентификовала с Персијским или Шареним амамом, који се у изворима јавља касније, одређујући његов настапак пре 1560. године.⁶⁶ Постојање амама обложеног плочицама, вероватно из изничких радионица, пружа податак више о разноликости увоза из Турске, а такође и о новом виду исламске уметности на нашем тлу.

При разматрању дела увозне османске керамике нађене у Србији може се на крају закључити да је фајанс из Изника, захваљујући археолошким налазима, најзад добио заслужено место међу предметима материјалне културе који су увожени са Леванта. Међутим, потребно је истаћи да — насупрот већ утврђеним утицајима оријенталне орнаментике на стварање домаћих мајстора у домену уметничких заната — до сада још немамо доказа да су лепота, композиција и технологија израде изничког фајанса били прихваћени у остварењима локалних грнчарских радионица у Србији.

Табела

АРХИВСКИ ПОДАЦИ О ЦАРИГРАДСКОЈ КЕРАМИЦИ У ДУБРОВНИКУ

Година	одакле је роба	комага	врста посуде	изворни документ	
1565.	»Turchesco«	1 2	бокали* тањир* »maiolica Turchesca«	Div. Sanc.,	151, 15—15'
1603.	Цариград	укупно 88	зделице тањир тањирини — све мајол.	Div. de Foris, 27. април 1604.	12,
1616.	Цариград	1	здела*	Div. de Foris,	32, 158
1626.	Цариград	5	тањир	Div. de Foris, fol. 191'	45,
1626.	Цариград	2 1	тањир здела »di creta«	Div. de Foris, fol. 152	32,

⁶⁶ Д. Бурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867*, Београд 1977, 116.

1627.	Цариград	5	тањири	Div. de Foris, fol. 262	45,
1627.	Цариград	3	тањири цариградски*	Div. de Foris, fol. 112—112', 113	46,
		1	мали тањир		
		14	тањири између малих и средњих*		
		5	зделе*		
		2	бокали са поклопцима*		
		1	вел. здела*		
1627.	Цариград	6	бокали	Div. de Foris, fol. 266	46,
1627.	Цариград		»plitize Constantinolitane«	Div. de Foris,	4
1628.	Цариград	6	тањири »di creta«	Div. de Foris,	47,
1629.	Цариград	2	тањири	Div. de Foris, fol. 64'	48,
1629.	Цариград	3	бокали	Div. de Foris, fol. 65'	48,
1630.	Цариград	6	тањири сред.	Div. de Foris, fol. 221'	50,
		5	подметачи*		
		6	зделе*		
		1	зделаша		
1640.	Цариград	1	тањир — мајолика	Div. de Foris, fol. 183'	62,
1651.	»di Tuniso di Constantinopoli« Цариград	7	бокали*	Div. de Foris, fol. 122	85,
		11	тањири средњи*	Div. de Foris, fol. 122	85,
	»di Tuniso di Constantinopoli«	2	тањири*	Div. de Foris, fol. 122	85,
1664.	Цариград	2	тањир* »piatti reali«	Div. de Foris, fol. 114'	100,
1664.	Цариград	2	тањири велики* мајолика	Div. de Foris, fol. 12'	100,
1666.	Цариград »Constantinopolitano«	1	тањир мали*	Div. de Foris, fol. 92'	103,
1666.	Цариград	1	бокалчић* »Constantinopolitano«	Div. de Foris, 203'	102, fol.
		3	тањири велики* мајолика		

* Објавила Верена Хан у раду *Оријентални предмети у ренесансном Дубровнику*.

M. Bajalović — Hadži-Pešić

FINDINGS OF TURKISH CERAMICS FROM IZNIK IN SERBIA

S u m m a r y

The products of Turkish fine arts handicrafts reached Serbia even prior to the Turkish conquering of the Balkans, as objects of developed trade with Levant, as well as gifts offered by the Turkish sultans and other dignitaries to Christian lords; such objects were also brought by artisans after their travelling to Middle East.

Among many objects of Turkish origin arriving into Serbia in course of the sixteenth and seventeenth centuries, there were decorative ceramics in faience technology created in the famous workshops of Anatolia, i.e. Iznik, Bursa, Kütahya, and other pottery centers. Archaeological explorations of various excavation sites in Serbia provided in recent years a new, until now unknown, a picture of characteristics and quality of imported merchandise of this kind. Among those an outstanding position is held, in terms of the force of artistic expression and quality of manufacture, by the products of one of the greatest centers of Anatolia, i.e. Iznik. They are described in this study through the use of archival data and archaeological findings. The factson ceramic dishes imported from Istanbul, found in Dubrovnik Archives, are presented in a separate table in this study. In analyzing archaeological materials, the existing chronological classification is applied of types of ornamentation within the framework of findings in city walls and in church environments.

The richest choice of dishes from Iznik was offered by the Belgrade Fortress Complex in course of the archaeological works in the Inner Fortress and in the westren supporting walls. The oldest creations of Iznik potters is represented by a fragment of a jug, decorated by the composition of crossed branches with rose and lotus flowers of Abraham from Kütahya style (fig. 1). The same patterns are found on the pottery from the London Victoria and Albert Museum, as well as from the Museum of Ceramics in Sèvres.

A pitcher with exceptional ornamentation of the Golden Horn type from the first half of the sixteenth century is discovered in a pit in the Inner Fortress. Over the composition out of the spiral-shaped thin branches with buds, small flowers and leaves runs the following Arab inscription: „recovery of the heart is in joining the beloved one” — which is found both on the belly and neck sides of the pitcher (fig. 2).

The style of the Golden Horn includes also three more objects from the Inner Fortress. These are the following: fragmented small bowl, which has its analogy in the bowls from Crimea and Sofia (fig. 3), then the lid with fine drawing of stylized tulips (fig. 4), as well as the fragment of a small bowl with a motive of interlaced vines in the blue-white-turquoise colouring, as in previous examples (fig. 5).

In the Lower Fortress settlement of Belgrade an exceptionally interesting pitcher is found of the Damascus type, which is decorated with invention and refined feeling for colouring (fig. 6). By comparing the motives applied on other objects from the relevant literature the author elaborates on the possibility of origination of all these objects in the same pottery center.

In the second half of the sixteenth century there appear in Belgrade area new form of Ottoman ceramics. The bowl on the tall leg and the glass with flat walls and one vertically fixed handle (fig. 7, 8) belong to the new style, i.e. the one better known as the Rhodos type, and which is characteristic by naturalistically painted flowers and richer scale of colours where brick red outstands.

In course of the seventeenth century the importing into Serbia continued of dishes from Turkey with flower-type decoration, but with simpler forms and with already stereotype and not so elaborate drawing. One such plate was excavated in the Inner Fortress of Belgrade city walls (fig. 9). There are three plates more in the Museum of Applied Arts in Belgrade which belong to that period and style (fig. 10 to 12). One plate among them is particularly worth of attention since it is decorated with an unusual combination of floral and zoomorphic motives, namely with a three-horned gazelle-like animal, which fills up the middle of the plate (fig. 12).

The Turkish origin faience dishes are found, since sixteenth century on, also in the church complexes in Serbia. At the Trošnja Church a small bowl is excavated which belongs to early examples of the Ottoman ceramics dating back to the second half of sixteenth century (fig. 13). One of the most beautiful examples of imported Turkish ceramics in the Balkans is found in the complex of the Studenitza Monastery „Hvostan”. With its under-glazed painted ornamentation and the use of gold, this object belongs to the group of exceptionally luxurious bowls of Turkish origin (fig. 14). Very similar pitcher is exhibited in the Victoria and Albert Museum.

Turkish ceramics was delivered to the Balkans from Istanbul by waterways and by roads. The importing to Serbia was effected in the most part by the main road which ran from Istanbul, via Edirne, Plovdiv, Pazardžik, Sofia, and Niš to Belgrade. However, this trade did not stop in these far-away Turkish provinces, and reached instead through the trade network — which was in the hands, besides merchants of other nationalities, of tradesmen from Dubrovnik — even the far regions of Hungary, Rumania, Eastern and Western Europe. Due to archaeological findings the faience from Iznik obtained the place it deserves among the objects of material culture imported to Serbia from Levant. In contrast to already established influences effected by oriental ornamentation in the sphere of the national artistic craftsmanship in other areas, the Iznik ceramics was not accepted in the realisation of local pottery workshops in Serbia.

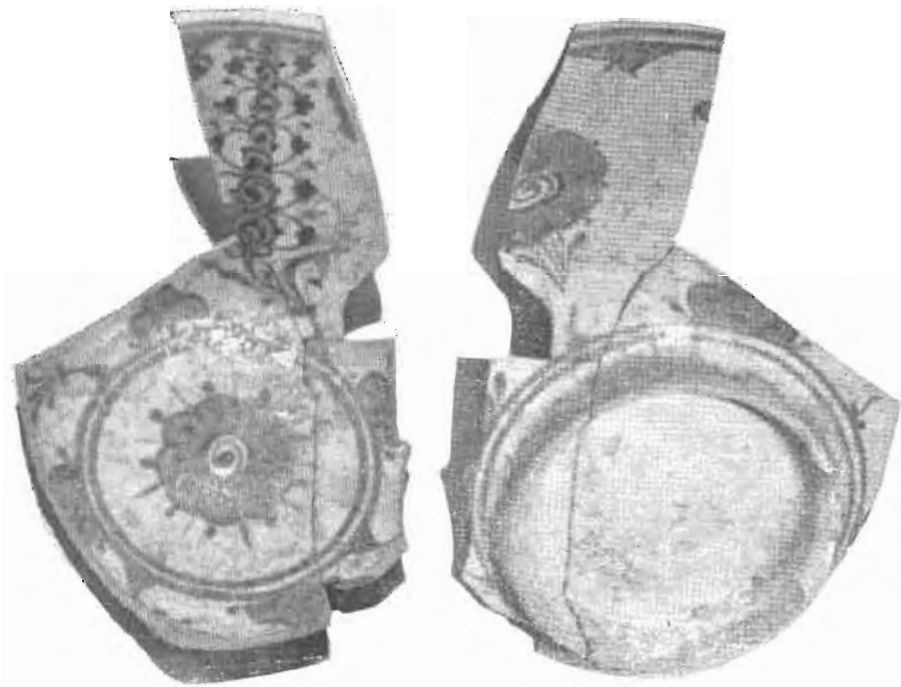
Сл. 1. Фрагмент ћупа, Београд, Западно подграђе Доњег града (Музеј града Београда)

Fig. 1. Fragment of a jug, Belgrade, western supporting walls of the Lower Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 2. Бокал, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)

Fig. 2. Pitcher, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

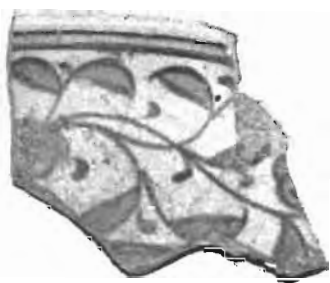
Сл. 3, 3а. Фрагмент зделе, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)

Fig. 3, 3a. Fragment of a bowl, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 4. Поклопац, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)

Fig. 4. Lid, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 5. Фрагмент зделице, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)

Fig. 5. Fragment of a small bowl, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

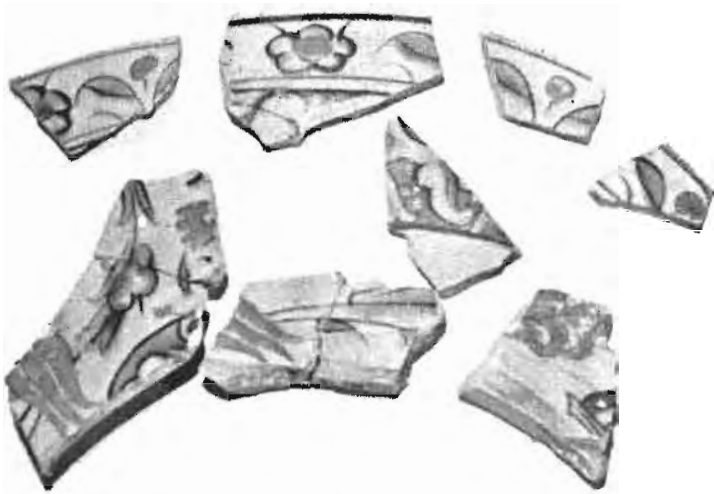
Сл. 6. Бокал, Београд, Западно подграђе Доњег града (Музеј града Београда)
 Fig. 6. Pitcher, Belgrade, western supporting walls of the Lower Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 8. Фрагмент чаше, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)
 Fig. 8. Fragment of a glass, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 7. Фрагменти зделе, Београд, Западно подграђе Доњег града (Музеј града Београда)
 Fig. 7. Fragments of a bowl, Belgrade, western supporting walls of the Lower Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 9. Фрагменти тањира, Београд, Унутрашње утврђење (Музеј града Београда)

Fig. 9. Fragments of a plate, Belgrade, Inner Fortress. Belgrade Town Museum

Сл. 10. Тањир, Музеј примењене уметности, Београд

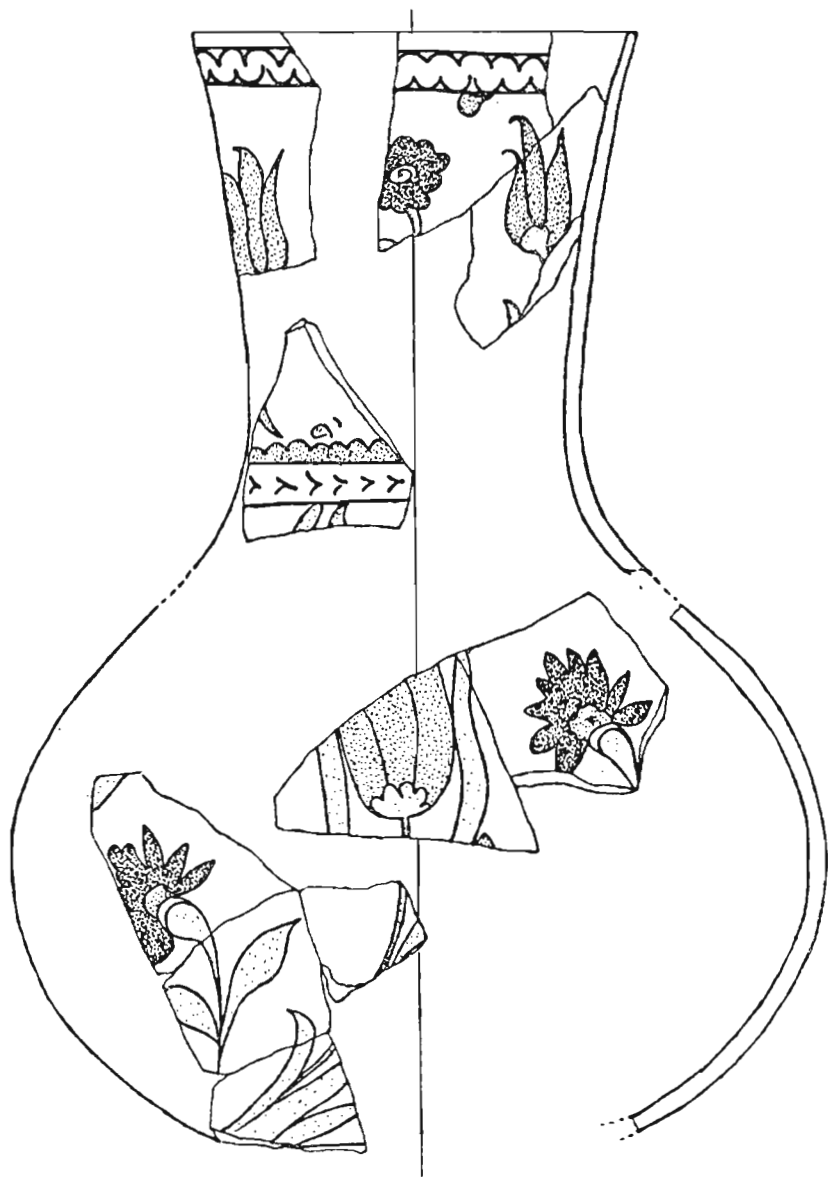
Fig. 10. Plate, Museum of Applied Arts, Belgrade

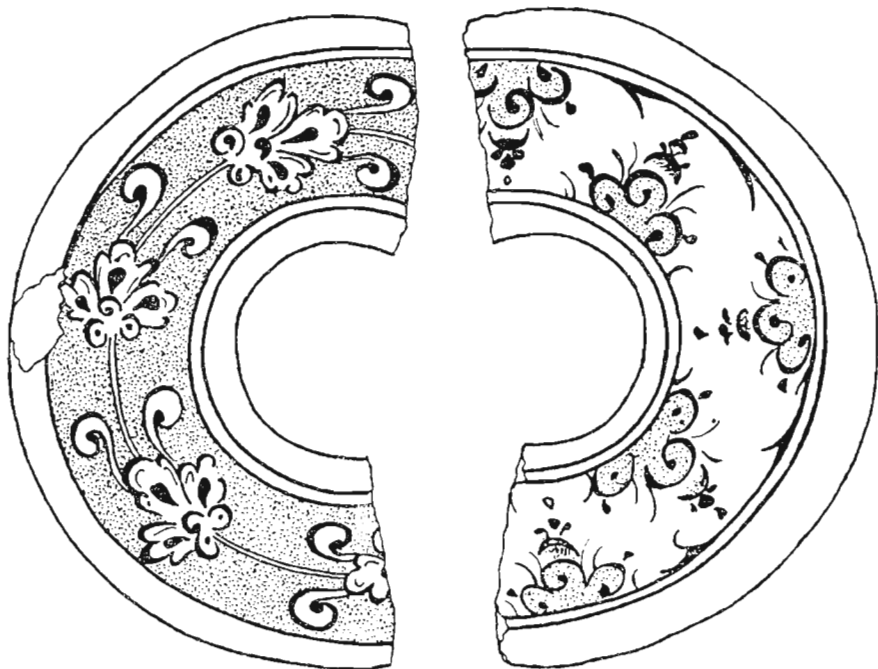
Сл. 11. Тањир, Музеј примењене уметности, Београд
Fig. 11. Plate, Museum of Applied Arts, Belgrade

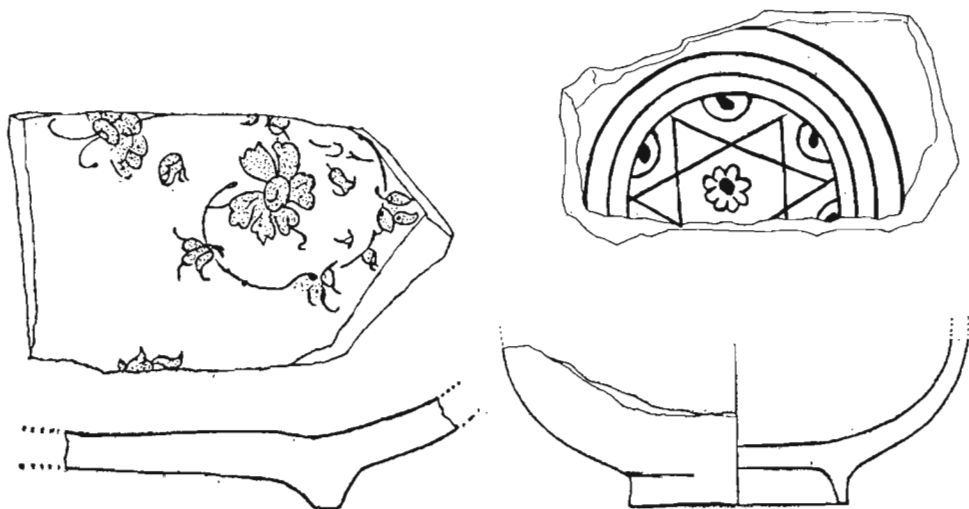
Сл. 12. Тањир, Музеј примењене уметности, Београд
Fig. 12. Plate, Museum of Applied Arts, Belgrade

Сл. 13. Фрагментовани бокал, утврђење Фетислам
Fig. 13. Fragmented pitcher, Fetislam Fortress

Сл. 14, 14а. Подметач за свећњак, утврђење Фетислам
 Fig. 14, 14a. Coaster for a candlestick, Fetislam Fortress

Сл. 15. Фрагмент зделице, утврђење Фетислам
 Fig. 15. Fragment of a small bowl, Fetislam Fortress

Сл. 16. Фрагменти зделице, манастир Трноша
 Fig. 16. Fragments of a small bowl, Trnoša Monastery

Сл. 17. Бокал, манастир Студеница хвостанска (Филозофски факултет, Београд)

Fig. 17. Pitcher, Studenitza Monastery »Hvostan«, Faculty of Phylosophy, Belgrade

ЦАМИЈЕ У УЖОЈ СРБИЈИ ИЗ XIV—XIX ВЕКА

Ова истраживања обухватају територију садашње уже Србије. Испитано је 28 већих насеља: Алексинац, Београд, Чачак, Буприја, Књажевац, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Лесковац, Неготин, Ниш, Нова Варош, Нови Пазар, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прибој, Пријепоље, Прокупље, Сјеница, Смедерево, Светозарево, Шабац, Титово Ужице, Ваљево, Врање, Зајечар и Земун. Појединачна места су у турско време била мала сеоска насеља у која су Турци ретко залазили, па се у њима не помињу цамије. То су Неготин, Зајечар и Књажевац у долини Тимока, насеља која за време Турака нису имала већи значај, а затим Буприја и Краљево, који су се налазили поред већих места, па су се развили тек касније, у XIX и XX веку. Међутим, места са стратешким значајем, на раскрсницама путева или обалама река, била су знатна насеља и за време турске владавине Србијом, тако да се у њима налазио већи број цамија, а у осталим местима помиње се већином само по једна.

Данас цамије углавном постоје у југозападном делу Србије где се задржао муслимански живаљ и где се налазе већа места: Нови Пазар, Пријепоље, Прибој, Нова Варош и Сјеница. Од осталих већих насеља у Србији, цамије су сачуване још само у Београду и Нишу. Овде желим истаћи и чињеницу да је литература која говори о прошлости појединих места Србије веома неуједначена. Неки градови, на пример Београд и Шабац, већ су добро проучили своју прошлост и о томе објавили обимне монографије, док други то нису учинили. И монографије какву има Нови Пазар помогле би у великој мери да се донесу општи закључци у вези с развојем Србије у прошлости. Требало би сачинити библиографије за историју сваког насеља посебно, а затим истражити опште и локалне архиве и листове. Овај рад има ограничен обим, па се сви ови недостаци у литератури нису јаче одразили пошто се и навођење постојеће литературе морало ограничити. Како је тема овог рада широка, то би се обимнија студија о односном питању могла направити тек после подроб-

нијих истраживања прошлости сваког места. У току рада налазила сам на податке о џамијама у мањим местима, што сам такође средила и изложила после обраде џамија по већим местима.

Најзначајније постојеће џамије

Ниједна од постојећих џамија у ужој Србији није уписана у списак споменика културе изузетног значаја, а две се налазе на списку објеката великог значаја: Бајракли џамија у Београду и Алтин-Алем џамија у Новом Пазару.¹ Како су то данас најзначајније џамије у ужој Србији, то је потребно да им се посвети посебно поглавље на почетку овог рада.

Бајракли џамија (сл. 1) је једина до данас очувана џамија у Београду, а налази се у Господар-Јевремовој улици брoј 11. Представља стару Чокаци Хаџи-Алије џамију, што се види из вакуфнаме о њеној обнови из 1741. коју је издао Хусеин-џеџаја. Саграђена је између 1660. и 1688. У раздобљу аустријске окупације 1717—39. била је претворена у католичку катедралу. Под именом Бајракли јавила се око 1780, када је била одређена да се на њој истиче барјак који је означавао почетак молитве у свим џамијама у вароши. Године 1830. потпуно је оправљена једна београдска џамија, што је свакако била Бајракли џамија која је касније као добро очувана била одређена за званичну богомољу преосталих муслимана. Џамија припада уобичајеном једнопросторном поткуполном типу камене грађевине са квадратном основом, чије стране имају дужину 12,80 m. Један путник је записао да је џамија у осмој деценији XIX века имала трем који данас не постоји. Улаз се налази на северозападном зиду, а десно од њега на углу је постављено минаре уобичајеног изгледа. Прозори су завршени шиљатим луцима. У унутрашњости џамије је дрвена галерија изнад улаза, наспрам улаза је доста плитка ниша михраба, а у југозападном углу је минбер. Унутрашња декорација је веома скромна.²

Алтин-алем џамија (сл. 2) је данас најлепша и најстарија џамија у Новом Пазару, у Улици Првог маја, на крају старе чаршије која се продужавала у главни друм према Скопљу. Џамију је као своју задужбину подигао Мевлана Муслихудић у петој деценији XVI века; његова вакуфнама о задужбинама у Новом Пазару сачувана је до наших дана. Џамија је названа по златној челенци на врху минарета. Објекат припада уобичајеном једнопросторном поткуполном типу грађевине с квадратном ос-

¹ Службени гласник СР Србије, бр. 14 од 7. IV 1979, 777—783.

² Д. Бурнић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867*, Архитектонско-урбанистичка студија, Музеј града Београда, Београд 1977, 23—26 (остала литература налази се у овој књизи у напоменама текста за Бајракли џамију).

новом, стране су јој дуге 11,5 m, а очувани трем има површину основе 11,5×5,5 m. Зидови молитвеног простора су грађени од наизменичних редова опеке и камена, а трем само од камена. Трем је прилично висок; иначе је, неуобичајено за наше крајеве, покривен двама куполама које носе три стуба с преломљеним луцима између њих. Једна краћа страна трема је зазидана и уз њу се налази минаре, што је такође неуобичајено. Занимљиво је да се у архитектури цамије мешају елементи старије брусанске и раноцариградске стилске школе.³

Цамије у Београду

Београд је као важно трговачко и управно средиште под Турцима имао и изузетно велики број цамија у односу на остала места у Србији. Пошто сам београдске цамије обрадила веома подробно у мојој докторској дисертацији,⁴ то ћу за ову прилику изложити само битне елементе, али ће они ипак дати потпуну слику о изградњи београдских цамија, њиховом животу и поступном нестанку са овог гла.

Београд је пао под турску власт 1521. године. Прве цамије су биле преуређене хришћанске цркве јер се Београд није предао него је био освојена варош, па су цркве могле бити претворене у цамије. Најпознатија међу њима била је стара српска митрополитска црква која је постала Велика цамија у Доњем граду. Интензивнија изградња цамија почела је после пада Будима 1541, кад је Београд престао да буде погранична варош. Из једног турског пописа види се да је Београд већ 1560. имао шеснаест цамија, од којих десет у вароши и шест у тврђави. Међу њима су биле и три највеће и најзначајније: султана Сулејмана Величанственог у Горњем граду, Мехмед-паше Јахјапаше у Доњој чаршији и Бајрам-бегова у Горњој чаршији.

Цамија султана Сулејмана Величанственог у Горњем граду заузимала је доминантан положај у панорами Београда. Била је највећа и најлепша, а њен пројектант је према писању Евлије Челебије био највећи турски архитект Синан. Тачна година изградње није позната, али се може видети на свим гравирама Београда с краја XVI и у XVII веку као једина у Горњем граду. Срушена је за време аустријске власти у Београду 1717—39. Грађена је као једнопросторна поткуполна цамија класичног цариградског стила, с високим и витким минаретом.

³ А. Андрејевић, *Споменици исламске уметности. Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд 1969, 197—200.

⁴ Д. Бурџи-Замоло, *нав. дело*, 17—70; у овом одељку о цамијама у Београду неће се позивати на литературу пошто се она може наћи у поменутој књизи.

Цамија Мехмед-паше Јахјапашећа (или Имарет-цамија) са грађена је 1548—49. на простору код дорћолског угла, између данашњих улица Цара Душана, Дубровачке, Скендербегове и Книћанинове. Њен ктитор је Мехмед-паша Јахјапашећ, смедеревски санџак-бег. Била је једна од највећих и најлепших цамија у вароши, а налазила се у комплексу јавних грађевина које је Мехмед-паша подигао као прву скупину јавних зграда после 1521. Цамија је за време аустријске окупације 1717—39. служила као фрањевачка црква. Обновљена је 1741. као Јахја-пашина цамија, а порушена 1878. Архитектура првобитне цамије разликовала се од архитектуре обновљене цамије. Према Евлији Челебији, имала је главну куполу од лаког материјала, четири бочне куполе покривене оловом, предворје и бочне тремове с куполама које су такође биле покривене оловом. Обновљена цамија је била уобичајеног типа, грађена од камена, с квадратном основом и зиданом калотом. Дужина квадратне стране основе износила је око 14 метара.

Бајрам-бегова цамија (сл. 3) је саграђена између 1557. и 1560. на углу данашњих улица Доситејево и Браће Југовића, у блоку Народног позоришта. Налазила се у склопу јавних грађевина које је подигао Бајрам-бег, смедеревски санџак-бег. За време аустријске власти 1717—39. служила је као магацин и као зграда за становање. Цамију је после 1739. обновио румелијски дефтердар Хали-Мустафа Ефенди Атиф-заде. Изградњом Народног позоришта 1869. била је претворена у плинару за осветљавање позоришта. Пошто је поцрнела од дима прозвана је Кара-цамијом; срушена је између 1897. и 1900. Припадала је уобичајеном једнопросторном поткуполном типу грађевине од тесаног камена чија је дужина квадратне стране основе износила око 15 метара.

Цамије су грађене и даље тако да је Београд у 1688. имао 51 цамију и 22 месџида.⁵ Најзначајнија после 1560. била је *Ејнехан-бегова цамија* (сл. 4) која се налазила на данашњем Булевару Револуције, у близини раскрснице са Влајковићевом улицом, некад у оквиру Малог пазара, треће београдске чаршије. Цамију је око 1585. саградио Ејнехан-бег; у њој се за време аустријске окупације 1717—39. налазило складиште униформи. Прилично је страдала у борбама 1789, па је отад добила име Батал-цамија; срушена је 1869. Грађена је од тесаног камена, монументалније од осталих београдских цамија, била је боље осветљена и имала већи број прозора. Припадала је уобичајеном једнопросторном поткуполном типу, а дужина стране квадратне основе износила је око 15 метара.

Приликом првог пада Београда под аустријску власт 1688. и тадашњих жестоких борби страдала је београдска варош, а

⁵ Утврђено подробном студијом овог питања у нав. делу, Д. Бурић-Замоло, 62—63.

са њом и њене џамије. После 1688, број београдских џамија је тако опао да их је остало свега петнаестак, што само по себи говори о страшним разарањима која је Београд преживео.

Осим поменутих, као познатије и значајније џамије, које су се углавном и сачувале после аустријско-турских ратова у XVII и XVIII веку и биле обновљене под другим именом су: Шехитлук-џамија (касније Али-пашина) испод данашње Улице цара Душана (сл. 5), Хаџи-Пиријина (касније Дефтердарова) на Обилићевом венцу, Тургут-бегова (каснија Кизлар-агина) испод Студентског трга, Хаџи-Мустафе Скопљака (каснија Лаз Оглије) у Улици цара Душана, Ферхад-hexајина (касније Султана Мустафе) на почетку исте улице, Џамија Хабил-ефендије (касније Турбе-џамија) испод Трга Републике, Ахмед-агина (касније Реис-ефендијина) код раскрснице улица Цара Душана и Дубровачке, Царева (касније Шериф-џамија) на Сави, Факир Хаџи-Алије (каснија Фукара-џамија) при дну Улице Тадеуша Кошћушког, Тир-и-бала (каснија Зирубала) код угла улице Скендербегове и Змај Јовине. Од осталих џамија које су разорене крајем XVII века могу се поменути Ибрахим-бегова код угла Кнез Михаилове улице и Обилићевог венца, Коски-бегова близу Конака кнегиње Љубице и Капиџијина на углу улица Цара Душана и Француске.

Аустријанци су до 1867. три пута владали Београдом. У два маха крајем XVII и крајем XVIII века остали су по две године, а трећи пут, 1717—39, задржали су се за дуже раздобље. У њихов попис зграда из 1728. уписано је у вароши 17 џамија и оне су се углавном одржале до XIX века, с тим што су у XVIII веку саграђене три нове, док су неке од сачуваних срушене. За време аустријске власти, неке београдске џамије биле су претворене у цркве. Турци су сачуване џамије углавном обновили после 1739, али су оне страдале за време последњег рата са Аустријанцима крајем XVIII века и за време Караџорђевог освајања Београда почетком XIX века. Неке џамије су оправљене, а неке су и даље пропадале. Друга половина XIX века значила је крај живота београдских џамија; последња је срушена Бајрам-бегова, а данас очувана Бајракли џамија је била одређена за званичну муслиманску богомољу.

Џамије у осталим местима

Пре него што се пређе на расправу о џамијама у појединим местима потребно је рећи — да се не би понављало за свако насеље — у које време су крајеви данашње уже Србије пали под турску власт. Турци су долазили на Балканско полуострво и заузели неке области већ у XIV веку, али је највећи део данашње уже Србије пао коначно под њихову власт половином XV века.

Јужни делови су освојени 1455. кад су основани крушевачки и неки други санџаци, а северни делови 1459. заузео Смедерева и образовањем смедеревског санџака. Једино су се Београд са Земуном и Шабац одржали до 1521, кад су и они пали под турске руке. Ипак не треба заборавити да су поједина места била повремено освајана и раније, па тако постоје џамије и из XIV и прве половине XV века.⁶

Алексинац је старо средњовековно насеље у коме су у XVII веку живели само Срби хришћани. Једина џамија налазила се ван утврђења, на страни према Београду. Звала се Гази Хасан-пашина, вероватно по имену темишварског беглербега чија је била задужбина, као и још једна зграда у Алексинцу.⁷

Чачак је добио данашње име под Турцима; у средњем веку се звао Градац и у њему је Немањин брат Страцимир у другој половини XII века подигао цркву посвећену Богородици. Евлија Челеби је записао да је у Чачку половином XVII века било седам џамија. Једна од њих је била већа и значајнија, а настала је преуређењем поменуће Богородичине цркве у џамију. Пошто је после 1718. за време аустријске власти опет постала црква, Турци су је поново претворили у џамију после 1739. То се догодило и за време Карађорђево Србије и после њеног пада. Ова црква је 1826. још била џамија, па ју је обишао и Јоаким Вујић и написао да је „ово зданије доста високо и широко“. Унутрашњост јој је била веома скромна, па Вујић наводи како је видео само минбер и просте простирке на поду. Коначно је 1834. преуређена за цркву која постоји и данас, с тим што је током времена оправљана и обнављана.⁸ У цркви се и сада могу на зидовима испод куполе видети преломљени луци, што указује на то да је зграда и за време Турака била преуређивана.

Крагујевац се први пут помиње код турског географа Хаци Калфе половином XVII века као мало насеље. У њему је постојала само једна џамија (сл. 6), али је била саграђена од камена; у раздобљу аустријске власти 1717—39. била је претворена у цркву Ваведена. Џамија се налазила поред реке Лепенице, близу старог каменог моста, данашњег доњег бетонског моста. Кад је овде 1826. боравио Ј. Вујић, џамија је била у слабом стању и без минарета; струшена је око 1870. Постоји њен не много

⁶ *Енциклопедија Југославије*, VII, Лексикографски завод, Загреб 1955—1971, 133 (Санџак); *Исто*, I, 472—473 (Београдски пашалук).

⁷ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, 7, 1970, 164—165; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век*, Историјски архив Београда, Београд 1962, 197.

⁸ *Енциклопедија Југославије*, II, 514; Е. Челеби, *Путопис*, I—III, „Свјетлост“, Сарајево 1957, II, 141; М. Маришић, *Црква Страцимира Немањића у Чачку и манастири српске Свете Горе*, Горњи Милановац 1966, 5—10; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 676—677.

тачан цртеж који је израдио Ф. Каниц⁹ Према цртежу џамије са околином може се закључити да је припадала уобичајеном поткуполном типу камених џамија у нашим крајевима. Имала је квадратну основу, а купола је лежала на прилично ниском тамбуру.

Крушевац је као српски средњовековни град после пада у турске руке добио име Алаџа Хисар. Евлија Челеби је 1660. забележио да у граду има девет муслиманских богомоља у девет махала, што значи да је међу њима било и џамија и месџида. По имену је поменуо три џамије: Худавендигарову, Алајбегову и џамију Мурата II. *Худавендигарова џамија* се налазила у чаршији, а била је изграђена у старом стилу. Худавендигар је иначе надимак султана Мурата I (1359—1389), што значи да је он подигао ову џамију. Пошто Челеби каже да је подигнута у старом стилу, то сматрам да је Мурат I приликом неког свог упада у Крушевац претворио једну од постојећих цркава у џамију. Убицирајући неке џамије у својој историји Крушевца, Б. Илић мисли да је Худавендигарова џамија била она која се налазила наспрам Велике чесме. *Алабјегова џамија* је била такође једна од знаменитијих пошто је Евлија Челеби помиње. Свакако се налазила у Беговој махали, за коју Евлија каже да је једна од најпознатијих. *Џамија султана Мурата II* (1421—1451) издржавала се, према Евлији, од јединог крушевачког амама који је такође саградио Мурат II и увакуфио га за своју џамију. Илић сматра да су се те две зграде налазиле на земљишту на коме је 1923. подигнута Фабрика вагона. Највероватније је да се на њих односи и писање М. Б. Милићевића о рушевинама неке старе грађевине, по легенди џамије или амама, која се налазила поред пута на северној страни вароши. Милићевић је записао и легенду о овој згради: џамију је подигла Милева, ћерка кнеза Лазара, своме мужу султану у знак захвалности што јој је саградио цркву поред двора. Ова легенда не би одговарала џамији Мурата II, као ни име ћерке кнеза Лазара, јер се историјски зна да се Лазарева ћерка Оливера удала за султана Бајазита I. Илић је забележио да је постојала још једна џамија која је срушена 1925, а налазила се на имању Смиљка Миленковића, али име џамије није познато.¹⁰

⁹ *Енциклопедија ликовних уметности*, I—IV, Лексикографски завод, Загреб 1959—1966, III, 237; *Енциклопедија Југославије*, V, 367; Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I—II, Српска књижевна задруга, књ. 66 и 72, Београд 1901. и 1902, I, 173; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, V. Meyer, Leipzig 1904, 295.

¹⁰ *Енциклопедија Југославије*, V, 436; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 62; *Енциклопедија Лексикографског завода*, I—VII, Загреб 1955—1964, V, 304 (Мурат I); *Исто*, I, 347 (Бајазит I); Б. Илић, *Историја Крушевца*, Историјски архив, Крушевац 1971, 94; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 745.

Лесковац је пао у турске руке кад и остали наши крајеви; у њему је до ослобођења 1878. било осам џамија. Један западни путник који је прошао кроз Лесковац десет година пре ослобођења пише да ниједна од џамија „није достојна пажње”. О изгледу лесковачких џамија нема података осим да се две виде на Каницовом цртежу Лесковца, а за једну се каже да је била од дрвета. Локације за свих осам џамија дао је С. Димитријевић који добро познаје Лесковац, а најпознатије су биле Чарши-џамија и Сахат-џамија. Чарши-џамија се налазила код данашње апотеке „Сутјеска”, а око ње је било велико дрвеће испод кога су се састајали вибенији Турци. Сахат-џамија је била на данашњем Тргу Димитрија Туцовића, некадашњој Дрвној пијаци. У њеној близини налазила се дрвена Сахат-кула по којој је и цела махала носила име. Трећа џамија је најстарија у Лесковцу, а подигао ју је султан Бајазит I, како је стајало у натпису над улазом. Поручили су је Немци 1942. као последњу у вароши. Четврта је била Пашагићева џамија која се налазила у насељу Подворац, близу садашње чесме. Мурџомалска џамија је била код некадашње кафане „Последњи грош”, шеста се налазила на имању Борба Лешњака, седма код Каспареве кафане, а осма је била Дрвена џамија код кафане „Пољаница”. Од ових осам, две су биле без минарета, па су путници у XIX веку углавном бележили шест џамија. После ослобођења срушено их је пет тако да су остале само три првопоменуће. Према предању постојала је и Алајбегова џамија.¹¹

Ниш је пре коначног пада под турску власт био неколико пута у турским рукама, па се у турским изворима већ крајем XIV века помиње једна џамија која је свакако настала адаптацијом средњовековне цркве. Џамија је носила име Мурата I (Гази Худавендигар), што значи да је црква претворена у џамију пре 1389, кад је Мурат I погинуо. Ову џамију у XVII веку помињу Кикле и Евлија Челеби. Кикле је зове Хунгјар-џамија, што значи Царева, а Челеби каже да „није толико лепа, али је грађена у старом стилу”, а то потврђује претпоставку да је постала преуређењем цркве. Вероватно је то била Црква св. Николе, за коју М. Б. Милићевић пише да је три пута претварана у џамију.¹² Крајем XIV века помињу се и два месцида, један Абди-Деде и Хазра који је био поред моста, а други Хаџи-Балабана. Даље се 1516. помиње месцид Хаџи-Дурмуша, а нешто касније месцид Једрењанина Баџи. У једном турском документу наводи се „Махала месцида црква”, што би се могло односити на један од месцида с краја XIV века који је раније био црква.

¹¹ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Напредак, Лесковац 1952, 116—117; Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд 1961, 88; М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 115.

¹² *Енциклопедија Југославије*, IV, 296; О. Зиројевић, *нав. дело*, 172; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 71; Р. Самарџић, *нав. дело*, 197; М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, 104—105.

У другој половини XVI века, за време султана Мурата III, у Нишу се по имену помиње седам месцида, док Евлија каже да их је било „више”, па се њихов тачан број не може утврдити. Такође се не може утврдити ни број џамија. У другој половини XVI века, уз седам месцида помиње се по имену само једна џамија, али се каже да Ниш има десет махала, што значи да су тада могле постојати три џамије уз оних седам месцида. И Евлија Челеби наводи три џамије за средину XVII века, а то би се подударало с претходним обавештењем. Прва је поменута џамија Мурата I, а друге две су Мусли-ефендије, „угодна и привлачна као огледало”, и Хусеин-џеџаје, „свијетла и добро посећена”. Приближно у исто време, Кикле наводи име и четврте џамије; то је Јусуф-бегова. Међутим, западни путник је могао погрешити и месцид назвати џамијом. Кикле иначе помиње само њу и џамију Мурата I, док су „остале мање”. Герлах је за последњу четвртину XVI века записао да Ниш има пет лепих џамија од камена,¹³ што би такође могла бити грешка у разликовању џамија и месцида.

Данас у Нишу постоје две џамије: једна у тврђави, а друга у вароши, обе подигнуте почетком XVIII века. Занимљиво је да је број џамија у Нишу у XIX веку већи него у XVI и XVII, па је записано да их је око 1840. било једанаест, а 1878. тринаест. После рата против Турака и коначне самосталности Србије 1878, оне су редом порушене тако да су према М. Б. Милићевићу 1884. остале само три, од којих је једна обављала богослужење. Међутим, није јасно да ли је Милићевић урачунао и џамију у тврђави. Према осталој документацији, после 1884. у вароши су постојале три џамије, од којих је једна ова данас сачувана, друга је она која је према И. Здравковићу постојала до после другог светског рата, кад је срушена, а од треће је остало минаре које је порушено око 1960. Здравковић није дао податке о другој џамији, али претпостављам да би то могла бити она која се види на фотографији Ниша с краја XIX века. На слици су стара нишка чаршија и у њеној близини једна џамија која има очувано минаре и трем са три лука. Иако се не види добро, ипак се према изгледу трема може претпоставити да џамија има куполу. Недавно порушено трошно минаре није могло припадати описаној џамији пошто се налазило у споредној улици, како је записао И. Здравковић.¹⁴ Подробније се могу прика-

¹³ О. Зиројевић, *нав. дело*, 172—174; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 71; Р. Самарџић, *нав. дело*, 197; Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш 1927, 47.

¹⁴ Енциклопедија Југославије, VI, 296; М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, 107; И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Југословенски институт за заштиту споменика културе, Београд 1964, 27, 35; фотографија панораме Ниша са џамијом коју је аутор купио у Народном музеју у Нишу; фотографија минарета срушеног око 1960. које је снимио И. Здравковић.

зати две постојеће нишке џамије: прва је *Џамија у тврђави* (сл. 7) која је вероватно подигнута у време кад је тврђава грађена око 1723. Сачуван је једино молитвени простор. Грађена је од камена и опеке које уоквирују тесаник, а припада уобичајеном типу поткуполне грађевине квадратне основе, чија дужина стране износи 11 m, покривене полулоптастом калотом. Изгледа да је трем који је порушен био покривен крстастим сводом; прозори су завршени преломљеним луцима, а у унутрашњости је постојала галерија. Џамији су, вероватно у XIX веку, дозидане бочне просторије да би постала стамбени објекат.¹⁵ Друга је *Џамија Ислам-аге Адревића* (сл. 8), саграђена 1720, што стоји на сачуваној каменој плочи која се налазила изнад улаза. Има правоугаону основу 15×11,5 m, покривена је четвороводним кровом, отвори у приземљу се завршавају архитравно, а на спрату полукружно; у унутрашњости постоји галерија. Потпуно је обновљена 1870. године. Сада се у њој налази Музеј муслиманских покретних споменика Ниша и околине.¹⁶

Нова Варош има џамију саграђену 1894. (сл. 9). Евлија не помиње џамију у Новој Вароши, али је раније морала постојати барем једна џамија или месџид. Као коначиште на значајном путу, Нова Варош звала се Скендер-пашина Паланка, а данашње име је добила у XVII веку. Муслиманско становништво назива џамију Скендер-пашином, што значи да је на овом месту постојала истоимена џамија, коју је подигао Скендер-паша. Постојећа џамија је подигнута од прилога грађана и великог прилога Махмуд-паше Бајровића. Има правоугаону основу 17,8×13,6 m, покривена је четвороводним кровом, унутрашњост јој је скромно обрађена, има галерију. Саграђена је од ломљеног камена, потом малтерисана; првобитно је имала дрвено минаре, а садашње је од камена. Улазна врата се завршавају лучно, остали отвори архитравно. Постоји плоча са записом о изградњи џамије.¹⁷

Нови Пазар је град који се у Србији налази на првом месту по броју сачуваних џамија којих има око петнаестак. То углавном нису значајни објекти осим Алтин-алем џамије описане на почетку овог рада. Нови Пазар је основао Иса-бег Исхак-вић, у близини старог Раса, крајем XV века, кад се почео изграђивати као трговачко средиште на значајном путу, а са њим и његове џамије. Сви путници пишу о великом броју џамија у Новом Пазару, а један истиче и тополе које складно делују упоредо с минаретима. Тачан број џамија је 1580. записао Контарини и навео да их има шеснаест, док је Евлија Челеби навео

¹⁵ И. Здравковић, *нав. дело*, 35—38.

¹⁶ *Исто*, 27—31.

¹⁷ *Енциклопедија Југославије*, VI, 304; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полињу у XIX веку*, Институт за историју уметности, Београд 1979, 161—165; група верника у џамији је 16. VI 1981. дала податак да се џамија зове Скендер-пашина.

да их је 1660. било двадесет три.¹⁸ На врхунцу развоја под Турцима, Нови Пазар је како пише Евлија Челеби, осим двадесет три џамије имао и једанаест месцида. Он је такође навео да је Варош имала 40—50 махала, што би морало значити да је било доста и хришћанских махала пошто је муслиманских било 34 судећи према броју богомоља. Евлија помиње само четири џамије по имену: Алтин-алем, Гази Иса-бегову, Џамију код Камевог моста и Хаџи-Хуремову. За прве две је дао и нешто података, па за Алтин-алем каже где се налази и откуд јој име, а за Иса-бегову да је настала преправком цркве. Тај податак би могао бити доказ да је Иса-бег приликом оснивања Новог Пазара користио неко омање старо насеље и његову цркву. Челеби пише за Иса-бегову џамију да је покривена оловом и да се налази на Житном тргу по којем носи име и цела махала. Претпостављам да је овде у питању Евлијина грешка, зато што постоји и Иса-бегова махала. Осим ове две, Челеби наводи имена још четири махале, како би се могле називати и џамије које се налазе у њима: Кара-махала, Хаџи-Ибрахим-ефендијина, Зулфикар-заде Махмуд-агина и Јелеч-махала у којој се налазила Алтин-алем џамија. Из истих разлога наводим и имена пет махала из 1489. године која је у једном документу нашао Х. Шабановић и која се не слажу са именима Евлијиних махала: Паша-Јигитова, Мурат-субашина, Кадијина, Ментешелу Алијина и Терџуманова.¹⁹

Према А. Андрејевићу, данас постоји петнаестак џамија у Новом Пазару, док хоџа Арап-џамије каже да их има седамнаест. Међутим, он није знао имена свих џамија него само за десет: Алтин-алем, Бор-џамија, Лејлек-џамија, Пашина (свакако Ејуб-пашина), Мелајска, Арап-џамија, Шарова (близу реке Рашке), Ахмед-војводе, Џамија на Парнице и Шароњска (близу Бор-џамије). Као једини који се досад посебно бавио новопазарским џамијама, Андрејевић је објавио посебан рад о првонаменутој џамији, о следећим трима је писао у монографији Новог Пазара, а за Мелајску је дао само фотографију. Основне податке за Арап-џамију добила сам од њеног хоџе. Тако засад нема ближих података за четири џамије чија су имена позната. *Бор-џамија* је поред Алтин-алем једина постојећа коју помиње Евлија. У натпису изнад улаза у молитвени простор може се и данас прочитати да је џамију 1561. подигао Хаџи-Хурем, а то је име једне од џамија коју помиње Евлија. Тада је свакако лепо изгледала и имала куполу. Пошто је страдала у ратовима, то јој је приликом обнове стављен четвороводни кров и дозидани тремови свуда околу. Остало је сачувано само првобитно мина-

¹⁸ А. Андрејевић, *нав. дело*, 195, 200; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Српска књижевна задруга, Београд 1913, 290—293; К. Костић, *Наши нови градови на југу*, Српска књижевна задруга, Београд 1922, 29; Р. Самарџић, *нав. дело*, 138, 159; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 12.

¹⁹ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 12.

ре, лепо украшено сталактитима и слепим аркадицама, слично минарету Алтин-алем џамије. Налази се у Крагујевачкој улици. *Лејлек-џамија* је опет једина поред Алтин-алем која је покривена куполом, а купола лежи на тамбуру без прозора; како је мањих димензија, џамија личи на веће турбе. Постоји предање да је њен ктитор Хавала Ахмед-бег и да је настала преправком цркве. Данас има зазидан трем чији су стубови лепо обликовани; налази се на углу Немањине и Ђоровићеве улице. *Ејуб-пашина џамија* је на периферији града, у Својбору. Њу је 1836. саградио новопазарски мутеселим Ејуб-паша, што се може прочитати на сачуваном каменом натпису. Покривена је четвороводним кровом и има ниско дрвено минаре. Унутрашњост је декорисана у стилу касног турског барока и подсећа на Шарену џамију у Тетову. Судићи по фотографији, *Мелајска џамија* је сасвим једноставна грађевина са два низа отвора и са незграпним минаретом од тврдог материјала. Налази се у Улици Рифата Буџевића. *Арап-џамија* (сл. 10) је такође једноставна зграда парвоугаоне основе око 8×14 m, покривена четвороводним кровом. Такође има два реда отвора и незграпно минаре. Према предању, џамију је подигао неки војсковођа Арапин пре 300 година. Добро се одржава пошто служи муслиманском становништву, а налази се у центру града, у близини моста.²⁰

Параћин је за време Турака био знатније насеље, али се у њему помиње само једна џамија коју је у XVI веку подигао султан Сулејман Величанствени. Сачуван је документ у коме стоји да је „године 1578/79 одређена сума од 1690 акчи за поправку часне џамије покјног султана Сулејман-хана у касабџи Параћину”. Евлија је такође поменуо ову џамију, али каже да је њу подигла „мајка Гази Сулејман-хана”.²¹ Касније се више не помињу џамије у Параћину.

Пирот су као средњовековно словенско насеље освојили Турци са осталим околним местима. Зна се да је прву џамију подигао Мехмед II (1451—1481), па се називала његовим именом или Велика џамија. Један попис из прве половине XVI века beleжи једну џамију, свакако ову поменућу, и четири месцида. Половином XVI века Пирот је имао пет месцида, а 1570. још једну џамију, Искендер-бега заима. Неки западни путници помињу џамије у Пироту као и Евлија Челеби, али не наводе њихов број. Једино је Кикле 1658. забележио да Пирот има четири џамије, у које је свакако убројио и веће месциде. Милићевић је у XIX веку писао да је било осам џамија, што је један објект више од укупно досада поменућих џамија и месцида. Ове џамије су страдале у ратовима, а арх. Здравковић памти последњу пиротску џамију, коју као последњу помиње и Милићевић са име-

²⁰ А. Андрејевић, *нав. дело*, 200—203; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 12; казивање хоце Ареп-џамије на дан 16. VI 1981.

²¹ О. Зиројевић, *нав. дело*, 158; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 74—75.

ном Царева џамија. Она се налазила близу основне школе и речице Тијабаре. Срушена је 1912. године.²²

Пожаревац је био село до Пожаревачког мировног уговора 1718. са српским становништвом, па није ни имао џамију. Нешто више се развио под аустријском управом, а кад су га поново узели Турци развио се у трговачку и занатску варош која је крајем XVIII века имала хиљаду турских и стотину српских кућа. Тада је свакако подигнута џамија на Рибљој пијаци (Малој пијаци) коју је затекао Јоаким Вујић 1826. и за коју је написао да има високо минаре. Џамија је срушена кад је зидана зграда Општине на поменутој пијаци.²³

Прибој се први пут у историји јавља у XV веку. У турско доба је био караванска станица и место у коме су живели углавном Турци. Према Евлији, у XVII веку је имао једну џамију, колико има и данас, па је највероватније да се данашња џамија налази на месту те најстарије. Првобитна џамија је свакако страдала у аустријско-турским ратовима, па ју је 1776. обновио Хасан-ага, чије је име носила. Изгорела је 1806. за време првог српског устанка, а на њеном месту је саграђена нова која је постојала до 1875, кад су је запалили устаници при заузећу Прибоја. Данашња џамија је подигнута крајем XIX века од прилога грађана па се зато назива Народна џамија. Има правоугаону основу 16×14 m, покривена је четвороводним кровом а у унутрашњости има галерију. Првобитно минаре је било дрвено, па је касније замењено зиданим.²⁴

Пријеполје се јавља већ у XIV веку као трг са којег полазе каравани, што је насеље остало и за време Турака. Евлија Челеби пише да је у њему половином XVII века било десет џамија. Оне су временом и услед ратова углавном страдале тако да их је 1913. било само три, а данас четири. Евлија помиње и мусалу са великим дрвећем.²⁵ Најпре ћу се осврнути на џамије којих више нема у Пријеполју. *Хусеин-пашина* је према Евлијином писању била удобна богомоља и добро посећена; имала је улазну калију неуобичајено постављену према једном углу џамије. Шабановић сматра да ју је подигао Хусеин-паша Бољанић, ктитор

²² О. Зиројевић, *нав. дело*, 186—187; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 69; Р. Самарџић, *нав. дело*, 184, 198; казивање арх. И. Здравковића; М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, 228.

²³ Енциклопедија Југославије, VI, 578; Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 51; Т., *Постанак и развитак Пожаревца*, Политика, бр. 7388 (око 1930); казивање мога оца Александра Бурџића, рођеног у Пожаревцу 1891.

²⁴ Енциклопедија Југославије, VI, 612; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 10; В. Шалипуровић, *нав. дело*, 162—163; казивање Цвико Асима, хоће ове џамије на дан 16. VI 1981; он је изјавио да је Хасан-агина вакуфнама била сачувана, а да је данас нема.

²⁵ Енциклопедија Југославије, VI, 615; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 157; Ј. Дедијер, *нав. дело*, 294.

највеће џамије у Пљевљима.²⁶ *Везнедар-агина* се налазила поред дрвеног моста преко речице Милешевке. Према Евлијином писању била је пространа и светла: „Пред њом има једна чудна Сахат-кула. Глас њена звона чује се чак из града Милешева”. По предању, та Сахат-кула је била звонара православне цркве, што би могло значити да је и Везнедар-агина џамија у ствари преуређена православна црква.²⁷ Евлија помиње *Месџид Соколовићевог сина* и каже да је „красан и привлачан”, а налази се у оквиру истоименог хана, изнад његове капије.²⁸ *Нева-кадуне џамија* је порушена 1943; по предању потиче из XVI века. Имала је уобичајен изглед џамија правоугаоне основе, с четвороводним кровом, али је била лепо пропорционисана. Грађена је од опеке, а минаре од камена.²⁹

Следеће џамије и данас постоје у Пријепољу: *Ибрахим-пашина* је свакако најстарија јер је помиње још Евлија Челеби, а по предању је подигнута у XVI веку. На основу Евлијиног описа и данашњег изгледа види се да је страдала и била обновљена. Некад је била „врло удобна и привлачна”, вероватно с куполом; данас је сасвим једноставног изгледа с четвороводним кровом.³⁰ *Синан-пашина* потиче по предању из XVIII века, а налази се у пријепољском насељу Вакуф. У њене темеље и зидове узидани су римски надгробни споменици на којима су рељефи још уочљиви. Верује се да је на висоравни на којој лежи Вакуф била римска некропола. *Махмуд-пашина* је према легенди постала од цркве, што значи да је веома стара. Свакако је обновљана тако да јој је данашњи изглед сасвим једноставан. Има правоугаону основу, зидана је од ћерпича, кров је четвороводан, а минаре, вероватно старије, је од камена.³¹ *Велика џамија* је данас највећа и најпознатија џамија у Пријепољу, али је истовремено и најмања. Налази се у центру града у главној улици. Према Шалипуровићу, џамија је подигнута између 1895. и 1900, а њену изградњу су највећим делом финансирали богати верници, али и турске власти. Међутим, Б. Мензилчић тврди да су ову џамију 1909. подигли његови преци, три брата Мезилчића: Хаџи-Ибрахим, Зулфикар и Абдулах; вероватно су браћа била међу највећим дародавцима. Према Х. Бјелаку, на овом месту је и раније постојала џамија, али мања и са дрвеним минаретом, а названа је по Махмуд-бегу Махалесију. Данашња Велика џамија је грађена од ломљеног камена, док су сокл и ивице зидова од тесаника. Има правоугаону основу 17×16 m и покривена је

²⁶ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 157.

²⁷ *Исто*; напис у „Политици“ од 8. VI 1971. о Сахат-кули.

²⁸ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 157.

²⁹ Казивање хоће Велике џамије Хусније Бјелака на дан 16. VI 1981.

³⁰ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 155; казивање Бедрудина Мензилчића; казивање Хусније Бјелака на дан 16. VI 1981.

³¹ Казивање Бедрудина Мензилчића; *Џамија озидана од римских споменика*, „Политика“ 3. III 1966.

четвороводним кровом. Отвори постављени у два реда завршавају се архитравно осим улаза који је лучно засведен. Минаре је грађено од камена, а такође и трем пред улазом са шест стубова које везују преломљени луци. Унутрашња декорација је прилично богата.³²

Прокупље је добило садашње име крајем XIV века; за време Турака је било важно трговачко средиште. Евлија Челеби је неубичајено забележио о Прокупљу само једну реченицу о томе кад су га први пут освојили Турци. Француски путник Лефевр је 1611. писао да у Прокупљу има лепих цамија, али није навео њихов број. После ослобођења од Турака 1878, у граду су се одржале рушевине двеју цамија: код споменика у парку и код Поште.³³

Сјеница је и у средњем веку и за време Турака била важна трговачка и караванска станица. Француз А. Пуквиљ је 1807. писао да Сјеница има девет цамија. Три су још постојале 1913, од којих се једна налазила у утврђењу на врху чаршије, а данас су остале две. Једна од њих је највећа на целој територији уже Србије, можда и најлепша, посебно што се тиче унутрашњег простора. То је *Цамија султаније Валиде* (сл. 11), мајке султана Азиса II, саграђена око 1850. Зидана је од камена, покривена куполом, приближне димензије основе износе 23×19 m. Прозори су постављени у два низа, а има их и на тамбуру; хоца цамије каже да су уграђена укупно 33 прозора, онолико колико сваки верник има дужности. Има грем покривен са три куполице, а још две се налазе изнад просторије насупрот трему. Уз цамију је подигнуто доста витко минаре. Објект се налази на лепом месту и у пријатном амбијенту старих жалостних врба. *Цамија Мустафа-паше Гатовића* саграђена је такође од камена, има правоугаону основу 12×9 m и покривена је четвороводним кровом.³⁴

Смедерево је старо насеље и потиче из времена Римљана. Његова велика тврђава саграђена је 1430, а само 29 година касније, насеље је пало у турске руке, што је означило и коначан крај српске средњовековне државе. Почетком XVI века, на простору тврђаве постојали су једна цамија и четири месцида. Цамија је носила име Мехмеда II Освајача, који је и заузео Смедерево, а сматра се да је то преуређена црква Благовештења. Доказ за то је и тврдња Евлије Челеби да је цамија грађена у „староме стилу“. Један од месцида се звао по Мехмед-бегу сину Ми-

³² В. Шалипуровић, *нав. дело*, 165—166; казивање Бедрудина Мензилчића; казивање Хусније Бјелака на дан 16. VI 1981.

³³ *Енциклопедија Југославије*, VI, 625; Е. Челебија, *нав. дело*, II, 59—60; Р. Самарџић, *нав. дело*, 161; Т. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља*, Прокупље 1961, 78.

³⁴ *Енциклопедија Југославије*, VII, 203; Ј. Дедијер, *нав. дело*, 65, 296; казивање Ахмеда Мемича, хоце Валиде султаније цамије, на дан 16. VI 1981.

нет-беговом, првом смедеревском санџак-бегу. Насеље у тврђави се повећавало током XVI века, па је порастао и број џамија. Челеби је 1660. поред поменутог џамије забележио у тврђави још две: Сир Мердову (син Абдулахов) и Хаџи-Велијину. Половином XIX века била је остала једна џамија која се види на Каницовом цртежу тврђаве, али је и она порушена 1867. Подграђе или варош почела се изграђивати тек после 1476. јер је стара варош тада изгорела. У другој половини XVI века, у вароши су били једна џамија и три месџида, а Евлија је 1660. забележио 24 џамије. До данас су очувани само темељи једног минарета.³⁵

Светозарево, раније Јагодина, помиње се у средњем веку; значај Јагодине је растао с померањем српске престонице према северу. За време Турака била је једно од значајнијих насеља на Цариградском друму, а путописци тога времена је описују као лепо и велико место. У другој половини XVI века, у Јагодини су биле две џамије, што потврђује и већи број путописаца, а тај број се задржао и касније. Једна се налазила преко пута караван-сараја и звала се Дервиш-бегова (сл. 12), а друга на улазу у варош али јој се не зна име. Дервиш-бег је подигао своју џамију 1555, кад ју је у изградњи видео Дерншвам. Дервиш-бег је живео у Сегедину, али се бринуо о Јагодини у којој су се налазиле и његове друге задужбине и сарај. Био је син Бали-бегов и унук Јахја-пашин. Неки путници су писали да је Дервиш-бегова џамија леп објект, а други да је велик. Евлија Челеби наводи да је била ниска, покривена оловом, „добро посјећена и врло свијетла”, а забележио је и натпис над њеним вратима. Глиша Елезовић је записао да је саграђена од тесаног камена, док се на Тителбаховом цртежу из друге половине XIX века види да је имала високу куполу на тамбуру с прозорима и трем са три лука. Како пише М. Безолт, у њој су (свакако поред ње) сахрањени један бег и његов син, што би се могло односити на Дервиш-бега. Путописци су запазили и шадран од белог мермера пред џамијом. Минаре је страдало у ратовима, па га је 1818. обновио кнез Милош. Џамију је срушила општинска управа почетком тридесетих година XX века, а део њеног зида постоји и данас близу Кланџице и служи као ограда.³⁶

Шабац се развио на месту средњовековног Заслона који су Турци заузели 1370. и ту изградили утврђење које се очувало до данас. Турци су изгубили утврђење већ 1476, а Шабац су ко-

³⁵ *Енциклопедија Југославије*, VII, 409; О. Зиројевић, *нав. дело*, 124—125; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 65—66; Ф. Kanitz, *нав. дело*, 134; Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева*, Музеј у Смедереву, Смедерево 1972, 211.

³⁶ О. Зиројевић, *нав. дело*, 138—141; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 76; Л. Никић, *Џамије у Београду*, Годишњак Музеја града Београда, V, 1958, 158, 203 (под 135); В. Карић, *Србија*, Београд 1888, 813; Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 128—129; казнивање младог свештеника Старе цркве у месту на дан 26. IV 1981.

начно освојили 1521. До 1548. постао је касаба, што значи да је морао имати бар једну џамију; она се налазила у Мухјидин-хатибовој махали, али јој име није познато. Види се као једина у Шапцу на гравирима из средине XVI века. Налазила се у оквиру зидова паланке, у доњем подграђу, према утоку речице Камичка у Саву. Имала је куполу и витко високо минаре; утврђено је да је до краја XVI века прозвана Тврђавском, а да су међу њеним ктиторима били Јахја-паша из Београда и Хаџи-Хусеин. Као најстарија је увек била и главна џамија у насељу; до краја XVI века сграђене су још три. Једна се налазила у Кара-Фатминој махали, друга у Хаџи-Реџеповој, трећа у махали Баир. Претпоставља се да су и џамије носиле иста имена као и махале. Хаџи-Реџепова се налазила западно од тврђаве, а на основу једне гравире може се закључити да је имала куполу и минаре. После 1739, најпре је обновљена главна џамија у Кале-махали близу тврђаве и добила име Ехали-џамија. Затим је 1767. један месџид претворен у џамију; то је био Сарач Салих-агин месџид у Хамам махали. Сматрам да је то стара Кара-Фатмина џамија или месџид пошто А. Ханџић претпоставља да се у Кара-Фатминој махали налазио аман (бања). Џамија није добила минаре него само минбер. Трећа џамија се помиње 1785. у Варош-махали, а то би могла бити стара џамија на Баиру; за њу се каже да је била дрвена. После аустријско-турског рата крајем XVIII века обновљене су две џамије: једна у Кале-махали, друга (дрвена) на Баиру, а помиње их 1826. и Јоаким Вујић, док се 1846. наводи само једна. Вујић наводи да је џамија код тврђаве некад била православна црква.³⁷

Титово Ужице, раније Ужице, било је средњовековно насеље с тврђавом, а после пада под турску власт почело се развијати као источњачка варош. У XVI веку је било седиште нахије, а у XVII седиште кадилука. У раздобљу од краја XVII и почетком XVIII века било је припојено Босанском пашалуку. Пред први српски устанак било је поред Београда највеће место у смедеревском санџаку, што сведочи и велики број очуваних џамија у XIX веку — петнаест 1846. године. Евлија Челеби је забележио да су се у вароши половином XVII века налазиле 34 џамије и 29 месџида, те у тврђави једна мала џамија. „Између свих истиче се лијепа каменом зидана Алај-бегова џамија, која је у добром стању. То је врло свијетла, пространа и привлачна џамија, а покривена је чистим плавим оловом”. Он даље само помиње и следеће џамије: Хусеин-агину, Хасан-ефендијину, Це-

³⁷ Енциклопедија Југославије, VIII, 228; А. Хаџић, *Шабац и његова околнина у XVI вијеку*, Шабац у прошлости, I, Историјски архив у Шапцу, 1970, 138, 140—142, 153, 155—158; Р. Тричковић, *Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године*, Шабац у прошлости, I, Историјски архив у Шапцу, 1970, 350—352, 389; Ј. Вујић, *нав. дело*, II, 89—90; Ј. Гавриловић, *Ресничко географско-статистички Србије*, Београд, 1846, 512

ри-башину и цамију Намиди-заде. Затим подробно описује ужичку мусалу усред вароши, поред реке Бетиње, и каже да је служила за обављање бајрам-намаза и молитава за кишу. Била је веома лепо уређена, тако да сличну није видео за 42 године путовања по исламском свету. Имала је правоугаону основу с капијама на половини сваке стране, дужина је износила 2.000 корака, а висина оградног зида око 1,8 m. У њој је било засађено разноврсно дрвеће, тада већ старо и високо. Мусала је служила и за шетање и за разговоре. Ужичке цамије су страдале током ратова, па се од путописаца из XIX века добијају веома различити подаци о броју цамија и степену њихове очуваности. Тако је Ј. Вујић писао 1826. да је у Ужицу видео до двадесет цамија, међу којима их је само осам очуваних и са минаретом, док су остале у рушевном стању. Такође и Милићевић каже да је 1844. било у вароши 35 цамија, док статистика из 1846. бележи да их је било петнаест. Турци су после 1862. почели продавати имања у Ужицу, а до данас је сачуван списак њихових сопственика у којем стоји да је дванаест имања припадало појединим цамијама. Из списка се могу навести и имена цамија: Цамија код Медресе (два имања), Цамија Ужице, Теразијска цамија, Багал-цамија на Куки, Цамија на Липи, Клисурска, Змајевачка, Коштичка и Шеова. Једној цамији се не зна име, а дванаесто место у списку је само цамијска земља. Других података о цамијама нема у списку осим цене за коју су продате, одакле би се могла проценити њихова величина и очуваност, али би већа цена могла значити и већу површину земље која је припадала цамији. Изглед цамије код Мудир-конака из 1860. оставио је Каниц (сл. 13), али се не зна која је то цамија са наведеног списка.³⁸

Ваљево се под својим именом први пут јавља 1398. као важно трговачко место на путу између Дубровника и Београда. Евлија изузетно није оставио много података о ваљевским цамијама; навео је да их има свега десетак с михрабом и да је цамија у чаршији „повелика“. Нешто више је записао о ваљевској мусали: била је пространа и пуна зеленила, дрвећа и цвећа, уређена као врт са алејама. Ваљево је одиграло важну улогу у првом српском устанку, па је у марту 1804. готово у потпуности спаљено. Отад је изграђивано ново Ваљево, тако да је Ј. Вујић 1826. затекао само једну цамију, и то на другој страни Колубаре, насупрот оне на којој су изграђени српска црква, школа и магистрат. И та једина цамија, поред које се налазила мусе-

³⁸ Енциклопедија Југославије, VIII, 339; I, 473; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 147—148; Ј. Вујић, *нав. дело*, II, 20; М. Б. Милићевић, *Кисељевина Србија*, 616; Ј. Гавриловић, *нав. дело*, 298; С. Игњић, *Муслиманска имања у Ужицу. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, Зборник радова, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Београд 1970, 380—386; F. Kanitz, *нав. дело*, 504.

лимова кућа, била је „скоро порушена”. Вероватно је то Алаба-џамија која се помиње у Ваљеву у XIX веку.³⁹

Врање се први пут помиње крајем XI века као тврђава с подграђем. За време турске власти било је значајно занатско средиште за ковање гвожђа и ужарство. Остало је мало података о џамијама осим о Крстатој џамији, али се они разликују. Тако је М. Б. Милићевић писао у XIX веку да овде постоји Крстата џамија на месту раније Цркве св. Петке и да на врху минарета има мали крст. У *Енциклопедији ликовних уметности* се наводи да је то данас Црква св. Петке, а у раду о топонимији Врања да су то „остаји турске џамије” за чији је назив везана легенда. Наиме, на минарету џамије се некад налазио крст који је поставио хоџа по налогу Мухамеда јер му се он јавио у сну током зидања џамије. Она је дуго грађена зато што се стално рушила, тако да је завршена тек онда кад је на њу стављен крст.⁴⁰

Земун је данас саставни део Београда, али се он самостално развијао све до последњег рата. Средњовековну варош заузели су Турци 1521. и држали је до 1717. За време турске власти, у Земуну је изграђена једна џамија коју помињу и Евлија и Кикле готово у исто време — половином XVII века. Евлија помиње још и шест месџида, а Кикле је записао и њено име: Унци Хаци-Мустафина џамија. Била је лепа грађевина, зидана тесаним каменом и имала куполу покривену оловом. Касније је названа Млинарувом џамијом. Кад су Аустријанци освојили Земун претворили су је у католичку цркву. Срушена је 1784, а на њеном месту је подигнута црква која и данас постоји поред земунске пијаце.⁴¹

Различита мања места у којима су постојале џамије: *Авала* на којој је некад постојало утврђење и уз њега подграђе с џамијом.⁴² *Баточина* је за време Турака такође имала једну џамију.⁴³ *Бела Паланка*, раније Муса-пашина Паланка, имала је у турско време тврђаву с џамијом.⁴⁴ *Брза Паланка* је до четрдесетих година XIX века имала дрвену џамију на темељима од камена и покривену ћерамидом. Срушена је да би на њеном

³⁹ *Енциклопедија Југославије*, VIII, 453; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 110; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 405; Ј. Вујић, *нав. дело*, II, 44; Г. Елезовић, *Турски споменици*, Београдске општинске новине, 1935, 690.

⁴⁰ *Енциклопедија Југославије*, VIII, 536; *Енциклопедија ликовних уметности*, IV, 559; М. Златаговић, *Топонимија града Врања*, Прилози проучавању језика, књ. 12, Нови Сад 1976, 89; М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, 300.

⁴¹ *Енциклопедија Југославије*, VIII, 621—622; Р. Самарџић, *нав. дело*, 193; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 110; казивање Миодрaга Дабижића, кустоса Завичајног музеја у Земуну.

⁴² Е. Челеби, *нав. дело*, II, 86.

⁴³ *Исто*, I, 77.

⁴⁴ *Исто*, I, 70.

месту била изграђена црква.⁴⁵ *Цеп* (код Ниша) је почетком XX века имао џамију чије се зидано минаре види на једној разгледници.⁴⁶ *Гроцка* (код Београда) је на брежуљку изнад Грочанске реке имала тврђавицу правоугаоне основе у којој се налазила џамија саграђена између 1560. и 1572. Оправљена је 1582, а помиње се и у XVIII веку.⁴⁷ *Кладово* је у тврђави Фетислам имало џамију са зиданим минаретом које се види на једној гравирани Кладова.⁴⁸ у *Коларима* (код Београда), Евлија Челеби је затекао једну малу џамију у XVII веку.⁴⁹ *Комаран* (средње Полимље) има џамију која је саграђена око 1870. од ломљеног камена, с дрвеним предворјем. Најпре је имала дрвено минаре, па је оно замењено зиданим, али је незграпно изгледа. Саградили су је сељаци.⁵⁰ *Куришумлија* је око 1660. имала три џамије.⁵¹ *Лешница* је у XIX веку пресељена на оближњи терен. У старој Лешници је постојала џамија чији су се темељи могли видети још половином XIX века насред једне њиве, па је њива и касније називана Џаминовача.⁵² *Милешевац* (код Пријепоља) је средњовековно утврђење чије су се рушевине одржале до данас. Некада се звао Хисарцик; ту је било и подграђе у коме се налазила мала дрвена Фатихова џамија.⁵³ *Нишка Бања* је за време Турака имала џамију која је већ била срушена до 1880. године.⁵⁴ *Плашће* (средње Полимље); овде је почетком XIX века саграђена џамија брвнара од храстовине, мањих димензија, а саградили су је сељаци. Као дотрајала, срушена је почетком XX века.⁵⁵ *мац* (средње Полимље); овде је око 1865. саграђена џамија од прилога сељака из места и околине. Имала је правоугаону основу 10×8 m и дрвено минаре на темељу од камена. Грађена је од ломљеног камена и ћерпича, а покривена четвороводним кровом. Спаљена је 1943. године.⁵⁷ *Ражањ* (код Крушевца) је за време Турака имао једну џамију.⁵⁸ *Рудник* је некад био веће насеље с тврђавом; у њему је било једанаест муслиманских богомоља.⁵⁹ *Смедеревска Паланка* је имала тврђаву и у њој се нала-

⁴⁵ *Класицизам код Срби. Грађевинарство*, Београд, Народни музеј и „Просвета“, 1966, 433.

⁴⁶ Разгледница је својина аутора.

⁴⁷ О. Зиројевић, *нав. дело*, 120; Е. Челеби, *нав. дело*, I, 78.

⁴⁸ Фото-копија гравире је својина аутора.

⁴⁹ Е. Челеби, *нав. дело*, I, 78.

⁵⁰ В. Шалипуровић, *нав. дело*, 164—165.

⁵¹ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 61.

⁵² Б. Максимовић, *Урбанизам у Србији*, Београд 1938, 133, под 110.

⁵³ *Енциклопедија Југославије*, VI, 110; К. Костић, *нав. дело*, 69; Е. Челеби, *нав. дело*, II, 159.

⁵⁴ М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, 107.

⁵⁵ В. Шалипуровић, *нав. дело*, 164.

Пожега је половином XVII века имала десет џамија.⁵⁶ *Пожегре-*

⁵⁶ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 142.

⁵⁷ В. Шалипуровић, *нав. дело*, 163—164.

⁵⁸ Е. Челеби, *нав. дело*, I, 73; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 809.

⁵⁹ Е. Челеби, *нав. дело*, II, 140.

зила џамија. На том месту је у XIX веку саграђена данашња црква.⁶⁰ Соко (код Ваљева) је био важно турско утврђење у коме је још 1844. постојала државна џамија.⁶¹ Сокобања је као знатније турско насеље имала две „импозантне“ џамије с куполама које су биле покривене оловом и четири месцида.⁶²

Општи преглед изградње џамија у ужој Србији

Турци су почели ратовати на Балканском полуострву и повремено владати неким његовим крајевима још у XIV веку, кад су се одиграле и две најпознатије битке између Срба и Турака: на Марици 1371. и на Косову 1389. У време кад њихова власт још није била учвршћена, Турци су вршили адаптације цркава и претварали их у џамије да би у што краћем времену задовољили своје верске потребе. Тако су на тлу уже Србије забележене две џамије султана Мурата I (Гази Худавендигара) који је погинуо 1389, а налазиле су се у Нишу и Крушевцу. То су морале бити раније цркве, што сведочи и податак Евлије Челеби да су грађене „у старом стилу“. Оне су, дакле, најстарије забележене џамије на тлу уже Србије из XIV века. Иако се зна да су Турци претварали цркве у џамије, подаци за сваки поједини објект нису поуздани у већини случајева. Они почивају на претпоставкама, предању и на Евлијином сведочанству да су грађени „у старом стилу“. Тако се за следеће џамије претпоставља да су настале адаптацијом цркава: Ферхад-пашина, Зејнудин-агина и Ахмед-агина у Београду, Гази Иса-бегова и Лејлек-џамија у Новом Пазару, Везнедар-агина и Махмуд-пашина у Пријепољу, Мехмеда II Освајача у Смедереву, Тврђавска у Шапцу, Крстата у Врању, вероватно све из XV века и две поменуће из XIV века. Изузетак чине две џамије с поузданим подацима. Црква Богородице Градачке у Чачку је три пута претварана у џамију, да би 1834. коначно била преправљена у цркву која и данас постоји. Митрополитска црква у Доњем граду у Београду је у току једног дана претворена у џамију јер је Сулејман Величанствени у њој отклањао обавезну молитву у петак сутрадан по освојењу Београда. Други брз начин да се добије простор за верски обред био је образовање мусала, отворених места за молитве. Изабрана неизграђена површина у насељу могла је брзо бити оспособљена за окуп већег броја људи да би обавили молитву. Оне су свакако биле и привремена места са одређеним циљем, али су се неке мусале одржале кроз дуга раздобља тако што су биле уређиване као савремени ограђени парковски прос-

⁶⁰ Исто, I, 78; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Саопштења, X, 1974, 151.

⁶¹ Т. Борђевић, *Из недавних времена Србије*, Српски књижевни гласник, XXXIV, 1931, 203.

⁶² Е. Челеби, *нав. дело*, II, 107.

тор правоугаоне основе. Нарочито лепо су биле уређене мусале у Београду и Ужицу, а Евлија их помиње још у Ваљево и Пријепољу.

Кад су учврстили власт на територији уже Србије почетком друге половине XV века, Турци су почели градити нове џамије, у почетку вероватно мањих димензија, а касније и веће монументалније објекте. Као што знамо, у развоју османске архитектуре постоје четири главна стилска раздобља: брусанско, раноцариградско, класично цариградско и турски барок. Брусански стил не би долазио у обзир за територију уже Србије, јер је Цариград пао већ 1453. Међутим, пошто границе између стилова нису тачно одређене него се преклапају, то су прве џамије у Србији морале бити грађене још увек под утицајем брусанске школе, што доказује и очувана Алтин-алем џамија у Новом Пазару. На њој су куполице изнад трема готово исте висине као и главна купола, а то је једна од главних особености брусанског стила. Под утицајем Аја-Софије у Цариграду, централна купола је све више истицана тако да су куполе изнад трема постајале ниже, што је једна од првих одлика раноцариградског стила који је владао до почетка XVI века. Пошто су џамије у Србији грађене и у том раздобљу, то је морало бити представника и овог стила. Међутим, највећи број је изграђен у класичном цариградском стилу, за који је у овим крајевима карактеристичан једнопросторан поткуполни тип камене џамије са тремом и минаретом. Турски барок представља декаденцију османске архитектуре јер су се почели примењивати западњачки стилски елементи. Он је карактеристичан за XVIII и XIX век.

У дугом раздобљу своје владавине у нашим крајевима, Турци су изградили велики број џамија, посебно у XVI и првој половини XVII века кад је њихова власт била на врхунцу, али их се до данас одржао веома мали број. Оне су први пут почеле да се руше у последњој четвртини XVII века, у првом великом рату између Аустрије и Турске, а затим у ратовима који су следили. Последње велико рушење извршено је у XIX веку кад је Србија добила слободну државу и кад се муслиманско становништво почело иселавати. Данас се највећи број џамија одржао у некадашњем Санцаку, у југозападном делу данашње уже Србије. Највише их има у Новом Пазару, седамнаест, а затим у већим местима: Пријепољу четири, Сјеници две, по једна у Прибоју и Новој Вароши. У осталим деловима Србије, у Нишу су сачуване две џамије, у Београду једна. У Србији сада постоји пет џамија с куполом: Бајракли-џамија у Београду, Алтин-алем и Лејлек-џамија у Новом Пазару, џамија у тврђави у Нишу и Џамија султаније Валиде у Сјеници. Међу њима је најстарија Алтин-алем из средине XVI века, а највећа је султаније Валиде из половине XIX века. Све остале имају четвороводан кров; међу њима је највећа Велика џамија у Пријепољу.

Питање броја некадашњих џамија доста је тешко. Главне податке налазимо у *Путопису* Евлије Челеби и код неких других аутора. Највећа тешкоћа је у томе што су некад постојале и џамије и месциди, па и сам Челеби понекад говори о њима посебно, а понекад о укупном броју муслиманских богомоља. Међутим, западни путописци нису разликовали те две врсте објеката, па су њихови подаци несигурни, уколико их уопште има, јер изгледа да западне путописце већином нису интересовале џамије. Овде треба напоменути још и то да је свака махала у источњачком насељу морала имати простор за молитву, џамију или месцид, тако да се према броју богомоља могла оценити величина насеља, мада број кућа и становника у једној махали није био одређен. Узимајући у обзир све изложено, с тим што сви подаци нису поуздани, то ћу према данашњем стању науке у овој области изложити редослед величине насеља која су посебно обрађена у овом раду, према броју џамија и месцида. Разуме се да је Београд имао највећи број богомоља (51 џамију и 22 месцида), међу којима су највеће и најзначајније биле џамије Сулејмана Величанственог у Горњем граду, Мехмед-паше Јахјапашевића, Бајрам-бегова и Ејнехан-бегова. Одмах за Београдом је Ужице које је имало 35 џамија и 29 месцида, а најпознатија је била Алај-бегова џамија. Затим долазе Нови Пазар и Смедерево с приближно истим бројем богомоља, с тим што је Нови Пазар имао већи укупан број богомоља, а Смедерево џамија. У Смедереву је било двадесет седам џамија и четири месцида, од којих је најпознатија била Хаџи-Велијина џамија (не рачунајући ону која је постала од цркве), а у Новом Пазару двадесет три џамије и једанаест месцида, с најпознатијом Алтим-алем џамијом која и данас постоји.

После ове групе насеља с великим бројем богомоља долази следећа група са знатно мањим бројем, где се у подацима више не разликују џамије од месцида. Најнепоузданији су подаци за Ниш, али се ипак са извесном резервом може закључити да су у њему у XVII веку биле три џамије и седам месцида, а 1878. године тринаест џамија. Изузимајући ону која је постала од цркве, најпознатија је била Мусли-ефендијина џамија. По десетак џамија имали су Ваљево, с једином познатом по имену Алаца-џамија, и Пријепоље са Ибрахим-пашином као најзначајнијом џамијом. У Крушевцу и Сјеници било их је по девет, од којих је у Крушевцу била позната џамија Мурата II, поред оне која је настала од цркве. У Лесковцу се налазило осам џамија (Чарши-џамија међу најпознатијим), у Чачку седам, у Шапцу четири а по две су имали Светозарево (позната Дервиш-бегова), Пирот и Прокупље. По једну џамију имали су Алексинац, Крагујевац, Нова Варош (постоји и данас), Параћин, Пожаревац, Прибој (постоји и данас), Врање и Земун. Осим тога постоји неколико мањих места у Србији која су некад имала већи број џамија: Рудник једанаест, Пожега десет, Куршумлија три, Со-

кобања две џамије и четири месџида. Од мањих места зна се да су некад имали или и данас имају по једну џамију: Авала, Баточина, Бела Паланка, Брза Паланка, Цеп, Гроцка, Кладово, Колари, Комаран, Лешница, Милешевац, Нишка Бања, Плашће, Пожегремац, Ражањ, Смедеревска Паланка и Соко. На основу данас прикупљених података, у Србији су некад постојале укупно 304 муслиманске богомоље.

Ктитори џамија у Србији били су најчешће високи представници турских власти у нашим крајевима. То су понекад били и султани који су учествовали у освајањима; они су углавном били ктитори оних џамија које су преуређене од цркава и нових првоподигнутих. У мањим местима је мање објекте често подизало само становништво. Градитељи џамија нису познати осим што је Евлија Челеби забележио да је пројектант џамије Сулејмана Величанственог у Горњем граду Београдске тврђаве био мимар Синан. Нису познати ни мајстори извођачи грађевина, али се може препоставити да су то углавном бити домаћи људи. Локације порушених џамија познате су од случаја до случаја, али је већи број оних чије су локације непознате. О архитектури џамија у ужој Србији може се пре свега говорити на основу малог броја сачуваних објеката, затим на основу сачуваних фотографија и цртежа порушених грађевина, углавном из XIX века, и најзад на основу аналогije са сачуваним џамијама на тлу Југославије. Ликовне представе постоје за једанаест београдских џамија, а за остала места има их много мање.

Све значајније џамије у Србији припадају уобичајеном једнопросторном поткуполном типу, грађене су од тесаног камена у класичном цариградском стилу провинцијске варијанте. Овај тип је усавршен до краја XVI века, па се по њему градило и касније. Варијанте су могле бити у димензијама квадратне основе и висинама главног простора, тамбура и куполе. Варијала је и врста тесаног камена, који је свакако доношен из најближег каменолома. Изгледа да је опека ретко употребљавана, понекад за изградњу купола и у комбинацији с каменом за изградњу главног простора, као код џамије у нишкој тврђави. Најтежи конструктивни проблем код ове врсте објеката представља прелаз из квадратне основе главног простора у кружну основу куполе. То се у нашим крајевима радило и помоћу тропи и помоћу пандантифа, најпре у осмоугаону основу тамбура, а затим у кружну основу калоте. На странама тамбура обично су се налазили прозори, док је купола била покривена оловом као и троугласти делови крова изнад пандантифа или тропи. Познат је само један случај на тлу уже Србије да су се на овим местима у угловима налазиле декоративне куполице уместо троугластих делова крова. То је била Турбе-џамија у Београду.⁶³

Фасаде џамија нису имале пластичну декорацију, али је она била веома скромна. Главни украсни елементи били су врата и прозори, са више или мање украсеним каменим оквири-

ма. Врата су била једна, насупрот михрабу, а изнад њих се са спољне стране налазила правоугаона камена плоча с подацима о ктитору и години изградње. Прозори су углавном завршавани шиљатим луцима и имали су гвоздене решетке, а врата су се завршавала или шиљатим луцима или архитравно. Готово све цамије с куполом које су сачуване на тлу Југославије имају улазни трем, већином са четири стуба и покривен са три куполице. Међутим, нема података о тремовима београдских цамија. Може се само претпоставити да су постојали, али да казније нису обнављани. Минарета су била стандардизована, с тим што су пропорције мењане у мањој мери. Грађена су од тесаног камена, имала су плиће или дубље канелуре, шиљат кров и шерифет са скромном пластичном декорацијом. Иузетно витко било је једино минаре цамије Сулејмана Величанственог у Горњем граду у Београду, јер је и цамија била већих димензија од уобичајених. Једина поткуполна цамија с друкчијом концепцијом од осталих цамија у Србији била је Мехмед-паше Јахјапашећа у Београду. О њој је остао забележен Евлијин податак да је имала главну куполу од лаког материјала и четири мање куполе од камена. Једино се овде у вези с београдским цамијама помињу улазни и бочни тремови.

Највећи број цамија у ужој Србији био је свакако, и некад као и сада, са четвороводним кровом зато што је тај начин покривања био и лакши и јефтинији. Грађевина је била правоугаоне основе, покривена равном дрвеном таваницом, а кровни покривач карактеристичан за поднебље. Зидови су били од ломљеног камена или ћерпича, тремови од дрвета, а минарета од камена или дрвета. Осим тога постоје цамије у чију је изградњу утрошено много дрвета, па и цамије брвнаре. Познато је да је у Србији постојало шест дрвених цамија: у Лесковцу, Шапцу, Брзој Паланци, Милешевцу, Плашћу и Соколу. Унутрашња декорација постојећих цамија је веома скромна, а о њој нема много података ни за срушене цамије. На основу цртежа унутрашњости двеју београдских цамија види се да су михраб и тромпе били оивичени профилисаним каменим венцима. Ако је било зидног сликарства, оно се свакако састојало из цветних мотива и калиграфски исписаних цитата из Корана.

На крају се мора нешто рећи и о улози цамије у формирању источњачког насеља. Она је у свакој махали значила најближе место за свакодневне молитве, али и простор за окупљање људи ради разговора, договора и обавештавања. Пријатан утисак који је сама цамија као грађевина остављала на посматрача подвлачили су зелени јабланови уз бела минарета, питорескна гробља с нишанима и шадрвани уз прскање и жубор воде. Цамије су и у општем изгледу оријенталног града имале визуелан значај који је у великој мери оживљавао урбану структуру.

⁶³ Д. Бурнић-Замоло, *нав. дело*, 42.

Divna Đurić—Zamolo

MOSQUES IN SERBIA PROPER FROM THE 14th TO THE 19th CENTURY

S u m m a r y

This study deals with mosques in the area of the present-day Serbia proper (namely, not counting the autonomous provinces), since the borders of Serbia have been changing throughout the time. The problems are treated of mosques in the following twenty three larger towns, namely: Aleksinac, Belgrade, Čačak, Kragujevac, Kruševac, Leskovac, Niš, Nova Varoš, Novi Pazar, Paraćin, Pirot, Požarevac, Priboj, Prijepolje, Prokuplje, Sjenica, Smederevo, Svetozarevo, Šabac, Titovo Užice, Valjevo, Vranje, and Zemun. After that, short review of mosques is submitted in other towns of Serbia proper. The author emphasizes the fact of considerable variety of sources and literature on the problem treated in this study.

Today there exist mosques mostly in the south-western part of Serbia with some Moslem population, as well as in larger towns, namely: Novi Pazar, Prijepolje, Priboj, Nova Varoš, and Sjenica. Out of the remaining larger towns in Serbia there are still preserved mosques only in Belgrade and Niš.

In addition to the introduction, this study contains the following chapters: most significant existing mosques (Bajrakli Mosque in Belgrade, and Altin-Alem Mosque in Novi Pazar); mosques in Belgrade; mosques in other towns, general review of the building of mosques in Serbia proper.

The oldest mention of mosques in the territory of Serbia proper are two fourteenth century mosques of sultan Murat I in Niš and Kruševac. These were formerly Orthodox churches transformed into mosques. Turks did transfer churches into mosques even later on, and there were many sources to that respect. Still preserved church of St. Mary of Gradac in Čačak has been transformed three times into a mosque. For prompt practising of religious rites Turks used to establish *musals*, namely open spaces especially fit for gathering of large number of people in order to practise the everyday prayers. Best known *musals* were in Belgrade and Titovo Užice.

After firmly establishing their power in the beginning of the fifteenth century, the Turks began to build mosques. Most probably these first mosques belonged to the Brusan stylistic school of the Ottoman architecture, which is evidenced by still preserved Altin-Alem mosque in Novi Pazar. Mosques built until the beginning of the sixteenth century belonged to the early Constantinople style school. In our areas they are characterized by the single-spaced sub-cupola type of a stone mosque, with a porch and the minaret. The eighteenth and nineteenth century mosques were built, on the other hand, in the Turkish baroque style.

The largest number of mosques in Serbia proper was built by the Turks in course of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries, when they were at the peak of their power. However, small number of these mosques has been preserved, since, firstly, they were demolished in the wars between the seventeenth and the beginning of the nineteenth centuries, while many of them were destroyed when Serbia became an independent state and when Moslem population emigrated. There is now five mosques in Serbia proper with a cupola, namely: Bajrakli mosque in Belgrade, Altin-Alem mosque in Novi Pazar, Lejlek mosque in Novi Pazar, the mosque in the fortress in Niš, and Sultana Valida's mosque in Sjenica. The oldest among those is the Altin-Alem mosque in Novi Pazar (first half of the sixteenth century) while the largest one is the Sultana Valida's mosque in Sjenica (middle of nineteenth century). All the remaining mosques have a quadripartite roof, while largest among them is the Great mosque in Prijepolje.

Determining the number of mosques in each town is rather difficult, since much information is missing, while other data are not reliable. However, taking into consideration all relevant sources, the number of mosques has been determined according to the present-day scientific achievements in this field. Belgrade had the largest number of places of worship — fifty one mosques and twenty two *mesdžidas*, while Titovo Užice thirty five mosques and twenty nine *mesdžidas*, Smederevo twenty seven mosques and four *mesdžidas*, and Novi Pazar twenty three mosques, and eleven *mesdžidas*. The number of mosques has been considerably smaller in other towns, namely ten mosques each were in Niš, Valjevo, Kruševac, Sjenica, and Prijepolje; there were eight mosques in Leskovac, seven in Čačak, four in Šabac, while in Svetozarevo, Pirod and Prokuplje there were two each. In the remaining towns elaborated particularly in this study there was one mosque each. Altogether, there were some three hundred and four Moslem places of worship in Serbia.

Most known and largest mosques in Serbia proper were the following: Sulejman the Magnificent's mosque, that of Mehmed Pasha Jahjapašić, Bajram Beg's and Ejnehan Beg's mosques in Belgrade; Alaj Beg's mosque in Titovo Užice; Hadži Velija's mosque in Smederevo. Altin Alem in Novi Pazar, Musli Efendi's one in Niš, Aladža Mosque in Valjevo, Ibrahim Pasha's mosque in Prijepolje, that of Murat the II in Kruševac, Čarši mosque in Leskovac, and Dervish Beg's in Svetozarevo. These do not include mosques built by adapting Orthodox churches.

Most frequent founders of mosques were Turkish high officials in the towns and cities. Founders were also sultans, but mostly in towns conquered by them. In smaller towns the mosques were built by local population too. The architects of mosques are not known, except for a written source through which we know that Sulejman

the Magnificent's mosque in Belgrade was designed by *mimar* Sinan. Contractors were, according to all available sources, domestic masters. Locations of demolished mosques are only partially known.

The architectonics of mosques in Serbia proper is ascertainable on the ground of the small number of preserved objects, then on the basis of preserved fine arts representations of demolished mosques, as well as on the basis of analogies with other preserved mosques in the territory of Yugoslavia.

Сл. 1. Алтин-алем џамија у Новом Пазару, Улица Првог маја (постоји, савремена разгледница)

Fig. 1. Altin-Alem mosque in Novi Pazar, Prvi maj street (now existing, contemporary picture postcard)

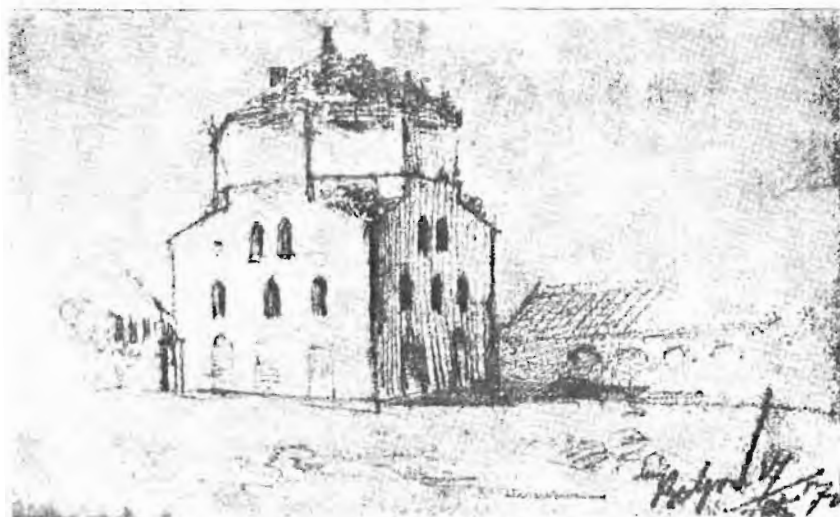
Сл. 2. Бајракли-џамија у Београду, Господар-Јевремова улица бр. 11 (постоји, снимео Милан Јовановић око 1895)

Fig. 2. Bajrakli-mosque in Belgrade, Gospodar Jevremova street, number 11 (now existing, photo by Milan Jovanović around 1895)

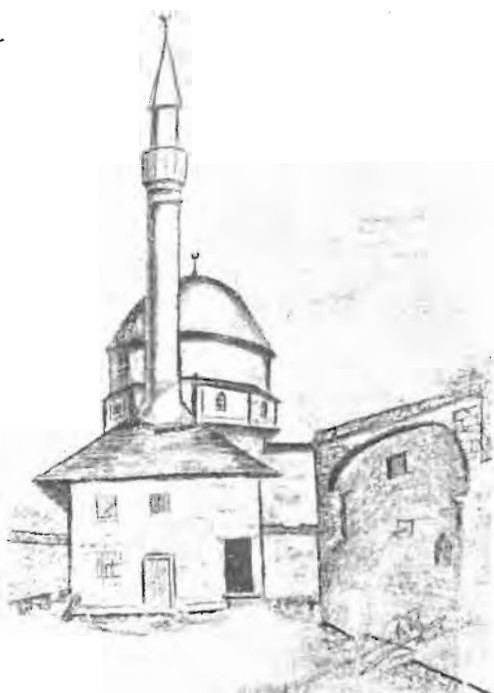
Сл. 3. Бајрам-бегова џамија у Београду, Улица Браће Југовића (не постоји, снимео Фотографски атеље Рикард Мусил и Мирић око 1865)

Fig. 3. Bajram-Bey's mosque in Belgrade, Braće Jugovića street (non-existent, photo by photographer's studio Rikard Musil and Mirić, around 1865).

Сл. 4. Батал-џамија у Београду (раније Ејнехан-бегова), Булевар револуције (не постоји, цртеж архитекте Константина Јовановића око 1868)

Fig. 4. Batal-mosque in Belgrade (former Ejnehan-bey mosque), Bulevar Revolucije street (non-existent, drawing by the architect Konstantin Jovanović, around 1868)

Сл. 5. Али-пашина џамија у Београду (раније Шехитлук-џамија), Улица Високог Стевана (не постоји, цртеж Лупа Петера око 1860)

Fig. 5. Ali-Pasha's mosque in Belgrade (former Sehittluk-mosque), Visokog Stevana street (non-existent, drawing by Lup Peter, around 1860)

Сл. 6. Џамија у Крагујевцу (не постоји, цртеж Феликса Каница око 1860)

Fig. 6. The mosque in Kragujevac (non-existent, drawing by Felix Kanitz, around 1860)

Сл. 7. Џамија у тврђави у Нишу (постоји, снимила Д. Бурџић-Замоло 1968)

Fig. 7. The mosque in the Niš Fortress (existing, photo by D. Đurić-Zamolo, 1968)

Сл. 8. Дамија Ислам-бега Адревића у Нишу (постоји, снимана Д. Ђурић-Замоло 1968)

Fig. 8. The Islam-Bey Andrević's mosque in Niš (existing, photo by D. Đurić-Zamolo, 1968)

Сл. 9. Арап-дамија у Новом Пазару (постоји, савремена разгледница)

Fig. 9. Arap-mosque in Novi Pazar (existing, contemporary picture postcard)

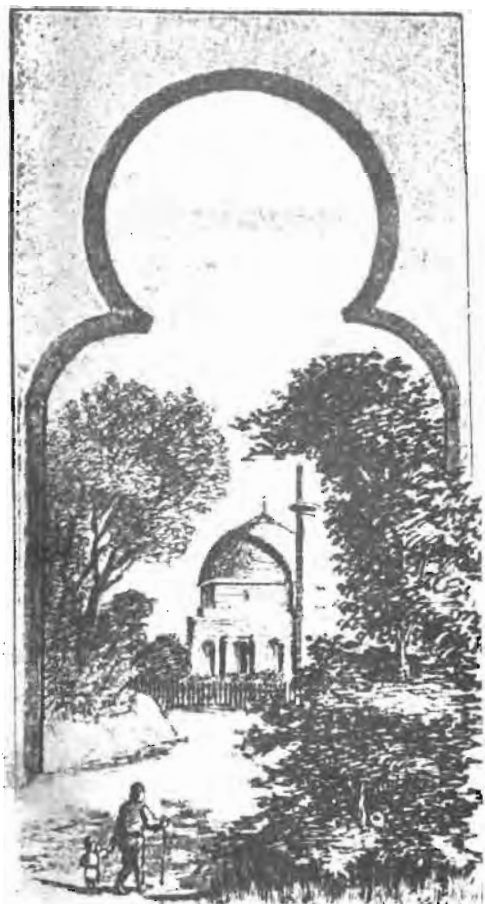

Сл. 10. Скендер-пашина џамија у Новој Вароши (постоји, савремена разгледница)

Fig. 10. Skender-Pasha's mosque in Nova Varoš (existing, contemporary picture postcard)

Сл. 11. Џамија султаније Валиде у Сјеници (постоји, савремена разгледница)

Fig. 11. Sultana Valida's mosque in Sjenica (existing, contemporary picture postcard)

Сл. 12. Дервиш-бегова џамија у Светозареву (не постоји, цртеж В. Тителбаха око 1885)

Fig. 12. Derviš-Bey's mosque in Svetozarevo (non-existent, drawing by V. Titelbach, around 1885)

Сл. 13. Џамија код Мудир-конака у Титовом Ужицу (не постоји, цртеж
Феликса Каница 1860)

Fig. 13. The mosque at Mudir-konak in Titovo Užice (nonexistent, drawing
by Felix Kanitz, 1860)

Доброслав Ст. ПАВЛОВИЋ

НЕКАДАШЊА ГОСТИНСКА ЗДАЊА У СРБИЈИ

Гостопримство је одвајкада било једна од врлина српског народа. То је још крајем XII века приметио и св. Сава: „... јер нећемо никога од браће наше празне да отпуштамо са врата”.¹ Неговано кроз векове, оно се испољавало посредством разноврсних гостинских здања у којима се таква врлина одражавала на разне начине, прерастајући и у занимање које је доносило одређене приходе. Указујући на таква здања која су одолела времену, а претходила нашем добу, покушавамо да преко њихових материјалних остатака употпунимо слику коју су записивачи наше прошлости оставили својим прилозима. Како су те забелешке добро познате јавности, то ћемо их на овоме месту по могућности понављати што мање, настојећи да сами објекти говоре о себи као својеврсни споменици културе.

Под појмом *гостинских здања* подразумевају се грађевине у којима коначе гости, односно странци. Таква *коначишта* или *свратишта* (свратилишта) су позната у народу као *конаци*, или још чешће *гостионице*, у којима су се путници задржавали дуже или краће ради одмора и хране. То су и *механе* поред друмова које су служиле путницима као свратиште; у њима су за новац добијане одговарајуће услуге. Ту су и *кафане* (каване), иако се под објектима те врсте понајчешће подразумевају локали у којима се за новац добија кафа, точе алкохолна и безалкохолна пића, а такође припремају разна јела, кад се називају *аишчинице*. За све ове и још многе друге њима сродне изразе налазимо слична тумачења код Вука у *Рјечнику српскохрватског књижевног језика*,² код старијих путописаца и оних који су проучавали живот српског народа у прошлости. Међутим, под одредницом „конак” или „гостионица”, у народу се није мислило само на

¹ *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић. Државна штампарија, Београд 1939, 99.

² Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898, 9, 100, 298, 329; *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, (даље: *Речник Матице српске*), Нови Сад 1965, 1973, 1976, III/520, V/703, IV/417.

грађевине посебног типа које гостионичарима као својеврсним занатлијама доносе и одређене приходе него и на куће или само на просторије у саставу сеоских домаћинстава, поготову имућнијих. То су *гостинске куће, коначићи, чардаци*, па и само *собе за госте* (гостинске собе), *одаје*, као велике собе за пријем.³

Како показују обичаји многих народа, па и наших, неки поступци приликом дочекивања госта имају и верски значај, јер се у његовом доласку покаткад „претпоставља посета самога божанства. Циљ ових обичаја . . . да госта вежу за кућу и да са њиме склопе ритуалан савез, како би се искористила његова божанска моћ . . . па му се затим понуди јело“.⁴ Према томе, госту се указује посебна почаст.

*
* *

На овом месту се присећамо имена оних који су још давно први пут указали на потребу да се подижу и уреде објекти за смештај болесника, изнемоглих монаха и путника-ходочасника. Средњовековни биографи су оставили драгоцене записе о таквим установама код нас. Реч је о *странопријемницама* и болницама које је први почео оснивати св. Сава у Хиландару још крајем XII века и код Студенице почетком XIII века, како је записано у Хиландарском (1199) и Студеничком (1208) типикју: „Давање на вратима и давање одмора и надгледање страних и немоћних, због којих сазидасмо и *странопријемницу* . . . у којој ћемо и дати одмора *страној браћи* и немоћнима од њих дати да леже, колико моћ допушта да се удостоје бриге. Наге и босе треба одевати и обувати. . . А гладне треба хранити и души давати. . . већ узакоњеним хлебом и вином и неким сочивом“.⁵ Такав јеловник је и данас свима обезбеђен у Хиландару. У овом манастиру је у почетку представљала болницу само једна соба са осам постеља и пећи. Она је проширена у доба краља Милутина, да би у Душаново време имала већ шест болесничких соба са по дванаест постеља, дограђеном кухињом и капелом. И данас је конак у југоисточном делу манастира задржао назив „болница“, а обнављан је 1646. и 1784. Угледајући се на византијске царе, а имајући Цариград за пример, српски средњовековни владари су подизали такве установе у оквиру својих задужбина: Стефан Дечански код Дечана, цар Душан у Светим Арханђелима, кнез Лазар у близини Раванице, деспот Стефан Лазаревић на подручју Београдске тврђаве.⁶ О *странопријемни-*

³ *Речник Матице српске*, III/520.

⁴ Ш. Кудишић и П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, „Нолит“, Београд 1970, 91.

⁵ *Списи Светога Саве*, 99.

⁶ Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, САН, Посебна издања, СССХ, Одељење медицинских наука, 12, Београд, 1958, 164—175.

ци с црквом говори и Константин Филозоф кад описује Београд деспота Стефана почетком XV века: „... у којој болне и стране храњаше и даваше им одмора (олакшања)“. Такво здање је грађено „на најслабој води“, са „садовима свакога изабраног плода“, са имањима која су доносила приходе.⁷ Шта би то друго представљало него претечу угоститељских установа, претежно рекреативног или боље рећи здравственог обележја — нека грста санаторијума.⁸ Али и поред свих историјских, а посебно археолошких истраживања која се све интензивније врше у склопу тих споменика, на жалост нисмо у могућности да им ближе одредимо место и забележимо изглед какав су могле имати. У том погледу чини изузетак хиландарска странопријемница, односно болница, која се налази у склопу осталих конака, из тзв. „руске мале“, обновљених после великог пожара 1722. године. На основу истраживања на лицу места, Слободан Ненадовић закључује да су ови конаци пре поменутог пожара „били изграђени са дворишним тремовима у облику зиданих arkada у византијском стилу, а без оних дрвених еркера, који су касније уведени“.⁹ Старословенску (црквенословенску) реч „страннопријемникъ“, Вук преводи са „гостноница“. Има исто значење као и грчка реч »ξενοδοχεῖον« која у преводу на словенски гласи и »гѣженпрѣемникъ«, јер је »гѣждѣ, странниый или гостѣ, кой прѣноѣи оу гостилницѣ«.¹⁰ *Ксенодохион* је и данас у Грчкој назив за хотел, док један рестаурисан турски хап у Бугарској носи стари назив „странопријемница“, пошто је и преуређен у угоститељски локал оријенталног типа.

Добро је позната улога коју су манастири у Србији имали у прихватању верника и осталих путника, почев од њиховог оснивања у средњем веку, преко раздобља турске владавине све до обнове земље током прошлог века. Без обзира на то да ли су били распоређени дуж главних путева или разбацани по беспућу, манастири су морали да организују прихват не само својих гостију него и осталих намерника уколико је манастирско преноћиште остајало као једино уточиште у том крају. Стога је сваки манастир издвајао одељења која су била намењена странцима. Такве мање или веће просторије су се налазиле у конацима, или су подизане као засебне зграде за госте и стран-

⁷ *Старе српске биографије*, превео Л. Мирковић, СКЗ, Београд 1936, 86.

⁸ Д. Павловић, *Споменичко наслеђе Југославије*, Туристичка штампа, Београд 1980, 177.

⁹ С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, Хиландарски зборник, Београд 1983, 216, 254.

¹⁰ Ј. Живановић, *Како је Вук преводио са црквенословенскога сложене ријечи у Новом Завјету*, Богословски гласник, књ. 16, св. 6, 1909, 4-6; Папазарија, рѣчник гречко-славѣнскій, Земун 1803; за тумачење ових појмова дугујем захвалност др Звездани Павловић.

це, у оквиру порте, економског дворишта или ван самог манастира, али у сваком случају у његовој близини на манастирском имању. У неким насељима у власништву појединих црквених општина било је и кафана; тако се поред поменутих странопријемница јављају манастирске гостионице, механе или кафане, како је већ било уобичајено да се називају објекти те врсте. Оне су издаване под најам, манастирима су доносиле одређене приходе, кафецијама добру зараду, а намерницима и ходочасницима су пружале предах и окрепљење.

Примера ради, током XIX века, а највише за владавине Милоша Обреновића и Александра Карађорђевића, широм земље су подизана таква угоститељска здања. Студеница је пред манастиром изградила повећи двоспратни конак у камену, с дрвеним тремом на оба спрата, с кафаном, продавницом и собама за преноћиште, а доцније и приземну механу без трема. Љубостиња је под управом архимандрита Јанићија (умро 1866)¹¹ подигла гостионицу од тврдо печене цигле, у духу типских пројеката за ту врсту грађевина. Конак пред Студеницом је недавно успешно рестаурисан и адаптиран за потребе народне књижнице, док је механа на жалост уклоњена тек недавно.¹² Слично је поступљено и са механом коју је архимандрит Константин (1861—79) подигао од чатме с дрвеним тремом, одмах испод манастира Раче на Дрини.¹³ Гостионица пред Љубостињом је напуштена, па је услед тога и оронула; сада се очекује инвеститор који би био заинтересован да преузме зграду и прилагоди је потребама савременог угоститељства и туризма.¹⁴ За ове и друге наше манастире, који као непокретна културна добра имају изузетан значај, све више се поставља питање како да угосте све бројније туристе, па је обнова гостионица све потребнија.¹⁵ Уз то, за време сабора кад механе нису у могућности да приме сав народ окупљен око манастира, привремено се разапину *шатре* у које се постављају дуги столови и клупе. Ту се једе, пије и весели уз песму и игру, врте се „рингишпили“ и друге вашарске разоноде, тезге су пуне разнобојних ћинџува и ћаконија за младе и старе. Ова традиција се наставља и данас, уз још јачу буку гласноговорника и сложених електронских уређаја.

У оквиру манастирских зидова уклопљене су *трпезарије* које су поред цркве најпространије и најмонументалније грађевине. Оправдана је тежња за њиховом допадљивијом обрадом зато што се обедовање сматра врстом културног обреда про-

¹¹ Ж. Михаиловић, *Манастир Љубостиња*, Краљево, 31.

¹² Радовима на обнови конака и рушењу механе руководила је арх. М. Радан-Јовин.

¹³ С. Живановић, *Рача у крај Дрине*, Београд 1974.

¹⁴ Документацију и пројекат урадио аутор овог рада, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1967.

¹⁵ Д. Павловић, *Наше фреске и туризам*, Туризмологија, 14, Београд 1983, 83—89.

праћеног молитвом. Простор није намењен само укућанима, члановима монашке обитељи, него и гостима, па се и ове сале као „трпезарије за народ“, заједно с кухињом, оцаклијом у виду „мутвака“ и другим помоћним одајама могу уврстити у угостиолацка здања особите намене. Она посебно долазе до пуног изражаја приликом великих празника, сабора и слава. По Хиландарском типикy св. Саве, нико није кувао засебно ни обедовао у ћелији, него сви заједно у трпезарији. „Ако ли дође манастирски гост, то треба игуман, ако ли нема игумана, то иконом или ко год било од првих, да спреми госту како треба, јер ради тога једнога нека бивају различна јела... Овако, како је речено, треба давати и онима који су упали у болест и ради тога требају бољег јела и пића, на окрепу њихова немоћна тела”.¹⁶ Недавно су у оквиру радова који се предузимају у Студеници, у Савиној трпезарији с почетка XIII века реконструисани мраморни столови с клупама на основу откривених постоља, слично онима у Светој Гори (Ватопед).¹⁷ Тако је и у нашим крајевима стечена одређенија представа о репрезентативним манастирским трпезаријама које припадају средњем веку будући да их је већина остала у рушевинама или у измењеном стању (Св. Никола код Куршумлије, Бурђеве Ступови више Новог Пазара, Сопоћани, Градац, Дечани, Св. Арханђели код Призрена, Патријаршија у Пећи, Љубостиња, Манасија и други). Познато је да су били живописани и ови простори, већином издуженог облика, с полукружно обликованим прочељем у коме је седео игуман као домаћин. Најлепши пример је трпезарија у Хиландару, коју је касније осликао Георгије Митрофановић (1622).¹⁸ Често је испред ових сала подизан засведен трем, па и украшен фрескама.

Није нам задатак да се на овом месту позабавимо и покретним инвентаром којим су биле опремљене те просторије. О томе су већ објављени многи радови као резултати истраживања појединих историчара уметности, етнолога и других стручњака. Стога само узгред указујемо на средњовековне збирке којима располажу наши поједини музеји и манастирске ризнице (Хиландар, Студеница, Дечани, Пећ, Бања),¹⁹ па и ликовни прикази на фрескама уколико допуњују слику гошћења, макар то припадало и верским темама везаним за живот Исуса Христа који се, наравно, одвијао знатно раније и у другој средини. Тако на пример на познатој композицији *Свадба у Кани* из Каленића

¹⁶ *Хиландарски типик Светога Саве*, превео А. Мирковић, Годшњак, XLIV, Београд 1935, 39.

¹⁷ М. Радан-Јовин, *Студеница*, Саопштења, XII, Београд 1979, 70—113.

¹⁸ Д. Богдановић, В. Бурђић и Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 154—162.

¹⁹ М. Шакота, *Манастирске ризнице*, Туристичка штампа, Београд 1966.

(око 1413)²⁰ примећујемо богато постављену трпезу са шареним столњаком и везеним убрусима, са чинијама печења и воћа, ножевима и кашикама, пехарима, бокалима и великим врчевима из којих послуга послужује пиће. Сличан приказ је дат и на зидовима Манасије (1418), где се „појављују савременици као тумачи јеванђељских текстова”. Како примећује Војислав Бурић, „слика постаје свечана представа из савременог живота”; то је „реална слика оновременог друштва означена и преношењем изгледа намештаја отмених кућа и јелима изнесеним на столове”.²¹ Па и пре тога, на представама *Рођење Богородице* (Ариље 1296), *Христос исцељује разболелог* (Раваница 1385—87), или на сценама из циклуса о св. Николи (Рамаћа, крај XV века), упознајемо изглед постеље с белим јастуком на узглављу и доњом постељином исте боје, с драперијом и прекривачем у боји.²²

На путевима у средњовековној Србији, каравани су ноћивали и под шаторима или „на становима” где је бригу преузимао „стањанин”. Према сачуваној традицији, место на које би „пао” караван на преноћиште звало се *падалиште*. Гавро Шкриванић бележи да су „падалишта била покривена, да би се заштитили људи, стока и товар од падавина уопште. Ту би се коњи хранили, појили, покривали, уређивали товари итд. . .” Ово име није сачувано у нашим писаним изворима, али је сачувано на земљиштима, а називима села, дуж праваца старих путева, на пример локалитет Падалиште западно од Деспотовца, на реци Ресави.²³ То су била и најпримитивнија прихватилишта за путнике која су забележена у нашој литератури.

Касније, за време Турака, уобичајене врсте угоститељских здања били су караван-сараји и ханови. Зна се за многе механе, кафане, ашчџинице, ћевапџинице, буреџџинице, бозациџинице, мусаџирхане, мензулане, па и за разне диванхане и чардаке. Тумачења за све ове изразе — већином турског, арапског или персијског порекла — постоје не само у речницима него својевремено и код појединих путописаца. Неоспорно је најпознатији међу њима био Евлија Челеби који је припадао XVII веку,²⁴ не узимајући овом приликом у обзир позније писце и научнике из XIX века и нашег времена. Под називом *караван-сарај* подразумева се „гостионица са преноћиштем за караванске путнике и великим утврђеним двориштем и зградама за смештај њихових коња и робе”.²⁵ Не треба заборавити да су „каравани” представ-

²⁰ В. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, „Југославија” Београд 1974, 101, 103, XXXVIII.

²¹ В. Бурић, *нав. дело*, 100.

²² *Исто*, 45, 93, 102.

²³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Туристичка штампа, Београд 1974, 28.

²⁴ Е. Челеби, *Путопис, Одломци о југословенским земљама*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1970.

²⁵ *Речник Матице српске*, IX/266.

љали „поворке товарних и јахаћих животиња (коња, камила и сл.) или кола са путницима (обично трговцима) и робом”. Био је то „низ товарних и јахаћих коња и запрега као саобраћајно средство”, како је забележено на много места.²⁶ Караван-сараји су свратишта већих размера, одморишта за караване на друмовима и у насељима: „У њима се често вршила и размена добара”.²⁷ Стога се слободно могу сматрати за претече данашњих већих хотела и мотела, код којих је запрега замењена моторним возилима, а дворишта и зграде за смештај коња и робе заменила су паркиралишта и гараже.

Данас у Србији нема више таквих објеката. Међутим, у Скопљу је сачуван Куршумли-хан (XVI век); мада не носи назив „караван-сараја”, он има све његове одлике. Истина, више се не користи у првобитној намени јер је претворен у музеј са лапидаријумом, али је задржао архитектонске облике који још увек јасно указују на основне одлике угоститељског здања овог типа.²⁸ За разлику од Куршумли-хана, Морића хан у Сарајеву (грађен после 1697) који је недавно рестаурисан после пожара, задржао је угоститељско обележје. Реч је о последњем сачуваном представнику такозваних караван-сараја у Босни и Херцеговини, који је својевремено примао по 300 путника и око 70 коња.²⁹

Евлија Челеби описује Соколовићев караван-сарај у Београду, најпознатији од шест колико их је у другој половини XVII века било у граду: „То је каравансарај са шездесет просторија, на спрату и у приземљу, са оцаима, огњиштима, стајама за камиле, са коњушницама и двориштима, а сазидан је од тврдог материјала као тврђава”.³⁰ Грађен је почетком осме деценије XVI века у данашњој улици цара Душана, на Дунаву. То је позната Пиринчана која је довршена током девете деценије XIX века, приликом регулације улице.³¹

Ако у Београду више не постоји могућност да се види објекат ове врсте, материјални остаци једног другог караван-сараја у Србији и данас пркосе времену. Налази се у Раму на Дунаву, а забележио га је Александар Дероко. Јужно од града, чија утврбења у данашњем облику потичу вероватно из турског времена (град Харам султана Бајазита II, 1480—1512), задржао се простран правоугаони простор величине 47,5×24 m, опасан ја-

²⁶ Е. Челеби, *нав. дело*, коментари Х. Шабановића, 635.

²⁷ *Речник Магице српске*, IX/266.

²⁸ И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Југословенски институт за заштиту споменика културе, Београд 1964, 82.

²⁹ *Енциклопедијско-туристички водич, Благо на путевима Југославије*, „Југославија публик“, Београд 1983, 317.

³⁰ Е. Челеби, *нав. дело*, 88.

³¹ Д. Бурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима (1521—1867)*, Музеј града Београда, Београд 1977, 82.

ким каменим зидом, дебљине око 1,20 m, на коме се уочавају многе пушкарнице. На јужној страни је подигнута новија црква којој поменути камени зидови окружују порту. Главни прилаз караван-сарају је са његове западне, шире стране, где је на средини велика капија, а са супротне, источне стране је улаз мањих размера. Споља се назиру остаци трема, можда и продавнице. На основу отвора за пушкарнице (мазгале) и остатака огњишта са оцацима претпоставља се да су се дуж унутрашњих страна зидова низале просторије (24 на броју), вероватно собе за трговце и њихову робу: испред соба би требало да се простирао заједнички трем на стубовима и отворено двориште по средини. Штале за караванске коње могле су заузимати простор источно од зидина уколико ова зграда није била двоспратна, па су се коњушнице налазиле под собама. На основу ових налаза, Дероко закључује да је објекат „свакако из времена из кога је и сам град, јер је начин зидања на обе грађевине исти... Био је у његовом подграђу, а сигурности ради и сам утврђен“.³² По свему судећи, археолошка истраживања би могла пружити нове податке на основу којих би, бар у цртежу, била реконструисана ова одељења, највероватније испреграђивана у бондруку. Стручњаци који истражују тврђаву Рам и штите је од даљег пропадања не би требало да занемаре овај простор. Приказ целог комплекса имао би значај за развој туризма на Дунаву.

Напоредо с караванима, у нашим крајевима су се јавили и *ханови*, и то у знатно већем броју, подигнути у насељима или дуж друмова. У литератури, па и у речницима, караван-сарај и хан су углавном синоними и тумаче се на сличан начин пошто је реч о угоститељским објектима за смештај путника, њихових запрега и товара. Дивна Бурић-Замоло је разматрала ово питање, осврћући се на мишљење појединих стручњака. И она се углавном слаже са изнетим гледиштима, уз напомену да би караван-сараји били „монументалније грађевине од ханова, подизане у време највеће моћи Турака“, и нагласила да је „каравансарај у Османлијској Турској старији израз од хана“. Караван-сараји се помињу и у нашим крајевима у XVI и XVII веку, док је доцније остао у употреби само назив „хан“.³³ Стога се код нас појам „хан“ (реч персијског порекла) задржао и касније у ослобођеној Србији у првој половини XIX века, кад су ову врсту „друмских крчми, механа, гостионица, коначишта“³⁴ подизали и наши људи (у Сопоту, Косјерићу и другим местима). Међутим, за разлику од караван-сараја, углавном грађених из вакуфа „тако да је смештај путника, коња, пртљага и робе био бесплатан а боравак краткотрајан“, у хановима се морало

³² А. Дероко, *Средњовековни утврђени каравансарај у Раму*, Старинар, II, Београд 1951, 150.

³³ Д. Бурић-Замоло, *нав. дело*, 81.

³⁴ *Речник Матице српске*, VI/711.

плаћати јер су вакуфи временом осиромашили, па су ханове подизали и појединци.³⁵ Слично као у караван-сарајима, ни у ма-настирима нису наплаћиване услуге госту и другим путницима.

Данашња варошица Владичин Хан у Грделичкој клисури развила се на месту на коме је врањски епископ Пајсије подигао хан око 1860—70. године. Тога хана више нема. Остало је само име насељу као успомена на време кад је, како је то записано на једном месту, „поред тога дела Мораве почео да струји нови живот, када се у овој клисури јавио интензивнији саобраћај са путницима, стоком и возилима којима су биле потребне услуге и заштите по хановима”.³⁶ Од бројних ханова које су Турци подизали широм Србије сачувано је једва неколико. Од 45 колико их је забележено само у Београду, било да су сезонски (бољи смештај у сврху одмора), друмски (једноставнији али обезбеђенији), или трговачки (у склопу одељења за трговачке и занатске услуге у варошима и варошицама) — више не постоји ниједан.³⁷ Тражимо их углавном у крајевима претежно исламске вероисповести или албанске народности. Због тога их је највише остало на Косову, па и у Санџаку, не рачунајући ханове или и караван-сараје у Босни и Херцеговини, Македонији, делимично у Црној Гори, о чему би нас разматрања на овом месту одвела исувише далеко.

Амир-агин хан у Новом Пазару је неоспорно највреднији објекат ове врсте на територији уже Србије; проглашен је за непокретно културно добро великог значаја. У Новом Пазару, тој значајној раскрсници многих путева који су кроз цео средњи век али и касније везивали приморје са унутрашњошћу земље, подизано је више ханова, па и један караван-сарај (Иса-бег Исаковић, XV).³⁸ Описујући „шехер”, Е. Челеби бележи да „и ханова има много” заједно с кафаном.³⁹ Од четири преостала, Амир-агин заслужује највећу пажњу: грађен је негде између XVII и XVIII века, на раскршћу у самом језгру насеља. По основној концепцији има претежно правилну, издужено правоугаону основу, нешто закошену на углу и у крилу према бочној улици, што је условљено наслеђеним урбаним растером насеља. Таква диспозиција маса је наглашена еркером у делу спрата према тој улици, под заједничким пространим кровом са широком стрехом. Занимљиво је архитектонско решење које се не може подвргнути уобичајеним схемама угоститељских здања оријенталног типа. У приземљу су кафана и пекара с помоћним просторијама и низ дућана с приручним занатским радионицама који су окренути према улици. Са унутрашње стране је приземан прос-

³⁵ Д. Бурџ-Замоло, *нав. дело*, 81, 90.

³⁶ *Исто*, 90—101.

³⁷ Д. Трајковић, *Још о хановима Грделичке клисуре*, Лесковачки зборник, XI, Лесковац 1971, 167.

³⁸ В. Вучковић, *Амир-агин хан*, Рашка баштина, 2, Краљево 1981, 322.

³⁹ Е. Челеби, *нав. дело*, 266.

тор са стајама за смештај кирицијских коња, мазги, а вероватно и камила. Цео простор је заштићен замашном дрвеном кровном конструкцијом чије распоне прихватају правилно распоређени низови дрвених стубова. Хан је грађен делимично у камену и делимично у бондруку, са видно израженим дрвеним конструкцијама, како је то већ било уобичајено код грађевина које су подизане за време Турака. После дугих и упорних борби са урбанистима и осталим комуналним органима у граду, служба заштите споменика културе успела је да сачува објекат, па су на њему недавно предузети опсежни заштитни радови. Обављене су и одређене интервенције да би се хан успешно прилагодио савременим потребама, при чему је задржано његово основно специјализовано угоститељско и занатско-трговачко обележје.⁴⁰ Међутим, за жаљење је што пројектанти новог хотела „Врбак” у непосредном суседству хана, у тежњи да овом иначе веома угодном хотелу пруже и оријентални изглед, нису нашли за сходно да се бар у нечем инспиришу архитектуром тога хана, него су тражили угледе из далеког, нама ипак страног арапског света!

По свој прилици је и *Арсенал у Нишкој тврђави*, који је у последње време преуређен за изложбени простор, својевремено био хан. Сондажна археолошка истраживања вршена приликом преуређења показала су да је овај правоугаони простор замашнијих размера, масивно грађен у камену с великом засведеном капијом у осовини шире стране, по средини био откривен и калдрисан с низом стубова унаоколо. Иза њих су се у нешто сниженом приземном појасу морале низати преграде за коњушнице и оцаклија за кухињу, над којима су се на спрату вероватно ређале собе као коначиште намењено путницима.⁴¹ Основним обликом, мада у нешто сведеним размерама, хан подсећа на караван-сарај у Раму. Положај хана у тврђави и начин зидања упућују на прву половину XVI столећа, кад је подизана џамија у непосредном суседству. Уосталом, готово век и по касније кад је пролазио кроз Ниш, и Челеби је забележио да је „градска тврђава саграђена у камену, усред шехера као какав хам-ма”.⁴² Тврђава је у целини уврштена у непокретна културна добра великог значаја.

Хан знатно мањих размера и скромнијег изгледа сачуван је у Кремни, на подручју Титовог Ужица. Био је власништво неког Турчина, од кога су га купили Мољковићи 1830. године по досељењу из Херцеговине, па је стога и данас познат под именом *Мољковића хан*; још увек је власништво потомака исте породице. Грађен је крајем XVIII века, а по Јовану Цвијићу припада типу херцеговачких кућа. Над каменом магазином, с пушкар-

⁴⁰ Конзерватор и пројектант арх. Ј. Нешковић, са сарадницима, 1975.

⁴¹ За податке дугујем захвалност арх. М. Митровићу који је учествовао у истраживањима.

⁴² Е. Челеби, *нав. дело*, 62.

ницама у нижем делу зграде, подигнуто је у чатми високо приземље. Дужи ходник по средини, са издвојеним чардаком који има испуст према доњој страни, дели хан на две једнаке половине — сваку са по четири мања одељења за ноћење снабдевена оцаклијама које су ложене из ходника. Као споменик народног градитељства великог значаја, Мољковића хан је пре неколико година консолидован и рестауриран.⁴³

Под називом хан преостало је и конзервирано још неколико споменика у Србији који углавном припадају првој половини XIX века и нису их градили Турци. То су у ствари механе у којима се могло преноћити, па су с обзиром на традицију наслеђену од Турака задржале име хан. Од њих је *Хан у Сопоту* (Космај) вероватно најстарији и највећи. Проглашен је за непокретно културно добро великог значаја. Подигнут је око 1838. за путнике који су се кретали између Београда и Крагујевца. Око њега се тек доцније развило насеље Сопот у подножју Космаја. Над каменим подрумом и доњим тремом где је био смештај за коње простирао се спрат грађен у бондруку, с пространим дрвеним тремом по целој широј страни зграде. У стамбеној половини је боравио кафеџија и издавао три собе за преноћиште. Такво стање се задржало све до педесетих година XX века, кад су предузети први радови на рестаурацији с намером да се хану у новим условима врати првобитна улога — овог пута за потребе туризма.⁴⁴ Била је то уједно и једна од првих стручно изведених заштитних интервенција на споменику народног градитељства у Србији. Међутим, објекат је поново опустео већ после неколико година, потом и оронуо, тако да захтева нове оправке уз нужне адаптације.

Хан у Косјерићу (Ваљево) је нешто мањих размера, али сличне концепције; млађи је и припада средини XIX века. Потпуно је симетричан, с дрвеним тремом по целој широј страни зграде, окренут улици. Просторији за механу, са огњиштем у дну, приступала се централно постављеним двоструким степеништем и улазом преко трема. С једне стране су кухиња и механиџин стан, са друге су собе за преноћиште, а подрум се налази само под једним делом зграде. Оваква солидније грађена путничка свратишта била су типична за Србију тога времена. Већ оронуо, хан је пре двадесетак година темељније обновљен;⁴⁵ изменио је првобитну намену, па је данас у друштвеној употреби. *Хан Панџића у Горњој Раљи* (Сопот) такође је симетричног

⁴³ Р. Павићевић-Поповић и М. Домазет, *Мољковића хан у Кремни*, Рашка баштина, 2, Краљево 1981, 349.

⁴⁴ И. Здравковић и Д. Павловић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на старом хану у Сопоту крај Београда*, Зборник заштите споменика културе, IV—V, Београд 1955, 253.

⁴⁵ Р. Николић и Д. Павловић, *Хан у Косјерићу*, Културно наслеђе Србије, Заштита и уређење 1947—1982, Галерија САНУ, 40, Београд 1982, 100.

типа из приближно истог времена као и онај у Косјерићу. Грађен је у бондруку, а има дрвени трем само на средини, пред механском салом. Сличан је и Хан Радосављевића у Доњој Раљи; дрвени трем има седам лукова по целој ширини зграде. Оба хана у Раљи не користе се више као механе него су пословно-стамбене просторије, чиме је вредност ових споменика знатно умањена.⁴⁶

Обликом и грађом издвајају се следећи ханови: Кушића хан у Ивањици с почетка XIX века је типична старовлашка брвнара. Под стрмим кровом који је прекривен шиндром налазе се два одељења (кућа и соба) и пред њима отворен докшат у виду трема — све од брвана, односно талпи, са ошаклијом по средини. Испод собе је подрум зидан у камену. Вероватно је то била гостинска кућа у саставу домаћинства, о чему је раније већ било речи. Урбанистички разлози су захтевали да се објект измести у парк усред Ивањице, кад је овај значајан споменик народног градитељства стручно конзервисан и спасен од пропасти и заорава.⁴⁷ Ковачев хан у Ваљеву припада заштићеној старој чаршији познатој под именом „Тешњар“. Као просторно-историјска целина, „Тешњар“ је уврштен у наша непокретна културна добра изузетног значаја.⁴⁸ Хан је подигнут у другој половини XIX века као масивно зидана зграда на спрат. По намени се везује за већ протекло турско време, али се по стилским особеностима које су изражене на фасадама, без долге уобичајеног трема, угледа на нове средњовековне узоре. У приземљу су били смештени кафана и дућан с помоћним просторима, док су се на спрату низале собе за преноћиште. То сада није више хан, али је праћевина задржала своја основна својства, мада неспретно осавремењена.

*

* * *

У ослобођеној Србији је током целог XIX века подизан већи број угоститељских здања, типа *механа* и *кафана*, па и безброј ашчиница за које Вук наводи да су биле „кухарице гдје се куха јело“.⁴⁹ Биле су то „народне кујне“, смештене и у посебним кућама у насељеним местима, на раскрсницама путева или постајама дуж друмова. У већини случајева је реч о гостионицама мањих размера и скромнијег изгледа, у којима се путник поред услуге у храни и пићу могао одморити, преноћити, па и дуже задржати. Није нам намера да на овом месту понављамо већ познате наводе многих наших и страних путописаца и истра-

⁴⁶ Из евиденције Завода за заштиту споменика културе града Београда.

⁴⁷ Р. Павловић-Поповић и М. Домазет, *Кушића хан у Ивањици*, 350.

⁴⁸ Р. Николић и Д. Павловић, *Стара чаршија Тешњар у Ваљеву*, 122.

⁴⁹ Вуков *Рјечник*, 9, 329.

живача који су током протеклог раздобља пролазили нашим крајевима и бележили драгоцене опаске што су их касније обрађивачи користили у својим студијама. Жеља нам је да овом приликом само бацимо поглед на многе објекте ове врсте који у нас још увек одолевају времену, да их разврстамо на неки начин, да укажемо на стање у коме се налазе, па и да покушамо да кроз одређене предлоге пронађемо и могућност за њихов даљи опстанак. Један од таквих предлога је свакако и њихово одговарајуће укључење у савремене токове нашег културног живота у чему све више долази до израза туризам као значајна привредна грана. Највећим делом су у питању споменици народног градитељства. Надлежни заводи за заштиту споменика културе су евидентирали као непокретна културна добра и ставили под заштиту оне које су сматрали за највредније за територију уже Србије, те на појединима предузели и одређене заштитне и друге мере у духу одредаба Закона о заштити културних добара.⁵⁰ Неке од ових вредности су стекле и посебна признања. Накнадним одлукама Скупштине СР Србије утврђена су „непокретна културна добра од изузетног и великог значаја”,⁵¹ што је и наглашено у овом раду.

У попису Завода за заштиту споменика културе града Београда налазе се следеће механе и кафане:⁵²

1. Кафана „Код знака питања” у Београду, у заштићеном подручју Кнез-Михајлове улице и Косанчићевог венца као непокретних културних целина изузетног и великог значаја. То је најстарија сачувана кућа у граду, подигнута 1823. после ослобођења од Турака. У приземљу је кафана, што је остала до данас, а на спрату је стан. Грађена је у бондруку на источњачки начин, са два еркера над приземљем.⁵³

2. Стара кафана у центру у Бељини, из средине XIX века. У високом приземљу с дрвеним тремом над каменим подрумом, данас се само станује.

3. Стара механа на Торлаку, Кумодраж (Вождовац), угоститељски објекат из прве половине XIX века. Рестаурисан је с другим дрвеним тремом са девет лукова, па и даље служи угоститељству.

4. Бећаревића кафана у Гроцкој с почетка XIX века. Данас је измењена у стамбено-угоститељски објект.

⁵⁰ Службени гласник СР Србије, Закон о заштити културних добара, бр. 28, Београд 1977.

⁵¹ Одлуке о утврђивању непокретних културних добара изузетног значаја и великог значаја, Службени гласник СРС, бр. 14 и 28, Београд 1979, 1983.

⁵² Подаци прикупљени љубазношћу конзерватора М. Ферјанчић-Поповић, Београд 1983.

⁵³ М. Панић-Суреп, *Споменици културе НРС*, „Просвета”, Београд 1951, 69.

⁵⁴ *Le bois dans l'architecture et la sculpture slave*, UNESCO, Paris 1981, 247.

5. Савићева механа у Гроцкој из друге половине XIX века, једно од најлепших здања ове врсте.⁵¹ Има правоугаону основу са засведеним дрвеним тремом који је конзолама испуштен над речицом Грочицом, због чега се у зграду улази са стране. Прилично је запуштена бодручара и користи се за становање; предвиђа се да буде адаптирана за јавну библиотеку.

6. Болеч-механа у Болечу (Гроцка) из друге половине XVIII века, најстарија у овој скупини. Зграда је приземна, пословно-угоститељске намене, данас магацин са зазиданим тремом и доксом.

7. Стара механа у Миријеву (Звездара), данас је стамбени објект.

8. Стара механа у Малом Мокром Лугу, на Булевару Револуције (Звездара), пословно-угоститељско-стамбени објект из средине XIX века, заштићен урбанистичким планом. То је приземна зграда без трема, под двоводним кровом.

9. Механа Узун-Мирка Апостоловића у Мислоћину (Обреновац), типски угоститељски објект с почетка XIX века. Приземна зграда с дрвеним тремом по широј страни, окренута друму, и данас је у служби угоститељства.

10. Стара механа у Ушћу (Ореновац), типска зграда из друге половине XIX века. Приземна је, правоугаоне основе, по целој дужој страни има трем чији су дрвени стубови обзидани. У њој се сада станује.

11. Стара кафана у Дрену (Обреновац), типски објект из друге половине XIX века. Приземна зграда с дрвеним тремом по широј страни.

12. Стара механа у Великом Селу (Палилула), стамбено-угоститељски објект из средине XIX века. Има високо приземље с подрумом, асиметричне основе, са засведеним дрвеним тремом.

13. Стара кафана у Вишњици (Палилула), свратиште са собама из друге половине XIX века. Зидана је у опеци, с тремом на дворишној страни. У њој се данас станује.

14. Стара кафана Обрадовић у Неманикућама (Сопот), стамбено-пословни објект. На каменој кући су зазидани стубови.

15. Стара механа „Извор” у Железнику (Чукарица), пословно-угоститељски објект из средине XIX века, с бочно постављеним тремом. Заштићена је урбанистичким планом.

16. Јанићева кафана у Остружници (Чукарица), приземан објект стамбено-пословне намене из средине XIX века. Са улице је дрвени трем с луцима. Зграда је преуређена за становање.

У попису Завода за заштиту споменика културе у Смедереву, налазе се следеће механе и кафане.⁵⁵

⁵⁵ Подаци прикупљени љубазношћу директора Н. Јоковића, Смедерево 1982.

1. Кафана Штерић у Осипаоници (Мала Крсна) из прве половине XIX века, на Цариградском друму, с великим дрвеним тремом по дужој страни. И данас је у употреби.

2. Кафана Младеновић у Сараорцима (Смедерево), обележена и као родна кућа народног хероја Свете Младеновића и песника Танасија Младеновића. У њој је образована прва партизанска организација. И данас је у употреби. Проглашена је за непокретно културно добро великог значаја.

3. Стара кафана у Орешцу (Смедерево) на Цариградском друму, има зидан засведени трем.

4. Кафана у Салаковцу (Мало Црниће), зидана с тремом, данас служи као магацин.

У попису Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу налазе се следеће механе и кафане:⁵⁶

1. Старе кафане у склопу „Тешњара” у Ваљеву користе се и даље у исту сврху. Неколико локала ове врсте („Илија Бирчанин” „Мали Париз” и други), било као засебне приземне зграде или у приземљу комбинованих трговачко-занатских објеката са станом на спрату, чине саставни део чаршије која је као просторна целина проглашена за непокретно културно добро изузетног значаја. Кафане су мањих размера, већином зидане у бондруку током прве половине XIX века.⁵⁷

2. Механа у Причевићу (Ваљево) на путу Ваљево-Осечина, на раскршћу за Пецку. У употреби је.

3. Кафана у Владимирцима ван насеља, на друму Ваљево-Шабач. Зидана је с лучним тремом.

4. Механа у Гружи (Кнић) са зиданим тремом. У употреби је.

5. Механа у Губеревцу (Кнић) са зиданим тремом. Такође је у употреби.

6. Две друмске механе у Жабару (Топола) на раскршћу, постављене једна према другој. Већих су размера, с дрвеним тремовима по дужим странама. Приземне су зграде, грађене у бондруку, са салама и собама које су делимично над зиданим подрумима. Запуштене су и ван употребе.

7. Механа у Угљаревцу код Страгара (Крагујевац), с дрвеним тремом, једна од најстаријих и још увек у употреби.

8. Стара кафана у Драгобраћи (Крагујевац).

9. Механа у Чумићу (Крагујевац), са зиданим стубовима, у којој је сада продавница.

10. Кавана у Белој Цркви (Крупань), у склопу објеката који су везани за историјско место у коме је подигнут устанак 7. јула 1941. Приземна је, чврсто зидана зграда без трема. Музеолошки је опремљена као непокретно културно добро изузетног значаја.

⁵⁶ Подаци прикупљени љубазношћу конзерватора П. Пајкића, Крагујевац, 1982.

⁵⁷ Р. Николић и Д. Павловић, *нав. дело*, 122.

11. Механа у Шаторњи (Топола), с дрвеним тремом под луцима, није више у употреби.

12. Гостионица у Тополи, у склопу Карађорђевог Топола са Опленцом, проглашена је за непокретно културно добро изузетног значаја. Припада крају прве половине XIX века; врши се реконструкција (о овом споменику биће касније нешто више речи).

13. Механа у Мургашу (Уб), на путу Уб-Лајковац, једно од најлепших и најбоље очуваних чврсто зиданих угоститељских здања, засведено аркадама, вероватно из друге половине XIX века. И данас је у употреби.

У попису Завода за заштиту споменика културе у Краљеву сачуване су следеће механе и кафане:⁵⁸

1. Кафана „Сувобор“ у Брајићима (Горњи Милановац), с краја XIX века, историјски споменик везан за НОБ. Трем на дрвеним стубовима, с кафанским просторијама и собама у позадини, с мањим подрумом, има двоводни кров. Зграда је рестаурисана, а одељење у коме је 1941. одржан састанак између Тита и Драже Михаиловића уређен је музеолошки. Остали део зграде добиће друштвену намену.⁵⁹

2. и 3. Зграда старе механе пред Љубостињом (Трстеник) и Конак пред Студеницом (Ушће), угоститељски објекти који припадају манастирима, проглашени су за непокретна културна добра изузетног значаја.

4. Гостионица у Чајетини с дрвеним стубовима под тремом, усред насеља, на путу Титово Ужице — Златибор. И данас је у употреби.

5. Механа у Драглици на Златибору (Чајетина), једна од ретких брвнара те врсте с краја XIX века. Сала с кухињским простором и испуштеним тремом у приземљу, са собама за преноћиште у поткровљу које је прекривено шиндром, с помоћним зградама унаоколо, доскора је служила својој првобитној намени. Подигнута је изнад самог пута за Нову Варош.⁶⁰

У ову групу угоститељских здања можемо убројити и *мензулане* (мезулане, мезилане). То су још биле татарске поште, „Татарске поштанске станице где су се мењали коњи“, како је записано у речницима,⁶¹ па су српске мензулане по угледу на њих биле успостављене широм Србије током XIX века. Иако су у питању претежно „веће поштанске штале“,⁶² оне се обликом

⁵⁸ Подаци прикупљени љубазношћу директора С. Борђевића, Краљево 1982.

⁵⁹ С. Борђевић, *Кафана Сувобор у Брајићима*, Рашка баштина, 2, 347.

⁶⁰ Д. Павловић, *Етно-парк „Златиборска брвнара“*, Ужички зборник, 1, Титово Ужице 1972, 263.

⁶¹ *Речник Матице српске*, III/341.

⁶² Д. Бурјић-Замоло, *нав. дело*, 104.

и не разликују много од мањих ханова и обичних друмских механа.

У евиденцији појединих Завода за заштиту споменика културе уписани су следећи споменици те врсте:

1. Мензулана у Баточини подигнута 1856. године. Од свих преосталих, она има највеће размере (око 32×16 m), по дужој страни је дрвени трем засведен са осам плитких лукова, под пространим четвороводним кровом који је прекривен ћерамидом. Недавно обновљена, и даље је у употреби али само као угоститељски објект.

2. Миласшевића мензулана у Новом Селу (Велика Плана) припада трећој четвртини XIX века. Зидана у опеци сличних је облика као и претходна, али с тремом на 12 стубова; имала је и билијар. Запуштена је и оронула. И мензулана у Баточини и ова у Новом Селу су на некадашњем Цариградском друму.

3. Мензулана у Вратарници (Зајечар).

4. Мензулана у Брзој Паланци (Кладово) из 1846. године,⁶³ приземна зграда с дрвеним тремом по средини, са пролазом у двориште за коње. Овом иначе добро сачуваном објекту предстоји измештање због потапања Брзе Паланке које ће бити извршено ради изградње хидроелектране „Бердап II”.

Пошто су се налазиле на друмовима, мензулане су опслуживале коњима не само поштаре него и друге путнике који су туда пролазили, већином поштанским колима али и другим превозним средствима. Стога су мензулане имале и одељења за прихват путника. Ова здања би се донекле могла упоредити са данашњим бензинским станицама дуж путева које чине саставни део с мотелима.

Сва ова евидентирана, делимично и формално заштићена здања, ни издалека не обухватају све гостионице ове врсте с територије данашње уже Србије. Могли бисмо их набројати још најмање толико и слободно их прикључити преосталим споменицима народног градитељства. Нажалост, све их је мање из дана у дан. Уништава их интензивнија урбанизација наших насеља, независно од тога да ли су у питању већа или мања места. Уништава их нов живот који се одвија у таквим срединама и који их одбацује као превазиђене. Не схвата се да би они представљали веома привлачне локале мањег обима, пре свега за туризам, који би широм земље служили и даље својој основној намени. Међутим, и кад бисмо на овом месту имали на списку сва преостала угоститељска здања из XIX века, општи суд о њима не би могао бити другачији.

Током целе прве половине XIX века, па углавном и средином века све до шездесетих година, подизане су грађевине које међусобно имају много сличности. Зидане су већином приземно

⁶³ О. Ковачевић, *Трагом прошлости, Мензулана некад и сад*, ПТТ весник, 47, Београд 1969.

од непечене (чатме) или печене цигле, у бондруку. Имају правоугаону основу и четвороводни кров од ћерамиде. Дрвени трем је по широј страни, окренут путу или тргу. Такав трем се најчешће протеже целом дужином зграде; мање је примера да захвата само средишни или бочни део. Обрађен је на „моравски начин”, с полукружним или плитко образованим такозваним „лажним сводом” који се кроји од летава и дасака, затим лепи блатом и кречи. У њему су столови за којима се служи, поготову у летњим месецима. У сенци ових простора који допуњују сале, народ је радо боравио и онда кад није користио угоститељске услуге, окупљајући се на „чашицу разговора”. Сличну намену имају и тремови у Шумадији, с том разликом што дрвени косници („пајанти”) на стубовима нису пресвучени омалтерисаним луцима, него су видно остављени у својим основним конструкционим улогама. Један од најпривлачнијих трмова ове врсте је можда онај у Сопоту. Његова лепота није само у пространству него посебно у положају, јер на низбрдном земљишту с висине господари средиштем ове варошице под Космајем. Западна Србија је сва валовита, па и њене механе користе избрдице и уграђују подруме од камена за смештај хране и пића.

Неуобичајен облик има *гостионица у Тополи* која припада истом времену. Нераздвојно везан за сваку шумадијску или моравску кућу, трем и овде долази до изражаја. Постављен је угаоно на два страна зграде. У дугом низу стубаца с луцима, госту је у пријатном заклопу пружен леп видик на Караборћев град, Оплепац у позадини и шаролик предео са осталим брдима у залеђу. Пространа сала је могла примити довољан број гостију, а кухиња и остале споредне просторије подмиривале су свакодневне потребе. У двама већим собама с лица могао је да коначи приличан број путника на пространим миндерлуцима дуж зидова. Разуме се да је једно одељење било одређено за мушкарце, а друго за жене и децу. Можда је у задњем делу зграде, с друге стране ходника поред гостионичаревог стана, једна од мањих одаја служила за смештај породице која би се затекла на путу.⁶⁴ По извршењу рестаурације, приликом опремања зграда могло би се помишљати и на неку врсту музеолошке поставке једног угоститељског здања из средине XIX века. Таквих и њима сличних механа подизано је по Србији све до 1861. године. Највећим делом су биле једног типа — поготову друмске механе — разуме се негде већих а негде мањих размера, онако како су прилике захтевале и како се допадало газдама. Градитељ је био дунђерин из народа. Имајући раније примере за углед, и он је стварао, на сличан начин, придржавајући се раније стеченог наслеђеног искуства. Изгледа да је пот-

⁶⁴ Д. Павловић, *Топола и Оплепац* (у сарадњи са С. Шакотом и Д. Панић), Историјски музеј, Топола 1971, 44.

крај владавине кнеза Милоша било око 1200 таквих објеката у Србији.⁶⁵

Цвијић подвлачи улогу коју су механе имале у оснивању многих сеоских, па и градских насеља и чаршија, јер су друмске механе на путним станицама и раскрсницама претходиле стварању тих агломерација.⁶⁶ У заштићеним старим језгрима многих наших градова, али и села, још се наилази на поједине механе, кафане и народне кујне. Оне у највећој мери одржавају дух прошлости, било онај из прве половине века или онај који се наставио касније.

Уредба о механама из 1861. године, из основа је променила цео поступак око градње, па и живот који се одвијао у механама. Од тада је тај поступак био условљен типизованим пројектима школованих „инжинира“, па је на основу такве техничке исправе издавана и дозвола за градњу. Њоме је у урбанистичком погледу одређивана и удаљеност механе од школе и цркве (износила је око 90 m), а такође су утврђивани и просторни односи јер и „механа као објекат добија функцију центра друштвеног живота у сеоском насељу“.⁶⁷ Борђе Симоновић је објавио пројект „Механе треће класе“ који је био прописан поменутом Уредбом Попечитељства унутрашњих дела.⁶⁸ Најмања је од сва три типа и захвата површину од две стотине квадратних метара. Типизација је условљена бројем соба; на пример, прва класа је морала имати најмање пет соба, друга четири, а трећа три. То су намештене собе за спавање гостију, соба за ручавање и „соба за преноћиште људи нижег реда“, поред главне просторије, кафане или механе с кухињом и другим потребним просторијама које су ходницима издвојене од осталих соба. Овакве механе су зидане добро печеном циглом, без бондрука. Трем је одстрањен, а стреха је замењена профилисаним кровним венцем „на јевропски начин“. При разгледању објављених планова може се закључити да је и механа пред манастиром Љубостињом морала бити подигнута на основу поменутих типских пројеката. Љубостињски објект је знатно већи (површина 328 m²), али се у потпуности уклапа по основној диспозицији, по конструкцији, по стилу и времену настанка. Из наведених разлога могло би се слободно закључити да је у питању „механа прве класе“. Због тога њену основу објављујемо овде и као типско решење из 1861. године. То је већ време кад у нашу градску архитектуру увелико продиру западњачки утицаји, па се почињу одражавати

⁶⁵ Т. Борђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946, 150.

⁶⁶ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље — Основа антропологије*, Београд 1922, 306.

⁶⁷ Н. Пешић-Максимовић, *Учешће власти у стварању центара у селима Србије у XIX веку*, Саопштења, X, Београд 1974, 183.

⁶⁸ Б. Симоновић, *Пројект друмске механе из друге половине XIX века*, Саопштења 8, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 1979, 12—19.

и на селу. То је најзад доба кад се у нашим већим градовима, пре свих у Београду, јављају и *хотели* у правом смислу те речи. Међутим, у поређењу с хотелима средње Европе који су им служили за углед, наши су још увек били веома скромни, далеко од европског стандарда. Наши хотелијери су покушали да га досегну у већој мери тек почетком XX века.

Из те прелазне фазе, из друге половине XIX века, остало је више здања грађених за хотелске потребе. Пре свих, то је стара „Српска круна“ (1846), у Узун-Мирковој улици, која је доцније преправљена за Београдску општину; затим „Грчка краљица“ (1855) на углу Кнез-Михаилове и Рајићеве улице, једини објект који је у приземљу задржао кафану; „Српска круна“ (1867) на углу Кнез-Михаилове улице, према Калемегдану, доцније Народна библиотека; „Крстина механа“ (1870) у Кнез-Михаиловој улици, има најраскошнију фасаду; „Русија“ (1870) на углу улица Кнез-Михаилове и Вука Караџића, дограђена је и преправљена; „Национал“ (1870) у Париској улици, према Калемегдану; „Опера“ (1880) на углу улица Македонске и Браће Југовића. Иако су за разлику од оних ранијих, у питању реализације академских стручњака, већином школованих у иностранству, њихова имена су још увек остала непозната, мада су за многе друге грађевине из истог временског раздобља познати аутори било да су из земље или са стране.⁶⁹ Једино се претпоставља да би пројектант кафане „Српска круна“ у Кнез-Михаиловој улици могао бити Андрија Вуковић.⁷⁰

У исто време и под истим околностима почињу се развијати и наше *бање*, мада су та места добро позната још из ранијих времена по благотворном дејству минералних вода, о чему сведоче и материјални остаци многих терма и амама, па и називи појединих манастира (Бања, Бањска), да и не помињемо њихове природне положаје који се углавном сви налазе поред добре воде. Тек током последње трећине XIX века почиње европеизација бања у Србији:

— Старо здање у Буковичкој Бањи (Аранђеловац), мада намењено за летњиковац кнеза Михаила, још у току градње (1868—72) је преиначено у бањски дом са хотелом за госте. Ова неоспорно најмонументалнија грађевина своје врсте (пројектант Коста Шрепловић) ударила је темењ целој Бањи с парком испред Здања.⁷¹

— Бања Ковиљача (Лозница) се почела развијати тек у другој половини века. Подигнут је читав низ бањских објеката

⁶⁹ Д. Бурић-Замоло, *Градитељи Београда 1814—1914*, Музеј града Београда, Београд 1981.

⁷⁰ Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Саопштења, X, Београд 1974, 155.

⁷¹ Исто, 154.

репрезентативног обележја усред парка, стварајући својеврстан урбанизам у природном амбијенту (пројектанти Драгутин Борбевић и Никола Стаменковић, 1888—1900).⁷²

— У нешто скромнијим размерама образован је и комплекс бањског купатила с хотелом у Врањској Бањи (пројектант Јован Илкић, последња четвртина XIX века).⁷³

— Прва званична бањска сезона у Врњачкој Бањи отворена је тек у лето 1870. и трајала је само месец дана, с једва стотинак гостију.⁷⁴ У то доба није у Бањи било солидније и монументалније грађених објеката. Вероватно је из тога времена остала бондручара издужене основе, с дрвеним тремом дуж целе предње стране из кога се непосредно улазило у гостинске собе поређане у низу. На улазу у Бању, на њеној западној страни, овај скроман али веома карактеристичан објект и даље одолева времену, служећи као коначиште гостима с најскромнијим могућностима. Требало би га као таквог задржати уколико већ није нестало под налетом новограђњи! То би била још једина бањска грађевина вредна помена која припада оном ранијем времену, кад су и бањске објекте стихијски подизали самоуки народни неимари.

*
* *

Закључујући овај преглед некадашњих угоститељских здања у Србији, проматран углавном кроз сачуване објекте чија старост превазилази раздобље од једног века, могућно је уочити бројне промене које су се одвијале на овим здањима. Те промене нису само градитељске него и привредне природе. Оне су кроз столећа одржавале карактеристичне фазе развоја нашег друштва које је нарочито током прошлог века грабило крупним корацима напред, према Европи, ослобађајући се последица дуговековне заосталости. То најречитије показује пример Ниша, једва нешто више од сто година уназад. Коста Ст. Павловић, први начелник округа нишког и управник вароши већ после месец дана по ослобођењу града од Турака у фебруару 1878. издао је прву штампану Наредбу грађанству нишком под бројем 354. У њој се између осталог прописује следеће:

„Механе, кафане, ашчине и сва јавна места могу бити отворена само до 9 сати увече. Механције који примају путнике на преноћиште, морају имати бар по једну намештену собу, а намештај се састоји из три кревета и сваки кревет да има: сламњачу, душек, јорган и два јастука. Тако исто и једну засебну собу са општим креветом за најмање од пет лица А тај општи

⁷² Исто, 162.

⁷³ Исто, 161.

⁷⁴ Енциклопедија Југославије, VIII, Лексикографски завод, Загреб 1971, 545.

кревет мора бити застрт асурама, покровима или поњавама и јастуцима. У свакој соби, пак, мора бити огледало, чешаљ, ле-ген и ибрик.

Пред сваком механом, кафаном, ашчиницом, апотеком итд. господари морају, чим први мрак наступи, упалити фењере и они морају бити осветљени до зоре. На раскрсницама, пак, и иначе где види да је од потребе, то ће чинити општинска власт.

После добоша нико не сме ићи без фењера по вароши...⁷⁵

Такво стање у нашем угоститељству било је на дан 21. фебруара 1878. Подсетили смо и на оно стање које му је претходило. Сведоци смо развоја до кога је то исто угоститељство допрло. На нама је и да проценимо да ли је оно већ достигло европски ниво, или су му потребни још крупнији кораци напред, имајући у виду некадашње беспуће којим се ова делатност пробијала оскудним средствима током више векова. Међутим, оно што се на основу свега може закључити јесте чињеница да и поред све угоститељске традиције коју пратимо од најранијих средњовековних времена, у данашњем угоститељству нерадо користимо наслеђена здања која су још остала и која највећим делом чак сматрамо за својеврсне споменике културе. Као да се заборавља да живот споменика продужујемо њиховом ревитализацијом. А она је најповољнија ако ти објекти наставе да служе својим основним наменама, неоспорно уз неопходна прилагођавања савременим условима пословања. На крају, такав однос према некадашњим угоститељским здањима која су одолела времену ишао би у прилог и угоститељској привреди, па и туризму Србије уопште, јер искуство казује да су такви објекти веома драги туристима.

⁷⁵ Оригинални примерак штампане Наредбе чувају Лепосава и Дорослав, унуци Косте Ст. Павловића; Д. Борђевић, *Први потпис кнеза Милана у ослобођеном Нишу — Како је постављено прво чиновништво*, Политика, Београд 25. јун 1937.

Dobroslav St. Pavlović

FORMER GUEST BUILDINGS IN SERBIA

S u m m a r y

From time immemorial hospitality has been one of the virtues of Serbian people. Promoted as a characteristic throughout the centuries, it found its expression in various guest buildings. In these objects this virtue found its realisation while gradually taking form of a relatively remunerative profession.

While pointing out at such buildings which in various ways resisted the time, we try to help completing the picture otherwise left to us by scribes of our past in their contributions. Since these notes are well-known to the public, they are mentioned in this work only to a limited degree, while there is an endeavour to let these objects as monuments of the culture to speak for themselves.

The term guest buildings understands those structures where guest, namely foreigners, pass the night at. However, the term lodgment or inn were not understood by people only as buildings of specific type which bring to innkeepers definite income too, but also as houses or only separate rooms and spaces within rural households, and more particularly within monasteries, the more so as unwritten usages of many peoples, including the Serbian, in the proceedings at welcoming guest, point at religious import of the act.

There is mention in the medieval literature of »shelters for strangers« (*stranoprijemnice*), which is equal in meaning to Greek ζυδοσηεῖον — an expression used even today for hotels. Yet Saint Sava mentions them at the end of the twelfth and the beginning of thirteenth centuries, while later biographers too describe that institution in the complex of Hilandar, Studenica, and other monasteries as rulers' pious endowments, which applies also to the description of the shelter for strangers of despot Stevan within the complex of the Belgrade Fortress in the fifteenth century. These were forerunners of catering institutions of our time which had predominantly recreational, namely health related character — being some kind of sanatoriums. The Hilandar shelter for strangers which is today a hospital is preserved within the complex of the quarters for the night in the so-called Russian ward.

Monasteries served also in Turkish period as reception centers for chance travellers and believers who gathered around them on church holidays and fairs. Within the complex of these shelters for the night large »dining rooms for people« were built, while in front of the monasteries inns were constructed as »monastery hostelry«, and even »tent-stalls« of a temporary character. A number of such objects is completely preserved even to this day, while

they still serve their original purpose. Most of them have been restored in course of the nineteenth century.

The other kind of catering objects has been built by the Turks, so that it was not connected to cult. These are well-known *caravan-serais* and *hostelry*, which were genuine inns with facilities for spending night for the caravan travellers and with large fortified yard, and other premises for sheltering their horses and merchandise. Very few of them still remain today in Serbia, although their number was large in the past. The ruins in Ram, on the Danube, from the end of the fifteenth and the beginning of the sixteenth centuries, right near the Turkish fortress, most probably are the oldest preserved remnants of caravan-serai in the territory of Serbia proper (not counting the provinces within its borders). In contrast to that, Amir Aga's hostelry in Novi Pazar, which is the most precious object of this kind (seventeenth — eighteenth centuries) is still serving its original purpose, while the arsenal in the Niš Fortress (sixteenth century) — which has been a hostelry — was remodelled into an exhibition hall. We are able to recognize also a few smaller Turkish hostelries, as well as number of them constructed by the Serbs in recently liberated country in course of the first half of the nineteenth century along the pattern of those from the past, and even keeping the term „hostelry” (*han*).

In course of the entire nineteenth century throughout Serbia considerable number of catering structures has been constructed of the type of *hostelry*, *coffee-houses* and *people's kitchens*. In the majority of cases these are inns of smaller size and of modest appearance where, in addition to food and drinks, travellers could spend the night and rest, even for several days. These objects were built in the middle of permanent settlements, then on the crossroads and alongside roads, influencing in some cases also the creation of small-towns. They included postal stations — *menzulana*. In many cases they could be considered as forerunners of the present-day motels.

For the most part, these are monuments of folk building activity. Even until the sixties of the last century the people erected them alone, according to its possibilities and using the technique otherwise applied in constructing ordinary houses. In the majority of cases they were constructed in the *bondruk* technique, by using unbaked or baked bricks and even, depending on the area, logs or planks — in the spirit of Morava, Šumadija or old Wlach houses. Their basis is rectangular and they have a rather wide wooden porch and are partially built over a stone cellar.

The Decree on Hostelries which was enacted in 1861 completely changed the entire procedure in building and even the activity taking place in the hostelries. That procedure, namely, has been made dependent on compulsory standardized projects designed by professional engineers. That Decree also provided for the building

permit on the basis of project, and for the zoning requirements, such as distances between the hostelry, on the one hand, and the church and school, on the other. The hostelry, namely the tavern as an object acquires the function of the center of social activities in a rural surrounding. Three classes of projects of hostelry have been provided for. The porch was eliminated and the eaves replaced by the European-type profile of the roof-ridge. The building material and the construction used are of more permanent nature, while the arrangement of rooms and other spaces was modernized. The objects built in such a way were also identified.

In larger towns, and first of all in Belgrade, *hotels* in modern terms begin to be constructed, although still rather modestly equipped and far from the existing European standards. The *spas* also began to be developed with the building up of planned objects aimed at serving the needs of their guests.

This work lists and classifies those categories in Serbia proper which, according to the assessment by competent institutions for protection of cultural monuments, have cultural and memorial values. There are in fact others too, but we can not be satisfied with their condition. Many objects are deserted and almost in ruins, while quite a number is used in some other inappropriate way. They only partially preserve their original function and are barely included in the contemporary catering and tourist industries. It seems that we do not realize that the life of these interesting monuments can be prolonged by an appropriate revival, while keeping their original purpose in accordance with the contemporary needs. Such an attitude towards former catering buildings which are still preserved would help tourist trade through evaluating, in a proper manner, its culturological message, while the existing experience witness that tourists are rather fond of such type of premises.

Сл. 1. Амир-агин хан у Новом Пазару (XVII—XVIII) — пре рестаурације
Fig. 1. Amir-Aga's inn (*han*) in Novi Pazar (17th to 18th centuries) — before restoration

Сл. 2. Арсенал у Нишкој тврђави — некадашњи хан (XVI век), пре рестаурације.
Fig. 2. Arsenal in the Niš Fortress — originally an inn (16th century) — before restoration.

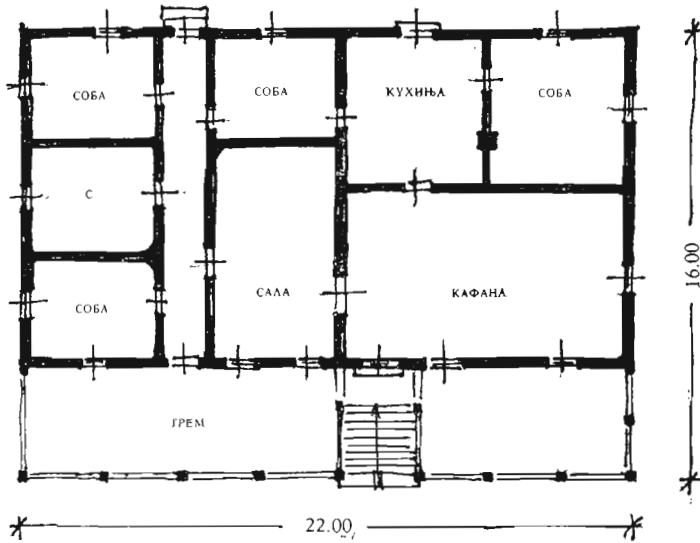

Сл. 3. Мољковића хан у Кремни (XVIII век) — пре рестаурације
Fig. 3. Moljković's inn (*han*) in the village of Kremna (18th century) — before restoration

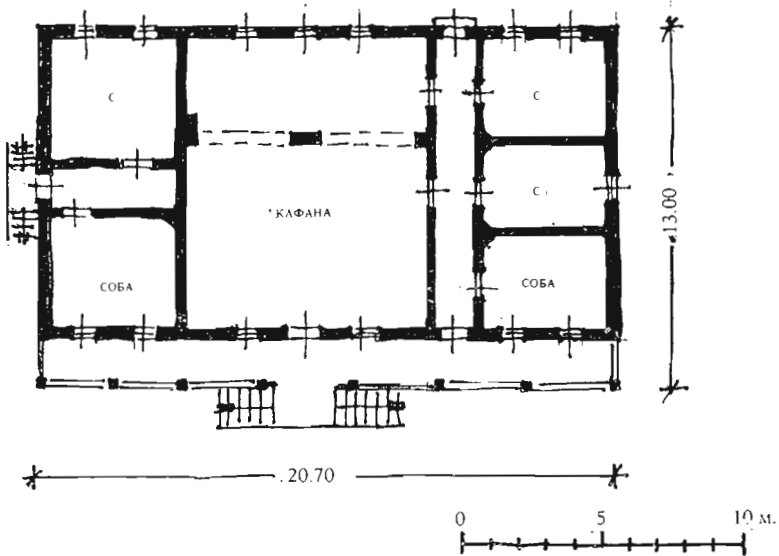

Сл. 4. Хан у Сопоту (1838) — током рестаурације
Fig. 4. Inn (*han*) in Sopot (1838) — in course of restoration

ХАН У СОПОТУ

ХАН У КОСЈЕРИЋУ

Сл. 5. Ханови у Сопоту и Косјерићу (XIX век) — скице основа
 Fig. 5. Inns (hanovi) in Sopot and Kosjerić (19th century) — sketches of the base

Сл. 6. Савићева механа у Гроцкој (друга пол. XIX века)

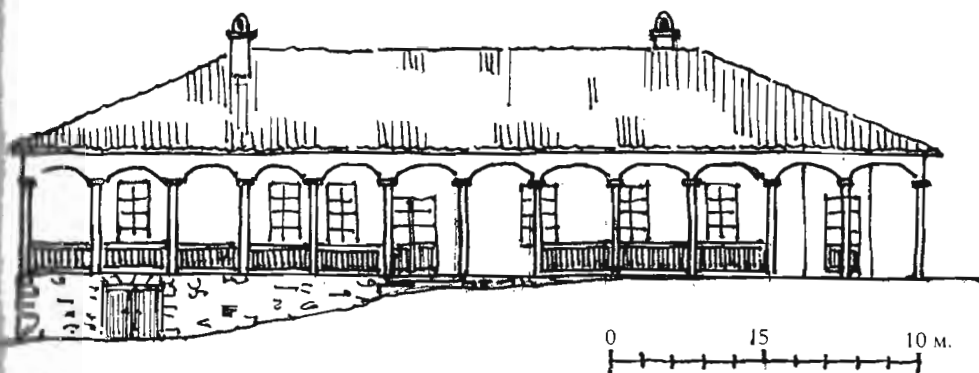
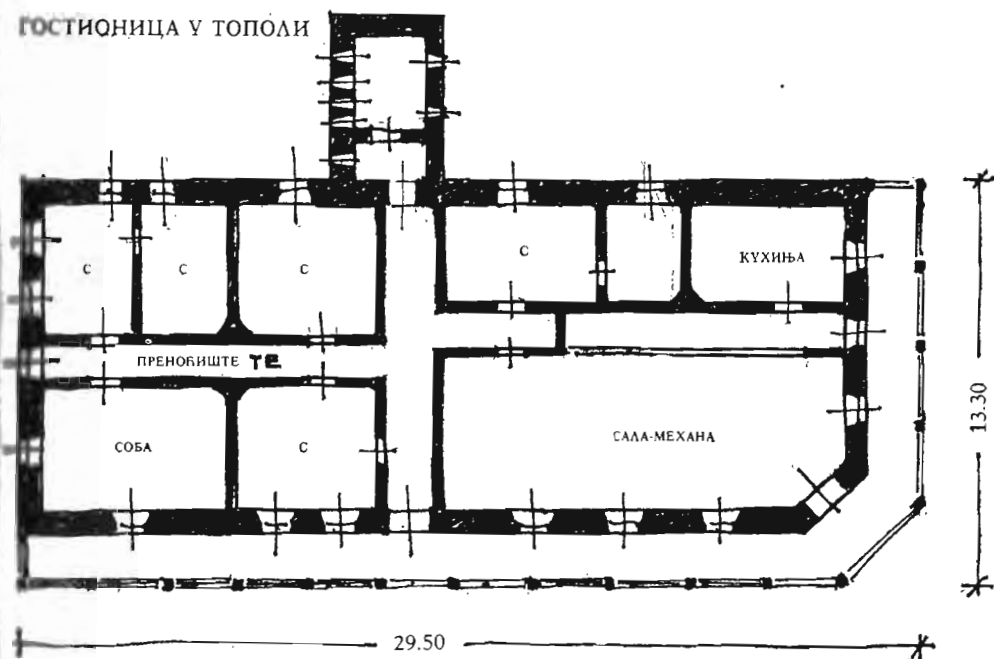
Fig. 6. Savić's tavern in Grocka (second half of the 19th century)

Сл. 7. Селаковића механа у Драглици (друга пол. XIX века)

Fig. 7. Selaković's tavern in the village of Draglica (second half of the 19th century)

ГОСТИОНИЦА У ТОПОЛИ

Сл. 8. Гостионица у Тополи (прва пол. ХlX века) — скица основе са главним изгледом

Fig. 8. The inn in Topola (photo by I. Vuković) — before the works of reconstruction

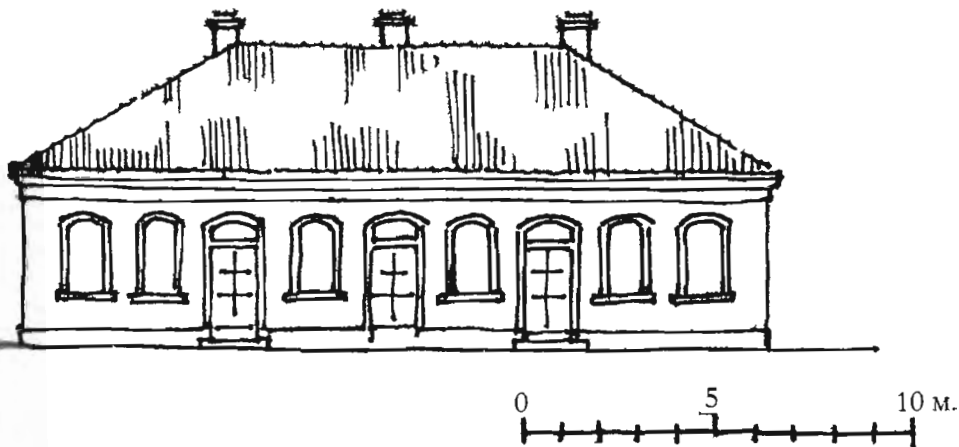
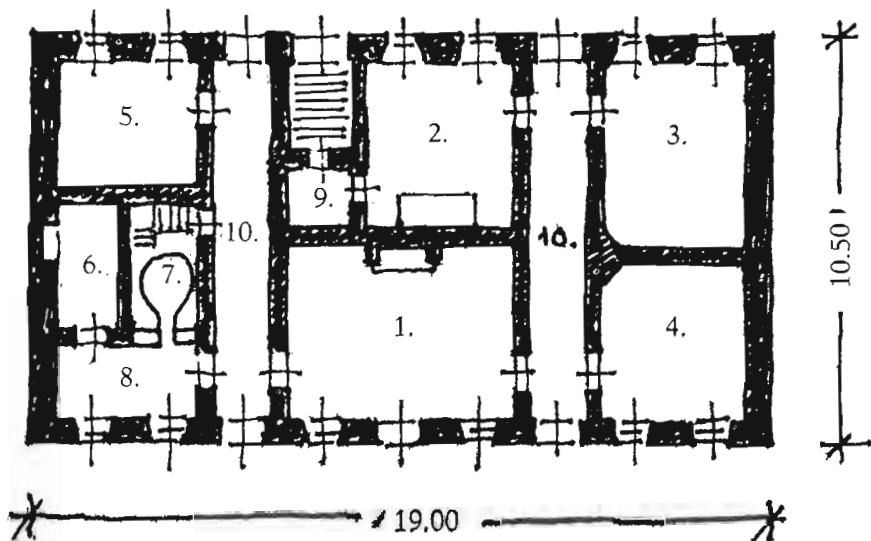
Сл. 9. Гостионица у Тополи (снимак И. Вуковић) — пре приступања
реконструкцији

Fig. 9. The inn in Topola (photo by I. Vuković) — before the works on
reconstruction

ТИПСКИ ПРОЈЕКАТ МЕХАНЕ ТРЕЋЕ КЛАСЕ

(УРЕДБА О МЕХАНАМА, 1861.)

1. МЕХАНА	5. СОБА ЗА ПРЕНОБИШТЕ	7. ФУРУНА ЗА ХЛЕБ
2. КУХИЊА	ЉУДИ НИЖЕГ РЕДА	8. БЕЛЕНАК
3. СОБА ЗА РУЧАЊЕ	6. КОМОРА ЗА БРАШНО	9. БИЛЕР
4. СОБА ЗА ГОСТЕ		10. ХОДНИК

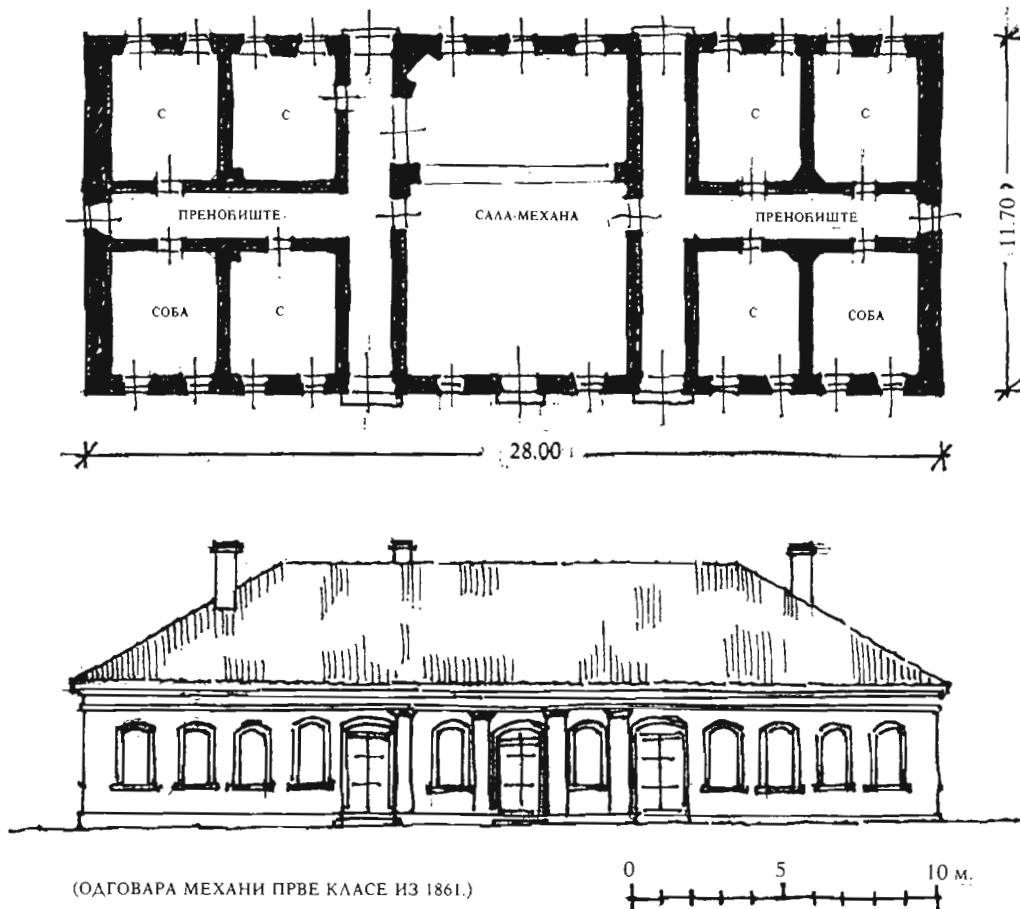

(ПРЕМА ОБЈАВЉЕНОМ НАЛАЗУ Б. СИМОНОВИЋА, 1979.)

Сл. 10. Типски пројекат механе треће класе (1861) — скица основе са главним изгледом (према Б. Симоновићу)

Fig. 10. Standard plans of the third class tavern (1861) — sketch of the base with the frontal view (corresponds to standard plans of the first class tavern, 1861)

МАНАСТИРСКА МЕХАНА
КОД ЉУБОСТИЊЕ

Сл. 11. Манастирска механа пред Љубостињом (друга пол. XIX века) — скица основе са главним изгледом (одговара типском пројекту механе прве класе, 1861)

Fig. 11. Monasterial tavern in front of the Ljubostinja Monastery (second half of the 19th century) — (corresponds to standard plans of the first class tavern, 1861)

Драгослав АНТОНИЈЕВИЋ

КАРАБОЗ

Увод

Шта је све Левант оставио балканским земљама у наслеђе, наука још није потпуно истражила и открила. И оно што је познато у области културне баштине, углавном досеже до степена дескриптивних информација, обично без дубљих типолошких и аналитичких захвата. Најјачи утицаји са Истока доприли су, у разним видовима с турским освајањима балканских земаља. Они су се највише осетили у балканским градовима, нарочито међу становништвом које је прешло на ислам. Иако су ислам и хришћанство за све време турске превласти на Балкану били у антагонистичком односу, ипак су се због дуге симбиозе јавили узајамни утицаји присталица једне и друге вере. Заједнички живот Турака и хришћана у балканским градовима, где су обични људи, трговци, војници, световна и службена лица били упућени једни на друге, омогућио је својеврсна прожимања и струјања у овакодневном животу и култури. Домо­роци су прихватили начин одевања, исхране, музику и игру, обичаје и навике. Тако су се народна искуства и традиција Турака, без обзира на непознавање језика, постепено и неосетно увлачили у живот хришћанског света.

У изузетним историјским и социјалним околностима, неминовно је долазило до сусрета различитих култура и постепеног и лаганог процеса акултурације. Укрштале су се углавном хетерогене цивилизације, прихватана су или одбацивана, усвајана или прилагођавана многа културна добра. Једно од њих је и марионетско позориште сенки Карабоз, коме посвећујемо овај рад. Име је добило по главном јунаку тога позоришта Карабозу, што би дословно у преводу, а и у симболичном смислу, значило „Црнооки“ или „Црно око“. Ово се позориште појављује у балканским земљама са Османлијама у XVI веку, а прави процват доживљује у периоду од XVI до XIX века.

У овом раду посебну пажњу посвећујемо неким још неистраженим или недовољно истакнутим питањима позоришта Караџоз, као заједничког добра балканских народа, издвајајући посебно проблем акултурације која је довела до стварања локалних ликова, специфичних јунака и особене атмосфере у позоришту Караџоз.

Још нису истражени архивски извори да бисмо непосредније, више и боље могли осветлити појаву и развој Караџоза у балканским земљама. Поглавито се то односи на Југославију, донекле на Бугарску и Румунију. Највеће напоре у том правцу учиниле су Турска и Грчка. Изучени су извесни правни документи и административне уредбе о регулисању живота у Османском Царству, у којима се макар и посредно могу наћи вести о позоришту сенки. За сада значајна обавештења пружају и извештаји путописаца почев од XVI века па надаље, који су као дипломате, пустоловци или радозналци путовали Османским Царством на Исток, бележећи на својим путовањима понешто и о позоришту сенки. Од средине XIX века, и новинске вести са Балкана представљају значајан извор. Што се музејских експоната тиче, само је мали број марионета одолео времену, преживео, и то углавном оне с краја XIX века. Нове марионете су прављене подражавањем ранијих модела, те су се на тај начин очували старији облици. У најзначајније музејске збирке спадају оне из Етнографског музеја (Museum für Völkerkunde) у Хамбургу, затим збирка меморијалне фондације Л. А. Мејер (Maeyer) у Јерусалиму, збирка у Дворском музеју Топкапи Сараја у Истанбулу и збирка Краљевског музеја у Единбургу. Међу веома значајне збирке можемо убројити збирку са око пет стотина марионета Етнографскофолклорног музеја у Солуну, с којом смо се непосредно упознали. Градски музеј у Сарајеву чува део збирке марионета некадашњег власника позоришта Караџоз и мајстора-луткара Мехмеда Хасиба Рамића из Сарајева, које смо такође проучили.

Литерални извори о позоришту Караџоз веома су богати, а разликују се по тематици, значају и квалитету. Могу се груписати око неколико духовних струјања (порекло, наслеђе и време јављања) у којима највише долази до израза плурализам у гледиштима и противуречним закључцима, а често наглашеним етноцентризмом, емпиријским етнографизмом и чучким експресионизмом.

Од странаца, немачки истраживачи су највише написали о позоришту Караџоз, међу њима: Г. Јакоб (G. Jacob), Х. Ритер (X. Ritter), Т. Мензел (T. Menzel), затим, А. Тице (A. Thitze), Р. Етингаузен (R. Ettinghausen) и др., а од турских научника, који су нам највише и помогли при писању овога рада, најистакнутија су два имена: С. Е. Сијавушгил (Sabri Esat Siyavusgil) и М. Анд. Од грчких научника досад су најпотпуније

радове дали: Т. Спиропулос, А. Јаанос, Д. Митарас, Линда Мирсиадес, В. Пухнер (W. Puchner) и др. Од румунских истраживача значајнији су: В. Динеску (V. Dinescu) и Е. Попеску-Јудет (E. Popescu-Judet). Из Југославије треба поменути: Т. Вукановића, Л. Хадиосмановића, Н. Курспахића и Ж. Илића са занимљивим новинским прилозима, док је Б. Јевтић написао драгоцен есејистички чланак о Караџозу у Босни.

Порекло

У науци још није рашчишћено питање где треба тражити порекло „позоришта сенки“ као облика забаве. Постоје више научних хипотеза о томе. Две су основне. По једној хипотези, позориште сенки се ширило са Далеког истока на Запад, пошто је најпре било забележено на Јави, у Кини и Индији, па је из тих крајева пренето у Турску. По другој хипотези, позориште сенки води порекло из Средоземља, одакле се ширило на Исток. Ова теорија је одбачена, будући да нема писаних извора о позоришту сенки у древној Грчкој и Византији. Данас је углавном прихваћена чињеница да је позориште сенки доспело на Запад из Азије.

Било да је позориште сенки у Турску пренето са Далеког истока, из Азије, или са Запада преко Византинаца, Италијана, Шпанаца или пребеглих Јевреја, који су, евентуално, сви скупа оставили овом позоришту понешто у наслеђе, ипак остајемо при мишљењу данас најбољег познаваоца овог питања Анд Метина, да Караџоз у Турској означава богат пресек кроз турску културу, поезију, минијатурно сликарство, музику, народне обичаје, у целини узето, кроз њихову богату традицију, у којој су утицај Запада и његов допринос сасвим занемарљиви.¹

Почећемо једном у многобројним варијантама веома раширеном фолклорном легендом о настанку позоришта сенки у Турској. Појава главних протагониста позоришта сенки, Караџоза и Хаџивата, везује се за владавину Орхана (1326—1358). Према легенди, они су у то време живели у Бурси. Један је био зидар а други ковач. Учествовали су у зидању једне џамије, грађене по султановој наредби. Међутим, верни својим улогама весељака, непрекидним задиркивањем и брбљањем задржавали су у раду остале раднике, који су, очарани неукротивим лакрдијашењем ове двојице, остављали своје алатке, окупљали се да их слушају и гледају. Градња џамије се тако отегла у бесконачност. Најзад је о томе стигла вест до султанових ушију и, како легенда каже, он је наредио да се Караџоз и Хаџиват по кратком поступку погубе. И тако ову двојицу обешењака снађе трапичан крај. У међувремену, Орхана спопаде

¹ M. And, *Karagöz*, Istanbul 1979, 40.

грижа савести, те се искрено покаја због своје неправедне окрутности. Легенда даље каже да је неки шеик Кистери, желећи да утеши свога господара, подигао у једном углу платно на коме је приказивао силуете фигура које су представљале двојицу радника (Караџоза и Хаџивата), истовремено подражавајући и њихов комични дијалог да би развеселио султана. С мањим варијацијама у погледу детаља, та легенда је жива у целој Турској, па и у неким балканским земљама, посебно у Грчкој. Име шеика Кистерија као творца Караџоза увек се помиње с поштовањем у свим певањима пролога.²

Што се хронологије тиче, досад још нису откривени докази да су марионете позоришта сенки постојале у Турској пре XVI века. Како турски, тако и европски посматрачи сведоче о њиховој широкој популарности тек од тог времена. Као што смо нагласили, од XVI века наовамо извори потпуније пружају обавештења о облицима и представама позоришта сенки. У том веку познати историчар Мустафа Али помиње позориште сенки као „*зили-хајал*“ и дефинише игре сенки као „игре с речима“, пре него њему представу.³ Један турски рукопис из дворске библиотеке Топкапу Сараја, такође из XVI века, даје списак појединих играча и трупа. Раскошно илустрована *Сурнаме-и Хумајун* из 1585. године описују свечаности које су пратиле сунет сина султана Мурата III. Оне садрже низ минијатура које приказују султана и његову пратњу како посматрају извођаче одевене у дречеће костиме, с маскама и огромним капама, који би се могли идентификовати као Караџоз и Хаџиват, два главна лица марионетског позоришта сенки.⁴

Неки докази тврде да је позориште сенки XVI века позајмљено из Египта. Наиме, султан Селим I, који је присајединио Египат Турској Царевини 1517. године, заповедио је да се последњи мамелучки султан обеси. Та је наредба била извршена и султан Туманбеј II био је обешен 15. априла 1517. У палати на острву Рода у реци Нилу султан Селим је гледао представу једне игре сенки која је приказивала вешање последњег мамелучког султана праћено кидањем ужета двапут у току извршења смртне казне. Њему се толико свидела представа да је наградио извођача са осамнаест златника и везеним кафтаном, рекавши му: „Када ми одемо у Истанбул, ти ћеш поћи с нама како би и мој син могао да види игру сенки“. Његов син, касније познати Сулејман Величанствени, имао је у то време двадесет једну годину. У ствари, чини се да је султан на повратку повео једну глумачку трупу у Турску.⁵

² S. E. Siyavusgil, *Karagöz*, Istanbul 1951, 6.

³ M. And, *нав. дело*, 23.

⁴ J. M. Scarce, *Karagöz Shadow Puppets of Turkey*, Royal Scottish Museum 1983, 3.

⁵ M. And, *нав. дело*, 26.

Ера Сулејмана Величанственог је прилично богата у позивању на Караџоза. Хамер (Hammer) бележи да су на две велике свечаности организоване 1530. и 1539. у част сунета синова Сулејмана Величанственог извођени комади, звани Караџоз.

До XVII века Караџоз је потпуно идентификован као позориште под тим именом. Има више доказа да су египатски глумци позоришта сенки долазили у Турску и током XVII века. Када се 26. јуна 1612. године сестра Ахмеда I, Гевхерхана, удала за Екиз пашу, за ту прилику били су позвани неки египатски играчи сенки. Међу њима је био и славни египатски играч Давид ел-алтар (Менави), чију је представу гледао султан Ахмед I у Једрену, што је забележено у Менвијевим мемоарима.⁶

Током XVII века позориште сенки је било у великој моди, о чему сведоче многобројни историјски подаци. Било је тако популарно да су грађанске и верске власти страховале због престижа који је оно уживало у народу. Ебусуд Ефенди, славни шејк ул-Ислама Сулејмана Величанственог, био је принуђен да изда два декрета који су на изглед противуречили један другом. Један је забрањивао добрим муслиманима да присуствују тој врсти представа, а други их је овлашћивао да уживају у забави коју оне пружају.⁷ И други извори XVII века потврђују популарност овог типа позоришта. Турски путописац Евлија Челеби извештава да марионете могу играти иза осветљеног платна и да им се ликови пројцирају на белом платну. Он такође помиње Хасанзаде Мехмеда Челебија, чувеног луткара, који је двапут недељно изводио представе за султана Мурата IV (1693—1710). Високо обдарен уметник, знао је арапски и персијски, поред свог матерњег турског језика, а увео је још једно платно за приказивање с потпуном позоришном опремом, и написао 350 комада.⁸

Извори XVII века пружају и занимљиве податке о утицају марионета позоришта сенки на конвенције живог позоришта. Евлија Челеби бележи, да су чланови млинарског еснафа за време представе коју су давали носили капе сличне Караџозовој, а Сурнаме из 1675, писана за свечаности сунета сина Мехмеда IV у Једрену, описује глумце као марионете у позоришном комаду сенки.⁹

Све те вести допуњују извештаји европских путника, који су час згранути, час очарани лакрдијама Караџоза и његових другара. Француски путописац Ж. Тевено (J. Thévenot), који је посетио Истанбул 1655, описује марионете у акцији и страшно уживање жене неког турског официра у трочасовној представи.

⁶ Исто.

⁷ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 7.

⁸ J. M. Scarce, *нав. дело*, 3.

⁹ Исто.

Та дама је наредила да се врата њене собе која воде у дворану у којој је седео Тевено с гостима застру завесом, плашећи се да је они не виде. Она није напустила то место све док комад није био завршен, а то је било око један час после поноћи, пошто је представа трајала дуже од три часа. Ја сам се чудно, пише Тевено, што се она није стидела да гледа безобразлуке које је изводио Караџоз, главна личност међу марионетама.¹⁰

Засада не располажемо старијим вестима од XVII века које би потврђивале присуство позоришта Караџоз у балканским земљама изван Турске. Најранији познат податак до кога смо дошли односи се на територију данашње Југославије и потиче из 1608. године.

Царско посланство, с Максимилијаном Брандштетером на челу, на свом путу 1608. од Беча до Цариграда, пловећи лађом према Београду, зауставило се да коначи у Илоку. Врло срдечно их је дочекао и угостио турски заповедник града Али паша Баја. После вечере, гостима је понуђено да виде представу с марионетама иза осветљеног платна. Мушке и женске фигуре изводиле су сваковрсне лакрдије, а манипулатор-глумац подстицао их је час мушким а час женским гласом.¹¹

Године 1666. Евлија Челеби помиње да се на једном од највећих вашара на Балкану у селу Дољану (данас СР Македонија) изводе разне представе и забаве, међу којима и позориште сенки с марионетама.¹²

Лета 1695. трговци из Турске увозе разну робу у окупирани Београд препун Османлија. У помилу еспапа, међу безброј левантских предмета, налазе се и марионете за позориште сенки Караџоз, као и неопходне свеће које се користе при извођењу представе.¹³

Током XVIII века муслимани у Скопљу имају своје позориште Караџоз, које је давало представе у кафанама и чајницама.¹⁴

У румунским земљама, Караџоз је најпре продро у кнежевоке палате, а касније у кафане, на паланачке и сеоске вашаре. У свом извештају о посети румунским кнежевинама у XVIII веку, Ф. Гүлзез наводи да је због ласцивног дијалога протагониста био згранут представама у позоришту сенки. И Италијан Дел Кјаро (Del Chiaro), секретар кнежевог двора у Влашкој, присуствовао је 1715. године једној таквој опсценој

¹⁰ J. Thévenot, *L'Emire du grand Turc*, Paris 1965, 100.

¹¹ K. Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*, München 1983, 101.

¹² Е. Челеби, *Пътепис*, Институт за балканистика БАН, Софија 1972, 279.

¹³ Р. Тричковић, *Београдски пашалук* (рукопис дисертације), 132.

¹⁴ Р. Стефановски, *Театарот во Македонија*, Скопје 1976, 25.

фарси, коју је назвао скандалозном.¹⁵ Током XIX и почетком XX века у Румунији се наставља традиција позоришта Караџоз. По кафанама у Констанци и у унутрашњости земље од 1895. до 1913. изводи се Караџоз на турском, грчком и јерменском језику. Године 1905. једна турска трупа из Цариграда играла је Караџоз у градској четврти Овидиу. Грчка дружина по имену „Марика“ (отац и син) приказивала је грчки Караџоз (Caraghioz) у току неколико летњих сезона између 1903. и 1908. године.¹⁶

У Грчкој се Караџоз изводио у турско време. О једној кафанској представи дат је подробен опис године 1856. Реч је о кафани у јеврејској четврти града Халкидија.¹⁷

Између 1820. и 1850. године, у Београду у једној кафани одржаване су представе марионетског позоришта Караџоз.¹⁸

На Косову се у народу сачувала успомена на ово позориште, и то у градовима Призрену, Пећи и Приштини. Утврђено је да је крајем XIX века Караџоз доспео и у Вучитрн с глумцима Турцима из Скопља. Представе су одржаване у кафани Имера Шаље, који је касније и сам постао глумац и приређивао представе скоро до пред други светски рат.¹⁹

У македонским градовима Охриду, Битољу, Велесу, Штипу и другим местима, Караџоз перде, како су звали ово позориште сенки, живело је до XX века.

Међу писаним траговима о овом позоришту у Босни, нарочиту пажњу заслужују подаци из године 1868. Караџоз се изводио на тај начин што су иза ланеног платна покретане марионете, а приказивани су нарочито ласцивни комади за увесељавање како омладине тако и старијег света.²⁰

Два новинска чланка из „Сарајевског цвјетника“ за 1870. годину доносе оштре критике ласцивног садржаја комада који су извођени у позоришту Караџоз. „Овде се (мисли се на Сарајево) налази већ неколико месеци један цариградски Јерменин, који у једној кафани у Царевој Махали представља за новац игру тзв. Караџоз, а то су срамне представе. Међу гледаоцима ових представа налази се брадатијех и бржатијех који се чиновницима називају, но своје достојанство довољно не

¹⁵ E. Popescu-Judet, *L'influence des spectacles populaires turcs dans les Pays Roumains*, Studia et acta orientalia V—VI, Bucarest 1967, 343.

¹⁶ Исто, 351.

¹⁷ W. Puchner, *Das erste Symposium über das neugrichische Schatten-theater...*, Südost-Forschungen, Band XXXV, München 1976, 432.

¹⁸ В. Т. Стевановић, *Стари Београд*, СК Гласник XXVI/2, Београд 1911, 149.

¹⁹ Т. Вукановић, *Студије из балканског фолклора*, Врашки гласник V, Врање 1969, 337—339.

²⁰ Ж. Илић, *Једна забрана извођења „Караџоз“ позоришта у Сарајеву*, Политика, 30 јануар 1966, 20.

умеју уважавати, али већина гледалаца састоји се из невине деце, мушке и женске и младића.²¹

Поводом програма овог Караџоза, критичар „Сарајевског цвјетника“ оштро реагује, напомињући да је пун „неваљалих“ и „срамних“ сцена, због чега предлаже строге казне према постојећим параграфима царског Казненог законика. Исте године је забрањен Караџоз у кафани код Бошњака, али то није омело досетљивог власника позоришта да се пресели у кафану свог земљака Јерменина и да настави да одржава представе.²²

Године 1904. Георг Јакоб је гледао представу Караџоза у Сарајеву у кафани Хусеина Пашалића, коју је изводио Самуел Грасијани. О сличној приредби говори и наш земљак Никола Мартиновић.²³ Последњи глумац, редитељ и власник позоришта Караџоз у Сарајеву био је Мехмед Хасиб Рамић. Све до тридесетих година нашег века на циркуском тргу усред вароши давао је своје незаборавне представе и, према речима савременика, био велики мајстор илузије, са изузетном маштом и даром у креирању ликова и заплета.²⁴

Мистицизам

Постоје у науци мишљења која порекло позоришта сенки везују за религијски култ поштовања предака, за тежње живих да успоставе контакт с душама својих умрлих. Сенка се схвата као идентификација душе призванс из загробног света. Глумац који управља луткама у позоришту сенки био је посредник између живих и мртвих. Сенка је нешто што стоји између нас и онога што представља идеју и свет дуализма, како је то у својој филозофији испицао Платон и древни грчки песник Пиндар рекавши „зар човек није само сан своје сопствене сенке.“²⁵ А сенка је и за заступнике анимистичког схватања — душа човека. Символисти и композитори епохе романтизма придавали су речи „сенка“ мистичко значење.

Поменућемо једну легенду о кинеском позоришту сенки, са изразитим анимистичким цртама. Цар Ву из династије Хан, ожалостен смрћу своје омиљене жене Ванг, године 121 пре н.е., наредио је дворском чаробњаку Венгу да призове њен дух. Чаробњак је прописно евоцирао слику која је личила на њу,

²¹ Сарајевски цвјетник за 1870. годину, бр. 47.

²² Исто.

²³ N. Kurspahić, *Karađoz tursko pozorište senki*, Pozorište 1—2, Tuzla 1981, 42.

²⁴ B. Jevtić, *Izabrana djela*, Sarajevo 1982, 357—361.

²⁵ T. Aleksandrovna-Putinčeva, *Senke, lutke, marionete*, Pozorište 1—2, Tuzla 1981, 102.

пројектујући у замраченој соби њену сенку, што је задовољило цара.²⁶

Призивање духова преминулих да се врате на овај свет, помоћу позоришта сенки, омогућује живима да комуницирају с покојницима, а ожалашћеној особи да се утеши и исцели. То би упућивало на закључак да корени позоришта сенки леже у култу мртвих. И велики познавалац опште етнологије Кај Биркет-Смит (K. Birket-Smith) сматра да игра сенки, као посебан изданак позоришне уметности, има, како се чини, религијске корене и да је, можда, повезана с представом о сенкама умрлих.²⁷

И саму завесу (перде) која дели гледаоце од марионета неки сматрају за мистичан реквизит и симболичну границу између овог и оног света, а свећу и њен пламен као душу која постепено сагорева. „Гашењем пламена, за људско око постаје све невидљиво, а душа одлази иза завесе, значи, сели се у вечност.“²⁸

Поред огледала истинског живота које је Караџоз пружао гледаоцима, о чему ће бити говора, постојала је и ова друга страна, на махове преовлађујућа у њему, мистицизам и езотеричност, са симболичким и дубљим значењима. Приказивање стварног света нило је у правцу пантеизма. Платно позоришта сенки приказивало је универзум у коме је појединац само пролазна сенка. Универзум је потчињен вољи Господа, који је према теолошким учењима творац свих ствари.

Муслимански мистици придавали су позоришту сенки филозофске вредности и значења. Имам Газали и Мухијидин Араби, двојица великих суфија ислама, користили су слику-платно позоришта сенки да би илустровали своју доктрину, а само позориште сенки се захваљујући мистичким учењима која су одговарала научном осећању брзо ширило по земљама Истока и Балкана.

Трагови духа мистицизма који се могу означити у сатиричном духу који се развија у комадима Караџоз позоришта, присутни су посебно у прологу и епилогу позоришта сенки. Када Хаџиват изађе на сцену певајући, његов традиционални усклик је позив мистичном божанству.²⁹ У прологу он рецитије *газел*. „То је песма која објашњава да је овај свет пролазан, лажан, а да иза њега стоји вечни, прави живот. Управо ово показује тесну везу овог театарског израза са исламским мистицизмом. По завршетку газела Хаџиват се моли богу и падајући ницане тражи од њега да помогне цару.“³⁰

²⁶ M. And, *нав. дело*, 32.

²⁷ K. Birket-Smith, *Putovi kulture*, Zagreb 1960, 376.

²⁸ L. Hadžiosmanović, *Igra lutke i sjenke Karadžoz*, *Pozorište* 1—2, Tuzla 1981, 59.

²⁹ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 17.

³⁰ L. Hadžiosmanović, *нав. дело*, 62.

Епилог комада се никад не мења и занимљив је као остатак онога што је позориште сенки морало бити у својим раним почецима. На завршетку сваког комада Хаџиват и Караџоз се враћају на сцену и следи кратак дијалог између њих, у току којег Караџоз стално гурка свог друга. Пре но што ће се коначно повући, свечаним и надахнутим тоном Хаџиват изговара: „Уништио си платно. Отићи ћу и рећи власнику. Тај власник платна, главни приказивач сенки, не може, наравно, бити нико други до Творац овога света.“³¹

И познати суфија, велики Салих ал Дан је после неке представе у позоришту сенки изјавио: „да је оно што је видео поучно и да слике одражавају истину, јер када се на платну појави лик, види се да постоји само један Творац који покреће свет.“³²

Дакле, од првобитне намене Караџоза да забави публику портретишући вињете извучене из стварног живота, створен је предтекст или полазна тачка за мистичку контемплацију света, који је својим поклоницима пружао прилику да сагледају конкретно сликање садржаја којима су они духовно већ били обузети.

Фигуре и сцена

Не зна се како су изгледале најраније фигуре у позоришту Караџоз, пошто најстарије марионете које данас имамо нису старије од сто година. Међутим, постоји богат извор обавештења у турским минијаутрама XVI, XVII и XVIII века. Оне приказују лакрдијаше и гротескне играче који су у складу са стилем фигура Караџоз позоришта, и то не само по костимима и покривалима за главу већ и по карактеристичним ставовима. На пример, оне се крећу на посебан начин, побочке, задржавају се у ставу с профила колико је могуће дужи, а руке су им склопљене у висини груди. Ти и други ставови су слични или истоветни са Караџоз фигурама.³³

Та традиција позоришта сенки да преузима основне позе и стил држања из марионетског позоришта и од савремених лакрдијаша, касније ће се изменити, тако да ће глумци и луткари покушавати да подражавају позориште сенки. Већ 1675. године Агди, који је написао споменицу за светковину обрезања сина Мехмеда IV у Једрену, описује како су глумци, обучени као марионете у игри сенки, давали представу. Поред тога, као што смо нагласили, Челеби помиње да су чланови млинарског

³¹ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 17.

³² N. Kurspahić, *нав. дело*, 26.

³³ M. And, *нав. дело*, 36.

еснафа у представи имали на главама клоновске шешире сличне оном какав је носио Караџоз.³⁴

Најбоље марионете начињене су од камиље коже, а прављене су и од говеђе, коњске и магареће. Кожа је подвргавана дугом процесу мочења, сушења, стругања и глачања, да би постала чврста и прозирна. Потом су се урезивали и исецали делови за сваку марионету. Следећа фаза је обухватала бојење комада, при чему су се користиле боје које дају јаку прозирну обојеност. У спектру боја истичу се скрлетна, гримизна, пурпурна, плава, тиркизна, маслинастозелена, жута и мрка.

Свака је фигура састављена из делова међусобно повезаних и учвршћених концем од усуканих црева. Округле рупе су избушене на рамену, грудима и горњој мишици да би се кроз њих провукли хоризонтални штапићи који се користе за покретање марионета.

У Грчкој су на изради марионета били ангажовани народни (наивни) сликари, по природи склони да ствари детаљно описују и своје теме илуструју са што је могуће већом прецизношћу, поготову када су те теме, као у случају Караџоза, били конкретни и добро дефинисани предмети. Одржавајући близак додир са свакодневним стварима, они су на сликама створили ону атмосферу присности и интимности каква се може наћи само у живој средини. Сликари позоришта Караџоз били су принуђени да приказују своје ликове увек из профила, да их прилагоде строго димензионалном простору на скрану од платна. Тако они приказују главу фигуре у профилу, док тело окрећу за три четвртине, како би фигури дали заобљен и реалистичан изглед.

Амбулантни народни сликари који су зарађивали за живот путујући по унутрашњости Грчке носили су са собом своје сликарске четкице и остали прибор и прихватили се посла по наруџбини, који је обухватао све, почев од декорисања цркава па до израде фирми за сеоске дућане. У свом скромном раду, ти незнани лутајући уметници су, како каже Митарас, чинили што су боље могли велику византијску традицију. Без обзира на све друго, показало се да су они били веома значајни за извођаче Караџоза. Скромни уметници црпили су надахнућа из своје непосредне околине, исто онако као што су приказивачи налазили своје теме и приче у локалним митовима и истинским догађајима.³⁵

Фигуре су обично велике двадесет до четрдесет сантиметара, а у збирци солунског Музеја има их знатно већих.

Позоришта се у основи састојала од дрвеног оквира различите величине, квадратног облика, који је могао имати димензије један пута један. Преко овог оквира затегнуто је платно

³⁴ Исто, 37.

³⁵ D. Mytaras, *The World of Karaghiozis*, Athens 1977, 24.

од беле полупровидне тканине. Овај екран су са задње стране осветљавале свеће или уљане лампице, касније лампе петролејке или електричне сијалице. Марионете су покретане помоћу хоризонталних штапића иза осветљеног екрана. Оне су биле приљубљене уз завесу и налазиле се између светлости и платна. У рукама глумаца, аниматора, налазе се фигуре које бацају сенке на екран, крећу се и говоре гласом онога ко их води, наравно, према улози коју играју.

Није било сложених декорација. Позорницу су чиниле марионете, покретне кулисе од комадића коже обојене као и саме марионете, у облику кућа, дрвећа и статичних група фигура, као што су музиканти и слично. Оне су могле да се покрећу преко платна, омогућујући многе промене на позорници.

У турском Караџозу је пре почетка представе сцена обично била украшена великом сликом као чисто декоративним детаљем. Понекад је та слика представљала галију чија су весла осветљена треперавом светлошћу свећа, што је дочаравало илузију кретања. Понекад је то била корпа цвећа и слични стилизовани цртежи који су појачавали утисак и изазивали дивљење, на пример, сарај који се нихао и сваког тренутка деловао тако као да ће се срушити на први страстан уздах одалиска или се распући од беса његових евнува.³⁶

Караџоз је у почетку било позориште једног човека, који је био целовит уметник. Све фигуре су биле под његовом командом и успех представе зависио је од његове спретности да ефективно манипулише марионетама подражавајући разне гласове и акценте и импровизујући радњу, односно садржај, чију основу чини само елементарна скица.

На свом највишем нивоу луткар позоришта Караџоз је спретан професионалац који показује високоразвијену оралну уметност. Он је могао имати и помоћнике, певача и свирача. У турском позоришту сенки појаву сваког новог лица на сцени најављује карактеристична мелодија. И током представе музика сарађује с глумцима. Често она прати јунаке на сцени мелодијама које су из крајева одакле су и они.

О тим невероватним глумцима Караџоз позоришта Боривоје Јевтић је забележио: „Његови творци били су одиста уметници своје врсте. Опседнути црном магијом, илузионисти, љубитељи бојадисане сенке и тренутне њене игре на платну, они су у исти мах били и велики, богомдани глумци, оспособљени за најневероватнија преображења, као и необични писци. . . Један једини човек покретао је целу поворку и давао јој текст који је импровизовао на душак и разводно га у духовите, ведре или тамне, распуничке или опоре дијалогте. Лишен сваког стварног ослонаца, невидљив публици, без писаног текста и шапача, он

³⁶ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 3.

је глумио и стварао у даном тренутку као да је и сам органски материјални део ове чаробњачке вештине, ове живе чудне усплахирене црне магије.³⁷

Репертоар

Заплети комада у позоришту Караџоз у Турској нису се углавном мењали. У том погледу, њихови приказивачи су се стриктно придржавали традиције и слепо поштовали конвенционална правила. Могли су себи да допусте само мање значајне варијације у класичном репертоару, који је био састављен од комада што су у процесу поступне еволуције достигли своју коначну верзију. Према истраживањима турских научника, тих комада у њиховом народу није било много, а сваки извођач је морао да располаже бар са двадесет осам, како би их мењао приликом рамазанских вечери. Заплети су били стереотипни и преношени су усмено и у облику „нацрта“ од генерације до генерације. Тај „нацрт“ чинио је само оквир комада, допуштајући извођачу да га испуњава према личној довитљивости и фантазији. На прелазу из прошлог у овај век у Турској су чињени многи покушаји да се у традиционални репертоар унесу нови комади, али ниједан од њих није постигао успех. Застарели у погледу заплета, али подмлађивани у погледу садржине, надживели су још једну-две деценије, да коначно ишгизну заувек.³⁸

Кад је у питању XVII век, Евлија Челеби пружа живописне детаље о славним приказивачима свога доба, о темама комада који су приказивани, о личностима на сцени и сл. Иако се не задржава на мањим уметницима који су изводили своје представе за средњу класу и грађане у локалним кафанама или приватним домовима, он ипак истиче да су најпопуларнији комади међу овим гледаоцима били они који су имали карактер бурлеске и чије су теме биле из свакодневног живота великих градова. Насупрот томе, високом друштву на султановом двору и у приватним конацима високих достојанственика Царства, приређиване су много префињеније представе у којима су извођачи уносили у игру сва своја литерарна, филозофска и музичка умећа, као и свој дар за сатиру.³⁹

Машта и духовитост увек су имале преимућство, те извесни приказивачи, надањујући се текућим социјалним и политичким збивањима у Царству, често су давали спектакуларне и сложене представе. Простор нам не допушта да наведемо и конкретне примере.

³⁷ В. Јевтић, *нав. дело*, 360—361.

³⁸ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 5.

³⁹ *Исто*, 6.

Са XVIII веком дошло је до преображаја у традицији позоришта Караџоз. Промене су у извесном смислу наступиле с појавом нових личности које су заузеле место на платну. Тако се више не појављују само ликови турског етноса, него и других припадника Царства, као што су Јермени, Румелиоти, Јевреји, Бошњаци и др. На тај начин је турско позориште сенки уважавало више етнички састав своје државе и сликало на своме платну људе и догађаје који се нису непосредно тичали самих Турака.

У XIX веку, репертоар турског позоришта сенки се и даље обogaћује новим ликовима и садржајима. Образује се један *ad hoc* репертоар који се развија у два правца: на једној страни, груба фарса за забављање сумњивог света Истанбула, тог стедишта разнородног становништва и међународног пристаништа, на другој, политичка и друштвена сатира. Она се савршено уклапа у амбијент епохе у којој почиње да доминира прогресивна нота. Игра сенки је сада у отвореном сукобу с властима, а стиче велику популарност нарочито у оним покрајинама државе где је борба за национално ослобођење била акутни проблем.⁴⁰

Што се тиче визуелног аспекта садржај комада позоришта сенки недвосмислено одражава животни однос с турском народном културом. Непрекинута традиција комичног може се утврдити у раном преовладавању турског хумора у сатири, пародији и комичном духу. Обиље тих црта у Караџозу највероватније је плод самог културног континуитета.

Грчки репертоар у позоришту Караџоз даје другачију слику. Једна група комада слика веселе пустоловине Караџоза и његових пријатеља. Ту спадају чувене традиционалне комедије са изразито локалном бојом. Друга група су јуначке скаске које говоре о јуначким делима и жртвама легендарних родољуба из рата за независност. Постоји и трећа група комада која се састоји од мелодрама историјског или, новелистичког карактера. То су углавном сижеи и личности позајмљени било са страница дневне штампе или из пантомимских позоришта, или чак и са екрана немог филма. Василаросов репертоар, на пример, имао је велики број таквих адаптација.

Крајем прошлог века у грчком позоришту сенки створен је чист национални репертоар. Најатрактивније херојске и патриотске представе изводе се у првој деценији XX века. Било је то време великог националног комешања између понижавајућег грчко-турског рата 1897. и победоносних балканских ратова 1912—13. године. Грчко становништво се предало незадрживом таласу националистичког жара, што је остављало дубоке трагове и у позоришту сенки. Караџоз тога времена изводио је из

⁴⁰ V. Dinescu, *Teatrul de umbre Turc*, Bucuresti 1982, 235.

ноћи у ноћ комаде с национално-патриотском тематиком. Осећање патриотизма изванредно је допуњавало дводимензионални свет платненог екрана, свет блиставих исконских боја без перспективе. Другим речима, када се непосредна, неизвештачена техника позоришта сенки ухвати у коштац с непосредном, неизвештаченом садржином патриотских комада, она не открива њену наивност, већ је подржава и озакоњује, стварајући доследну артистичку целину, без икаквог јаза између фарсе и садржине.⁴¹

Народни уметници позоришта сенки у Грчкој задржали су виталне везе с народном традицијом, из које су поникле теме, јунаци и легенде које садржи највећи део јуначке и патриотоке литературе. Посведочена је аутентичност уметности позоришта сенки и њена присна органска повезаност са становништвом које је послужило и као модел и као публика.

Као прави народски уметник, глумца позоришта Караџоз не води рачуна о хронолошком реду или историјској веродостојности. Он одабира историјски догађај који га случајно занима и сасвим га произвољно интегрише у сферу мита, одржавајући га у животу кроз године које пролазе, задевајући га дијакроном вредношћу. Разни историјски и измишљени догађаји који обично сачињавају језгро Караџозових комада, доспевају до глумца у измењеном облику. Тај се материјал подвргава још једној адаптацији, оној која зависи од знања и личног искуства сваког глумца, и коначно се приказује гледаоцима у контексту савремене сатире и коментара. У позоришту Караџоз сасвим је природно видети, рецимо, Александра Великог с неким савремеником, и сл.⁴²

У зениту ширења позоришта сенки у Грчкој, који карактерише дугогодишња делатност глумца Моласа, почиње се штампати и прве свешчице с комадима, што се протеже отприлике од 1924. године па до избијања другог светског рата. Свакако, то јасно одражава фазе регресије тог фолклорног позоришта. Почињући једном релативно озбиљном Моласовом серијом, полухват се завршава на брзину склепаним *Comis* стриповима. Тематско актуализовање, тенденције ка реализму, недоследност типова и др., обележавају декаденцију, како је то изванредно тачно уочио Валтер Пухнер. Та врста „литераризације“ без сумње значи крај једног позоришта импровизације.⁴³

У репертоару позоришта Караџоз било је и комада са скарадним садржајем. По разним крчмама на Галати у Истанбулу, уз велику посету публике, међу којима је било и морнара, приказиване су представе, како нам извори говоре, с ласцивним

⁴¹ T. Spiropoulos, *The World of Karaghiozis*, Athens 1976, 72.

⁴² A. Yayannos, *The World of Karaghiozis*, Athens 1976, 16.

⁴³ W. Puchner, *Karaghiozis*, Südost-Forschungen, Band XXXIII, München 1974, 525.

садржајем и непристојним импровизацијама. Поменули смо Тевеноа, који говори о веома „масним“ темама у комадима Караџоза, пуним опсцености, којима се гледаоци наслађују. И Евлија Челеби говори о комадима са слободним садржајем. Један енглески путописац је поводом неке представе коју је гледао у Истанбулу у XIX веку записао: „Онда су се на сцени појавиле љупке даме које не могу да опишем ни на латинском језику.“⁴⁴ Француз Ванда (XIX век) био је зачуђен када је међу гледаоцима на једној веома ласцивној представи приметио и неколико девојчица.⁴⁵

Неке фигуре позоришта Караџоз имале су веома изражен фалус. И сам Караџоз у извесним комадима носи фалус обешен о врату.⁴⁶ На моменте неке сцене подсећају, како истичу истраживачи, на чисте фаличке процесије античког света.

У време Рамазана, када се спусти вече, после поста у току читавог дана и свете аскезе, исламски верници предавали су се задовољству и забави, уживајући у ласцивним сценама Караџоза. Ове неморалне представе, како су их појединци називали, гледала су чак и деца.⁴⁷

Представа је текла без паузе, али комад је био подељен у епизоде с певаним паузама. Појава једне кулисе — гестермелик — када се екран осветли, наговештава почетак комада. Затим долази пролог мукадеме, у ком Хаџиват велича Алаха и рецитије газели, која се односи на симболичну природу комада сенки и молитву којом се прелива благослов на публику и власт. Његов монолог прекида појава Караџоза, с којим се посвађа и потуче. Дијалог — мухавере — који следи, битка је досетака између Караџоза и Хаџивата, што луткару пружа прилику да импровизује духовите одговоре. Међутим, пун распон његових вештина испољиће се у игри — фасил — у којој се развија главни заплет. Све се то приказује као брзо смењивање кратких сцена, углавном фарсичног садржаја са три личности у исти мах на позорници. Затим следи главни садржај комада, а представа се завршава епилогом, у коме се Караџоз поново свађа са Хаџиватом, остављајући Караџоза на сцени, да би на крају изговорио закључну формулу и извинио се публици.

Писци још нису утврдили време када је у Караџоз позоришту сатирични дух потиснуо мистицизам. Неки узимају социјалне разлике у Царству као главни разлог појаве сатире у Караџозу. Доиста, социјална неједнакост је основа многих комада. И заједнички живот Турака с другим народима у Истанбулу пружао је доста материјала да се формира сатирични свет Караџозовог позоришта. Буновно и разуздано понашање јаничара,

⁴⁴ N. Kurspahić, *нав. дело*, 36.

⁴⁵ *Исто*.

⁴⁶ *Исто*.

⁴⁷ T. Aleksandrovna-Putinceva, *нав. дело*, 110.

недостатак поштења међу неким високим службеницима, еготизам муслиманског свештенства, деспотизам сараја, дубоко су позлећивали јавност. Једном речу, стварни историјски догађаји отворили су пут оштрој сатири.⁴⁸

Управо комадима који се ослањају на свакодневни живот, на оне догађаје и прилике који су значили осуду друштвених и политичких збивања, али и разоноду и забаву, уз велику слободу критике, Караџоз стиче огроман значај у народу.⁴⁹

И када су Караџозови комади почели све више добијати сатирични тон мистичке карактеристике које су још задржали, служиле су самом Караџозу као штит против гнева и зле воље појединаца и власти. Примењујући ту тактику, он је прикривао своје сатиричне убоде тобожњим филозофским рефлексима, стављајући их тако ван домашаја критике или одмазде. Понекад, међутим, и упркос тој предострожности, Караџоз је био принуђен да трпи извесне рестрикције. Моралистички турски песник XIX века Сумбаласаде Вехби оптужује позориште Караџоз за гротескно лудило, а самог Караџоза као особу безграничног незналаштва.⁵⁰

Презир оних који су осетили жаоку у Караџозовим сатиричним комадима био је неутралисан општеприхваћеним мишљењем којим је платну позоришта сенки била подарена извесна неповредивост и уверење које се граничи с фанатизмом што га је мистична природа позоришта сенки створила у народном духу.

Грчко позориште Караџоз одсликавало је положај свога народа верно, живо и са много хумора, што је одликовало ово позориште и у другим балканским земљама.

Личности

Ма колико био мали, екран Караџозовог позоришта, ипак садржи читав свет људских типова који се разликују међу собом и крајње су разнородни у погледу свог изгледа, карактера, осећања и понашања. За публику су те фигуре сићушна живахна створења што ходају, говоре и гестикулишу као права људска бића која поседују своју карактеристичну физиономију, одело, нагласак, особеност, карактерне црте и личност. Оне имају своје име, занимање и друштвени статус. Свака од фигура има своју певану тему којом се најављује њена појава.

Личности марионетског позоришта сенки у суштини су комичне фигуре које могу лако да се идентификују по изгледу и понашању. Према Валтеру Пухнеру, могу се поделити у три

⁴⁸ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 18.

⁴⁹ L. Hadžiosmanović, *нав. дело*, 59.

⁵⁰ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 17.

групе: 1) главне личности Караџоз и Хаџиват појављују се у различитим видовима и у свим комадима; 2) женске ликове представљају углавном Караџозова и Хаџиватова жена, али и младе девојке, старице, служавке, играчице и жене лаког морала; 3) изразом таклити обухваћена је најшира група ликова и у њу улазе Караџозови и Хаџиватови суседи, службеници, странци, гротескни и регионални карактери и сл.

Као што смо истакли, Караџоз и Хаџиват су водеће личности турског позоришта сенки. На први поглед изгледа да има мало разлике у њиховом респективном изгледу. Обојица су носила традиционалну одећу турских грађана средње класе до промене у облачењу која се догодила у време владавине Мухамеда II (1808—1839). Караџоз има дрске црте, крупно црно око, црну кудраву браду и на глави огромну капу. Јавља се и прерушен, на пример, као удата жена с ферецом и велом преко лица, који не сакрива његову браду. Он је смешно обучен и у улози невесте.

Насупрот овом, турском Караџозу, који је послужио као модел у осталим балканским земљама, грчки *Караџоз* по имену *Карагхиозис*, има веома нескладне и неправилне црте. Мали је, грбав, ћелав, ниска чела и квргава нос, једна рука му је пет пута дужа од друге, а ноге, босе, велике као чамци. Дроњци и прљаве закрпе којима је обмотана његова неестетска фигура откривају да он припада и онима према којима су природа и живот били неправедни. С правом се Спиропулос пита како је за име Алахово, онај снажни Турчин, црне густа браде и модерно одевен, могао да произведе неугледног потомка у Грчкој.⁵¹

Караџоз у Босни је, такође, главна личност у позоришту сенки. Он је ћелавко с густом црном брадом и грбом. На глави носи велику шарену капу сличну турбану. Може да игра и женске ликове, а претвара се и у животиње. У највећем броју комада је „страдалник”.

Услед недостатка извора, још нису истражене све етапе у развоју Караџоза као главне личности овог позоришта, почев од азијског јунака па до његовог грчког, босанског, шире узето, балканског пандана. Што се Грчке тиче, сматра се да се преображај одиграо у другој половини XIX века, и то постепено. Пошто су марионете из ранијих периода ишчезле, нема начина да се хронолошки прате узастопне фазе. Једино што се зна јесте то да је на прелазу између два века та промена већ била довршена и да је Василаросова генерација мајстора-луткара у Грчкој одлично прилагодила типове потребама и жељама грчке публике тог времена.⁵²

⁵¹ Т. Spyropoulos, *нав. дело*, 26.

⁵² *Исто*.

Турски Караџоз и Хаџиват су хронично сиромашне личности и јадикују на скупоћу живота. Они се често уортачују да би зарадили радећи у неколико заната, као у комадима „Барка“, „Љуљашка“, „Јавни писар“ и др. Али тај утисак хармоничног слагања, та привидна сагласност духа, засновани на истоветности животних услова, не трају дуго. Први сукоб се јавља сувише брзо међу двојицом старих другара. Они се не разумеју јер говоре на различите начине, желећи да наметну један другом свој језик. Хаџиват говори као учењак, поетским језиком, користећи високопарне изразе и архаичне речи које нису у употреби у свакодневном говору. Он чак удешава да говори у римованој прози, да цитира арапске и персијске пословице и да рецитије неразумљиве стихове. Његов говор је проткан алузијама и метафорама позајмљеним из класичне исламске културе. С друге стране, Караџоз, који никада није ишао у школу, остаје отворених уста пред надриученошћу свога друга, јер он говори као обичан свет.⁵³

Са гледишта карактера, Хаџиват је мисаон, па чак и прорачунат тип личности. Он уме да се контролише и да себе гура напред да би постигао циљ. Ништа од оног што чини или каже није спонтано. Насупрот њему, Караџоз је веома импулсивна личност. Он живи у атмосфери апсолутне психичке реалности која измиче свакој социјалној принуди. Он је егоцентрично дете, како су га неки истраживачи назвали, и насупрот формалној логици Хаџиватовој, користи богате изворе своје интуиције. Хаџиватов опортунизам је у супротности с инстинктивном моралношћу Караџозовом. Као љубопитљиво али незлобиво дете, не пропушта ниједну прилику да исмеје управо оне ствари које Хаџиват и други узимају озбиљно. Он безобзирно ремети све интриге, квари све, упропаштајује све. Стога моћније личности не мисле о њему добро. Њега увек сматрају досадним и наметљивим.

Тако је народна сатира била приморана да се задовољи тиме да Хаџивата узме као мету како би напала оне који су били ван њеног непосредног домашаја. Али, лик Караџозов је јасан, ван сваке сумње. Он симболише људе у њиховом добром расположењу, срчане у тегами, трезвене и побожне, опрезне према свему што се дешава, људе који не дају маха плачу и јадиковању, који изражавају своје незадовољство екстровертно кроз причу што је измишља њихов говорник Караџоз, кроз анегдоту пуњу сатире која носи жиг опомене.⁵⁴

Дијалози ових двеју личности позоришта сенки покаткад су трајали без краја и, по свој прилици, били често случајни разговори који су се насумице дотicali свега што је тренутно имало неког значаја у граду. Њихов шаљиви и живи разговор,

⁵³ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 11.

⁵⁴ *Исто*, 12.

праћен тучњавом и узајамним погрдама, садржавао је мноштво алузивија на дневне догађаје, жаоке, критике, и социјалну сатиру.

Уз гротескне црте Караџозове физичке личности, такође средишње фигуре грчког позоришта сенки, у којој су се стекле одговарајуће комичне особине, веома је изражена и стална прекупација да нађе привремено решење за своје небројене проблеме.

При извођењу својих планова, Караџоз се обраћа многим установама, појединцима или групи људи. Створен заједничким напорима неколико генерација народних уметника, он несумњиво одражава искуство великог дела грчког становништва с краја XIX и почетка XX века.

Махнито бављење главног комичног јунака многим и разноликим занимањима за која је потпуно неквалификован, било је главно средство да се репертоар позоришта сенки прошири безбројним комедијама које причају о његовим доживљајима сваки пут у новој наопакој каријери, тј. Караџоз као доктор, пекар, писар, робијаш, дипломата, пилот, провалник, везир, вештица, невеста и сл. У свим тим улогама, Караџоз је притиснут најнепосреднијим биолошким потребама, глађу, те зато преузима многа звања и задатке. Мало треба да савлада велики број опасности везаних за преузимање идентитета који му не припада, но пре но што ће постићи циљ, откривају га и немилосрдно туку чувари система у који је покушао да продре.⁵⁵

Сасвим је очигледно да је велики број улога које игра Караџоз у Грчкој у суштини само један једини комад, и још је очигледније да је тај комад мање комедија, а више представа ужаса. Посреди је прича о горском отуђењу и фрустацији. То је прича о аутсајдеру који чини очајничке напоре да се стопи са светом структурисаним на основама с којима он нема везе нити их разуме. Није ли ту, питају се неки грчки писци, посредни неписана историја грчког народа с краја прошлог века, народа који се нагло нашао у површно прихваћеној западњачкој култури и државности, и у којој се човек осећа као неспретан представљач у напорима да се саобрази новим законима, обичајима, вредностима и мерилима грађанске класе.⁵⁶

И Караџоз у Босни је поникао из стварног живота, у првом реду као духовна одушка и морални вентил народа. У основи својој, он је реалистички лик, склон гротески и карикатури. Отуд и толика његова привлачност за широке масе гледалаца. Изврсни етнографски садржаји и духовите досетке народног менталитета доминирали су у дијалозима и импровизованим комадима.⁵⁷

⁵⁵ Т. Spyropoulos, *нав. дело*, 26.

⁵⁶ *Исто*.

⁵⁷ В. Јевтић, *нав. дело*, 360—361.

Из веома богате галерије ликова турског позоришта Караџоз поменућемо и ове: Челеби, једна од најстаријих фигура у позоришту сенки. Јавља се у улози гиздавог младића, сина богатог и утицајног трговца. Одевен је по последњој моди и уз то прилично образован. Тирјаки, пушач опијума, стари је махалски развратник. Обучен је у традиционални костим и увек препознатљив по својој грбавој, опуштеној прилици и својој луци за пушење опијума. Он је у кафани увек утонуо у дремеж, који се с времена на време прекида трагикомичним буђењем. Личност Тирјакија била је предмет подсмевања у неким Сурнамама. С тим јадником су збијане прилично опаке шале, обично приликом народних светковина. Поменућемо и чувеног Тасуза, који према одећи коју носи личи на неког јаничара наоружаног до зуба. Његов излазак на сцену увек најављује дрека. У галерији турских типова на Караџозовом екрану налазе се и типови других народа Турске Царевине, као што су Арапин, Албанац, Персијанац, Јерменин, Грк, Бошњак и др.⁵⁸

У широкој лепези грчких ликова, Барбајоргас, сирови грађанин-сељак, заузима једно од значајних места. Из новинских вести 1894. године сазнајемо да је у то време познати луткар-глумац Мимарос користио тај лик на својим турнејама по Пелопонезу, а да се касније раширио међу свим луткарима у Грчкој.⁵⁹ Барбајоргас у збиркама Солунског музеја увек држи уза се карактеристичан пастирски штап звани „глица“.

Дионисиос, накићени прозападњачки острвљанин, Пипис и Герасимос, мање познати ликови, настали су негде око 1890. године, заслугом великог реформатора грчког позоришта сенки Мимароса. Остали грчки ликови су Ставракос, варошки кавгаџија, Колитири, млади буржуј, Манунос, критски сељак, и др.

Турско-арбанашки најамници, јаничари, страшне аге, приказани су у грчком театру сенки као свирепи, жестоки, вероломни и, најчешће, као кукавице. Сасвим природно, у патриотским конадима те ружне црте су придате лику турског паше, јер он представља омраженог непријатеља народа и бораца у рату за независност.⁶⁰

Од ликова из босанског позоришта Караџоз, поред поменутих, Караџоза и Хаџијаваза, познати су и Бекри Мустафа, момак који непрекидно лети за женама, не дозвољавајући никоме да га у љубави претекне. Он је права злудмћарска природа, често под алкохолем, који из обести с коњем улази у кафане. Затим, Мехмед ефендија, назван „Фењерли“. Он има врховну власт и представља неку врсту моралне полиције. Симболично носи фењер и дању и ноћу да би боље видео и јаче могао да осветли моралну унакараћеност људи. Он је, у ствари, представник бо-

⁵⁸ S. E. Siyavusgil, *нав. дело*, 12.

⁵⁹ T. Spyropoulos, *нав. дело*, 48.

⁶⁰ Исто.

санске улеме. Јахудија или Бонсекадли-Моша у дугом кафтану је богати Јеврејин из сарајевске махале, приказан као изузетна шкртица. Поводом његовог скривеног блага и Караџоз и Хацијаваз непрекидно кују планове како да га пронађу и присвоје, али некако им не полази за руком да му уђу у траг и дочепају га се.⁶¹ Сви ови ликови у босанском Караџозу појављују се у безброј варијаната у зависности од ситуација које им је сам живот наметао.

Иако многи од анализираних ликова грчког и босанског позоришта сенки воде порекло од неке одговарајуће турске фигуре позоришта Караџоз, временом су се тако одлучно одвојиле од својих оригиналних модела и толико се обогатиле новим појединостима извученим из пажљивог посматрања локалног народног живота и менталитета да се може с правом рећи да су по среди сасвим нове и оригиналне творевине.

У турском позоришту сенки све женске личности које сачињавају свет Караџоза имају заједничко име „Зена“. А има ликова разних година, боја и обичаја: играчица, врачара, подводачица, безброј женских ликова средње класе, махалских торокуша и сл. Аутентична Зена је, заправо лукава и бестидна махалска Месалина.

У грчком позоришту сенки приметно је одсуство женских ликова, нарочито у традиционалном репертоару. Само су две жене укључене у стандардне комичне комаде, и то Караџозова супруга и везирова кћи. Оне се само изузетно појављују на платну. Готово се чини да је народни уметник с краја прошлог односно почетком овог века знао само за два прихватљива или пажње вредна типа грчких жена: цангриваву супругу и богату наследницу. Треба поменути да у херојским комадима имамо још два типа: остарелу мајку, пуну моралне чврстине, и ратникову сестру, савршен узор чедности. Међутим, нигде у грчком репертоару XX века не могу се наћи жене лаког морала.⁶² Од женских ликова у Босни, типична је Наџак баба са симболичним именом База-Зу, и дражесна, безимена и помало стидљива девојка која у руци држи цвеће или сунцобран.

Закључак

Пристајемо уз ову тезу која каже да ниједан *прави* научни рад никада није довршен, пошто аутор обично објављује само једну од могућих варијаната. Чини нам се да се то управо десило са овим нашим радом. Један од разлога је, свакако, и ограничен простор самог „Зборника“ за тему која више одговара

⁶¹ М. Теџњак, *Veliki opsjenar i majstor iluzije*, VEN, Sarajevo, 14. septembar 1974, 23.

⁶² Т. Spyropoulos, *нав. дело*, 156.

једној књизи. Непрестано смо били на опрезу да не повредимо одређен простор и изневеримо договор. Унеколико смо могли тек првим слојем боје да обојимо своју основну претпоставку да је Караџоз под одређеним историјским условима постао интегрални део балканског културног наслеђа преузетог са Леванта преко Турака.

На Балкану се одиграо непосредан додир разних култура. На једној страни Турска, на другој, покорени балкански народи, што је морало довести до неизбежног преиначавања првобитног домаћег културног типа. Марионетска традиција у Турској давно је укореењена. Постоје више од четири посебна типа марионета. Практично нема ниједне врсте марионетске представе која у Турској није извођена. Значи, пре него што су упознали позориште сенки у XVI веку, Турци су имали већ давно успостављену традицију марионета. Историјски документи говоре да су у XVI а нарочито XVII веку они донели у балканске земље и своје позориште сенки. У изворима смо утврдили да се упоредо с војним најездама Турака ка северу Балкана ширило на том простору и њихова позориште сенки. У почетку су се представе давале искључиво за војнике у касарнама и шаторима или по јаничарским караулама, затим и за турске поданике у освојеним градовима, а касније и за шири круг варошког становништва, превасходно у муслиманским и јеврејским четвртима. Постепено га страсно прихватају и шире градске популације Балкана без обзира на веру и занимање. Оне Караџозу управо дају своју локалну боју и тон. Тако је временом, без обзира на његово порекло, Караџоз до те мере био асимилован да је постао израз народа и градске средине у којој се изводио. Штавише, то позориште ће остати жива уметност коју стално потхрањује свет што га окружује, позориште које ће се прилагођавати променљивим социјалним условима, што ће првенствено доприносити његовој виталности. Прихватано уз иновације које су му свака балканска земља и сваки народ даривали, а тиме га и преиначавали и богатали новим ликовима, садржајима, матерњим језиком и др., позориште Караџоз је све више и више престајало бити искључиво турско, а све више балканско.

После ослобођења од Турака, нарочито у Грчкој Караџоз је брзо стекао нов садржај и карактер. То позориште је представљало фолклорни жанр који је, осим чисто спољних карактеристика, имало све мање заједничког с турским позориштем сенки. Непромењени су остали, ако се тако може рећи, техника играња, нешто од режије и сценографије, у којима се очувао њихов прототип. Транспоноване османлијских фигура траје до краја XIX века. Значајније промене унео је глумац Мимарис из Патраса, што је Караџоза приближило грчкој публици. Измишљени су нови ликови, проширен репертоар на основу народног локалног стваралаштва. На турске комаде калемљени су

национални јунаци и теме. Караџоз је постао Карагхиозис а Хадиват Хатзиватис итд. Уметничку реформацију извео је крајем прошлог века мајстор-луткар Деметриос Сардунис. Он је управо у грчким комадима заменио старе представнике Турске Царевине одговарајућим грчким провинцијским типовима. Од тог времена, тачно репродуковање грчких дијалеката постало је главна „литерарна“ амбиција извођача Караџоза, а позориште сенки грчки народ је признао као једино право огледало своје социјалне и културне ситуације.

Нема сумње да грчко позориште сенки води порекло од турског, али је истина и то да је оно већ у почетку развило сопствену традиционалну поставку. Иако неки од ликова грчког позоришта сенки воде своје порекло од неких еквивалентних турских фигура, почетком XX века они су се тако одлучно одвојили од својих оригиналних модела и толико се обогатили новим појединостима извученим из пажљивог посматрања грчког народног менталитета да можемо с правом тврдити како је реч о новим и аутентичним творевинама.

Грчко позориште сенки показало се спремним да искористи материјал који пружају и догађаји дана. Оно се никада није устезало да своју тему црпе из најсензационалнијих наслова новинских чланака, а није оклеvalo ни да на свом платненом екрану приказује најновије фасцинантне технолошке проналаске модерне цивилизације. Изгледа, одиста, да је технологија од самог почетка посебно привлачила пажњу народног уметника. Чланци у савременој штампи обавештавају нас да се бицикл први пут појавио на платну позоришта Караџоз већ 1901. године, у време када је он још био нов и револуционаран проналазак за велику већину грчког становништва. У лето 1916. године, прослављени грчки мајстор-луткар Антони Молас приказао је у свом позоришту у Атини спектакуларан низ авиона, подморница и аутомобила, само годину дана пошто је прва немачка подморница изронила у грчким морима и у време када је возила с моторима на бензин која су се кретала прашњавим друмовима у земљи било једва хиљаду.

Један од значајних уметника позоришта Караџоз по имену Василарос путовао је са својим позориштем по Грчкој све до 1966. године, када се сасвим повукао. Он је био творац нових комада који су проширили традиционални репертоар грађом позајмљеном из популарних романа, филмова и сличних извора. Василарос је основао у Грчкој своју радионицу и школу за израду марионета.

Позориште Караџоз у балканским земљама пролазило је кроз своје озбиљне кризе, нарочито почетком овога века, због конкуренције професионалних позоришта и новорођеног филма. Василарос је 1925. године забележио: „Куд год пођемо, киње нас путујући биоскопи”. С појавом биоскопа, Караџоз је ствар-

но био осуђен на прогонство у архив историје као музејски предмет.

Данас је позориште Караџоз потпуно напуштено због социјалних прилика и конкуренције не само биоскопа него и телевизије. На Балкану се оно изгубило у Бугарској, Румунији и Југославији. У Грчкој, међутим, недавно је доживело извештајан препород као уметнички облик веома омиљен међу интелектуалцима. Традиционални комади се изводе, па чак и модернизују укључивањем таквих ликова као што су таксиста и тракториста. Штампачу се текстови комада, и привлачни албуми с илустрацијама марионета. У Турској се, такође, уз државну потпору, чине напори да се обезбеди одржавање традиције. Године 1970. у Турској је основано друштво „Караџоз” са задатком да обнови и чува традицију овог позоришта. У Националном позоришту у Анкари данас се дају представе Караџоза. У Југославији је обновљен Караџоз са живим глумцима у серији сарајевских телевизијских емисија.

Сви ти маштовити кораци ка обнови позоришта сигурно дају право Караџозу на нов живот у модерном свету. На жалост, под утицајем технолошког напретка публика је почела да занемарује традиционално позориште сенки. Поновно раћање Караџоза не би имало одиста никаквих изгледа да није шачице храбрих занесењака и непоколебљивих бранитеља ове уметности.

Што се тиче импровизације као основног постулата позоришта Караџоз, може се рећи да су комади у овом позоришту у суштини импровизација сваког појединог луткара-глумца заснована на основној скици. Из тих разлога није било могуће изучавати текстове Караџоза. Тек почетком овог века почело је записивање садржаја тих комада, тј. текстова. Тај рад је започет 1918. године, када је Хелмут Ритер снимео текстове 28 комада луткара Назиф Беја. У почетку су играле епизоде из древне историје, митова, фантастичне приче, али се Караџоз постепено и све више окретао садржајима из свакодневног народног живота, друштвеној сатири и комедији нарави. Временом су изграђени и популарни путујући сичеи који су као својеврстан драматуршки оквир били довољни да приме многобројне глумачке варијације и *ad hoc* теме.

Творцу представе чинило је задовољство да изненади своје гледаоце новим приказивањем и новом обрадом догађаја. Уживао је у оном изненађењу које је по завршеној представи морало наступити код његове публике.

Општи је закључак да је позориште сенки Караџоз уживало у свим земљама Османске Царевине велику популарност, која је имала заједнички именитељ изражен у изузетној слободи третирања и обраде свега људског: друштва, политике, власти, љубави, секса и др. Здравом, луцидно и понекад ласцивно, оно је изазивало смех и задовољство. Караџоз је вековима био једино

средство слободног изражавања за широке масе народа, пркосно је сваком гушењу гласом своје жестоке, а ипак гипке сати-ре, овлаш прикривајући своје жалопојке под плаштом бурлескне разоноде. У стилу социологистичких разматрања Дивинџа (Divignaud), могли бисмо рећи да је позоришни простор Караџоза само место на којем друштво пројектује своје осећање кри-вице што није кадро да да „слободи егзистенцијалну реалност”.

Додуше, истина је да звуци реалног у Караџозу добијају другу боју, боју надреалног звука, који се у целини испољава као чинилац величанствене и превиђене иманентности. То је она зона у којој се ниште еуклидовски постулати идејне дводимензионалности позоришта Караџоз.

Dragoslav Antonijević

KARAGÖZ

S u m m a r y

The introductory part relates to the review of social, political, and cultural conditions of the Balkan peoples under the Turkish rule. Within the process of several centuries of mutual influencing, the problem of acculturation becomes of primary importance. Within that framework the author of the present study treats the phenomenon of the theater of shadows Karagöz. This kind of theater appears in the sixteenth century and was introduced by the Turks, while its genuine flourishing takes place in the period between the seventeenth and nineteenth centuries.

This study is based on written archival sources, then on rich travel accounts, beginning already since the sixteenth century, when there were many travelers across the Balkans which left some information related also to the theater of shadows. Additional evidence and sources are supplied by the museum displays, as well as by abundant literature.

The study contains several chapters, namely: the origin, mysticism, the figures and the scene, repertoire, characters, and the conclusions. As far as the origin is concerned, the author reviews several hypotheses which are sometimes contradictory. However, the author, regardless of the existing opinions, limits himself to the Balkan areas, while determining on the ground of historical sources that the theater of shadows, for instance in the territory of Yugo-

slavia, appears already in the first years of the seventeenth century. On the ground of a more extensive analysis he comes to the conclusion that, parallel to the Turkish invasions towards the northern part of the Balkans, the theater of shadows spreads across that area too. In the beginning the shows have been performed only for the soldiers and for Turkish citizens in the conquered cities, while later on also for the wider layers of population, primarily in the Moslem and Jewish quarters of the towns. Gradually that kind of theater has been accepted by the remaining ethnic groups too in the Balkans, regardless of their religion and profession. These very folk masses give to the Karagöz its local coloring and tone. In such a way throughout the centuries, and regardless to its origin, Karagöz became adapted and assimilated by the Balkan peoples to such a degree that its origin was forgotten completely. Every country and every people gave to it something of its own culture, while enriching it thus by new characters, contents and language. This was the manner of its amending and adopting as one's own cultural achievement. According to the author this element is most significant as far as that type of theater is concerned.

The author elaborates also on the thesis which ascribes to the theater of shadows the religious significance too. Related to that are the traces of ancestors' cult and the animism.

In the section dealing with the figures and the scene, the technique is described of the manufacture of puppets and of the scene, together with the analysis of the manner of representation and the acting by the performers (the invisible actors), namely, by folk artists and „magicians”.

Much attention in the study is given to the repertoire and, a relevant conclusion of this part is that every Balkan people through the Karagöz theater reflects its position and its environment in a cheerful and lively way, as well as with a lot of humor. It is particularly emphasized in this respect that the stingers of the Karagöz satirical plays had significant effect and influenced the audience to quite a degree. In relation to the repertoire detailed analysis is submitted for every theatrical character, for its properties and symbolics. General and particular characteristics are thus given for all Balkan peoples.

The concluding part of the study summarizes the analysis mentioned above bringing the author to conclude that the Karagöz theater in the specific historical, social and ethnical conditions became the ever-present cultural inheritance of the Balkans which was taken over from the Levant through the Turks. This type of theater was very popular in the Balkan countries. There exists in relation to it a common denominator which is expressed in the exceptional freedom of treatment and elaboration of everything which is humane, namely: society, politics, power and authority,

love, sex, etc. Healthy, lucid and sometimes lascivious, it expressed laughter and satisfaction. The Karagöz theater has been for centuries the only means of free expression for wide folk masses. It defied every crushing of freedom by the voice of its ardent but still flexible satire.

With the beginning of the twentieth century the Karagöz theater in the Balkan countries comes through serious crisis, particularly because of the competition by the cinema. There exist today attempts in some countries to restore the theater of shadows. However, many difficulties and barriers meet these attempts.

Сл. 2. Хаџиват (Турска)
Fig. 2. Hadživat (Turkey)

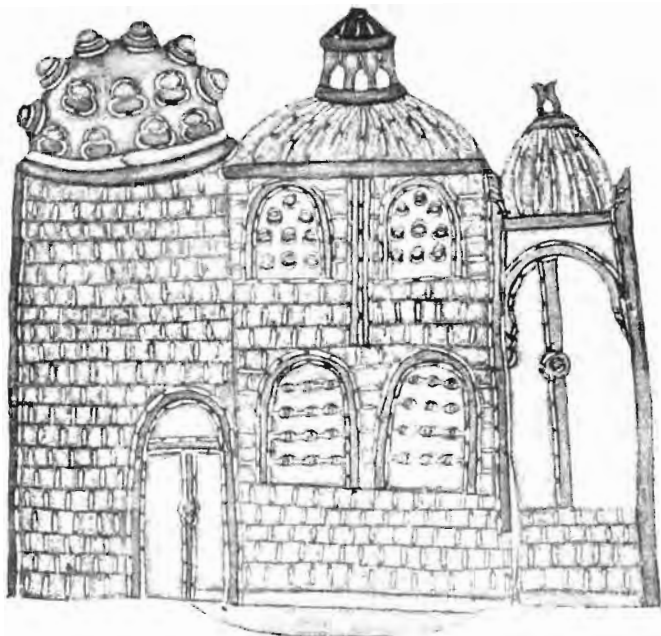
Сл. 1. Караџоз (Турска)
Fig. 1. Karadžoz (Turkey)

Сл. 3. Челебија у турском костиму XVIII века
Fig. 3. Ćelebija in Turkish eighteen century costume

Сл. 4. Зена, име за све женске ликове у турском Караџозу
Fig. 4. Zena — a name for all female characters in Turkish Karadjoz

Сл. 5. Хамам (Турска)

Fig. 5. Turkish bath (*hamam*) — (Turkey)

Сл. 6. Конак (Турска)

Fig. 6. Inn for overnight stay (*konak*) — (Turkey)

ИСТОЧЊАЧКИ НАНОСИ У НАРОДНИМ ИГРАМА ГРАДОВА
СРБИЈЕ

Запуштени српски градови из времена турске управе животарили су у близини околних сеоских насеља, али су били одвојени од њих. Тамо је живело турско, грчко, цинцарско, јеврејско, циганско и друго становништво, с малобројним али одробеним српским појединцима који су живели градским начином живота. Ово становништво се углавном бавило трговином и занатима који су задовољавали потребе турских посада и гарнизона. Поједини занати били су искључива привилегија Турака, Грка или Цинцара. Механе, ханове и трговину држали су углавном Грци и Цинцари, а проређено српско становништво бавило се пословима који су преостали или којима други нису хтели да се баве. Као незнатан слој, српско градско становништво у време турске управе није могло имати значајнијег удела у културном животу градова пошто је тај живот сматран привилегијом коју Срби нису имали.

Нестанком феудализма и одласком Турака, у животу градова северне Србије настаје прекретница. Кнез Милош већ 1815. пише Петру Добрињу како му је бог помогао да паланке очисти од Турака. Турци су полако нестајали из многих вароши и паланки, а спахије које су дотле становале по свима варошима отишле су око 1818—19. из места у којима није било турских утврђења и гарнизона.¹ Сељаштво тада постаје ослонац младе српске државе, придлази у градове и преузима позиције иселеног слоја занатлија, трговаца и других градских занимања. Поред прилива околног сеоског становништва, у градове се вратио и део избеглица које су по угушењу првог српског устанка пребегле у Аустрију и тамо стекле знања потребна за градска занимања. У нагом развоју српских градова после стицања самосталности предњачио је Београд, док су друге вароши постале административна, просветна, трговачка и занатска средишта по-

¹ Т. Борђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946, 23.

јединих крајева. На тај начин се стварао нови слој младе српске буржоазије која је постепено преузимала све јавне функције.

Нови грађани су доносили у варош сеоску играчку традицију, али се она морала мењати и прилагођавати градском начину живота и игрању у затвореном простору. У игре су уношени и утицаји затечених слојева градског становништва — турског, грчког, а у знатној мери и циганског које је у виду занимања одржавало музички и играчки живот у градовима, варошима и паланкама. Док се у селима играло уз пратњу народних инструмената, свирала и гајди, у варошима се играло уз пратњу циганских оркестара који су у српску музику уносили многе стране, претежно оријенталне елементе. Турци су ретко играли, али су волели да посматрају игре других. У селима су понекад натеривали млађи, поглавито женски свет да им игра, о чему постоје и писана сведочанства.² По варошима су волели да посматрају игре Цигана. Један путник из доба кнеза Милоша описује игру неког Циганина из околине Смедерева. Пре игре би учинио неколико кругова по соби, а затим је игра прелазила у све брже покрете и окретања која су се претварала у грчевитост. Падање, обамирање, скакање и бесно окретање укруг долазили су једно за другим.³ Опис подсећа на екстатичне дервишке игре с падањем у транс које је описао и анализирао познати историчар и теоретичар игре Курт Сакс.⁴ Можда су овакве игре представљале траг екстатичних игара праисторијских оргијастичких култова Мале Азије и Предњег истока. Навику да посматрају циганске игре, Срби у варошима су преузели од Турака, па се такво наслеђе још дуго одржавало у ослобођеном делу Србије. Турски везир је у знак пажње уступао своју музику угледним Србима кад би ови имали какво весеље. Као професионални играчи и свирачи, Цигани су свирали песме и играли игре других народа, али су у њих уносили и своје, поглавито оријенталне елементе, чији су били носиоци и преносиоци. У тим играма су се осећали источњачки занос, страст и севдах, чега у српским играма до тада није било.

Мада су Грци и Цинцари били прилично затворени у себе, Срби су прихватили и утицаје њихове играчке традиције, што је у српске градске игре уносило даље левантинске мотиве. Пишући на основу докумената, познати етнолог Тихомир Борђевић, савесни хроничар ослобођене Србије из времена кнеза

² М. В. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 321.

³ Т. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Културне прилике, Београд 1922, 179—180.

⁴ С. Sachs, *Histoire de la danse*, Paris 1938, 23—24.

Милоша, наводи један занимљив пример. Грчка игра *кокона мариола* србизована је, па је названа *коконица*, а затим су је преузели влашки Цигани, румунизовали и постала је *кокоњеште*.⁵ Под овим називом али измењена, она се и данас игра; у села је у духу српског језика преузета под називом *кукуњеш*. Ово је први податак који помиње српске градске игре, чије се порекло на основу њега може и датирати. Из тога времена се помињу и друге игре у градовима, на пример, *четворка*, *лепа Маца*. Оливера Младеновић каже да би можда управо грчким трговцима требало захвалити што се као градски тип игре у Србији сачувало и проширило старобалканско *лако коло* чији је главни представник донедавно била *србијанка*, свечана и уздржана игра.⁶

Привлачни догађаји у животу српских вароши и варошица по ослобођењу биле су забаве на којима су играње и народне игре. Спој српских традиционалних, европских и оријенталних елемената, у варошима се осетио и у стваралаштву, ношњи, архитектури, исхрани, у многим другим културним појавама. На подлози традиционалних настајале су градске игре које су биле мирније, лакше, грациозније, прилагођене затвореном простору, везане за градски начин одевања и кретања. Овако створен слој српских грађанских игара припадао је другом жанру, као што су припадали и градска песма и начин живота уопште. У граду је долазило до подвојености становништва на разне професије које су образовале посебне групе трговаца, занатлија, јавних службеника и других. Многе од њих су стварале и сопствене игре као обележја шире или уже професије. Тако су настале градске игре *трговачко*, *занатлијско*, *опанчарско*, *касипско*⁷ коло и слично. Службеници су имали *секретарку*, *докторско*, *учитељско* и друга кола. Чак су и поједине политичке партије лансирале своја кола: *радикалку*, *демократско* и друга. У војсци се такође доста играло, па су настајале игре као *официрско*, *капларско*, *митраљеско*, *тобцијско* и друга кола. Пошто су биле створене на традиционалној српској основи, многе од ових градских игара су преносене и у села, где су опет прилагођаване игрању на отвореном простору као повратни талас који је потекао са села и вратио се у измењеном облику. Градске игре су стваране у духу народних сеоских игара, али посебно обликоване за затворен простор, лишен природне средине сеоског игралишта. Варошки начин одевања, који је имао видну оријенталну ноту, такође је утицао на начин играња. Уска и тесна обућа и одећа диктирала су и покрете и усмеравали их другачије него кад су се формирали у комотној народној радној одећи. Узане ногавице, рукави, украси и стез-

⁵ Т. Борђевић, *нав. дело*, 179.

⁶ О. Младеновић, *Коло у Јужних Словена*, Београд 1973, 64.

ници, тешка оглавља и други делови одеће спутавали су широке и робустне покрете традиционалне игре. Касније је на забавама било и „танцмајстора“ који су одређивали протокол и редослед игара. Према врсти приредбе је унапред утврђиван репертоар и знало се ко ће водити коју игру. Забава је најчешће товарана *кнежевим* или *краљевим* колом, *србијанком* или колом које је било карактеристично за одређену варош: *пожаревљанком*, *ваљевком*, *нишављанком*, *зајечарком*, *неготинком* или којим другим. Зависно од врсте забаве играна су кола која су припадала кругу људи који је приређивао забаву. Све те игре су имале и оријенталних елемената примљених од нерпског дела становништва. Начин играња је био миран, а марамица у рукама коловође као средство комуникације између свог и осталих играча, чега у српским играма није било, свакако је утицај са југа где су ове појаве уочљиве и данас.

Као што се види, у градским играма северне Србије преовлађавала је традиционална народна игра, али са оријенталним примесима непосредно прихваћеним од других делова становништва, или посредно преко Цигана који су музиком пратили игре и у њих уносили туђе, поглавито оријенталне елементе. Елиминацијом турског и претапањем другог становништва, ти утицаји су се осећали све мање, мада их има и данас.

Сасвим је други случај с јужним деловима Србије који су ослобођени тек 1878, а неки чак и после балканских ратова 1912. године. На овом простору су постојале изразите разлике између „селских“ и варошких игара у којима су били видљиви јачи источњачки утицаји. Ублажавањем стега турске управе и постепеним превазилажењем подвојености између муслимана и хришћана настајали су другачији односи између владајућег и осталог градског становништва из чијег круга су појединци стизали до истакнутих положаја у привредним занимањима. Тај горњи слој српских „чорбација“ остваривао је додире с владајућим слојем, подражавао његов начин живота и примао доста утицаја, што се у знатној мери осетило и у градским играма. Овде је очигледан утицај вардарског етнокореолошког подручја које је било посредник у преношењу елемената са југа на српске игре овога краја. Као музички пратиоци и као играчки узорци, Цигани су опет оставили знатан траг у играма градова на југу Србије. У пратњи игара се јављају и све више употребљавају музички инструменти источњачког порекла као што су зурле, даире и гоч, или разни оркестарски састави типа *чалије*. Начин играња са много севдаха и меклаклијског заноса има исто порекло; у томе су се посебно истицали градови Врање, Гњилане и други градови Косова и Метохије.

По речима сестара Јанковић, које су темељно испитале старе врањанске градске игре, за време Турака је на сплахуцима врањанских бегова вођен буран живот и његоване су чо-

чечке и друге оријенталне игре. Срби су играли у својим домовима о славама, свадбама или на девојачком и момачком опроштајном веселу. Под утицајем начина живота и поднебља, по угледу на источњачке игре, стваран је врањански стил играња прожет чежњом, пригушен жаром, јаког али уздржаног темперамента, са оријенталним примесима. Та атмосфера је гомила богатим и гордим врањанским чорбацијама и потхрањивала старију генерацију врањанских мераклија. Њима је највећа разонода била кад би заиграли *бело Ленче*, *даскалицу*, *тешко оро*, *мемете*, *пембе* и друге врањанске игре. Врањански мераклија би понекад провео читаву ноћ у Врањској Бањи уз музику Цигана и враћао се кући у зору, више пијан од заноса него од алкохола. Мало погнут положај тела, тешко ступање целим стопалом, уз преношење ослонца с ноге на ногу која као да је прикована за место на које је ступила у *тешком ору*, потпуно су одговарала замисли ове потресне и свечане игре. Сродна *врањанка* играна је достојанствено, усправног тела, с њихањем кукова; годила је пригушеном жару врањанског темперамента. Игре су се одвијале у низу, по устаљеном редоследу; цигански свирачи су то морали да знају и подешавају пошто су за своју свирку били богато награђивани.⁸

Сличан случај био је са српским народним играма у градовима Косова и Метохије. Тамо су српске сеоске игре задржале традицијом утврђени лик, док су се у градским играма осећали источњачки утицаји. Непосредно суседство и везе с градовима Македоније, уносили су у игре овога краја поред оријенталних елемената, и кореографске мотиве народних игара из Повардарја. Повардарје је било посредник у преношењу културних струјања, која су ишла моравско-вардарским комуникацијским правцем, и спона грчких и левантинских простора са северним деловима Балкана. Нарочито су видљиви мотиви преузети из лаких кола типа *лесното*. Трагови подвојености полова у источњачком друштву долазили су до израза у засебном игрању мушкараца и жена. Играло се у одвојеним колима, а често и у одвојеним просторијама. Истакнута улога коловође, његово повремено одвајање од кола при извођењу фигура, као и давање знакова за подстицање играња и музичке пратње, несумњиво представља утицај са југа.

Посебна врста игара овога краја биле су женске игре које су извођене у амаму уочи свадбе, чега није било у српским сеоским играма. Зато не може бити никакве сумње да су оне плод оријенталних утицаја, као што је и амам источњачка културна тековина. У Њијлану и другим градовима, у амаму се уочи

⁷ Грчко касапско хоро се преко Цариграда проширило по балканским земљама (О. Младеновић, *нав. дело*, 63).

⁸ Љ. и Д. Јанковић, *Народне игре*, VI, Београд 1951, 143—154.

венчања играло *Демко, мори Демко* и *Цвето, мори Цвето*. Приликом бојења невестине косе пред венчање, у Вучитрну се играло уз песму *Мене мајка једну има*. Неродимска и вучитрнска женска соло-игра *пушћена*, очигледно је примљена од Турака, што се види и по турском називу ове игре *карши-каршија* (једна према другој). Исто би се могло рећи и за игру *калачој-на а ла турка*. Девојке су о Ускрсу у Вучитрну играле уз пратњу ритмичког ударања у тепсију, што такође представља источњачки утицај. Грађани Пећи су били мање подложни оријенталним утицајима, па се код њих редовно играло у мешовитом колу. У играма се осећао спој црногорског начина играња у *зетском колу* с македонским играма типа *лесното*. Док је кружни облик заједничке игре готово једини у сеоском играчком предању, дотле се у градским играма осећа богатство играчких облика. Тамо су се могле видети соло-игре, игре у паровима, четворкама, у леси и колу. У техници играња преовлађују украсни кораци на простору од Гњилана до Приштине. Градске игре у Призрену одликовале су се посебним стилем играња; кораци су извођени уздржљиво, одмерено и смирено. Истичала се игра *калач* која је играна кружно, али се играчи нису држали за руке. Мисли се да ова игра потиче још из средњег века пошто је, некада извођена уз мачеве; њих су касније замениле мараме. Градске мелодије уз игру биле су развијеније и разноврсније од сеоских; било је и неправилних источњачких ритмова, што није одлика српских народних игара. Као музички пратиоци игара, Цигани су уносили источњачке елементе и украсе; они су пратили туђе, али су за награду играли и сопствене игре. У Приштини је био познат циклус од дванаест циганских игара под називом *романе*, што се изводи из народносног имена Ром. Када није било свирача, играло се уз певање, а тепсија је каткад замењивала музички инструмент.⁹

У Турском Царству се више полагало на професионалну него на етничку припадност: муслимани су били привилеговани, а неверници углавном нису имали никаквих права. Зато је извештан број Срба прихватио ислам, током дуготрајне турске владавине, али је и до данас одржао свој језик и многе обичаје. У њиховим кућама је постепено усвајан источњачки начин живота, што је оставило траг и на игре тога дела становништва. У крајевима који су релативно касно ушли у састав Србије, овај процес је и данас видан. Градове Старе Рашке и Старог Влаха — Нови Пазар, Сјеницу, Нову Варош, Прибој и Пријепоље — ослобођење је затекло с приличним бројем муслиманског становништва, које се временом увећавало придоласком избеглица из ослобођених крајева. Као и код православних, игре овог становништва биле су у колу али са оријенталним примесима, нарочито у музичкој пратњи, правцима и начину кретања и неким другим елементима игре. Муслимани су у сво-

јој играчкој традицији сачували коло наслеђено од предака упркос званичном вероком тумачењу да је оно у супротности с Мухамедовим учењем.¹⁰ У Новој Вароши су нарочито радо играна кола *ситан сам бисер просула, ја сам шехо, скеја* и *хора*. Ово последње је играно с правцем кретања улево, што је реткост у српским народним играма. У Новој Вароши је извођено и *коло на колу* које је познато у Херцеговини и Црној Гори. Код становништва исламске конфесије има такође очуваних старијих херцеговачких игара. Једна од таквих је *дервиш Алија* (Прибој, Пријепље, Нова Варош). У њој није тешко препознати стару херцеговачку игру *ћидије*, с познатим обликом круга у којем је девојка са унутрашње стране, а момак са спољне; он је лови после обављеног певачког дијалога. У овом крају су се иначе сусретали утицаји игара из Србије, Црне Горе и Херцеговине.¹¹

На крају би се могло закључити да су источњачки наноси у народним играма градова Србије били двојаки — непосредни и посредни. Непосредни су примани суседским додиром с деловима несрпског градског становништва које је у већем или мањем броју живело измешано са Србима. Посредни утицаји су уношени у градске игре кроз музичку пратњу Цигана који су као професионални свирачи изводили музику разних народа, па је том приликом и мешали. Исто је тако јасно да су страни наноси уочљивији у крајевима где су се турска управа и грчки културни утицаји одржали дуже. У градове северне Србије који су били ослобођени непосредно после устанка, масовно је притицало српско сеоско становништво које је доносило аутохтону играчку традицију, без источњачких примеса. Објашњење што је она остала ван тих утицаја лежи у чињеници да је владајући слој ретко долазио у додир са селом изузев приликом казненних или плачкашких похода, кад се српско становништво уклањало из насеља. Друга прилика за контакте било је прикупљање фискалних дажбина, што је било често препуштено српским локалним старешинама. Зато није могло бити ни значајнијих културних утицаја. Срби су по ослобођењу стизали у градове и почели преузимати јавне функције. Тада је морало доћи до мешања са затеченим несрпским становништвом, до примања утицаја и мењања донете сеоске традиције. Променом природне средине у којој су настале и живеле, игре у граду су постепено мењале облик и начин играња. Прилично бројан и културно развијенији грчко-цинцарски слој градског становништва остављао је траг и у култури градова, што се осетило у начину исхране,

⁹ Исто, II, Београд 1937, 34—51.

¹⁰ О. Младеновић, *нав. дело*, 62.

¹¹ С. Зечевић, *Преглед народних игара ужичког дела Санџака*, Рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, Београд 1961, 118.

одевању, култури становања, па свакако и у игрању. Поред тога, као професионални музички пратиоци игара у градовима, Цигани су уносили и преносили своје и туђе мотиве у игре и музику Срба. Временом су се традиционални и источњачки мотиви сливали у једну целину и претопали у игре већине, али су трагови источњачког начина играња и ритмова остали још дуго приметни у српској градској игри.

Познато је да цела Србија није била ослобођена у једном налету, него постепено и у етапама, па су њени јужни делови све до краја XIX и почетка XX века били јаче и много дуже изложени културним зрачењима Оријента. Сем тога у овим крајевима није дошло до радикалног исељавања несрпског и нехришћанског становништва после ослобођења, него је оно остало да живи тамо где се затекло. После друштвених реформи у Турском Царству, у овим крајевима је још пре ослобођења долазило до ублажавања подвојености између владајућег и осталог градског становништва. Тада су се многи Срби домогли истакнутих улога у привредном животу градова. Уклањањем ранијих препрека између појединих делова градског становништва долазило је и до ближих додира, а самим тим и до узајамних културних утицаја. Богати српски грађани су почели подражавати начин живота некадашњих господара, па су у том процесу прихватили и источњачка схватања, што се неминовно осетило и у градским играма.

После ослобођења јужних крајева, у неким од њих је затечен знатан број исламизованог српског становништва које је кроз дуго раздобље припадности исламу стекло многе навике источњачког живота. То се одразило и у песми и у игри. Муслимани су задржали коло, основни облик српских игара, али с мноштвом украсних корака и ритмова, што је својствено источњачком начину играња, и изградили посебан стил игре под источњачким утицајима. То је у игре придошлог српског грађанског слоја уносило додатне источњачке елементе. Поједини обичаји били су праћени нарочитим ритуалом, што је случај са свадбеним играма у амаму, или у другим обичајима источњачког порекла.

Не треба занемарити ни струјања из Повардарја које је било посредник у преношењу културних елемената са југа. То се нарочито огледало у усвајању игара типа леснот и музичке пратње инструментима оријенталног порекла.

Најзад, као професионални музички пратиоци народних игара у граду, Цигани су овим путем у игре градова уносили многе оријенталне елементе.

Slobodan Zečević

ORIENTAL DEPOSITS IN THE FOLK TOWN DANCES IN SERBIA

S u m m a r y

The short introduction deals with the demographic picture of Serbian towns on the eve of liberation from the Turks. Dominant in these towns were, in addition to the Turks, Greeks, Tsintsars and Jews. At that time Serbs were mostly or exclusively in the villages. With the liberation from the Turks Serbian towns and townlets begin to change.

As far as dances are concerned, they were influenced by the elements provided by the old settler layers of population of the towns. Thus Serbs accepted the dancing tradition of Greeks and Tsintsars which already had traces of Levantine motives. To prove this thesis the author submits many examples.

Later on in the Serbian towns the particular layer has been created of the Serbian town dances, which had their particular characteristics. However, the author emphasizes that all these dances had intensive oriental colour, which has been accepted directly within the contact and symbiosis with the non-Serbian part of the population. Along the model of eastern dances specific styles of dances have been created. The author concludes that oriental deposits in the folk dances of the towns of Serbia were of a twofold character, namely, direct and indirect.

Particularly strong oriental influence is felt, as far as town dances are concerned, in the towns of South Serbia. Here Gypsy influence is also visible to quite a degree. Instruments accompanying the dances too were under the oriental influence, relevant instances being the following: zurle, tambourine (*daire*) and drum (*goč*), or various orchestral bands of the *čalgije* type.